

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

॥ शुक्लयजुर्वेदस्य माध्यन्दिनशाखीयम् ॥

श्रीमत्सायणाचार्यकृत-‘वेदार्थप्रकाश’-नामभाष्येण
सहितम् ।

वङ्गदेशीयास्यायितिकसमितेरनुमत्या व्ययेन च,
सामअमीतियज्ञोनामाचार्यसत्त्वव्रतश्रम्येणा
यथामति सशोध्य सण्टीक्य च सम्पादितम् ।

॥ ६ भा० । ६ का० ॥

(षष्ठकाण्डात्मक षष्ठो भाग)

कलिकाता-राजन्वत्याम् ,

१८६५-सवत्समायां सत्ययन्त्रेण यत्नतो मुद्रितम् ॥

॥ अथ सम्पादकीति ॥

अथैतस्य षष्ठकाण्डस्याभिधानं मुख्यासम्भरणं मिति । उखा नाम स्थाली , पाकपात्रविशेष , यस्या मुख्याया मासानि पच्यन्ते , सोच्यते मास्यचनीति । तद्यथा ऋक्संहितायाम् (१ १६२ १३)— “यन्नीक्षणं मास्यचन्या उखाया या पात्राणि यूष्णं आसेचनानि”—इत्यर्हञ्च । तस्या उखाया सम्भरणं सम्पादनं नैतस्मिन् काण्डे विहितं मतो यान्निका एतदुखा-सम्भरणं मित्याचक्षते ।

तत्सम्भरणप्रकारोपदेशस्त्वित स्फुटतरं मान्नातस्तैरीयकै स्वसंहितायाम् । तत्र हि , चतुर्थकाण्डीयप्रथमप्रपाठके एतदीय-मन्त्रा समाज्जाता , *ततः पञ्चमकाण्डीयप्रथमप्रपाठके त्वे-द्वाङ्मणानीति । तदत्र सङ्ग्रहश्लोका —

“उखासम्भरणे मन्त्रा प्रथमे पाठके श्रुता ।

एकादशानुवाका श्रुस्तदर्थास्तु क्रमादमी ।

अभ्यगादानम् , सृदाक्रान्ति , खनन , हरणं तथा ।

उखानिर्माणसंस्कारौ , सामिधेन्यस्तथाप्रिय ।

अग्न्युत्पादो धारणञ्च याज्या इत्यनुवाकगा”—इति ,

“एकादशानुवाका श्रुत्याद्येऽर्थास्त्वेव मीरिताः ।

सावित्राहुतिरभ्येच्च स्वीकारं प्रथमे भवेत् ।

द्वितीये सृत्खननं गच्छन्नखेनाक्रामयेद् भुवम् ।

द्वितीये तूत्क्रमय्याश्च भूसस्कारो जलादिभि ।

चतुर्थे तु सृष्ट्वा सन्भरेच्चर्मपत्रयो ।

पञ्चमे सन्भृता मेता यन्नभूमौ समाहरेत् ।

षष्ठे तूखा निर्मिमीते सप्तमे सस्कारोति ताम् ।

अष्टमे पशवो वङ्गेरुख्यस्य नवमे जनि ।

उख्य दधीत दशमे— — — —”-इति च ।

तस्यैतस्य पाठान्तरादिसम्पादनाय सङ्गृहीताना मादर्य-
पुस्तकाना मेव नामधेयानि कल्पितानि—

क = स्यात्पञ्चशताब्दीपूर्वलिखित ११८-पत्रात्मकमन्थपत्रहीनम् ।

ख = स्यात्पञ्चशताब्दधिकपूर्वलि० १०५-पत्रात्मकमन्थपत्रहीनम् ।

ग = डा०-वेबर्-सम्पादितम् (खृ० १८४८-मुद्रितम्) पूर्णम् ।

घ = आजमेर-प्रकाशितम् (स० १८५८-मुद्रितम्) पूर्णम् ।

ङ = १६५४-सवल्लिखित ८०-पत्रात्मक (क० स० क०) पूर्णम् ।

च = आस्थायिकसमितितो लब्ध (ग० ६०) ८४-पत्रात्मक पूर्णम् ।

षट्स्त्रेषु चरमपुस्तकमात्र मेतत्त्वायणीयभाष्यस्येत्यत एवै-
तच्छोधनादावतीवायास स्वीकृत , तथाप्येतत् सर्वतो निर्दीपता
मुपगत न वेति सशयो मेऽद्यापीति विदुषा मिह समैवाभ्यर्थ-
नीयेति शम् ॥

कालीकोटा-राजन्वती ।

स० १६६५ । खृ० १६०८ ।

} श्रीसत्त्वत्रतशर्मा ।
(आवसथ , सामन्मौ , आचार्यश्च)

शतपथब्राह्मण-षष्ठकारण्डस्य सचीपत्राणि ।

॥ अथ प्रपाठकसूची ॥

अथ प्रथम प्रपाठक (असहा इद मय— १ अ० १ ब्रा०)	१ पृ०
अथ द्वितीय प्रपाठक (प्राणापत्य चरका— २ अ० २ ब्रा०)	८६
अथ तृतीय प्रपाठक (प्रदीप्ता एतेऽग्नयो— ३ अ० ३ ब्रा०)	१७६
अथ चतुर्थ प्रपाठक (तस्या एतस्या अघाटा— ५ अ० ३ ब्रा०)	२७८
अथ पञ्चम, प्रपाठक (रुक्म प्रतिसुच्य विभर्ति— ७ अ० १ ब्रा०)	३७१

॥ अथाध्यायसूची ॥

अथ प्रथमाध्याय (असहा इद मय— १ प्र० १ ब्रा०)	१ पृ०
अथ द्वितीयाध्याय (प्रजापतिरभिरूपा— १ प्र० ४ ब्रा०)	५३
अथ तृतीयाध्याय (एतद् देवा अनुवन्— २ प्र० ३ ब्रा०)	१३०
अथ चतुर्थाध्याय (अथैन मतः खगद्येव— ३ प्र० २ ब्रा०)	२०२
अथ पञ्चमाध्याय (पर्याकषायनियन्ता— ३ प्र० ६ ब्रा०)	२४८
अथ षष्ठाध्याय (भूयांसि हवीषि भवन्ति— ४ प्र० ३ ब्रा०)	३०६
अथ सप्तमाध्याय (रुक्म प्रतिसुच्य विभर्ति— ५ प्र० १ ब्रा०)	३७१
अथ अष्टमाध्याय (वगीवास्तेतानिं विभ्र— ५ प्र० ५ ब्रा०)	४३६

॥ अथ ब्राह्मणसूची ॥

सङ्ख्या	ब्राह्मणनाम	प्र० आ०	अ० ब्रा०	पृष्ठे
१	दृष्टिब्राह्मणम्	१ १	१ १	१
२	चित्तामिब्राह्मणम्	१ २	१ २	१५
३	अष्टरूपब्राह्मणम्	१ ३	१ ३	३६
४	पञ्चपशुब्राह्मणम्	१ ४	२ १	५३
५	दीक्षाब्राह्मणम्	२ १	२ २	८३
६	पञ्चचित्युत्पत्तिब्राह्मणम्	२ २	२ ३	११६
७	चयनब्राह्मणम्	२ ३	३ १	१३०
८	पञ्चभिमन्त्रब्राह्मणम्	२ ४	३ २	१६८
९	पुरीष्यब्राह्मणम्	३ १	३ ३	१७३
१०	खननब्राह्मणम्	३ २	४ १	२०१
११	पिण्डब्राह्मणम्	३ ३	४ २	२१०
१२		३ ४	४ ३	२२०
१३		३ ५	४ ४	२२६
१४		३ ६	५ १	३४८
१५	उखानिर्माणब्राह्मणम्	३ ७	५ २	२५६
१६	अषाढादिब्राह्मणम्	४ १	५ ३	२७८
१७	अवटब्राह्मणम्	४ २	५ ४	२८६
१८	दीक्षाब्राह्मणम्	४ ३	६ १	३ ६
१९	उखादिश्रयणब्राह्मणम्	४ ४	६ २	३२४
२०	समिदाघागब्राह्मणम्	४ ५	६ ३	३२७
२१	भस्मोद्दपनब्राह्मणम्	४ ६	६ ४	३५५
२२	वक्त्रब्राह्मणम्	५ १	७ १	३७१
२३	दृष्टब्राह्मणम्	५ २	७ २	३६१
२४	विष्णुक्रमब्राह्मणम्	५ ३	७ ३	४०५
२५	वात्स्यप्रोपस्थानब्राह्मणम्	५ ४	७ ४	४१६
२६	वनीवाहनब्राह्मणम्	५ ५	८ १	४२६
२७	भस्माभ्यवहरणब्राह्मणम्	५ ६	८ २	४४८

॥ अथ विषयसूची ॥

(१ प्र० १ ब्रा०)

हिरण्यगर्भकर्तृक सृष्टेरान्त्रानम् । तत्र असदर्थनिरूपणम् , ऋषिशब्दार्थनिरूपणम् , मध्यमप्राणस्य सर्वेन्द्रियपोषणद्वारा इन्द्रशब्दवाच्यत्वम् , एकस्मिन् पुरुषे सप्तपुरुषसन्निवेशनम् , सप्तपुरुषसम्मितस्य विराडात्मकस्य चित्याग्ने शिरस प्रदर्शनम् , आहवनीयस्य शिरोरूपत्वञ्च । विराडुत्पत्ति , तस्य चित्याग्निरूपत्वम् , पुनश्चयनोपयुक्तसृष्टेरान्त्रानम् , तत्र पृथिव्याद्युत्पत्तिवर्णनञ्चेति ।

(१ प्र० २ ब्रा०)

वाय्वन्तरिक्षादिसृष्टि , प्रजापतेश्चित्याग्निरूपता , इष्टकाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तादय , इष्टकाना मन्त्रैरुपधेयत्वादि , पञ्चेष्टकाविचार , पश्चिष्टकादिवर्णनम् , सृष्टिकादीना मिष्टकासाधनत्वञ्चेति ।

(१ प्र० ३ ब्रा०)

चयनोपयुक्ताना मन्त्रादीना मष्टरूपाणा मान्त्रानम् , कुमारोत्पत्ति , तस्यापराष्टनामानि , सवस्वरपर्यन्तमुख्याग्नेर्धरणविधानञ्चेति ।

(१ प्र० ४ ब्रा०)

पुरुषाश्चगोऽव्यजात्मकपञ्चपञ्चालम्भनविधि । तत्र चतुर्विंशति सामिधेय्य , वैश्वानर पशुपुरोडाश , कामपदयुक्ता याज्यानुवाक्याश्च । तत्र अस्तु पशुचतुष्टयक्रायप्रासनम् , इष्टकाकरण-

कालप्रदर्शनम् , पशुशीर्षोपधानम् इष्टकोपधानम् , पशुशिर'-
कबन्धसन्धानम् , पशूना मन्व्यात्मकत्वम् , पशुबन्धनार्थं रशनानां
विधानम् , पशुष्वेव पञ्चेष्टकासम्पादनम् , सामिधेनीमन्त्राणां
नवाना भैवैकार्यताप्रतिपादनम् , आप्रीमन्त्राणां प्रदर्शनम् , तेषा
भिकाभिधेयताभिधानम् , कुणपमर्त्यत्वदोषपरिहाराय हिरण्य-
शीर्षोपधानविधिपञ्चादिकञ्चेति ॥

(२ प्र० १ ब्रा०)

प्रजापतिदेवत्वपञ्चनुष्ठाने सम्प्रदायनामप्रदर्शनम् , प्राजापत्य-
पशुपक्षप्रदर्शनम् , वायव्यपशुपक्षप्रदर्शनम् , पञ्चपशुस्थाने एकस्यैव
वायव्यपशोर्विधानम् , पञ्चालम्बकालविधानम् , तत्रोपाशुत्वस्य
प्रशसनम् , अग्निधारणायोखासम्भरणविधि , चयनसहितसोम
यागस्य दीक्षाकालविधि , पञ्चपशु-प्राजापत्यपशु-वायव्यपशु-
पक्षेषु क्रमात् सम्पत्तिकथनम् , पशुयागानन्तरं चयनकर्म्मणि
यजमानकर्म्मव्यानां नियमानां मीमासादि , दक्षिणादान-
विधिञ्चेति ।

(२ प्र० २ ब्रा०)

उपधास्यमानानां चितीना ऋषिदेवतासम्बन्धेनोत्पत्तिप्रकार-
वर्णनम् , स्वयमाह्वसेषुकानां स्थानविशेषप्रदर्शनम् , तत्र चिति
शब्दनिश्चिञ्चेति ।

(२ प्र० ३ ब्रा०)

चयनमन्त्राणां विनियोगाभिधानम् , अषाढाया इष्टकालम् ,
यत्र पुरुषादीना चतुर्णां पशूनां कायप्रासनं कृतम् तत एव

प्रदेशात् उखाषाटेष्टकाकरणार्थं सृष्ट आनयनविध्यादि , अनद्या-
पुरुषस्य पुरुषप्रतिनिधित्वम् , रासभस्य च गवाव्यो प्रतिनिधि-
त्वम् , तेषां त्रयाणां पशूनां मीञ्जीवन्धनविधानम् , रश्मनाया-
स्त्रित्वम् , आहवनीयस्य दक्षिणेऽवस्थापनञ्च , अग्नेः वैश्वी-
त्वादिविधिश्चेति ।

(२ प्र० ४ ब्रा०)

पूर्वविहितानां पञ्चपशूनां मभिमन्त्रणादिविधानं मिति ॥

(३ प्र० १ ब्रा०)

सृष्टाहरणार्थं ब्रह्माध्वर्युयजमानानां मभिमन्त्रणम् , अनद्या-
पुरुषनिरीक्षणं च , अश्वपदे आहुतिद्वयविध्यादि , तत्र मन्त्र-
द्वयविधिव्याख्यानादि , ततः पिण्डखननविधिश्चेति ।

(३ प्र० २ ब्रा०)

सृष्टखननमन्त्रद्वयविधानादि , कृष्याजिनास्तरणम् , तत्र पु-
ष्करपर्णविधानम् , तत्रैव सृष्टिपिण्डसम्भरणम् , तदभिमन्त्रणम् ,
तत्र मन्त्रादिविधानश्चेति ।

(३ प्र० ३ ब्रा०)

समन्त्रकसृष्टिपिण्डाभिमन्त्रणविधानादि ।

(३ प्र० ४ ब्रा०)

समन्त्रकोदकनियनविध्यादि ।

(३ प्र० ५ ब्रा०)

समन्त्रकपञ्चपशूभिमन्त्रणविध्यादि । तत्र , त्रयाणां पशूनां
मुपरि समन्त्रकं पिण्डधारणविध्यादिकश्चेति ।

(३ प्र० ६ ब्रा०)

मृत्पिण्डे समन्त्रकपलाशपर्णक्यथितोदकसिञ्चनादि । तत्र उदकसेचनम् , फेनासेचनम् , सन्निश्रणम् , अजलोममिश्रणम् , लोमसन्निश्रणम् , शङ्कराश्रमायोरसचूर्णं सन्निश्रणम् , ततो मन्त्रविधानादि चेति ।

(३ प्र० ७ ब्रा०)

उखाया अधस्तात् पर्याप्तमृत्पिण्डादानविध्यादि , विस्तारिताया निधिमृद उपरि मृत्पिण्डप्रक्षेपमन्त्रविध्यादि , निधेरुद्धिद्वयस्य च समन्त्र समीकरणविधानम् , उखाया ऊर्ध्वपरिमाणविध्यादि , उखाया उत्तरभागे वर्त्तिकरणविधि , रास्त्राकरणविधि , वर्त्तीना मन्त्रे स्तनोन्नयनविधि , उखानिधानविधिः , उखासङ्ख्याविचारादिकञ्चेति ॥

(४ प्र० १ ब्रा०)

अषाढेष्टकाया निर्घ्राणम् , उखाया निर्घ्राणम् , विश्वज्योतिराख्याना तिस्रुणा मिष्टकाना निर्घ्राणम् , अधिदैवतव्याख्यानम् , अध्यात्मव्याख्यानञ्च । अपि यदेतासा मषाढादीनां मन्त्राहृतमृदोत्पन्नत्वम् , यच्चाषाढादिनामवस्त्वम् , यदपि पादमात्रादिपरिमाणवत्त्वम् , तदेतत् सर्वं मितरेष्टकावैलक्षण्यमिति निरूपणम् , अश्लिष्टाया मृदो विनियोगाख्यानम् , अश्लशङ्गिर्धूपनञ्चेति ।

(४ प्र० २ ब्रा०)

उखादिस्थापनार्थं भवटखननम् , तत्र उखादीनां भवनि-

धानम् , पचनम् , उपावहरणम् , प्रक्षेपोत्क्षेपयो 'कालनियम' ,
गर्त्तादुद्धरणम् , पात्रे स्थापनम् , पयश्चाक्षेचनञ्चेति ।

(४ प्र० ३ ब्रा०)

दौक्षणीयाप्रयोग , हविषोरधिदैवताध्यात्मव्याख्याने , औद्-
ग्रभणहोमविधिनिर्वचनादि , समौद्ग्रभणयजुषा विधिव्याख्या-
नादि, मुञ्जटणावस्तरणम् , शणकुलायास्तरणञ्चेति ।

(४ प्र० ४ ब्रा०)

उखाया आहवनीयेऽधिश्रयणम् , प्रहञ्जनम् , समिदाधानम् ,
उखादीना मात्मत्वादिकल्पनाया मुत्पत्तिप्रदर्शनञ्चेति ।

(४ प्र० ५ ब्रा०)

द्वितीयाया. समिधो वैकङ्कतत्वविध्यादि , त्रयोदशसमिधा
मन्त्राणा विधिव्याख्याने , प्रादेशप्रमाणत्वविधानम् , तदाधाने
मन्त्राणा स्वाहाकारान्ताविधानञ्चेति ।

(४ प्र० ६ ब्रा०)

भस्मोद्धपनकालादिविधि , व्रतपरिग्रहादि , उखाभेदे प्राय-
श्चित्तम् , उखान्यनुगमने प्रायश्चित्तम् , सुत्यादिने आहवनीया-
नुगती प्रायश्चित्तादि चेति ॥

(५ प्र० १ ब्रा०)

रुक्मप्रतिभोक , रुक्मधारणप्रशसा , रुक्मधारणप्रकारादि ,
आसन्द्या औदुम्बरीत्वविधानादि , शिष्यविध्यादि , उखाशब्द-
निरुक्तिः , उख्यान्नेरिण्डाभ्या परिग्रहविधानादि चेति ।

(५ प्र० २ ब्रा०)

रक्षप्रतिमुञ्चनप्रकारादि , शिष्यपाशप्रतिमुञ्चनप्रकारादि , सु-
पथीऽसीतिविक्रान्तिमन्त्रेण इण्ड्राभ्या मन्त्रे प्रग्रहण धारणश्चेति ।

(५ प्र० ३ ब्रा०)

विष्णुक्रमणविधि , विष्णुक्रमणेषाम्नेरुर्ष्वबाहुनीङ्ग्रहणविध्यादि ,
तस्यास्यान्नेरवरोहणप्रत्यवरोहणे , तत्र तत्र विहितमन्त्राणां विधि-
व्याख्याने चेति ।

(५ प्र० ४ ब्रा०)

वाक्सप्रवर्षनादि । तत्रोपस्थानमन्त्रत्रयविधिव्याख्याने , उत्तर-
मन्त्रेषु तदतिदेशनम् , विष्णुक्रमवाक्सप्रयो जगदुत्पादकतया
स्तुति' , दीक्षाप्रथमदिवसे विष्णुक्रमवाक्सप्रयो समसनविध्यादि,
तथा संवत्सरानुष्ठानफलकथनादि , तत्र चरमदिवसकर्त्तव्यनिरू-
पणादि चेति ।

(५ प्र० ५ ब्रा०)

उख्याम्नेर्गाहपत्यचयनार्थं देवयजनदेशप्रापणादिविधानम् । तत्र
पुरावृत्ताख्यानम् , वनीवाहनविधि , तरफलकथनञ्च गार्हपत्य-
चयनदेशं प्रत्यन्ने , प्रणयनम् , अनस उपरि उख्याम्ने' ख्यापनादि ,
पुनस्त्वमिदाधानादिविधानश्चेति ।

(५ प्र० ६ ब्रा०)

भस्मोद्दपनशेष , अशु प्रक्षेपमन्त्रविधिव्याख्याने , अद्भ्य युन-
रौषङ्गस्मादानविध्यादि , उपस्थानविधि , द्विविधप्रायश्चित्तविधा-
नादिकश्चेति ॥

॥ अथ स्मर्त्तव्यालोच्यवचनसूची ॥

- “अग््नयो वा ऋतव ” १ ४ ३६
 “अग्नि वायु मादित्य मेता श्चोव देवता विश्व ज्योति ” १ ३ ४
 “अग्निना पृथिवीं मिथुन समभवत्” १ २ १
 “अग्निरय पशव ” ३ ५ ६
 “अग्निरेष यदश्व ” ३ १ २२
 “अग्निर्गायत्र ” १ १ १५
 “अग्निर्वायुरादित्य एतानि हास्य (अग्ने) तानि त्रेधा त्रयाणि
 “अग्निर्वै होता” ३ ३ ७ [५ ४ ५
 “अग्निर्वै होता वेदिषत्” ५ ३ ११
 “अग्निर्ह वै त मग्निरित्याचक्षते” १ १ ११
 “अङ्गिरा वा अग्नि ” ३ ५ ४
 “अङ्गो वा एष (अग्नि) प्रथम आजगाम” ५ ४ ५
 “अध्वरो वै यज्ञ ” ३ ४ ८
 “अनिरुक्तो वै प्रजापति ” २ १ २१
 “अनूचान माहुरग्निकल्प इति” १ १ १०
 “अन्न केत ” २ ३ १८
 “अन्न नम ” २ ३ १७
 “अन्न पशव ” १ ४ १५
 “अपरिमिता हि दिश ” ३ ७ ७
 “अपा श्चोष गर्भं समुद्रिय ” ३ ५ ८

- “अप्सु ह्यीमे लोका प्रतिष्ठिता” ५ १ १७
 “अय वा अग्निर्ऋतम्” ३ ५ १०
 “अय वा अग्निर्ब्रह्मा च क्षत्रञ्च” ४ ५ १५
 “अय वै वायुर्मित्रो योऽय पवते” ४ २ १४
 “अशुर्ह वै त मश्व इत्याचक्षते” १ १ ११
 “अश्व पशूना भगितम” ३ १ १३
 “असहा इद मग्र आसीत्” १ १ १
 “असावादित्य सत्यम्” ३ ५ १
 “असावादित्यो देव सविता” २ ३ १८, १९
 “असौ वा आदित्य एष रुक्म” ५ १ ३
 “असौ वा आदित्य एषोऽग्नि” ३ २ ८
 “असौ वा आदित्य एषोऽश्व” २ ३ २९, ३ १ १०
 “असौ वा आदित्यो दिव्यो गन्धर्व” २ ३ १९
 “असौ वा आदित्यो बृहज्जरोति” २ ३ १५
 “असौ वा आदित्यो हस शुचिषत् ५ ३ ११
 “असौ वै चन्द्र पशुय देवा पौणमास्या मालभन्ते” २ १ १७
 “असौ वै चन्द्र प्रजापति २ १ १६
 “असौ स आदित्य स हिरण्ययो भवति” ५ १ २
 “अहोरात्राणि वै वरुत्रय” ४ २ ६
 “अहोरात्रे वा अभिवर्षमाने सवक्षर माप्नुत” ४ ६ ३
 “आत्मनो ह्येवेय वाङ् महिषी” ४. १ ४
 “आत्मा वै यज्ञ” १ ४ ७ [५ १, १७.
 “आदित्य आसञ्जनम् आदित्ये ह्यीमा लोका दिग्भिरासता”

“आदित्येन दिव मिथुन समभवत्” १ २ ४

“आपोऽब्रुवन् ०—० फेनोऽब्रवीत् ०—० मृदव्रवीत् ०—०

सिकता ०—० शर्करा ०—० अश्मा ०—० अय ०—०

हिरण्यम् ०—०” १ ३ ६

“आपो वै जनयोऽद्भ्यो हीद सर्व जायते” ५ ६ ३

“आपो वै पुष्कर प्राणोऽथर्वा” ३ ३ २

“आयुर्वा अन्निरायुरेवैतदात्मन् धत्ते” ५ ३ ७

“आसुरी माया स्वधया कृतासीति , प्राणा वा असुस्तस्यैषा
माया स्वधया कृता” ४ ४ ६

“इण्ड्राभ्या परिगृह्णाति , असौ वा आदित्य एषोऽग्नि ,
अहोरात्रे इण्ड्रे अमु तदादित्य महोरात्राभ्या परिगृह्णाति
०—० आभ्या लोकाभ्या परिगृह्णाति” ५ १ २५ , २६

“इन्द्राग्नी वै सर्वे देवा ” ४ ४ ७

“इधो ह वै त मिन्द्र इत्याचक्षते” १ १ २

“इमे वै लोका गौ ” १ ३ ३५

“इमे वै लोका रजासि” २. ३ १८

“इय गायत्री” १ १ १५

“इय वा अदिति ” ४ २ २

“इय वा आसन्दी , अस्या हीद सर्व मासन्नम्” ५ १ १२

“इय स्याग्नि ” १ १ १४

“उत्तर मुद्धि मादधाति ०—० द्यौर्हृष उद्धि ” ३ ७ ४

“उत्तरन्निस्तदन्वास्थानि” ४ ६ ७

“उपाशु वै रेत सिच्यते” २ १ २२

“ऋतव सवत्सर” १ ४ ३६

“एतस्यां ह दिशि (ऐशान्या) स्वर्गस्य लोकस्य द्वारम्” ४ ४ ४

“एष लोको निधि” ३ ७ ३

“एष ह वा अनन्दापुरुषो यो न देवानवति न पितृन् न मनु-
ष्यान्” २ ३ २४

“एषा ह नाभि पृथिव्यै यत्रैष एतत् समिध्यते” ४ ५ ८

“एषा ह सवत्सरस्य प्रथमा रात्रिर्यत् फाल्गुनी पौर्णमासी,
योत्तरैषोत्तमा” २ १ १८

“एषा होमयेषा देवमनुष्याणा दिग् यदुदीची-प्राची” ४ ४ ३

“श्रोषधय ०—० एतद्धैतासा समृद्ध रूप यत् पुष्यवत्य सुपि-
पला” ३ ५ १७

“श्रोषययो वै देवाना पत्न्य ४ २ ४

“को हि प्रजापति” २ १ ५

“ऋन्दतीव हि पर्जन्य” ५ ३ २ [३ ५ १२

“क्षत्र वा अन्वञ्जो वैश्वश्च शूद्रश्चानु रासभो ब्राह्मण मज”

“क्षत्रिय प्रथमं यन्त मितरे त्रयो वर्णा पश्चादनुयन्ति

०—० ब्राह्मण प्रथमं यन्त मितरे त्रयो वर्णा पश्चादनुयन्ति

०—० न कदाचन ब्राह्मणश्च क्षत्रियश्च वैश्वश्च शूद्रश्च पश्चा-

दन्वित.” ३, ५, १३।

“गायत्रोऽग्नि” ३ ६ १२

“गीते वा रमते” ३ १ १५

“घृतभाजना द्यादित्या” ४ ३ ११

“चतु स्रक्तिरेष कूपो भवति” ३ १ २६, ४ २ ३

“चन्द्रमा उ वै सोम” ३ ६ १

“कुन्दासि वै म्ना” ४ २ ७

“ज्योतिर्वै हिरण्यम्” ५ १ २

“तद् भूमिरभवत् ता मप्रथयत् सा पृथिव्यभवत्” १ १ १५, २ ७

“तद्यत्रान्नेय तदेतदद्भ्योऽधिजनयति, अनयानया वै भेषज
क्रियते” ५ ६ ६

“तद् या अमूराप एक रूप समदृश्यन्त ०—० यदेव तत्फेनो
द्वितीय रूप मसृज्यत ०—० सैव सृद् यत् तत् तृतीय रूप
मसृज्यत” ३ ६ ३

“तस्मिन्नेतस्मिन् सर्वे देवा श्रिता ०—० शिर” १ १ ७

“तस्य तदेव ब्राह्मण यत् पुरश्चरणे” ४ ३ ५

“तानाप्रीतान् पर्यग्निहतानुदीचो नीत्वा समन्नपयत्” १ ४ ६

“तिर इव वै योनौ रेत सिच्यते ०—० स्वया जायया तिर
इवैव चिचरिषति” ३ ५ १८

“तिष्ठन् वै वीर्यवत्तम” ४, ४ १

“ते हिमे लोका मित्रगुप्ता ” ४ २ १४
 “नयो वै प्राणा प्राण उदानो व्यान ” ३ ३ ५
 “त्रिहृदि प्रजाति ,— पिता माता पुत्र ” ४ १ ५
 “त्रेधा विहिता हि वाग्,— ऋचो यजूषि सामानि” ४ १ ४

“दक्षिणतो वा उदग् योनी रेत सिच्यते” ३ ३ १०

“दश प्राणा ” ५ ६ १२

“देवाना वै विधा मनु मनुष्या ” ५ ४ ६

“द्वीर्वै तृतीय रज ” ५ ४ ५

“द्वादश मासा पञ्चर्त्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एक
 विश्व , एष प्रजापति ” २ १ ३

“हि सवत्सरस्यान्न पच्यते ४ २ ६

“नक्षत्राणि वै जनयो ये हि जना पुण्यकृत स्वर्ग लोक
 यन्ति , तेषा मितानि ज्योतीषि , नक्षत्रैरेवैना मितत्
 पचति ४ २ ८

“नव प्राणा ” ५ ६ १०

“नव वै प्राणा सप्त शीर्षन्नवाष्टौ द्वौ” ३ ३ ५

“न वा उख्व गर्भं हिनस्ति” ४ ४ १३

“न वै जरायुर्गर्भं हिनस्ति” ४ ३ २४

“न वै मित्र कश्चन हिनस्ति, न मित्र कश्चन हिनस्ति” ४ २ १०.

“न वै योषा कश्चन हिनस्ति” २ ३ ३६.

“पञ्चर्त्तव सवत्सर ” ३ ६ १२

- “पर्णकषायनिष्पक्ता एता आपो भवन्ति ख्येन्ने” ३ ६ १
 “परिमण्डलो ह्येष एकविंशतिनिर्वाध ” ५ १ २
 “पशवो वै पुरीषम्” २ ३ ३८
 “पशु स्त्राय रूपायाविर्मवति गौर्वा गवे अश्वो वाश्वाय पुरुषो
 वा पुरुषाय” २ ३ २२
 “पाप्मा वै सृध ” ३ १ ८
 “पाप्मा वै वृत्र ” ३ ३ ३
 “पुत्रस्य जातस्य नाम कुर्यात् ” १ ३ ८
 “पुरुर्ह नामासुररक्षस मास” ५ ५ १४
 “पुरुष प्रजापति ” २ ३ ४
 “पूर्वं सुद्धि मादधाति ०—० अन्तरिक्ष ह्येष उद्धि ” ३. ७ ४
 “पृथिवी ह्येष निधि ” ३ ७ ३
 “प्रजापति सन्त मन्निरित्याचक्षते” १ २ १३, २१
 “प्रजापति प्रथमा चिति मपश्यत्, प्रजापतिरेव तस्या
 आर्षेयम्” २ ३ १०
 “प्रजापतिरग्नि ” २ १ ३
 “प्रजापतिरेषोऽग्नि उभयस्वेतत् प्रजापतिर्यञ्च देवा यञ्च
 मनुष्या” ५ ५ ४
 “प्रजापतिर्वै भरत स दीद सर्वं बिभक्ति” ५, ५ १४
 “प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भ ” २ २ ५
 “प्रजापतिस्त्रय्या विद्यया सहाप प्राविशत्” २ ३ १०
 “प्रजापतेर्वै शोकादजा समभवत्” ४ २ १६
 “प्राची हि दिग्ने ” ५ ५ ८ [५ ६ १२,
 “प्राणा अग्नि , यावानग्निर्यावत्स्य मात्ना तावत् तद्”

“प्राणा वा ऋषय” १ १ १
 “प्राणो वा अङ्गिरा” १ २ २८
 “प्राणो वा अथर्वी” ३ ३ १
 “प्राणो वै ऋषत्” ५ ३ ११
 “प्राणो वै ब्रह्म” २ ३ १७
 “प्राणो वै मित्र” ३ ६ ५
 “प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णु” ४ ४ १२

“बाहुर्वा अरत्नि” ५ १ १४
 “बाह्यत उ वा एतस्य रश्मय” ५ १ २
 “ब्रह्म वै पलाश” ४ ५ ७

“भूतानि ऋतव ०—० भूतानाम्यति संवत्सर ०—० उषा
 पत्नी” १ ३ ८

“मनसि ह्यय मात्मा प्रतिष्ठित” ५ १ २१

“मनो वै पाथ्यो वृषा” ३ ३ ४

“मनो वै सविता” २ ३ १३

“मर्त्या कुण्ठपा अनपहृतपाप्मान” ५ ६ १

“ऋक्षयीष्टका ०—० पश्चिष्टका ०—० हिरण्येष्टका ०—० वान-
 स्येष्टका ०—० अन्नं पञ्चमीष्टका” १ २ ३०

“य जात कामयेत सर्व मायुरियादिति वात्सप्रेषेन मभि-
 ष्मिन्, तदस्मै जातायायुष्य करोति” ५ ४ २,

- “य कपाले रसो निम्न आसीत् सोऽजोऽभवत्” १ १ ११.
 “यच्चिनोति तस्माच्चितय” १ २ १८
 “यज्ञो वै मख” ३ ७ १
 “यज्ञो वै महिमा” २ ३ १८
 “यत् कपाल मासीत् तदन्तरिक्षं मभवत्” १ २ २
 “यत् कपाल मासीत् सा द्यौरभवत्” १ २ ३
 “यत् कपाल मासीत् सा पृथिव्यभवत्” १ १ ११
 “यथा महान्त मध्वान विमोक समश्रुवीत् तादृक् तत्” ५ ४ १२.
 “यदरसदिव स रासभोऽभवत्” १ १ ११
 “यदरोदीत् तस्माद् रुद्र” १ ३ १०
 “यदु भिन्नायै प्रायश्चित्तिरुत्तरस्मिस्तदन्वाख्यानं” ३ ७ २२
 “यद्वा अस्यै क्षत विलिष्ट मङ्गिर्वै सन्धीयते” ३ ४ १
 “यैव प्रथमा वित्ता सा महिषी” ४ १ १
 “यैषु वनस्पतिषूर्गं यो रस उदुम्बरे त दधाम” ४, ५, ३,
 “योनिरविच्छेद माहुरति रेतसोऽविच्छेदाय” ३ ३ १०
 “योनिर्मुञ्जा , शशा जरायु, उख्व घृत, गर्भं समित्” ४ ४ १५
 “योनिर्वै पुष्करपर्णम्” ३ २ ७
 “योनिर्घ्नोतदग्ने समुद्र मभित पिन्वमानम्” ३ २ ८
 “यो वाव कर्म करोति स एव तस्योपचार वेद” ४ २ १७
 “यो वै पुत्राणां राध्यते तेन पितर पितामह पौत्रमाचक्षते” १ २ १३
 “योषा वै सिनीषाली एतद् वै योषायै समृद्ध रूपं यत् सुकपर्दा
 सुकुरीरा स्वीपशा समर्षयति” ३, ६ १०

“रश्मयो वा एतस्य निर्वाधा” ५ १ २

“रश्मयो वा एतस्याञ्जय ” ३ ४ १०

“रसो वै मधु , रसवतीरयच्छत्वाय’ ३ ४ २

“रुद्र , सर्व , पशुपति , उग्र , अशनि , भव , महान् देव , ईशान , तान्येतान्यष्टावन्निरूपाणि , कुमारो नवम ” ।

“अग्निर्वै रुद्र , आपो वै सर्व , ओषधयो वै पशुपति , वायु-
र्वा उग्र , विद्युद्वा अशनि , पर्जन्यो वै भव , प्रजा-
पतिर्वै चन्द्रमा , प्रजापतिर्वै महान् देव , आदित्यो वा
ईशान ” १ ३ १०—१८ ।

“रेतो वा आज्यम्” ३ १ १८

“रोहितो हान्नेरश्व ” ४ ५ ४

“रौद्रा वै पशव ” ४ ४ ७

“लोम त्वङ् मास मस्थि मञ्जा ता एवैता पञ्चचितय ” १ २ १७

वा आज्यम्” ३ १ १८ ।

“वज्रो वै पशव ” ३ ५ ६

“वरुण्या वै यज्ञे रज्जु ” ३ ४ ८ , ७ १३

“वाक् पुष्करपर्णम्” ३ २ ७

“वाग्वा अग्नि प्राण इन्द्र (इन्द्राग्नी)” १ २ २८

“वाग् वा इद कर्म , प्राणो वाचस्पति ” २ ३ १८

“वाग्वै दध्यङ्ङाथर्वण ” ३ ३ ३

“वाग्वै धिषणा” ४ २ ५

“वाग्वै मन्त्र ” ३. २ ७

“वा घतस्तान् (रश्मीन्) एनदेतदाह” ३ ४, १०

“वायुनात्तरिक्त मिथुन समभवत्” १ २ ३

“वायुर्वै वसुरन्तरिक्तसत्” ५ ३ ११

“वाक्शो वै पाश ” ५ ३ ८

“विष्णुर्यज्ञ विष्णुर्हि भूत्वाक्रमते” ५ २ ११—१६

“वृत्र पाप्मानम्” २ १ १८

“शक्त्या हि स्वर्गं लोकं मेति” ६ ३ १४

“शाणो रुक्मपाश ” ५ १ ७

“सवत्सरं प्रजापति ” २ १ ५

“सवत्सरा ऋषय ” १ ४ २६

“सवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानर ” ४ ३ २०

“स एतान् पञ्च पशून्पश्यत—पुरुष मश्वं गा मवि मजम्”

“स एतान् पञ्च पशून् प्राविशत” १ ४ ३ [१ ४ २

“स एषोऽग्निरेव यत् कमुक ” ४ ४ ११

“सप्ततथ्य एता देवता ” ४ १ १७

“सप्तर्त्नं सवत्सर ” ४ ३ १४ , ४ ७

“सर्वाणि हि चित्राण्यग्नि ” १ ३ २०

“सवितैषोऽग्नि ” २ २ ६ [१ ४ ७

“स शीर्षाण्यैवोत्कृत्योपाधत्ताथेतराणि कुसिन्धान्यसु प्राप्नावत”

“सा चतुस्तना भवति । चतुस्तना हि गौ , ता हैके हिस्तना कुर्वन्ति , अथो अष्टस्तनाम् । न तथा कुर्याद् । ये वै गो कनीयस्तना पशवो ये भूयस्तना , अनुपजीवनीयतरा वा अर्ह्येते अनुपजीवनीयतराऽ हिता ते कुर्वन्ते । अथो

इ ते न गा कुर्वते , शुनी वा , अवि वा , वडवा वा ।

तस्मात् तथा न कुर्यात्” ३ ७ १८

“सोमो वै पर्ण ” ३ ६ १

“सोमो वै पलाश ” ४ ५ ७

“स्वर्गो वै लाको नाक ” ३ १ १४

“हिरण्य ममृतम्” १ १ २

॥ अथ कण्डिकामूची ॥

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठं	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठं
अक्रन्दमिस्तनयमिव	४०५	अथ प्रायश्चित्तिकरोति ३५६	४५२
अग्रये वैश्वानराय खाद्येति	३१	अथ फेन जनयित्वान्ववद्धाति	२४८
अग्नेऽभ्यावत्तिन । अभि	४०७	अथ मित्रस्य चर्षणीधृत	२६२
अग्ने बृहन्नृषमामूर्ध्वोऽवस्थादिति	४०८	अथ नृत्पिण्ड मपादत्ते	२५६
अजायै पयसाऋणति	२६३	अथ नृत्पिण्ड मभिन्दप्रति	२१०
अथ जग्याजिर्न च पुष्करपर्ण	२२१	अथ नृद माहृत्य । उखां	३५८
अथ क्षत्रियस्य । उदेर्षां	३४२	अथ यदासौ व्रत प्रयच्छन्ति	३५७
अथ चतस्र ऊर्वा	२६४	अथ यदि गार्हपत्योऽनुमच्छेत	३६०
अथ तत्राप उपनिनयति	२२०	अथ यदि प्रसृत आहवनीयो	३६०
अथ तिरश्चीर राक्षां	२६३	अथ यदाग्रीध्रीयोऽनुमच्छेत	३६०
अथ पूर्वं मुद्धि मादधाति	२६०	अथ यदेव उख्योऽभिरनुमच्छेत	३५६
अथ प्रयोति । स्रष्टृष्टा	२५०	अथ यच्चित्ते ऽग्निर्निधीयते ।	
अथ प्रातरुदितऽआदिष्वे	३५६	असौ न आदित्य	२०

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठ
अथ यच्चित्तेऽग्निर्निधीयते ।		अथात सम्पदेव । समिध	४४०
येवैतेषां सप्तानां	३	अथातो भस्मन एवाभ्यव-	४४८
अथ यानि दश । सा दशाक्षरा	६६	अथाध श्रय मादधाति	३३६
अथ येतेवाऽसप्ताना	२	अथाध्यात्मम् । आरमैवाग्नि	३७६
अथ यो गर्भोऽन्तरासीत्	४	अथाध्यात्मम् । आरमैवोखा	२७६
अथ रासभम् । उर्वन्तरिक्ष	१७०	अथाध्यात्मम् । शिर एष	३०८
अथ रासभम् । युञ्जाथाऽ	१६६	अथानङ्गाहौ युनक्ति	४३८
अथ रासभम् । स्थिरो	२३०	अथानङ्गापुरुष मीक्षते	१७७
अथ रासभस्य । वृषाग्नि	२३१	अथानङ्गापुरुष मीक्षते	२३३
अथ वल्मीकवपा	१७७	अथापरशुटकण मादधाति	३३८
अथ वात्सप्रेणोपतिष्ठते	४१६	अथापादत्ते । अग्नःआयाहि	२३२
अथ विष्णुक्रमान् क्रमते	३६४	अथापादत्ते । तद्यदन्नाग्नेय	४५०
अथ विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा	३५५	अथान्ध मभिमन्त्रयते	१७७
अथ वैकङ्कती मादधाति	३३७	अथास्मिन्समिध मादधाति	४४०
अथ शिक्वपाश च रुक्मपाश	४०८	अथास्यै बिल मभिमपद्यते	२६५
अथ शिक्वपाश प्रतिमुच्यते	३६१	अथैत वायवे नियुत्वते	८७
अथ सर्वसम्पत् । चत्वार	३७८	अथैतक्षय पिष्ट भवति	२४६
अथ सावित्रीं जुहोति	३१०	अथैतस्य नियुत्वतीयस्य	६७
अथ ह स्नाह ताण्ड	२१	अथैतस्य प्राजापत्यस्य	६६
अथाजम् । शिवो भव	२३०	अथैता उत्तरा ऽपालाशो	३३६
अथाजम् । पृथिव्या	१७०	अथैतान् पशूनावर्त्तयन्ति	२३२
अथाजम् । योगयोगे तवस्तरं	१६६	अथैते त्रिष्टुभा ऽउत्तरे	२१२
अथाजलोमान्वाच्छिद्य	२३५	अथैतेन चतुर्थेन यजुषा	२६१
अथाजलोमेऽसृष्ट्वाति	२४६	अथैतं विष्यति । तद्यदेवास्य	२३५
अथाजस्य । ऋतम् सत्यं नृत्तम्	२३२	अथैतम् शिक्वेन विभर्ति	३७५
अथात, सम्पदेव । आसन्ही	३७८	अथैतं ऽअभिष्टुति	२०३

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अथैन क्षणाजिने	२०२	अथैन परिगृह्णाति	२१०
अथैन मत खनत्येव	२१	अथैन परिलिखति	१८४
अथैन मतो विक्रया	३६२	अथैन पुष्करपर्णे	२०३
अथैन मभिमन्त्रयते	४०७	अथेनां वायुना सन्दधाति	२२०
अथैन मस्यां खनति	१८५	अथेनां दिग्भि सन्दधाति	२२१
अथैन मस्यां खनति	२८६	अथेना धूपयति । स्थेन्ने	२८०
अथैन मात्रमयति	१७८	अथेनान प्राच उत्क्रमयति	१७०
अथैन मादायोत्तिष्ठति	२२२	अथेना माच्छृणोति	२१
अथैन मासन्ध्या विभर्त्ति	३७४	अथेना सुद्वच्छति	२६१
अथैन मिच्छाभ्यां परिगृह्णाति ।		अथेना पर्यावर्त्तयति	२६२
असौ वा आदित्य	३७७	अथेना वृहत्पुत्रमा	२१२
अथैन मिच्छाभ्यां परिगृह्णाति ।		अथो ऽब्राह्म । अग्नि मेव	१७
नक्तोषासा समनसा	३६१	अथो ऽब्राह्म । प्रजापतिरेव	२०
अथैन मित ऊर्ध्वं प्राञ्च	२२३	अथो ऽब्राह्म । प्रजापतिरेवेमा	१७
अथैन मिति प्रगृह्णाति । एतद्वा	४०८	अथो ऽएक इति ब्रूयात्	२४
अथैन मिति प्रगृह्णाति । एतद्दे	४०५	अथोखां करोति । आत्मान	२७६
अथैन सुखया विभर्त्ति	३७७	अथोखा करोति । इमां	२७८
अथैन सुक्रमयति	१७६	अथोखा भवदधाति	२८६
अथैन सुक्रान्त मभिमन्त्रयते	१८	अथो गौरिति ब्रूयात्	२५
अथैन सुव्यच्छति । उदु त्वा	४३८	अथोत्तर सुद्धि मादधाति	२६१
अथैन सुचमृशति	१७६	अथो हाविति ब्रूयात्	२५
अथैन सुपतिष्ठते । एतद्वा	४१०	अथोपविश्य ऋद् मभियुहोति	१८१
अथैन सुपनच्छति	२२२	अथौदुम्बरो मादधाति	३३७
अथैन सुपावहरति । एतद्दे यो	४०६	अथौदुग्भगानि जुहोति	३०८
अथैन सुपावहरति । ओषधय	२३३	अदितिद्वा देवी विश्वदेवावती	२८६
अथैन मेतेषां पशूना सुपरिच्छात	२३१	अनङ्गापुरुष पुरुषात्	१३७

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठ	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठ
अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीति	३५७	आ विश्वत प्रत्यक्ष	१८३
अन्यत क्नुन स्यात	१४१		
अन्वदिरुषसा मग्न	१७७	इम नो देव सवितर्यञ्ज	१३६
अपादाय भस्मन प्रत्येत्थ	४५१		
अपां पृष्ठ मसि	२०३	उखां ह्यणोतु । शक्या	२५१
अपो देवीरूपरुज	२२०	उदड प्राड तिष्ठन् । एतद्दे	३६४
अस्त्रमेसधिष्ठवेति	४४६	उदड प्राड तिष्ठन् । एषा	३२४
अभि शुक्लानि च कृष्णानि च	३७२	उभय हैतद्भवति	२२
अभूद्वा ऽइय प्रतिष्ठेति	६	उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चा-	
अभूद्वा ऽइय प्रतिष्ठेति	४०	न्वाह । प्राणो	५६
अभिरसीति	१४२	उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चा-	
अमावास्याया दीक्षते	६३	न्वाह । तासा सुक्तो०—०	
अश्वशकैधूपयति	२८०	न्वच दादशाप्रिय	८६
अश्वस्य पदे जुहोति	१८४	उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चा	
असदा ऽइद मग्न ऽआसीद्	१	न्वाह । तासा सुक्तो०—०	
अहरहरप्रयाव भरन्त इति	३४०	न्वच२ हिरण्यगर्भ-	८७
अहोरात्रे वा अभिवर्त्तमाने	३५६		
		एक एष भवति । एक देवत्थ	३ ७
आक्रम्य वाजिन् । पृथिवी	१७६	एक एष भवति । एक मिव हि	३०८
आगत्य वाज्यध्वान मिति	१७२	एतद्दे देवा अब्रुवन् । चेतयध्व	
आग्नावैष्ठाव एकादशकपाल	३०६	मिति०—० प्रजापति रिमा	११६
आज्येन जुहोति	१८२	एतद्दे देवा अब्रुवन् । चेतयध्व	
आ त्वा जिघर्मि मनसा	१८२	मिति ०—० सवितैतानि	१३०
आदित्यै रास्त्रासीति	२६४	एतद्दे देवा । यच्चैनानद्देड	३४१
आपो देवी । प्रतिग्रभ्णीत	४४६	एतद्दे वे यैव प्रथमा पौर्यामासी	६४
आपो ऽब्रवन् । क्व वय	३६	एतस्या माहुत्या२	१३७

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
भोषधय प्रतिगृह्णीत	२३४	तदाहु । कतरत इष्टकाया	२४
भौदुम्बरी भवति । ऊर्ध्वे	३७४	तदाहु । कति पशव	२४
ह्यघ्नाजिने निष्प्रतो भवति	३७२	तदाहु । कथ मस्येतत	६५
गायत्रीभि । प्राणो	२११	तदाहु । कथ मस्यैषोऽग्नि	५८
मास्त्रा देवी । विश्व	२६१	तदाहु । कस्मादस्या ऋषि	२३
घृत एष भवति । घृतभाजना	३०८	तदाहु । कस्यै कामाय	२५
घृते न्युक्ता भवति । ऋषिर्यस्यै	३२७	तदाहु । किं हि तं	१६
चतु सक्तय पादा भवन्ति ।	३७४	तदाहु । तद्वदेतस्मिन्	६८
चतुर्भिरपादक्षे । तद्वे	४५१	तदाहु । नैतेन पशुनेष्टोपरि	६८
चिन्न विज्ञात मग्नि	३१०	तदाहु । यदहर्विष्णुक्रमा	४२३
जनयस्त्राच्छिन्नपत्रा	२६१	तदाहु । यदेव मेकेष्टको	२३
व्योतिष्मन्त त्वाग्ने	२०१	तदाहु । यदावत्य एतस्याग्ने	६४
त वा ऽव्यदित्या खनति	२८६	तदुत्तर ह्यघ्नाजिनादुप	२०३
त वा एतम् । अन्न	३६३	तदु वा ऽव्याहु । वपाया	६०
तश्चेके । एतया	३६३	तदेता वा ऽव्यस्य ता	१६
त ऽएते सर्वे पशवो	५६	तदेता वाव षड देवता	१२१
ततो याष्टाचत्वारिंशद्भ्रत	६५	तह्य स्नाह्यक्ताक्ष्य	२१
तस्याय सविता धिय इति	१६३	तह्यैक ऽव्याहु । अन्नं वेने	५६
तत्पर्यस्यति । वासो	२२१	तह्यैक ऽव्याहु । खय	४३६
		तह्यैके । इत्येतेतानि पशुशीर्षाणि	६३
		तह्यैके । यदि चिर मर्चि-	३२६
		तद्वत्तत सत्यम् । असौ	३७१
		तद्वदग्निभ्य इति	५७
		तद्वदह्यताक्षरत	४०
		तद्वदितो यताम् । अन्धः	२३२
		तद्वदित्या पशुनापश्यत्	५५

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठ	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठ
तद्यदपां पुरस्ताञ्जुहोति	६०	त सुपरिणाभि विभर्त्सि	३७३
तद्यानि तानि भूतानि	४०	त मेत२ खवत्सर ऽएव	४३
तद्यानि त्रीणि प्रथमानि	१३२	त मेतया विल्लव्या । इत	३६३
तद्यास्ता अथ । एतानि	५५	तं पौर्यमास्या मालभेत	६१
तदा ऽअहोरात्रे ऽएव	४२२	त प्रजापतिरब्रवीत्	४०
तदा ऽआत्मेवोखा । योनिर्मुञ्जा	३२८	त प्रथयति । वसवस्ता	२६०
तदा ऽउखेति हे अक्षरे	३७७	तस्य मन एव प्रतिष्ठा	३७६
तदा ऽउपा२शु भवति	६२	तस्य सप्तदश सामिधेय	८८
तद्दे पौर्यमास्या मेव	६१	तस्या एतस्या अघाटा	२७८
तद्दे फाल्गुन्या मेव	६१	तस्याप एव प्रतिष्ठा	३७५
त तिष्ठन् प्रतिमुञ्चते	३६०	तस्याहोरात्रे एव प्रतिष्ठा ..	३७६
त देवा अमावाहुतिभि-	२१	तस्यैकवि२शति सामि०	८६
त मधिरब्रवीत् । उपाह	११६	तस्ये क्षनानुम्रयति	२६५
त मजस्योपरिष्ठात् प्रयच्छन्नेति	२३३	तां यदाभि सनापति	३२६
त मब्रवीत् । कस्मिन्स्योप-	१६	तां यदाधिरोहति	३२६
त मब्रवीत् , पशुपतिरसीति	४१	ता वा ऽएतान् । एका२	१३०
त मब्रवीत् सर्वोऽसीति	४१	ता२ सन्ततां जुहोति ।	
त मब्रवीद्दशगिरसीति	४२	एतद्दे देवा	१३१
त मब्रवीद्दीशानोऽसीति	४२	ता२ सन्ततां जुहोति ।	
त मब्रवीदुग्रोऽसीति	४२	सन्तता हि ता	१३२
त मब्रवीद्गवोऽसीति	४२	ता२ आविचीय यजुषोदपति	२६२
त मब्रवीद्दुन्नोऽसीति	४१	ता२ हेके दिक्ष्णां कुर्वन्ति	२६५
त मब्रवीत्सहान्देवोऽसीति	४२	ता२ हेके हिरण्यमयी	१४३
त मन्धस्योपरिष्ठात् प्रयच्छन्ति	२३१	ता' षट् सन्पद्यन्ते	२१३
त मसावादिभ्योऽब्रवीत्	१२१	ता उप ऋजति । आपो हि ष्ठा	२४८
त सु त्वा पाथो वृषा	२११	ता एता अपश्यत । ऊर्वा	६१

कखिकाप्रतीकम्	पृष्ठ	कखिकाप्रतीकम्	पृष्ठ
ता एता ऊर्द्धा अस्य समिधो	६१	तां प्रादेशमात्री मेवोर्ध्वा	२६२
ता एता एकव्याख्याना ०—०		ता वा ऽएता नव खृष्टय	६
एत मेवाभि ता	४२१	ता विषमा विषमपदा	६२
ता एता एकव्याख्याना ०—०		तासा मग्नेषु स्तनातुन्नयन्ति	२६४
प्रजापतिर समेन्ध	६०	तास्त्रयोदश सम्पद्यन्ते	३४२
ता एता एकव्याख्याना ०—०		ता द्वेके तिस्र कुर्वन्ति	२६६
प्रजापति माप्रीयात	६२	ते चेतयमाना । एतदपश्यन्	४४६
ता एता एकादशादधाति	३४१	ते दक्षिणतस्तिष्ठन्ति	१३६
ता एता एतस्यै भवन्ति	२६४	तेनेतेनान्तरतश्च बाह्यतश्च	२६२
ता एता यजुष्कृतायै	२८०	ते प्रयन्ति । अग्नि	१७६
तां चतुर्भिरादत्ते	१४३	ते प्राञ्चस्तिष्ठन्ति	१३६
ता तिलन् प्रष्टयन्ति । इमे	३२४	ते ऽब्रुवन् । उप वय	१२१
तान् वायुरब्रवीत	१२०	ते ऽब्रुवन् । चेतयध्व ०—०	
तानि दश भवन्ति । दशाक्षरा	४५२	तदब्रुवन्ति	१८२
तानि नव भवन्ति	४५२	ते ऽब्रुवन् । चेतयध्व ०—०	
तानि वै भूयांसि भवन्ति	३०६	' तदब्रुवन्ति ०—० परमेष्ठी १२०	
तान्यु द्वेके उखाया मेवेतान्य	३११	ते ऽब्रुवन् । चेतयध्व ०—०	
तान्येतान्यष्टावन्निरुपाणि	४३	तदब्रुवन्ति ०—० मिन्द्राणी १२०	
तान्येतान्यष्टौ सावित्राणि	१३६	ते ऽब्रुवन् । न वा	२
ताभ्या वै विपर्यास मेति	४२३	ते ऽब्रुवन् । यद्वह	१३७
ता मादत्ते देवस्य	१४१	ते मौञ्जीभिरभिधानीभि-	१३८
ता मादधाति । इन्द्र	३२७	ते यदब्रुवन् । चेतयध्व ०—०	
ता सुत्तरे विष्टतीये	२६३	तस्माच्चितय	१२२
ता मूर्द्धा सुदयन्नन् जुहोति	१३१	ते यदब्रुवन् । चेतयध्व ०—०	
तां परियन्त्य निदधाति	२६५	तस्माच्चिति-	१३०
तां परियन्त्य निदधाति	२६१	तेषां चतुर्विंशति	५८

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठ	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठ
तेषां विषमा रशना स्यु	५७	हाभ्या खनति	२०२
ते ह्योचु । हन येषु वनस्यति-	३३८	हाभ्यां प्रवृणक्ति	३२५
त्रिभि प्रयौति । त्रिवृदग्नि-	२५१	हाभ्याꣳ सꣳहजति	२५०
त्रिभि सम्भरति	२३२		
त्रिभिरन्विच्छति । ०-०		धिषणस्वा देवी । विश्व	२६०
ते पञ्चसम्पदा	१३८		
त्रिभिरन्विच्छति । ०-०		नामा पृथिव्या समिधाने	३४०
त्रिभि पुरस्तादग्नि	१७१	नि होता होत्वघदने	२१२
त्रिभिरभिमन्त्रयते	१६६		
त्रिभिरभिमन्त्रयते	२३१	पञ्च भवन्ति । पञ्च ह्येते	५७
त्रिभिरभ्यवहरति	४५०	पञ्चाध्वरस्य जुहोति	३०६
त्रिभिरादत्ते	१४२	पर मस्या परावत इति	३३८
त्रिभिरुपतिष्ठते	४११	परि वाजपति कवि	१८५
त्रिवृतो भवन्ति त्रिवृद्वाग्नि-	१३८	परिश्रित भवति । एतद्वै	२३५
		पर्यकषायनिष्यक्ता एता	२४८
दक्षिणत आहवनीयो	१३६	पादमात्री भवति । प्रतिष्ठा	२७८
दिवस्वरि प्रथम जज्ञे	४१६	पुरुष प्रथम मालभते	५७
दꣳहस्य देवि पृथिवि स्वस्त्य	३२५	पुरुषोꣳश्वो गौरविरजो	५७
दृशानो रुक्म उर्वा अदौदिति	३६०	प्रजापतये मनवे स्वाहेति	३१०
देव सवित प्रसुव	१३५	प्रजापति प्रथमा चिति-	१२२
द्वादश क्षत्रियस्य वा पुरो-	३४१	प्रजापतिरग्निरुपाण्यभ्य-	५३
द्वादशाप्रिय । द्वादश	६०	प्रजापतिरेषोषि । उभयस्वेतत	
हाभ्या मन्तराभ्याम्	४१०	प्रजापतिर्निरुक्तश्चानिरु	२८०
हाभ्या मभिलुहोति	१८३	प्रजापतिरेषोꣳग्नि । उभयस्वेतत	
हाभ्या मभिवृणति	२०४	प्रजापतिर्यञ्च	४३७
हाभ्या सुपावहरति	२३४	प्रजापतिर्वा ऽइद मग्य आसीत्	३६

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
प्रदीप्ता एतेऽप्रयो भवन्ति	१७६	यद्देवेषु चतुर्विंशति चतु	
प्र-प्राय मन्त्रिर्भरतस्य	४४०	विंशतो वै पुरुषो	५६
प्राजापत्य चरका व्याजभन्ते	८६	यद्देवेषु द्वादश । द्वादशाक्षरा	
प्राज्ञो यन्ति । प्राची	१७६	वै जगती जगती	६१
प्रादेशमात्रो भवति	२२७	यद्देवेषु द्वादश । द्वादशाक्षरा	
प्रादेशमात्री स्यात्	१४०	वै जगतीय	
प्रादेशमात्रार्हा भवति	३७४	यद्देवेषु प्रत्यवरोहति । एतद्वा	
प्रादेशमात्रो भवन्ति	३४२	०—० जयति	४०७
प्रेक्ष्ये ज्योतिषान् पाहि	४३८	यद्देवेषु प्रत्यवरोहति । एतद्वा	
		०—० रोहति	४०६
प्रेनोऽन्नवीत । ज्ञाह	३६	यद्देवेषु रक्त्वा प्रतिमुच्य	
		बिभर्ति । अन्नौ	३७१
बोधो मे अस्य वचसो	४५१	यद्देवेषु रक्त्वा प्रतिमुच्य	
		बिभर्ति । एतद्दे देवा	३७१
भूयास्ति हवीस्ति भवन्ति	३०६	यद्देवेषु रक्त्वा प्रतिमुच्य	
		बिभर्ति । रेतो वा	३७१
मनो मेघा मयि प्रयुज्य	३१०	यद्देवेषु वायव्यं पशुर्भवति ।	
मा सु भित्वा मा सु रिष	३२५	प्राजापत्य पशुपुरोडाश	
मित्र सख्यम् । प्रथिवी	२४६	प्रजापति	८६
सुहृत्कुलायेगावस्तीर्णा भवति	३११	यद्देवेषु वायव्यं पशुर्भवति ।	
वृद्धन्नवीत । ज्ञाह	३६	प्राजापत्य पशुपुरोडाशो	
वृद्धन्नयान्मु ह्वैके कुर्वन्ति	६३	ऽह्वैस्व प्रजापते-	८६
		यद्देवेषु विश्वाक्रमवात्सप्रे ०—०	
यतोषोखा भिद्येत	३५८	प्रजापति स्वर्ग	४२२
यद्देवेषु चतुर्भि	१४४	यद्देवेषु विश्वाक्रमवात्सप्रे ०—०	
यद्देवेषु चतुर्विंशतिः चतुर्विंश	५६	प्रजापतिरिमं	४२१

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठ	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठ
यद्देव वेश्वानर । ऋतवो	६२	यद्देवोद्दृष्ट प्राङ् तिष्ठन् ।	
यद्देव सप्तदश । सप्तदशो	८८	एतस्याः हृदि दिशि	३२४
यद्देव सुवञ्च सुक च	१३२	यद्देवोद्दृष्ट प्राङ् तिष्ठन् ।	
यद्देवाक्रमयति	१७८	एषा ह्योभयेषां	३२४
यद्देवामावास्यायाः रेतो	६३	यद्देवोपतिष्ठते । एतदेव देवा	४१०
यद्देवाष्टकायाम् । अष्टका	६३	यद्देवोपरिनाभि । अवाग्ने	३७३
यद्देवाष्टकायाम् । पर्वतत	६३	यद्देवोपरिनाभि । एतद्दे	३७३
यद्देवाष्टाचत्वारिंशत्	६५	यद्देवोपरिनाभि । यद्दे	३७३
यद्देवाष्टावग्निरूपाणि	४३	यद्देवोपाःशु । प्राजापत्य	६२
यद्देवाह मखस्य शिरोऽसीति	२६०	यद्देवोभयत ऋत । अतो वा	१४१
यद्देवैकविंशति । एवविंशो	८७	यद्देवोभयत च्युत । एतद्वा	१४१
यद्देवैतद्यजुर्जपति	४३६	यस्य प्रयाण मन्वन्-	१३५
यद्देवैत पशु मालभते । एत		या सेना अभीक्ष्णरी	३४१
स्मिन् ह पशौ	६०	युक्ताय सविता देवानिति	१३३
यद्देवैत वायवे नियुत्वते	८८	युक्तेन मनसा वय मिति	१३३
यद्देवैत वेश्वानर निर्बपति	३०७	युजे वां ब्रह्म पूर्य	१३४
यद्देवैतान् पशूनालभते	५६	युञ्जते मन उत युञ्जते प्रिय	१३४
यद्देवैता माहुति जुहोति			
०—० प्रीणाति	१३१	रुक्म प्रतिसुच्य विभर्ति	३७१
यद्देवैता माहुति जुहोति		रुद्रा सर्हृद्य । पृथिवीं	२४६
०—० रेतोभूतः	१३१		
यद्देवैते ऽभ्याहुती जुहोति	१८२	वनीवाह्येतापि	४३३
यद्देवैते हविषी निर्बपति	३०७	वपा पशुपुरीडाश	६६
यद्देवैतः शिक्वेन विभर्ति	३७५	वरुञ्चीष्वा देवो	२६०
यद्देवैत मिष्ठाभ्यांपरियङ्क्ताति	३७८	वसवस्वाः कृन्दन्तु	२६२
यद्देवैत परिलिखति	१८४	वसवस्वा धूपयन्तु	२८२

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठ	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठ
वाची विष्टति मग्नि	३१०	स एतान् पञ्च पशून् प्राविशत	५३
वाङ्मोखा भवति	३२८	स एष पिता पुत्र	२२
विद्या ते ऽव्यमे चैधा	४२०	स एष पुरुष	२
वि पाञ्चसा पृथुना शीघ्रुचान	२३५	स ऐक्षत । इमे वा	५३
विष्णोः क्रमोऽसीति । विष्णुर्हि		स ऐक्षत । नाना वा	५४
०—० ऽभिमातिहे-	३६५	स ऐक्षत । यदि वा ऽइद्	५५
विष्णोः क्रमोऽसीति । विष्णुर्हि		स ऐक्षत । य मिम मात्मान	५५
०—० ऽरातीयतो	३६५	स ऐक्षत । या वै श्रीरभ्य	५४
विष्णोः क्रमोऽसीति । विष्णुर्हि		स जुहोति । आकूति मग्नि	३०६
०—० शूचूयती	३६५	स जुहोति । युञ्जान	१३२
विष्णोः क्रमोऽसीति । विष्णुर्हि		सग्ते वायुर्मातरिश्वा	२२०
०—० सपत्नहेति	३६४	स पुरीहितस्यादधाति	३४२
वेश्वानर पशुपुरोडाश	६२	स प्रजा स्ष्टु	१८
		सप्तान्शुक्रानि भवन्ति	२८१
शुक्रकुलाय मनर भवति	३११	स मनसा वाच मिथुर्न	१६
श्लामी भवति । इयानि	८६	स मनसैव । वाच ०—०	
		स एकादश	१७
सवसाथार खर्विदा	२०४	स मनसैव । वाच ०—०	
स रसीदस्व महार २॥ ऽव्यसीति	२१३	स गर्भ्यभवत्	१७
स इर्माङ्गोकात्सृष्टु	१६	स मनसैव । वाच ०—	
स उपदधाति । तथा	२२	स द्वादश	१७
स एता अपश्यत । समा-		समिधाग्नि इवस्यतेति	४३७
स एतान् पञ्च पशून्पश्यत्		ससुद्रे त्वा वृमन्ता	४२०
पुरुष मन्थ	५३	स य स प्रजापति	२०
स एतान् पञ्च पशून्पश्यत		स य न विष्णुर्यज्ञ	३६४
यदपश्यत	५३	स य न संवत्सर	२०

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
स य रघु आभावेष्वाव	३०७	सा यदि वर्षीयसी	२६३
स यत कनीय' संवत्सरात्	६३	सा यदुखा नाम । एतद्दे	३७७
स यद्दृ प्रयास्यन्नस्यात्	४३७	सा वैष्वावी स्यात्	१४०
स यद्दृ' सन्निवास्यन्नस्यात्	४२४	सिकताभ्य शर्करा	४०
स यदाक्ष उत्सर्जेत	४३६	सिनीवाली सुकपर्दा सुकुरीरा	२५०
स यदामावेष्वाव मेव	३०६	सौद त्व मातु । अस्या उपस्थे	४२१
स यदिति खनति	१४१	सुपर्णोऽसि गरुत्मानिति	३६२
स यदि पुरा वसत्ये	४३६	खेवा गौरिव । इमे वै	२६४
स यदि विष्णुक्रमीय मह स्यात्	४२४	सोऽकामयत । आभ्योऽङ्गो	
स यदीक पशु स्यात्	२६३	ऽधि प्रजायेयेति	४
स यो गर्भो ऽन्नरासीत्	१५	सोऽकामयत । आभ्योऽङ्गो	
स यो ऽय मध्ये	१	ऽधीर्मा प्रजनयेय मिति	५
स यो वनीवाह्यते	४३६	सोऽकामयत प्रजापति	१५
स वा ऽअभ्या खनन्	२०२	सोऽकामयत । भूय ०—०	
स वा ऽअर्द्ध मेव संवत्सरस्य	४२३	स आदित्येन	१६
स वा ऽदृष्टेव पौर्णमासेन	० ६१	सोऽकामयत । भूय ०—०	
स वै खनत्येकेन	२६१	स व्यायुररुह्यताथ	१५
स वै खनामि खनाम इति	२०२	सोऽकामयत । भूय ०—०	
स वै न्यङ्गादेव । दैवो वा	३५७	सोऽआम्यत	५
स वै विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा	४२२	सोऽमि मन्वते	१८
स वै सप्तपुरुषो	३	सोऽन्वाह । समास्ताम	५६
स वै समिध माधायाथ व्रतयति	३५३	सोऽपोऽह्यत	४
स समिधान्यस्योपहृत्य	३५६	सोऽन्नवीत । यावद्यावद्दे	२१
स ह्यैव दाक्षायणहस्त	४१६	सोऽय पुरुष प्रजापति-	३
सा कल्माषी स्यात्	१४०	सोऽश्व मभिमन्त्रयते । प्रूर्ण	१६८
सा कार्मुकी स्यात्	३२७	सोऽश्व मभिमन्त्रयते । स जातो	२२६

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठ	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठ
मोऽथ सुतक्रामधति	१७०	हस्त ऽव्याधाय सवितेति	१४३
मोऽस्त्यैव चित्त आसीत्	१६	हस्त ऽयध भवत्वथ	२२६
सुधञ्चात्र सुक् च प्रमुच्यते	१३१	हस्त ऽयथाभिर्भवत्वथ	१६८
हरस शुचिषदिति । अमौ	४०६	हिरण्यमयान्यु द्वैके कुर्वन्ति	६३

॥ अथ कर्मसूची ॥

कर्म	प्र०	ब्रा०	क०	कर्म	प्र०	ब्रा०	क०
अक्षध्वनी प्रायश्चित्तम्	५	५	१	अषाढेष्टकागिर्माणम्	४	१	१
अग्ने प्रत्यवरोहणम्	५	३	४	आश्रौमन्त्राणां पाठ	१	४	३१
अग्नेर्होद्ग्रहणम्	५	३	१	उखाकरणम्	३	६	११
अजलोभादानम्	३	५	२२	उखागिर्माणम्	४	१	३
अजोपरि न्दत्पिण्डधारणम्	३	५	१०	उखाप्रवृत्तनम्	४	४	१
अनेहुद्योजनार्दि	५	५	८	उखायां पयआसेत्तनम्	४	२	१५
अनेहुपावरोहणम्	३	५	१४	उखावधानम्	४	२	४
आसु पशुकाथप्राशनम्	१	४	८	उखासन्तपनम्	४	४	८
अबुपनयनम्	३	४	१	उखासन्निर्माणम्	३	७	१-२२
अभ्रादानम्	२	३	३०	उखासन्करणम्	२	१	२३
अषटखननम्	४	२	१	उखोद्धरणम्	४	२	१३
अश्वश्रकभिर्धूपनम्	४	१	६	उखोपावहरणम्	४	२	१०
अश्वोपरि न्दत्पिण्डधारणम्	३	५	७	उखागिरासन्धां धारणम्	५	१	१२
अष्टमसमिदाधानम्	४	५	१०	उखागिरिष्ठाभ्याम्यरियह	५	१	२५
अषाढावधानम्	४	२	३	उखान्यनुगमने प्रायश्चित्तम्	४	६	१०

कम	प्र० त्रा० क०	कम	प्र० त्रा० क०
ऊर्ध्वदृष्टस्याग्नेरवरोहणम्	५ ३ ३	पद्मज्वेव पञ्चेष्टकास्त्र्यादनम्	१ ४ २०
एकपञ्चालम्भ	२ १ १५	पद्मना मावर्तनम्	३ ५ १२
दृक्काष्टसमिदाधानम्	४ ५ १०	पद्मना सुत्सर्जनञ्च	३ ५ २२
खौदृग्भञ्जोम	४ ३ १२	पञ्चभिमन्त्रणम्	२ ४ १
कृष्णाजिनपुष्करपर्णयो-		पञ्चभिमन्त्रणम्	३ ५ १
रन्तोदृग्दृष्टणम्	३ ४ ६	पिण्डखननम्	३ १ २६
कृष्णाजिनपुष्करपर्णयो-		पिण्डखननम्	३ २ १
रभिमर्शनम्	३ २ १०	पिण्डपरिलेखनम्	३ १ २३
कृष्णाजिनास्तरणम्	३ २ ६	पिण्डसम्भरणम्	३ २ ७
चतुर्थसमिदाधानम्	४ ५ ५	पिण्डाधिष्ठापनम्	३ १ ७
चयनदीक्षणम्	२ १ २७	पिण्डाभिगमनम्	३ १ १
चयनमन्त्राणां विनियोग	२ ३ १	पिण्डेऽजलोममिश्रणम्	३ ६ ४
चरमदिनकर्त्तव्यम्	५ ४ १४	पिण्डे पर्णकषायपक्वो	
द्वितीयसमिदाधानम्	४ ५ २	दृक्काभिसिञ्चनम्	३ ६ १
दक्षिणादानम्	२ १ ४०	पिण्डे फेनासेचनम्	३ ६ ३
दशमसमिदाधानम्	४ ५ १०	पिण्डे शुर्कराश्लायोरस-	
दाक्षायणहस्तप्रयोग,	५ ४ ९	चूर्णमिश्रणम्	२ ६ ६
दौक्षितनियमा	२ १ २६	पिण्डोपावहरणम्	३ ५ १६
द्वितीयसमिदाधानम्	४ ५ १	पुनरुपस्थानम्	५ ६ ८
द्विविधप्रायश्चित्तम्	४ ६ ११	पुनस्तमिदाधानादि	५ ५ १३
नवमसमिदाधानम्	४ ५ १०	पूर्वाघातोत्तराघारौ	२ १ ५
पञ्चपञ्चालम्भ	१ ४ १	प्रथमसमिदाधानम्	४ ४ ११
पञ्चमसमिदाधानम्	४ ५ ७	भस्माभ्यवहरणम्	५ ६ १
पद्मज्वेवपञ्चेष्टकास्त्र्यादनम्	१ ४ १६	भस्माभ्यवहरणादि	५ ४ १४
पद्मशिर कवन्धसम्भानम्	१ ४ १०	भस्मोदपनम्	४ ६ १
पद्मश्रीर्घोपधानम्	४ ७	भिन्नायासुखायन्यायश्चित्त	४ ६ ८

काम	प्र० ब्रा० क०	काम	प्र० ब्रा० क०
सुब्रह्मकुलायास्तरणम्	४ ३ २३	विष्णुक्रमणम्	५ २ १०
सुब्रह्मयोक्त्रिण्य पशूनां बन्धन	३ ४ ७	विष्णुक्रमवात्सप्रयो कर्म	५ ४ ६
ऋत्पिण्डस्योर्द्धाघोनयने	२ ४ १०	वैश्वानरदादशकपालेष्टि	४ ३ १
ऋत्पिण्डाभिमग्ननम्	३ ३ १	श्रवणकुलायास्तरणम्	४ ३ २४
याज्यानुवाक्यापाठ	१ ४ ३६	श्रिक्वपाशप्रतिसुचनम्	५ २ ४
रासभोपरि पिण्डधारणम्	३ ५ ८	श्रिक्वखरुक्मपाशोन्मोचनम्	५ ३ ८
रुक्मप्रतिसुचनम्	५ २ १	श्रिक्ववत्या मासन्त्या	
रुक्मप्रतिमोक	५ १ १	सुखाया सम्भरणम्	५ १ १६
(रुद्राष्टमूर्तिकथादि)	१ ३ ६-१६	षष्ठसमिदाधानम्	४ ५ ८
वनौवाहनम्	५ ५ १	नप्तमसमिदाधानम्	४ ५ ६
वपाहविषीर्याज्यानुवाक्ये	२ १ १३	समिदाधानादिकम्	५ ५ ५, १३
वस्त्रौकवपया पिण्डेक्षम्	३ १ ५	सामिधेनीकरणम्	१ ४ २१
वात्सप्रोपस्थानम्	५ ४ १	खयमाष्टस्येष्टकाकर्म	२ १ १
विश्वज्योतिषा निर्माणम्	४ १ ३	द्विरयमयश्रीषीपधानम्	१ ४ ३८
विश्वज्योतिषा भवधानम्	४ २ ४	द्विरण्यशकलद्वयनिधानम्	१ ४ २०

॥ अथ ऋषिनामसूची ॥

नाम	प्र० ब्रा० क०	नाम	प्र० ब्रा० क०
अक्ताश्व	१. २ २४	माहित्य	२ १ १०
आघाति	१ ४ ३७	श्यापर्ण	१ ४ ३६
चरका	२ १ १, १०	सायकायन	१ ४ ३६
ताम्रा	१ २ २५	सौश्रोमतेय	१ ४ ३७

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

॥ अथ ॥

॥ षष्ठकारणम् ॥

॥ अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥

॥ प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ अपिवा प्रथमाध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥

॥ हरिः ॐ ॥

असदा ऽद्द मय ऽप्रासीत् । तदाहुः किं
 तद्सदासीदित्युषयो वाव ते ऽग्रेऽसदासीत्तदाहुः
 के त ऽच्छय इति प्राणा वा ऽच्छयस्ते यत्
 पुरास्मात् सर्वस्मादिद् मिच्छन्तः श्रमेण तपसारिषं-
 स्तस्मादुषयः ॥ १ ॥

सु यो ऽयं मध्ये प्राणः । एष एवेन्द्र*स्तानेषु

* 'एवेन्द्र'—इति क ।

प्राणान्मध्यत् इन्द्रियेष्वैन्द्र यदैन्द्र तस्मादित्य इन्द्रो
 ह वै त मिन्द्र इत्याचक्षते परोऽथ परोऽथ-
 कामा हि देवास्तु ऽइन्द्राः सप्त नाना पुरुषान-
 सृजन्त * ॥ २ ॥

ते ऽश्रुवन् । न वा ऽइत्यथ सन्तः शल्यामः
 प्रजनयितु मिमान्सप्त पुरुषानेकं पुरुषं करवा-
 मेति त ऽएतान्सप्त पुरुषानेकं पुरुषं मकुर्वन्
 यदूर्ध्वं नाभेस्ती द्वौ समीञ्जन्यद्वाङ् नाभेस्ती द्वौ
 पक्षः पुरुषः पक्षः पुरुषः प्रतिष्ठैक आसीत् ॥ ३ ॥

अथ यैतेषां सप्तानां पुरुषाणां श्रीः † ।
 यो रस आसीत् मूर्ध्ं समुदौहस्तदस्य शिरो ऽभ-
 वद् यच्छ्रियं समुदौहस्तस्माच्छिरस्तस्मिन्नेतस्मिन्
 प्राणा अश्रयन्त तस्माद्देवैतच्छिरोऽथ यत् प्राणा
 अश्रयन्त तस्माद् प्राणाः श्रियोऽथ यत् सर्वस्मिन्-
 अश्रयन्त तस्माद् शरीरम् ॥ ४ ॥

स एव पुरुषः प्रजापतिरभवत् । स यः स

* '०इजन्त'—इति ग, '०इजन्त'—इति घ ।

† 'श्रीः'—इति ग ।

पुरुषः प्रजापतिरभवद्यु मेव सु यो ऽयु मन्वि-
क्षीयते ॥ ५ ॥

स वै सप्तपुरुषो भवति । सप्त पुरुषो ह्यथ
पुरुषो यञ्चत्वार आत्मा त्रयः पक्षपुच्छानि चत्वारो
हि तस्य पुरुषस्यात्मा त्रयः पक्षपुच्छान्यथ यदेकेन
पुरुषेणात्मानं व्यर्हयति तेन व्यीर्येणाय मात्मा पक्ष-
पुच्छान्युदच्छति * ॥ ६ ॥

अथ यञ्चिते ऽग्निर्निधीयते † । यैवैतेषां
सप्तानां पुरुषाणां श्रीर्यो रसस्तु मेतदूर्ध्वं समुद्-
हन्ति तदस्यैतच्छिरसस्मिन्नेतस्मिन्त्वर्ध्वं देवाः
श्रिता अत्र हि सर्व्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति तस्मा-
देवैतच्छिरः ‡ ॥ ७ ॥

सो ऽयं पुरुषः प्रजापतिरकामयत् । भूया-
न्त्यां प्रजायेयेति सो ऽश्राम्यत् स तपो ऽतप्यत् स
शान्तस्तेपानो ब्रह्मैव प्रथमं मसृजत् त्रयी मेव
व्यिद्यां सैवाश्वै प्रतिष्ठाभवत् तस्मादाहुर्ब्रह्माश्व
सर्व्वं प्रतिष्ठेति तस्मादनूच्य प्रतिष्ठति

* '•गुदच्छति'—इति क ।

† '•ते'—इति ग ।

‡ '•च्छिरः'—इति ग ।

प्रतिष्ठा ऋषा यद् ब्रह्म तच्चा प्रतिष्ठायां प्रति-
ष्ठितो ऽतप्यत * ॥ ८ ॥

सो ऽपोऽसृजत । व्याच एव लोकाद्वागेवाद्य
सासृज्यत सिद्धु सर्वं माप्रोद्यद्विद किञ्च यदाप्रोत्
तस्मादापो यद्वृषोत्तस्मादाः † ॥ ९ ॥

सो ऽकामयत ‡ । आभ्यो ऽह्यो ऽधि प्रजायेयेति
सो ऽनया अय्या व्विद्यया सहाप प्राविशत् त
आण्डु समवर्त्तत तद्भ्यमृशदस्त्वित्यस्तु भूयो
ऽस्त्वित्येव तद्ब्रवीत् ततो ब्रह्मैव प्रथमं मसृज्यत
अय्येव विद्या तस्मादाहुर्ब्रह्माद्य सर्वं स प्रथमज
मित्यपि हि तस्मात् पुरुषात् ब्रह्मैव पूर्वं मसृ-
ज्यत तदस्य तन्मुख मेवासृज्यत तस्मादनूचान्
माहुरग्निकल्प इति मुखु छेतदनेर्यद् ब्रह्म § ॥ १० ॥

अथ यो गर्भोऽन्तरासीत् ॥ । सोऽग्निरसृज्यत ¶

* 'ऽतप्यत'—इति ग ।

† 'तस्मादा'—इति ग ।

‡ 'ऽकामयत्'—इति क, ख ।

§ 'ब्रह्म'—इति क, ख । 'ब्रह्म'—इति ग । 'ब्रह्म'—इति घ, ङ ।

॥ 'ऽन्तरासीत्'—इति ग । 'ऽन्तरासीत्'—इति घ ।

¶ 'सोऽग्निरसृज्यत'—इति ङ पुस्तकमात्रे, इदं च ङा० वैवरमहोदयेनापि ।

स यदस्य सूर्वास्याय मसृज्यत तस्मादग्निरग्निर्ह * वै
 त मग्निरित्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि
 देवा अथ यदशु सक्षरित मासीत् सोऽशुरभवद्-
 शुर्ह वै त मप्रव इत्याचक्षते परोऽक्ष परोऽक्षकामा
 हि देवा अथ यदुरसदिव स रासभोऽभवदथ यः
 कपाले रसो लिप्त आसीत् सोऽजोऽभवदथ यत्
 कपाल मासीत्सा पृथिव्यभवत् † ॥ ११ ॥

सोऽकामयत् ‡ । आभ्योऽद्भ्योऽधीमा प्रज-
 नयेय मिति ताऽ सङ्क्लिश्यासु प्राविध्यत्तुश्चै यः
 पराङ् रसोऽत्यक्षरत्स कूर्मोऽभवदथ यदूर्ध्वं सुदौ-
 च्यतेदं तद्यदिद् मूर्ध्वं मद्भ्योऽधि जायते सेयऽ
 सर्वाप एवानुव्यैत्तदिद् मेक मेव रूपऽ समदृश्यताप
 एव ॥ १२ ॥

सोऽकामयत् । भूय एव स्यात् प्रजायेतेति
 सोऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत स श्रान्तस्त्रेपानः फेन

* 'तस्मादग्निरग्निर्ह'—इति ड ।

† 'भवत्'—इति ग ।

‡ 'ऽकामयत्'—इति ग, घ ।

§ 'एव'—इति ग ।

मसृजत् सो ऽवेदन्यद्वा ऽएतद्रूपं भूयो वै भवति
 श्राम्याण्येवेति स श्रान्तस्तेपानी मृदुं शुष्कापमूष-
 सिक्तं शुर्करा मशान मयो हिरण्य मीषधिवन-
 स्पत्यसृजत तेनेमा पृथिवीं प्राच्छादयत् ॥ १३ ॥

ता वा ऽएता नव सृष्टयः । इयं मसृज्यत
 तस्मादाहुस्त्रिवृदग्निरितीयं अग्निरस्यै हि सूर्वा
 ऽग्निञ्चीयते * ॥ १४ ॥

अभूद्वा ऽइयं प्रतिष्ठेति । तद् भूमिर्भवत्ता
 मप्रथयत् सा पृथिव्यभवत् सेयं सूर्वा कृत्स्ना
 मन्यमाना गायद् यद्गायत् तस्माद्दियं गायत्राथो
 आहुरग्निरैवास्यै पृष्ठे सूर्वा कृत्स्नो मन्य-
 मानो ऽगायद्यद्गायत्तस्माद्गिर्गायत्र इति तस्माद्
 द्वैतद्यः सूर्वाः कृत्स्नो मन्यते गायति वैव गीते
 वा रमते † ॥ १५ ॥ १ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके प्रथम ब्राह्मणम् ॥

* 'ञ्चीयते'—इति क, ख । 'ञ्चीयते'—इति ग, घ ।

† 'रमते'—इति क, ख ; 'रमते'—इति ग ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वाद्यानां सुप्रक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्वा स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

यस्य निष्कसित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।

निर्ममे, त मर्हं वन्दे विद्यातीर्थमहेस्वरम् ॥ २ ॥

हिरण्यगर्भकर्तृकैव सृष्टिरान्नाता—“असद्वा इदं मय आसी-
दिति * । ‘अये’ प्रपञ्चसृष्टे पुरा ‘इदं’ जगत् ‘असद्’ अव्यक्त-
नामरूपम् ‘आसीत्’ । श्रुति स्वयं मेव ब्रह्मवादिविचारमुखेन
असदर्थं निरूपयति— “तदाहु किं तदासीदिति । ‘तत्’
तदानीं ‘किम् असद् आसीत् इति’ इदानीन्तनानां ब्रह्मवादिनां
विचारः । ‘अये’ सृष्टे पुरा ‘असत्’ ‘ते’ प्रसिद्धा ‘ऋषयो वाव’
ऋषय एव ‘आसीत्’ ।

* इहैवोपरिष्ठात (१० ६ ५ = इ० उप० २ ब्रा०) पुनरिदं मान्वा-
स्यते—‘नैवेह किञ्चनाय आसीत्, न्ह्युनैवेदं मावृतं मासीद्—इत्यादि ।

ह्यान्वोम्यब्राह्मणे त्वेव श्रुतम्—“सदेव सोम्येदं मय आसीत्,
एकमेवाद्वितीयम् । तद्वैकं आहुः । अमदेवेदं मय आसीदेकमेवा
द्वितीयम् । तस्मादसत् सञ्जायेत । १ । कुतस्तु खलु सोम्येव स्यादिति
होवाच, कथं मसत् सञ्जायेतेति । सत्त्वेव सोम्येदं मय आसीदेक
मेवाद्वितीयम् । २ । तदेक्षत बहु स्यात् प्रजायेयेति, तत् तेजोऽव्य-
जत’—इत्यादि ८ प्र० २ ख० १—४ ।

एव भार्वाभ्यान्नाये चैवमात्यर्चः; पर्यालोच्या—

‘नाखदासीन्नो सदासीत् तदानीं नासीन्नजो नो धोमा परो यत ।

किं मावरीव; कुह कस्य शर्मन्मन्म किं मासीद् गहनं गभीरम् ॥

न न्ह्युरासीदन्तं न तद्धिं न रात्र्या अरु आसीत् प्रकीतः ।

आग्नीदेवार्तं खधया तदेकं तस्माद्वाग्यन्न परः किञ्चनास ॥

—इत्यादयः, ऋ० अं० १०, १५२, १—१७ ।

ऋषिशब्दार्थं प्रश्नोत्तराभ्यां माह— “तदाहु क्वे त ऋषय इतीति । ‘ऋषय प्राणा वै’ अत सृष्टेरग्रे एव ‘असत्’ केवल-
लिङ्गशरीर मेवासीदित्यर्थं । प्राणानां ऋषिशब्दवाच्यत्वे प्रवृत्ति-
निमित्तं दर्शयति— “ते यन्तुरेति । ‘यत्’ यस्मात् कारणात्
‘अस्मात्’ जगत ‘पुरा’ ‘इद’ स्वसेव्यं जगत् ‘इच्छन्त’ ‘अमेण’,
‘तपसा’ तपोरूपेण क्लेशेन पर्यालोचनेन ‘भारिषन्’ भार्षन् ।
“ऋषी गतौ” * , सवे गत्यर्थां ज्ञानार्थां , ज्ञानवन्त । ‘तस्मात्’
‘ऋषय’ इत्युच्यन्ते । “ऋषिर्दर्शनात् स्तोमान् ददशेत्यौप-
मन्धव”-इति हि यास्क † ॥ १ ॥

मध्यमप्राणस्य सर्वेन्द्रियपोषणद्वारा इन्द्रशब्दवाच्यत्व माह—
“स योऽय मिति । एतेषां प्राणानां ‘मध्ये’ ‘य’ प्राण , ‘एष
एव इन्द्र’ इत्युच्यते । तत्र प्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनम्— “तानेष
प्राणाभ्यधत् इति । मध्यप्रदेशे स्थित प्राण ‘इन्द्रियेण’ इन्द्र-
शब्दवाच्येन स्वबलेन ‘एन्ध’ । “ञि इन्धी दीती” ‡ लटि
रूपम् । स्वबलप्रकाशेन स्वस्वव्यापारसमर्थानकरोदित्यर्थं । ‘तस्मात्’
इन्धनसम्बन्धात् ‘इन्द्र इति’ उच्यते , देवानां परोक्षनामप्रिय-
त्वात् । प्राणस्य हि वागादीन्द्रियेषु स्वाशसङ्गाव । एतस्यैव पोष-
कत्वज्ञान्यत्रान्नातम्—

“या ते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता, या ओत्ने, या च चक्षुषि ।

या च मनसि सन्तता, शिवां ता कुरु मोत्क्रमी”-इति § ।

‘त इहा प्राणा सप्त’, ‘नाना’ नानाविधान् ‘पुरुषान्’ शरीराणि
स्वाश्रयत्वेन ‘असृजन्त’ ॥ २ ॥

* तु० प० ६ धा० ।

† निरु० २ ३ २ ।

‡ रु० आ० १० धा० ।

§ अथ० प्र० उप० २ १२ ।

‘तेऽब्रुवन्निति । ‘ते’ ऋषय एकैकस्वस्वाश्रयप्रधानानि सप्त शरीराणि सृष्ट्वा परस्परम् ‘अब्रुवन्’ । ‘इत्यम्’ एकैक-प्रधानशरीरा ‘सन्त’ अचाक्षुष मिम स्थूल जगदुत्पादयितु ‘न शक्याम’ न समर्था भवाम , अचक्षुषो वचनव्यापारा-भावात्, अवचनस्य च दर्शनाभावात् । एव मिन्द्रियाणा प्रतिनियत-व्यापारत्वाद् भिन्नशरीरत्वे कर्मकर्तृत्व नोपपद्यत इति । अत ‘एक पुरुष’ सवेन्द्रियाश्रय ‘करवामेति’ समालोच्य, ‘एतान् सप्त पुरुषान्’ ‘एकम्’ एव ‘पुरुषम्’ ‘अकुर्वन्’ अकार्षु ।

एकस्मिन् पुरुषे सप्तपुरुषसन्निवेश दर्शयति— “यदूर्ध्वं मिति । ‘नाभेरूर्ध्वम्’ ‘यत’ अस्ति, तत्र ‘ह्री’ पुरुषौ ‘समौजन्’ । “उज्ज षार्जवे”, “अर्जने”—इति केचित् * । अर्जितवन्त , स्थापित-वन्त । ‘नाभे’ ‘अवाङ्’ अधस्तनम् , तत्र ‘ह्री’ पुरुषौ समौ-जन् इति मध्ये देहे चत्वार पुरुषा सम्पन्ना । ह्री पुरुषौ दक्षिणोत्तरपक्षौ सम्पन्नौ । ‘एक पुरुष’ ‘प्रतिष्ठा’ पुच्छ मासीत् । एव सप्तभि, पुरुषै शिरोवर्जितस्य एकपुरुषस्य निष्पादनम् ॥ ३ ॥

शिरसो जनन दर्शयति— “अथ यैतेषा मिति । ‘एतेषा’ पुरुषाणा ‘त्री’ त्रीभूत ‘य’ ‘रस’ सार ‘मासीत्’, ‘तम्’ ‘जर्धम्’ उपरिभागे ‘समुदौहन्’ समुदित मकार्षु , स एकी-भूत सार ‘अस्य’ पुरुषस्य ‘शिर अभवत्’, ‘तस्मात्’ त्रीसमुद्-हनात् ‘शिर’—इति शब्द-निष्पत्ति । प्रकारान्तरेण शिर शब्दनिर्व-चन माह— “तस्मिन्निति । ‘तस्मिन्’ त्रीसमुद्दहनेन निष्पादिते शिरसि ‘प्राणा’ चक्षुरादीन्द्रियाणि ‘अश्रयन्त’ अतानि,

‘तस्मात्’ प्राणसञ्चयणात् ‘शिरः’ इत्युच्यते, यस्माच्छिरसि ‘प्राणा
अश्नन्त’, ‘तस्मात्’ प्राणाना मपि शीलम् । “अञ् चिवा-
याम्”—इत्यस्मात् * व्युत्पत्ते । ‘यत्’ यस्माच्च ‘एतस्मिन्’ सर्वस्मिन्
देहे ते सर्वेऽपि ‘अश्नन्त’, ‘तस्मात्’ देहोऽपि ‘शरीरम्’ उच्यते ।
अत्र पूर्वोक्तादेतो शरीरशब्दव्युत्पत्ति कार्या ॥ ४ ॥

“स एव पुरुष इति । ‘स’ एष ‘पुरुष’ सप्तभिर्निष्पन्न
एक पुरुषः ‘प्रजापति’ विराट् अभूत् । एव लिङ्गशरीराभि-
मानिहिरण्यगर्भकर्तृका । विराडुत्पत्तिरज्ञा । तस्य विराजोऽग्नि-
रूपता साह— “स य पुरुष इति । ‘स प्रजापति’ एव ‘अय’
चीयमान ‘अग्नि’ इत्यर्थं ॥ ५ ॥

तदेव साम्य भावि करोति— “स वै सप्तति । ‘स’ चीय-
मान अग्नि सप्तपुरुषसन्धितो भवति, ‘हि’ यस्मात् ‘अयं
पुरुष’ प्रजापति सप्तपुरुषात्मक । तस्य सप्तपुरुषात्मकत्व
मिदानो मुक्तम्, तचीयमानाणावपि स्मोरयति †— “यच्चत्वार
इत्यादिना । हिरण्यय शकुनि ब्रह्मनामिति पक्षित्वेन निरू-
पणात् पुच्छशब्दव्यवहारः । चित्यान्ने सप्तपुरुषीयपुच्छत्व दशमे
वक्ष्यते ‡ । आद्यस्तस्येनाप्युक्तम्— “तदुह वै सप्तविध मेव चित्वीत
सप्तविधो वाक् प्राक्ततोऽग्नि” —इति § ।

“अयं यदेकेनेत्वादेरय मर्थ — ‘यद्’ यस्मात् ‘आत्मान’ मध्य-
दिशं पञ्चपुच्छेभ्यः पुरुषत्रयसन्धितेभ्योऽपि ‘एकेन पुरुषेण वर्षे

* भा० उ० ब० ७७ अ० ।

† ‘स्फुर स्फुरणे’ तु० प्र० १०६ धातोर्गिञि रूपम् ।

‡ १० का० २ अ० २ ब्रा० ४ क० ब्रह्मणम् ।

§ आप० शौ० क० १६, १७, १६ ।

यति', तस्मात् 'अय मात्मा' चतुःपुरुषसम्मितत्वात् स्वैन 'वीर्येण'
'पक्षमुच्छान्' प्रयच्छति खलु ॥ ६ ॥

एवं विराडात्मकस्य सप्तपुरुषसम्मितस्य चित्याग्ने शिरो
दर्शयितु माह— "अथ यश्चितेऽग्निर्निधीयत इत्यादि । 'चिते'
इष्टके , चितेऽग्नी । 'अग्नि' आहवनीयोऽभिधीयते । 'या वा
एतेषा सप्ताना पुरुषाणा श्री', 'य' च 'रस', स एवाय मग्नि-
रित्यध्याहार । 'एतद्' अस्मिंश्चित्याग्नी 'तम्' आहवनीयम्
'ऊर्ध्वं समुदूहन्ति' चित्याग्नेरण्डात्मकत्वात् तत्र निधीयमान-
स्याग्नेर्हिरण्यगर्भात्मत्व मित्यर्थ । एतच्चैतरेयिण समामनन्ति—
"एव ह्येव बह्वृचा महदुक्थे मीमासन्ते, एत मन्नावध्वर्यव', एत
महाव्रते ह्यग्नेः"—इति ।

आहवनीयस्य शिरोरूपत्व मिदानौ माह— "तदस्यैतच्छिर
इति । 'अस्य' चित्याग्ने एष आहवनीय 'शिर' इत्यर्थ ।
अत्र शिरशब्दस्य प्रवृत्ति माह— "तस्मिन्नेतस्मिन् सर्वे देवा
श्रिता इति । 'तस्मिन्' शिरोरूपे आहवनीये सर्वे देवा
श्रिता । अत्र कथं देवाना अयणम् ? तदाह— "अत्र हीति ।
'अत्र' अग्नी 'सर्वेभ्यो देवेभ्य' 'जुहति', 'तस्मात्' अग्नि अपणा-
अयत्वात् अस्य 'शिर' इत्यर्थ ॥ ७ ॥

एव विराडुत्पत्ति', तस्यैव चित्याग्निरूपत्व चोक्त्वा, तत्क-
र्तृकां चयनोपयुक्तां ऋष्टि माह— "सोऽय मिति । 'स पुरुष
प्रजापति' एक एव सन् एवम् 'अकामयत' 'भूयान्' 'स्याम्'
भवेय मिति । भवनम् उत्पत्ति, , अग्निना न घटत इति
तदाह— 'प्रजायेय' स्वय मेवोत्पद्यमानो भवेयम् 'इति' काम

यित्वा 'स' 'अत्राय्यत्' । "अमु तपसि खेदे च" * । 'स तपो-
ऽतप्यत' कथं सुत्पद्येयेति विचारितवानित्यर्थः । तप पर्यालोचनेन
'स' 'ब्रह्मैव' 'प्रथम' सृष्टवान् । 'तेषाम्'—इति तपेलिट् कानचि
रूपम् । ब्रह्मण्यर्थं माह— "त्रयी मिति । 'सैव' त्रयी
विद्या 'अस्मै' प्रजापते 'प्रतिष्ठा' जाता, उत्तरसृष्टेरालम्बनं जात
मित्यर्थः । प्रतिष्ठारूपत्वमेव विशदयति— "तस्मादाहुरिति ।
यत् 'सर्वस्य' त्रयी विद्या 'प्रतिष्ठा', 'तस्मात्' त्रयीम् 'अनूच्य'
अधीत्य अनुष्ठाय च 'प्रतितिष्ठति' । "तस्या प्रतिष्ठाय
मित्यादि स्पष्टम् ॥ ८ ॥

"सोऽप इति । अथ 'स' प्रजापति स्वयमेवोत्पद्य पुन
पर्यालोच्य 'वाचीलोकात्' उच्चारकात् सुखात् 'अप' अनुपल-
क्षितानि पञ्च स्थूलभूतानि सृष्टवान् । विद्याध्ययनस्थानादुद्भूत-
त्वात् वागेव सृष्टेत्यर्थः । अनेनापा वाक्शब्दव्यवहार्यत्वमुक्तं
मिति मन्तव्यम् । अपशब्दनिर्वचनमाह— "सैद मिति । 'सा'
वाक् सर्वव्यापकत्वात् 'आप' उच्यन्ते, जगदावरेणाच्चासा वा शब्द-
वाच्यत्वम् । हृणोतीरुपनी वा शब्दः ॥ ९ ॥

"सोऽकामयतेति । "आभ्योऽङ्गोऽधिप्रजायेयेति" विचार्य
'त्रय्या विद्यया सह' सृष्टा 'अप' प्रविष्टवान् । 'तत् आण्ड
समवर्त्तत' । 'तत् असु इति अभ्यसृशत्' । अस्त्विति शब्दो वक्ष्य-
माणसृष्टिनिर्देशार्थः । 'असु इति' वक्ष्यमाणप्रकारेण भवतु,
'भूय' बहुलञ्च 'अस्त्विति' त्रिवारं प्रजापतिरेतदण्डं मभिलक्ष्या-
ब्रवीत् । यस्मात् प्रथमं सुखाद् वागुच्चारिता, तस्मात् 'ब्रह्म'
वेद प्रथमं सुत्पन्नम् । अतः प्रथमोत्पन्नं वेदं योऽधीते तदर्थं

मनुतिष्ठति च, तम 'अनूचान मग्निक्षय इति आहु' ।
'हि' तस्मात् 'अग्ने' चित्वाग्निरूपस्य प्रजापते 'ब्रह्म' वेदो
'सुख' भवति ॥ १० ॥

“अथ यो गर्भं इति । तत 'य' जातगर्भं, 'स' 'अग्नि
असृज्यत' । तस्मात् सर्वस्य' स्थूनप्रपञ्चस्य 'अग्ने' 'आदौ सृष्ट-
त्वात् अग्निरित्युच्यते । 'तम्' अग्निम् इदानीन्तना अग्निनाम्ना
व्यवहारं कुर्वन्ति * । तत्र गर्भे 'यत्' यदा 'अशु सच्चरित'
गर्भनिगमनकाले हि जलं स्रवति, 'स अशु', 'तम् अशु इति
आचक्षते' । यदा 'रसत्' ध्वनिं मकरोत्, तदा 'रासभो-
ऽभवत्' । रसतेर्ध्वन्यर्थादुत्पत्नी रासभशब्दः । 'कपाले' अणुकपाले
'विलिप्त' ससृष्टो 'रस', 'स' 'अजो' नाम पशु 'अभवत्' ।
भिन्नकपालं मेव 'पृथिवी' आसीत् । एव सण्डादुत्पन्नानां
मषान्यखरासभाजपृथिवीनां सृष्टिरुक्ता ॥ ११ ॥

अथ कपालं पृथिव्यभवदिति यदुक्तम्, तस्माद् बहुधोत्वन्ति
वक्तुं माह— 'सोऽकामयतेति । पुनः प्रजापति 'अद्भ्य अग्निं'
'अप्सु' उदकेषु 'इमा' भूमि 'प्रजनयेयम्' विशेषेणोत्पादयेयम्
'इति' विचार्य 'ता' पृथिवीं 'सङ्कल्प्य' चूर्णीकृत्य 'अप्सु' 'प्रावि-
ध्यत्' आलोडयामास तस्यै' पृथिव्या 'य रस पराङ् न्यक्ष-
रत्', 'स कूर्मीऽभवत्' यत उर्ध्वं समूहितो रस, 'तत्' 'इदम्'
अब्रूपम् अभवत् । यस्माद् भूमिरुदकेषु प्राविष्टा, तस्मात् 'एक
रूपं मेव', भेदो न दृश्यते, आप एव केवलं दृश्यन्ते ॥ १२ ॥

“सोऽकामयत भूय इति । ततः प्रजापतिरियं पृथिवी 'भूय

* सन्त्यत्र अग्निरसृज्यत—इति, अग्ने—इति, 'अग्निरित्यु-
च्यते—इति, 'अग्निम्—इति च पाठाः ।

स्यात् बहुधीत्यस्येति विचार्य ताभ्योऽङ्ग 'जेनं' सृष्टवान् ।
 पुनरपि विदित्वा शुष्कार्द्रभावेन द्विविधा सृष्टिका, 'सिकत'
 वालुका, 'शर्करा' अल्पपाषाणान्, 'अश्मान' स्थूलपाषाणम्,
 'अय', 'हिरण्य' सुवर्णम्, औषधयश्च वनस्पतयश्च एकवज्जावात्
 नपसकम्— 'औषधिवनस्पतीति । एतै शुष्कार्द्रमृदादिभि-
 र्नवभि 'इमा' भूमि माच्छादितवान् ॥ १३ ॥

"ता वा एता इति । 'एता एव' मृदादिभिर्नव सृष्टय एव
 'इयम्' भूमि । तस्मात् एता 'त्रिवृदनि'—'इति' 'आहु' । स्तोत्रि-
 यात्मकस्य स्तोत्रस्य त्रिवृदिति सञ्ज्ञा †, अत्र तु सञ्ज्ञामात्रवाचि ।
 अस्या भूमौ अनेवासात् आधाराधेययोर्भेदोपचारेण 'अस्यै'
 अस्या 'अग्नि' 'इय' नवसृष्ट्यात्मिका प्रतिष्ठा भूमिरिति ॥ १४ ॥

उच्यते— "अभूद्वा इति । भवतेर्भूमिशब्दनिष्पत्ति । तस्या
 प्रथमात् बहुधा विस्तरणात् पृथिवीत्वम् ‡ । प्रथे विवनि †
 सम्प्रसारणेन पृथिवी शब्दनिष्पत्ति । 'वियम्' भूमि. 'कार्त्तवा'
 स्वय सम्पूर्णाजनिष मिति 'मन्यमाना' 'गायत्' गान मकरोत्,
 अतो गानादेव भूमेर्गायत्रीत्वम् । तत्र भूमौ अग्निरपि स्वय
 सम्पूर्णं स्थित इति मन्यमानोऽगायत्, अतस्तस्याप्यग्ने गायत्र इति
 नाम सम्पन्नम् । "कै गे रे शब्दे" § अस्माद् गायत्रशब्दनिष्पत्ति ।
 अत 'एतद्' इदानीं लोके 'य' कश्चन पुरुषो अग्नपश्चादिभि
 'कार्त्त' अह मिति 'मन्यते', स. परकृते 'गीते' 'रमते वा' 'गायति

* ता० ब्रा० २ प्र० १ ख० त्रिवृत्स्तोमस्वरूप ब्रह्मम् ।

† अतएवाह यास्क — "प्रथमात् पृथिवीत्याहु" — इत्यादि निरु० १ ४ २ ।

‡ "प्रथे विवन् सम्प्रसारणम्" — इति उ० १ प्र० १४ च ख० ।

§ आ० प० ६१७ धा० ।

वा' स्वयं गायति चेत्यर्थः । तस्मात् सङ्पूर्णचितनाभिमन्थमानाया
भूमिरनेष गायत्रत्व सम्पन्न मिति तात्पर्यम् ॥ १५ ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठे काण्डे प्रथमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्)

सो ऽकामयत प्रजापति । भूय एव स्यात्
प्रजायेतेति सो ऽग्निना पृथिवीं मिथुनः समभव-
त्तुत आण्डः समवर्त्तत तदभ्यमृशत् पुष्यत्विति
पुष्यतु भूयो ऽस्त्वित्येव तदब्रवीत् ॥ १ ॥

स यो गर्भो ऽन्तरासीत् । स व्वायुरसृज्य-
ताथ यदृशु सहरित मासीत्तानि व्वयाः स्रभव-
न्मथ यः कपाले रसो लिप्त आसीत्ता मरौचयो
ऽभवन्मथ यत् कपाल मासीत्तदन्तरिच मभवत्* ॥२॥

सो ऽकामयत । भूय एव स्यात् प्रजा-
येतेति स व्वायुनान्तरिच मिथुनः समभवत्तुत

आण्डं समवर्त्तत तदभ्यसृशद्यो विभृहीति ततो
 ऽसावादित्यो ऽमृज्यतैष वै यशाऽथ यदशु सुह-
 रित मासीत्सोऽश्मा पृश्निरभवदशुर्ह वै त मश्मे-
 त्याचक्षते परोऽक्ष परोऽक्षकामा हि देवा अथ
 य कपाले रसो लिप्त आसीत्ते रश्मयो ऽभ-
 वन्नथ यत् कपाल मासीत्सा द्यौरभवत् * ॥ ३ ॥

सो ऽकामयत । भूय एव स्यात् प्रजायेतेति
 स आदित्येन दिव मिथुनं समभवत् तत आण्डं
 समवर्त्तत तदभ्यसृशद् रतो विभृहीति तत-
 स्रन्द्रमा असृज्यतैष वै रतोऽथ यदशु सुहरित
 मासीत् तानि नक्षत्राण्यभवन्नथ य कपाले रसो
 लिप्त आसीत् ता अवान्तरदिशो ऽभवन्नथ यत्
 कपाल मासीत् ता दिशो ऽभवन् ॥ ४ ॥

स इमांल्लोकान्सृष्ट्वाकामयत । ता प्रजा
 सृजेय या म ऽएषु लोकेषु स्युरिति ॥ ५ ॥

स मनसा ध्वाचं मिथुनं समभवत् ‡ । सो

* 'द्यौरभवत्'—इति ग । 'द्यौरभवत्'—इति घ

† 'य'—इति क, ख ।

‡ 'समभवत्'—इति ग । 'समभवत्'—इति घ ।

ऽष्टौ द्रुपान् गर्भ्यभवत् तेऽष्टौ व्यसवो ऽसृज्यन्त
तानस्या मुपादधात् ॥ ६ ॥

स मनसैव * । व्याचं मिथुनं समभवत् स
एकादश द्रुपान् गर्भ्यभवत् त एकादश रुद्रा असृ-
ज्यन्त तानन्तरि च ऽउपादधात् ॥ ७ ॥

स मनसैव † । व्याचं मिथुनं समभवत् स
द्वादश द्रुपान् गर्भ्यभवत् ते द्वादशादित्या असृ-
ज्यन्त तान्दिशुपादधात् ॥ ८ ॥

स मनसैव ‡ । व्याचं मिथुनं समभवत् स
गर्भ्यभवत् स विश्वान्देवानसृजत तान्दिशुपा-
दधात् ॥ ९ ॥

अथो ऽथाहुः । अग्निं मेव सृष्ट व्यसवो
ऽन्वसृज्यन्त तानस्या मुपादधादायुं रुद्रास्तानन्त-
रि च ऽथादित्य मादित्यास्तान्दिवि विश्वे देवा-
सृजन्मस तान्दिशुपादधादिति § ॥ १० ॥

अथो ऽथाहुः । प्रजापतिरेवेमांश्चोक्तान्सृष्ट्वा

* , † , ‡ 'मनसैव'—इति म ।

† 'दिति'—इति म । 'दिति'—इति म

पृथिव्यां प्रथतिष्ठत् तस्मा ऽद्भुता षोषधयो ऽन्न
मपच्यन्त तदाभ्यात् सुगुभ्यर्भवत् सु जर्ध्वेभ्य एव
प्राणेभ्यो देवानसृजत ये ऽवाञ्च प्राणास्त्रेभ्यो
मर्त्याः प्रजा इत्यतो यत मथासृजत तथासृ-
जत प्रजापतिस्त्वेवेदः सृष्ट्वं मसृजत यदिद
किञ्च ॥ ११ ॥

सु प्रजाः सृष्ट्वा * । सृष्ट्वं माजि मित्वा
व्यसृष्टसत तस्माद्दु हैतद्यः सृष्ट्वं माजिमेति व्येव
सृष्टसते तस्माद्द्विसस्तात् प्राणो मध्यत उदक्रामत्
तस्मिन्नेन मुरक्रान्ते देवा अजहुः † ॥ १२ ॥

सो ऽग्नि मब्रवीत् । त्वं मा सृन्वेहीति किं
मे ततो भविष्यतीति त्वया माचक्षान्तै यो वै
पुत्रावाः राध्यते तेन पितरं पितामहं पुत्रं पौत्र
माचक्षते त्वया माचक्षान्ता ऽप्यय मा सृन्वेहीति
तथेति त मग्निः समदधात् तस्मादेतं प्रजापतिः
सृष्ट्वं मग्निरित्याचक्षत ऽथा ह वा ऽएनेन पितरं

* 'सृष्ट्वा'—इति ग, 'सृष्ट्वा'—इति घ ।

† 'अजहुः'—इति ग, 'अजहुः'—इति घ ।

पितामहं पुत्रं पौत्रं चक्षते य एवं ज्येष्ठ ॥ १३ ॥

तु मन्त्रवीत् । कस्मिन्स्त्वोपधास्यामीति हितु
ऽएवेत्यब्रवीत् प्राणो वै हितं प्राणो हि सर्व्वेभ्यो
भूतेभ्यो हितस्तद्यदेनः हितः ऽउपादधात् तस्मादा-
हापधास्याम्युपदधाम्युपाधा मिति ॥ १४ ॥

तदाहुः । किं हितं किं मुपहितं मिति
प्राण एव हितं व्यागुपहितं प्राणे हीय व्यागुपेव
हिता प्राणस्त्वेव हितं मुङ्गान्युपहितं प्राणे हीमा-
न्यङ्गान्युपेव हितानि * ॥ १५ ॥

सो ऽस्यैष चित्त्य चासीत् । चेतव्यो ह्यस्या-
सीत् तस्माच्चित्त्यच्चित्त्य उ एवायं यजमानश्च
भवति चेतव्यो ह्यस्य भवति तस्मादेव चित्त्य. ॥ १६ ॥

तदेता वा ऽप्रस्य ताः † । पञ्च तन्वो व्यस्र-
सन्त लोम त्वड्माः समस्थि मञ्जा ता एवेताः
पञ्च चित्तयस्तद्यत् पञ्च चित्तीच्चिनोत्येताभिरेवैनं
तत् तनुभिश्चिनोति यच्चिनोति तस्माच्चित्तयः ॥ १७ ॥

* 'हितानि'—इति ग, 'हितानि'—इति घ ।

† 'ता'—इति ग, 'ता'—इति घ ।

स यः स प्रजापतिर्व्यस्रंसत । संव्यत्सरः ।
 सो ऽथ वा अस्रैताः पञ्च तन्वो व्यस्रंसन्त
 ऽर्त्तवस्ते पञ्च वा ऽऋतवः पञ्चैताश्चितयस्त-
 द्यत् पञ्च चितीश्चिनोत्पृतुभिरेवैनं तश्चिनोति
 यश्चिनोति तस्माश्चितयः ॥ १८ ॥

स यः स संव्यत्सरः प्रजापतिर्व्यस्रंसत ।
 अथ मेव स व्वायुर्वी ऽयं पवते ऽथ वा अस्र ता
 ऋतवः पञ्च तन्वो व्यस्रंसन्त दिशस्ताः पञ्च
 वै दिशः पञ्चैताश्चितयस्तद्यत् पञ्च चिती-
 श्चिनोति दिशिभिरेवैनं तश्चिनोति यश्चिनोति तस्मा-
 श्चितयः * ॥ १९ ॥

अथ यश्चिते ऽग्निर्निधीयते । असौ स
 आदित्य स एष एवैषो ऽग्निश्चित एतावन्न
 तद्यदेन मग्निः समदधात ॥ २० ॥

अथो आहुः । प्रजापतिरेव विश्वस्ती देवा
 न्मन्वीत सं मा धत्तेति ते देवा अग्नि मन्वर्वस्त्वयीमं
 पितरं प्रजापतिं भिषज्यामेति स वा ऽश्नह मेत-

श्चिग्न्वर्द्धन्मिन्नेव विशानीति तथेति तस्मादेत
प्रजापतिं सक्त मग्निरित्याचक्षते ॥ २१ ॥

तं देवा अग्नावाहुतिभिरभिषज्यन् । ते
या-यामाहुति मजुह्वु सा-सैन पक्षेष्टका भूत्वा-
प्यपद्यत तद्यदिष्टात् समभवस्तस्मादिष्टका स्तुत्या-
दग्निनेष्टका पचन्त्याहुतीरेवैनास्तत् कुर्वन्ति ॥२२॥

सो ऽब्रवीत् । यावद्यावद्दे जुहुय तावत्
तावन्मे कं भवतीति तद्यदस्मा ऽदृष्टे काम-
भवत् तस्मादेवेष्टका ॥ २३ ॥

तद्द स्माहात्ताज्यं । य एव यजुष्मतीर्भूय-
सीरिष्टका व्विद्यात् सो ऽग्निचिनुयाद्भूय एव
तत् पितर प्रजापति भिषज्यतीति † ॥ २४ ॥

अथ ऽह आह ताण्डा । अथ वै
प्रात्य दृष्टका व्विशो लोकम्पृणा असा वै
क्षत्रियो ऽन्नं व्विद्युन्न वा ऽचक्षुरन्न भूयो भवति

* 'कुर्वन्ति'—इति ग ।

† 'भिषज्यतीति'—इति क । 'भिषज्यतीति'—इति ग ।

'भिषज्यतीति'—इति च ।

तद्वाङ्म सृष्टु भवति तद्देधते तस्मात्सोक्तम्पृष्ठा
एव भूयसीरुपदध्यादित्येतद्दृष्ट तयार्थ्वचो ऽन्या
त्वेवात स्थितिः ॥ २५ ॥

स एष पिता पुत्रः * । यद्देशो ऽग्नि मसृजत
तेनैषो ऽग्नेः पिता यद्देत मग्निः समदधात्तेनैतस्या-
ग्निः पिता यद्देश देवानसृजत तेनैष देवाना
पिता यद्देत देवाः समदधुस्तेनैतस्य देवाः
पितरः ॥ २६ ॥

उभयं हैतन्नवति । पिता च पुत्रश्च प्रजा-
पतिश्चाग्निश्चाग्निश्च प्रजापतिश्च प्रजापतिश्च देवाश्च
प्रजापतिश्च य एव ब्रह्म ॥ २७ ॥

स उपदधाति । तथा देवतयेति व्याग्वे सा
देवताङ्गिरस्त्वदिति प्राणो वा ऽश्ङ्गिरा ध्रुवा
सीदेति स्थिरा सीदेत्येतदुच्यते प्रतिष्ठिता सीदेति
व्याचा चैवैन मेतत् प्राणेन च चिनोति व्याग्वा
ऽश्मिन्निः प्राण इन्द्र ऐन्द्राग्नी ऽग्निर्यावानग्निर्या-
वत्यस्य मात्त्रा तावतैवैन मेतत्चिनोतीन्द्राग्नी वै

सुर्व्वं देवाः सर्व्वदेवत्यो ऽग्निर्यावानग्निर्यावात्यस्य
मावा तावतैवैन मेतच्चिनोति * ॥ २८ ॥

तदाहुः । कस्यादस्या ऽग्निञ्चीयत ऽङ्गति
यत्र वै सा देवता व्यस्र्त्सत तदिमा मेव
रसेनानु व्यक्षरत्तं यत्र देवाः समस्कुर्व्वस्तदेन-
मस्या ऽएवाधि समभरन्सैषैकैवेष्टकेय मेवेष्ट
द्यग्निरस्यै हि सुर्व्वी ऽग्निञ्चीयते सिय चतुःसक्ति-
र्द्दिशो द्यस्यै सक्तयस्तस्माच्चतुःसक्तय इष्टका भवन्ती
मां द्यानु सुर्व्वी इष्टका ॥ २९ ॥

तदाहुः । यदेव मेकेष्टको ऽथ कथं पञ्चेष्टक
द्वतीयं न्वेव प्रथमा मृन्मयीष्टका तद्यत् किञ्चान्न
मृन्मयं मुपदधात्येकैव सेष्टकाय यत् पशुशीर्षा-
ण्युपदधाति सा पश्विष्टकाय यद्रुक्मपुरुषा ऽउप-
दधाति यद्विरय्यशकले प्रोक्षति सा हिरण्येष्ट-
काय यत् सुचा ऽउपदधाति यदुलूखलमुसखे
याः समिध षादधाति सा व्वानस्पत्येष्टकाय
यत् पुष्करपर्णं मुपदधाति यत् कूर्म्मं यहधि मधु

घृतं यत् किञ्चात्रान्न मुपदधाति सैवान्न पञ्चमी-
ष्टकैवमुपचेष्टक ॥ ३० ॥

तदाहुः । कतरत् इष्टकायाः शिर इति
यत् उपस्पृश्य यजुर्बदेतीयुः हेक ऽत्राहुः स स्वय
मातृस्याया एवाह्वादिपस्पृश्य यजुर्बदेत्तयो हास्यैताः
सुर्वाः स्वय मातृस्या मभ्यावृता भवन्तीति न
तथा कुर्यादङ्गानि वा ऽभस्यैतानि पृहृषि यद्वि-
ष्टका यथा वा ऽअङ्गेऽङ्गे पृर्वन पर्वञ्चर कुर्यात्
ताहृक्तयो व्याव चिते ऽग्निर्निधीयते तदेवैता-
सां सुर्वासां शिरः ॥ ३१ ॥

तदाहुः । कति पशवो ऽग्ना ऽउपधीयन्त
ऽइति पञ्चेति ग्वेव ब्रूयात् पञ्च स्येतान् पशु-
नुपदधाति * ॥ ३२ ॥

अथो ऽएक इति ब्रूयात् । अविरितीयं वा
ऽअविरियुं हीमाः सुर्वाः प्रजा अ्वतीयमु वा
ऽअग्निरस्यै हि सुर्वाः ऽग्निधीयते तन्नादेक इति
ब्रूयात् ॥ ३३ ॥

अथो हाविति ब्रूयात् । अवी ऽद्वितीयं चासौ
 चेमे हीमाः स्रुव्वाः प्रजा अवतो यन्मृदिय तद्य-
 दापो ऽसौ तन्मृच्चापञ्चेष्टका भवन्ति तस्माद्हाविति
 ब्रूयात् ॥ ३४ ॥

अथो गौरिति ब्रूयात् । इमे वै लोका
 गौर्यङ्घ्रि किं च गच्छतीमास्तल्लोकान् गच्छतीम्,
 ऽउ लोका एषो ऽग्निश्चितस्तस्माद् गौरिति
 ब्रूयात् ॥ ३५ ॥

तदाहुः । कृच्छौ कामायाग्निश्चीयत ऽद्विति
 सुपर्णो मा भूत्वा दिव व्यहादित्यु हैक ऽआ-
 हुर्न तथा विद्यादेतहै रूप कृत्वा प्राणाः प्रजा-
 पतिरभवन्नेतद्रूप कृत्वा प्रजापतिर्देवानसृजतेतद्रूप
 कृत्वा देवा अमृता अभवस्तद्यदेवैतेन प्राणा अम-
 वन्यत् प्रजापतिर्यद्देवास्तदेवैतेन भवति ॥ ३६ ॥ २ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

द्वितीयब्राह्मणे वाय्वन्तरिक्षादिसृष्टिं प्रजापतेश्चित्वाग्निरूपतां
 चोच्यते— “सोऽकामयतेति । भूमिसृष्टेरनन्तर प्रजापतिरिदं
 जगदधिकं भवेदिति कामयित्वा ‘अग्निना पृथिवीं’ मिसृजन्त्वेन

समयोजयत् । तयो संयोगेन 'अण्ड' जातम् । 'तद् अभ्यसृशत्' नानात्वेन पुष्टश्चवत्विति त्रिवार मण्ड मभिलक्ष्य प्रजापति 'अन्नवीत्' ॥ १ ॥

तत्राहु — "स यो गर्भोऽन्तरासीदिति । यो गर्भान्तर-जात , स वायुत्वेन सृष्ट । अथ गर्भोदक-कपाललिप्तरस त-त्कपालानि त्रीणि च पश्चिमरीच्यन्तरिक्षलोकात्मकानि अभू-वन् ॥ २ ॥

"सोऽकामयतेत्यादेरथ मर्थ --वायुन्तरिक्षयोर्मिथुनत्वेन सङ्गात् दकम् 'अण्डम्' उत्पन्नम् । तस्मात् आदित्य उत्पन्न , स 'एष' आदित्यो 'यश्', "यश्चो विभृहि"—'इति' यशोरूपत्वेन धारणार्थं प्रजापतिना अण्डस्यावसृष्टत्वात् तत उत्पन्न आदित्यो यश् इत्युच्यते । पूर्ववद् गर्भोदकादीनि त्रीणि मेघरश्मियु-क्तोकात्मकानि जातानि । तदा 'पृथ्वि' नानावर्ण , 'अग्ना' आकाशाच्छादको मेघ । अग्नीतिरश्म इति नैरुक्त # ॥ ३ ॥

अथ तृतीयपर्याये आदित्यद्युलोकयोर्मिथुनत्वेन गर्भं सम-जनि । त प्रजापति 'रेतो विभृहि'—'इति' रेतोरूपत्वेन धार-येति गर्भं भवसृष्टवान् । ततोऽण्डात् यत् इमा, सृष्टा, , अत एव तस्य रेतस्त्वम् । सुधाश्रवणात् अत्रापि पूर्ववद् गर्भो-दककपाललिप्तरसतत्कपालानि नक्षत्रावान्तरदिङ्महादिगात्म-कानि सम्पन्नानि ॥ ४ ॥

"स इमांश्लोकानसृष्टेत्यादि । पुनश्च प्रजापति एषु लोकेषु प्रजाः सृजिय मिति विचार्य स्वकीयवाङ्मनसोर्मिथुनौभवनेन स्वयं सष्टद्रुपरूपगर्भवानभवत् , ततोऽष्टभ्यो द्रुषीभ्य' अष्टौ वसवः

सञ्जाता । 'तान्' वसून् 'अस्या' भूमौ 'उपादधात्' निहित-
वान् । पुनश्च वाङ्मनसो युग्मेन एकादश रुद्रान् सृष्ट्वा , तान्
अन्तरिक्षे स्थापितवान् । द्वादशादित्यांश्च सृष्ट्वा तान् द्युलोके
उपदधाति । विश्वान् देवान् दिक्षु निहितवान् ॥ ५—८ ॥

अत्र केचिद् वसुवृद्धादित्यविश्वेदेवाना मुत्पत्ति मग्निपूर्वा
दर्शयति— “अथो आहु रग्नि मेव सृष्टं वसवोऽन्वसृज्यन्तेति ।
'इति' शब्द एकीयपक्षसमाख्यर्थ ॥ १० ॥

“अथो आहु प्रजापतिरेवेत्यादेरय मर्थ — 'अथो' अपरे ब्रह्म-
वादिन एवम 'आहु' । 'प्रजापतिरेव' लोकत्रय 'सृष्ट्वा', 'पृथिव्या'
प्रतिष्ठित सन् पक्वा अन्नरूपा ओषधी प्राश्र्य 'गर्भी' भूत्वा
'स' जड्भ्य 'प्राणेभ्य' 'देवान्' सृष्ट्वान्, अवाचीनेभ्य प्राणेभ्य
'मर्त्या प्रजा इति' । सृष्टौ यद्यपि प्रकारविशेषोऽस्ति, तथापि
स्वावरजङ्गमात्मकस्य जगत प्रजापतिसृष्टत्व निश्चित मिति
श्रुति स्वमत निरूपयति— “अतो यतमथेति । येन प्रकारेण
सृष्टवान्, तेनैव प्रकारेण सृष्टिरसु, सर्वात्मना प्रजापतिरेवेद्
सर्वं मसृजदिति सत्य मित्यर्थ ॥ ११ ॥

अथैव सर्वोत्पादकस्य प्रजापतेश्चित्यान्निरूपताम् * आख्या-
यिकामुखेन दर्शयति— “स प्रजा, सृष्ट्वा सर्वं माजि मित्वेति ।
'स प्रजा सृष्ट्वा', 'सर्वम्' 'आजिम्' लक्ष्यम् प्रति एत्य, 'व्यस्र-
सत' विस्रस्त । सृष्टिकरण मेवात्र लक्ष्यो ऽवधि, तत्र च
विस्रस्त इत्यर्थ । तस्मात् लोकेऽपि आजिधावनेन आस्यति
जन । तस्मात् आन्तात् पुरुषात् मध्यप्रदेशात् प्राणा उत्क्रान्ता ,

* अन्नमाद्यमकाण्डयो, प्रोक्त मग्निचयनप्रकारस्य सिद्ध पर्यालोच्यम् ।

‘तस्मिन्’ अपगते ‘देवा’ इन्द्रियाणि ‘अजङ्गु’ त्यक्तवन्त ।
 “ओ हाक् त्यागे * ॥ १२ ॥

“सोऽग्नि मन्नवीदिति । ‘स’ प्रजापति ‘अग्निम्’ अवी-
 चत् । हे अग्ने । ‘त्व’ ‘मां’ मा ‘सन्धेहि’ उत्क्रान्तेन प्राणिन
 पुन संहित कुर्व ‘इति’ । एव प्रजापतिना उक्ते सति,
 अग्नि अन्नवीत्,— ‘तत’ तत्राणसन्धानाच्चेतो ‘मे’ मम ‘कि
 भविष्यति ?’ ‘इति’ । हे अग्ने । ‘त्वया’ ‘मा’ माम् ‘आच-
 क्षात्ते’ आचक्षीरन् । चष्टे पञ्चमलकारे रूपम् । यथा लोके
 ‘पुत्राणा’ मध्ये ‘यो’ ‘राध्यते’ विद्यया बलेन वा प्रसिद्धो
 भवति, ‘तेन’ एव पुत्रेण पितृपितामहा व्यवहरन्ति, तस्याय
 पिता पितामह इति, तस्याय पुत्र पौत्र इति । तस्मात्
 पुत्रस्य तव नाम्ना ममापि व्यपदेशो भवतु । अत सन्धेही-
 त्युक्तम् । ‘अग्नि’ ‘तथा इति’ अङ्गीकृत्य तं ‘समदधात्’ ।
 अतोऽग्निना संहितत्वात् ‘एतं’ सर्वोत्पादकं ‘प्रजापतिम्’ एव
 सञ्चित्वा ‘अग्निरित्वाचक्षते’ वेदवादिन । वेदितु फल माह—
 “आह वा एतनेति । ‘आह्’—इत्युपसर्गं ‘चक्षते’—इत्यनेन सन्ध-
 ध्यते । ‘ह वा’—इति निपातद्वय मेकार्थवाची ॥ १३ ॥

सन्धानप्रकार प्रश्नोत्तरेणाह— “त मन्नवीत् कस्मिंस्वीप-
 धास्यामीतीति । हे प्रजापते ! ‘कस्मिन्’ स्थाने ‘त्वा’ त्वाम्
 ‘उपधास्यामि’ ‘इति’ अग्ने प्रश्न । ‘हित एव’ मा सन्धेहि ।
 ‘इति’ उत्तरम् । हितशब्दार्थं माह “प्राणो वै हित मिति ।
 प्राणस्य सर्वेभ्य इन्द्रियेभ्योऽतिशयितत्वात्, हितत्वम् । तस्मिन्
 हितरूपे प्राणि ‘अग्नि’ प्रजापति’ समाहितवान् । पूर्वं मध्यत

प्राण उच्चक्राम , त मेव सन्धेहीति प्रजापतिनैवोक्तत्वात् । 'तस्मात्' इदानीन्तना अनुष्ठातारोऽपि चित्युपधानसमये उपदधाते भूत-भविष्यवर्त्तमानप्रयोग कुर्वन्ति । 'उपधास्यामि'-इति भविष्यत प्रयोग , 'उपदधामि'-इति वर्त्तमानस्य , 'उपाधाम्' इति भूतस्य ॥ १४ ॥

उपहितशब्दार्थं वक्तुं हितोपहितयो स्वरूपं पृच्छति—
“तदाहु किं हितं मिति । उपदधादिति उपधानस्थानं
मुपधेयं चोक्तम् , तत्र प्राणस्य हितत्वं दर्शितम् , 'उपहितं
मिति' वाचं उच्यते , प्राणे वाचं मुपहितवानित्यर्थं । उप-
हितपदार्थस्यार्थान्तरं माह— “अङ्गानीति । प्राणवति पुरुषे
'अङ्गानि' 'उपहितानि' सन्निहितानि भवन्ति । एव प्रजा-
पतेरग्निनामव्यपदेश्यत्वं मुक्तम् ॥ १५ ॥

चित्यत्वमपि दर्शयति— “सोऽस्यैष इति । 'स' प्रजा-
पति 'अस्य' अग्ने 'चित्य' 'चेतव्य' सन्धेय , 'तस्मात्' स
'चित्य' इति । इष्टकाचितिसम्बन्धादपि प्रजापतेचित्यत्वमाह—
“चित्यं उ एवायं मिति । 'यजमानस्य' अपि 'अयम्' एव 'चेतव्य'
इष्टकाभिरुपधेय । 'अस्य' यजमानस्य । ह्यत्यानां कर्त्तरि
वा”—इति * षष्ठी ॥ १६ ॥

प्रजापतिर्व्यस्रसतेति यदुक्तम् , तदिदानीं चितिसङ्ख्याप्रदर्श-
नेन विशदयति— “तदेता वा अस्तेति । विश्रसनसमये 'अस्य'
तस्य लोमत्वङ्मासास्थिमज्जास्थ्या 'पञ्च' चितय , उत्तरोत्तरक्रमेण
पञ्चकस्यात्मना चेतव्या । यस्मादानीं पञ्च चित्ती 'चिनोति',

‘तस्मात्’ पञ्चभिर्लौमादिभिरेव प्रजापतिं संहितवान् भवति ।
 “चिञ् चयने”—इत्यस्मात् * चितिशब्दनिष्पत्ति ॥ १७ ॥

“स य प्रजापतिरित्यादेरय मर्थ — प्रजापते सवत्सरात्मनो
 विस्त्रसनसमये पञ्चर्त्तव एव विस्त्रस्ता । “हृमन्तशिशिरयो.
 समासेन”—इति † पञ्चसङ्ख्या । तथा सति पञ्चचितिचयनेन
 एव सवत्सररूप प्रजापति पञ्चभिर्ऋतुभि सयोजितवान्
 भवति ॥ १८ ॥

प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “स य सवत्सर प्रजापतिरिति ।
 ‘य’ सवत्सररूप ‘प्रजापति’ विस्त्रस्त , ‘स’ ‘अय मेव’ पवमानो
 ‘वायु’, तस्य ‘दिश’ एव ‘पञ्च’ तन्व । ऊर्ध्वदिक्कहिता
 पञ्च महादिश । ता एव विस्त्रस्ता पञ्चचितिचयनेन ‘एन’ वायु
 प्रजापति पञ्चभिर्दिग्भिरेव चितवान् ॥ १९ ॥

एव प्रजापतेश्चित्याग्निरूपता मभिधाय तस्योपरि निधीय-
 मानस्याहवनीयस्यानेरादित्वरूपता माह— “अथ यश्चित इति ।
 ‘चिते’ अग्नी ‘य अग्नि’ आहवनीय ‘निधीयते’, ‘स’ ‘असौ
 आदित्त्व’ । “स एष एवेति , पुनःप्रदर्शनवचनम् । अत्र
 ‘चित इति’ सप्तम्यन्त पदम् । प्रजापतेरग्निना सन्धानप्रकार
 निगमयति— “एतावन्तु तदिति । ‘अग्नि’ ‘एन’ प्रजापतिं
 ‘समदधात्’ इति × × × ॥ २० ॥

प्रजापतेर्देवे, समाधानप्रकार माह— “अथो आहु प्रजा-
 परिरेवेति । पूर्वं प्रजायमान प्रजा सृष्ट्वा सर्वाजिधावनेन
 ‘विस्त्रस्त’ सन् ‘देवान् अभ्रवीत्’ । हे देवाः । ‘मा सम्भ्रत’

* स्त्रा० उ० ५ घा०

† ये० ब्रा० १ १ १

‘इति’, ‘ते’ एव ‘देवा’ ‘अग्निम् अभ्रुवन्’ । हे अग्ने । ‘त्वयि’ सर्वेषां ‘पितर प्रजापति’ ‘भिषज्याम’ सम्भान करवाम ‘इति’ । अथ ‘स’ अग्निरपि देवान् अभ्रवीत् । हे देवा । ‘स’ ‘अहम्’ ‘एतस्मिन् सर्वस्मिन्’ जाते ‘एव’ अन्तर ‘विशानि’ सर्वस्यान्त-प्रविष्टो भवामीत्युक्तम् । ‘तथा इति’ देवा अङ्गीचक्रु । यतो देवा अग्नौ प्रजापति भिषज्यित , ‘तस्मात्’ एतस्य प्रजापते-रग्निनाम्ना व्यपदेश ॥ २१ ॥

भैषज्यकरणप्रकार दर्शयति— “त देवा अग्नावाहुतिभिरिति । ‘त’ प्रजापतिम् आहुतिकरणेन समाहितवन्त । अत्र या आहुतय इष्टा , तास्ताश्चित्याम्निरूपप्रजापतिरिष्टका भूत्वा प्रतिपद्य प्रीयमाणा स्युरित्यर्थ । इष्टकाशब्दस्य निर्वचन दर्शयति— “तद्यदिष्टादिति । इष्टात् होमात् जाता इतीष्टका , ‘तस्मात्’ इदानीन्तना अपि अनुष्ठातार ‘अग्निना इष्टका पचन्ति’, तथा सति ‘एना’ इष्टका ‘आहुतीरेव’ कृतवन्तो भवन्तीत्यर्थ ॥ २२ ॥

इष्टकापदे ‘इष्ट’-इति ‘क’-इति च शब्दद्वयस्वरूपं दृश्यते, तत्र इष्ट-शब्दस्वरूपस्य निर्वाहं प्रदर्शय ‘क’-शब्दस्वरूपस्य प्रहृत्तिनिमित्तं दर्शयति— “सोऽभ्रवीदिति । ‘स’ प्रजापति देवान् ‘अभ्रवीत्’ हे देवा । युष्माभिरग्नौ ‘यावद्यावद्’ हुतम् , ‘तावन्तावत्’ ‘मि’ मम ‘क’ सुखं ‘भवति’ ‘इति’ । तस्मात् ‘इष्टे’ होमि ‘क’ सुखम् अभूत् ब्रह्मण इति इष्टकानामनिरुक्ति * ॥ २३ ॥

अथेष्टकाचयनयज्ञमन्त्रैरुपधेया इष्टका यजुषस्य , ताद्येतव्या ,

* “इष्टकास्तु तिस्रो विन्ध्योतिष, पृथग्लक्षणास्त्राजिखिता, (१६ ४. ४)”-इत्यादिकात्त्रायणीयग्रन्थोऽत्र पर्यालोच्यः ।

अवशिष्टेऽवकाशे, लोकम्पृष्टका । “लोकम्पृष्णं श्चिद्रं पृष्ण”-
इत्यादिना * मन्त्रेण उपधिया इष्टका लोकम्पृष्णा । तत्र
यजुषतीनां भूयस्त्वम्, लोकम्पृष्णाणा मल्पत्वम्, ‘अन्ताश्च’
आचार्यो मन्यते, लोकम्पृष्णाणा भूयस्त्वम् ‘ताण्ड्य’ मन्यते ।

तत्र, चोभयत्र, द्वावप्सुपपत्ती वर्णयित्वा तयोर्व्यपदेशिन
तन्मत प्रदर्शयन्ती श्रुति उपचान्तर दर्शयति— “तद् स्नाहा-
न्ताश्च इति । ‘य’ पुरुषो ‘यजुषती इष्टका भूयसी’ जानी-
यात्, ‘स’ एव ‘अग्निं चिनुयात्’, ‘तत्’ तथा सति ‘पितर
प्रजापति’ ‘भूय’ अधिक सहितवान् भवति, इत्यन्ताज्यमतम् ॥

“अथ हेति । “अथ वै यजुषत्व इत्यादि । यजुषतीना
अत्रत्वम्, अत्रियस्य, यजुर्वेदोत्पन्नत्वात्, लोकम्पृष्णान्तु विट्-
त्वम् कामपूरकत्वात् । यथा लोके ‘अत्तु’ अत्रियस्य अत्र-
रूपविशो बाहुल्ये राष्ट्रसमृद्धिर्भवति, तथा लोकम्पृष्णाणा बाहुल्ये
यजमानस्थानुष्ठान मिव समृद्ध भवतीति ताण्ड्यमतम् ॥

तदेतद् दूषयति— “एतदहेति । ‘एतत्’ उक्ता ‘वच’ वचन-
मात्रम्, ‘अन्या त्वेव अत स्थिति’ इति श्रुते स्वमतप्रदर्शनम् ।
अनुष्ठानप्रकारार्थोऽत्र ‘तु’-शब्द, ‘एव’ वैलक्षण्यार्थं । अनु-
ष्ठानप्रकारसु उत्तरत्र वक्ष्यते । प्रजापतेरग्निना, देवैश्च सम्भाने
कृते इत्यर्थं सम्यच्यते ॥ २४, २५ ॥

त दर्शयति— “स एष पितेति । अग्ने पिबत्व पुत्रत्व
च भवति, देवाना मपि । तथैवोभयम् । प्रजापतिश्चत्वात्
अग्नेदेवानाश्च पुत्रत्वम्; तैर्भेषज्यकरणात् तेषां प्रजापति-
पिबत्वम् ॥ २६ ॥

वेदितुः फल माह— “उभयं हेतद् भवतीति । ‘यः’
 ‘एवम्’ अर्थ ‘वेद’, सः एतत् ‘उभय भवति, पितापुत्रात्मको
 भवतीत्यर्थ । पित्रत्व पुत्रत्व च उभयत्र अग्निदेवपक्षे समा-
 नम् । तत्राग्निपक्षेऽय विशेष’,— पिता प्रजापतिर्भवति, पुत्रो-
 ऽग्निर्भवति, अग्नि पिता भवति, सन्ध्यायकत्वात्, प्रजापति-
 पुत्रो भवति संहितत्वात् । देवपक्षेऽप्येव विशेष दर्शयितुं “प्रजा-
 पतिश्च देवाश्चेत्युपन्यास । “य एव वेदेति । पित्ररूपप्रजा-
 पतित्वम् पुत्ररूपान्गित्वम्, पुत्रभूतप्रजापतित्वम् पित्रभूतान्गि-
 त्वश्चेत्यादिक्रमेण सम्पद्यत इत्यर्थ ॥ २७ ॥

पूर्वं प्रजापतेरग्निना सन्धानसमये वाच प्राणै निहितवा-
 नित्युक्तम् “प्राण एव हित वागुपहितम्”—इत्यादिना * ,
 त मिष्टकोपधानमन्त्रेऽपि दर्शयति— “स उपदधाति तथा
 देवतयेति । “तथा देवतया अङ्गिरस्वद् भुवा सीद”—इत्यर्थं
 मन्त्र इष्टकोपधाने समाक्रायते † । तत्र तच्छब्देन सर्वत्र प्रसिद्धा
 ऋगादिभिरुच्यमाना वाक् उच्यते, अङ्गिरपदेन प्राण ‡ । हे
 इष्टके । ‘तथा’ वाचा ‘देवतया’ । ‘अङ्गिरस्वत्’—इति क्रिया-
 विशेषणम् । प्राणयुक्तं यथा भवति तथा । “तसौ मत्वर्थे”—
 इति § ल सञ्ज्ञायां पदसञ्ज्ञानिवन्धनरत्वाभाव । “भुवा

* इहेव पुरस्तात् (८० १६ पं० ७) ब्रूयन्म् ।

† “वागुष्टेऽधिपतिस्तया देवतयाऽङ्गिरस्वद् भुवा सीद”—इति वा-
 सं० १४ १४ ५ ।

‡ “सोऽयास्व अङ्गिरसोऽङ्गानां रस , प्राणो वा अङ्गानां रस.”
 —इति शत० ब्रा० १४ का ३ प्र १ ब्रा २१, २२, २३ ।

§ पा० अ० १ ४ १६ ।

धीदेति । “ध्रुवा” ‘स्थिरा’ सती ‘सीद’ । अतो यदग्नीपद-
ध्वान् तद् यजमानं वाक्प्राणाभ्यां चित्तवान् भवतीत्यर्थं * ।

प्रकारान्तरेण वाक्प्राणौ प्रथसति—“वाग्वा अथ मग्नि-
रिति । “अग्निर्वाग् भूत्वा सुखं प्राविशदितिसुते † । अत्र
वाचोऽग्नित्वम् प्राणस्येन्द्रत्व प्रागुक्तम् । इन्द्राग्निदेवत्वोऽग्नि-
चित्तत्वनामक इत्यर्थं ।

‘यावान्’ यत्परिमाण ‘अग्नि’, ‘यावती’ यत्परिमाणा
‘अथ’ अग्नेः ‘मात्रा’ शरीरम्, ‘तावता’ शरीरेण ‘एन’
चित्त्वानि ‘चिनोति’ चित्तवान् भवति । “तया देवतया”—
इति मन्त्रेषोपधानेन वाक्प्राणाभ्याम् अग्नीन्द्ररूपाभ्याम् इन्द्राग्नि-
देवस्य मग्नि चित्तवानित्यर्थं । कथं मानादेवत्याग्नेरैन्द्राग्नि-
सित्वाशङ्क्य इन्द्राग्नी सर्वदेवतात्मना प्रथसति—“इन्द्राग्नी धी
सर्वे देवा इति । “अग्निर्वै देवानां भवमो इन्द्र परमस्तावन्त-
रेण अग्न्या देवता , ता इन्द्राग्निभ्या गृह्यन्ते”—इति तयो

* “अन्तरिक्षस्य पृष्ठे स्य ज्योतिष्मान् वायुः”—इति चात्रैव
प्रकरणे आण्वास्याते इहेवोपरिष्ठात ८ ३ २ ३ ।

† “अग्निर्वाग् भूत्वा सुखं प्राविशद्,
वायुः प्राणो भूत्वा नाविके प्राविशत्,
आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशद्,
दिशः ओम् भूत्वाऽऽर्च्यो प्राविशत्,
ओषधिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशत्,
चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत्,
नक्षत्रप्राणो भूत्वा नाभिं प्राविशद्,
आपो देतो भूत्वा शिखं प्राविशत्”

सर्वात्मकत्वात् तद्देवत्वोऽग्निश्चित्यनामापि सर्वदेवत्वः । अत 'अग्निः'
'यावान्' 'अस्य' अग्ने 'यावती माता', तस्य तावन्त सर्वदेवत्व
मग्नि "तया देवतया"—इति मन्त्रेण उपधानेन ज्ञातवान्
भवतीति ॥ २८ ॥

अथ भूमावेष्टकाचयन कर्त्तव्य मित्यत्र कश्चित् प्रश्न सुपपाद-
यति— "तदाहु कस्मादिति । 'कस्मात्' इतो 'अस्यै' अस्याः
भूमेरुपरि 'अग्नि चीयते' 'इति' प्रश्नः ।

उत्तरम्,— 'यत्र' यदा 'सा देवता' प्रजापति विश्वं
'अस्यसत' विश्वस्तवान्, 'तत्' तत्र 'इमाम्' भूमिम् 'एव'
'रक्षेत्' 'अनुव्यचरत्' सिक्तवान् । 'तम्' प्रजापतिविश्वस्त
'यत्र' देवता 'समस्कुर्वन्', 'तत्' तत्र अस्या मेव 'एनम्'
अग्नि सम्भृतवन्त । तस्माद् भूमावेव चयन कर्त्तव्य मित्यर्थः ॥

तस्या इष्टकाया गुण दर्शयति— "सैवेकैवेष्टकोति । भूमि-
र्दियूपचतुस्त्रक्तियुक्तत्वात् इदानीन्तनैरनुष्ठाहभिरपि इष्टका. चतु-
स्त्रक्तय कार्या इत्यर्थः ॥ २९ ॥

पञ्चचितिकोऽग्निरिति चयने पञ्चेष्टकाश्चेतव्या इति* प्रसिद्धि-
रस्ति, अत्र भूमिरुपैकैवेष्टकाभिहितः, कथं पञ्चेष्टका भव-

* 'प्राणभृत उपदधाति, ०—०, एषोऽग्नेर्यत प्रथमा चिति ।
०—० । अथ वैश्वदेवीरुपदधाति, एषा वे सा द्वितीया चिति, ०—० ।
अथ तृतीयां चिति सुपदधाति । ०—० । चतुर्थीं चिति सुपदधाति ।
०—० । अथ वे चतुर्थीं चिति । ०—० । पञ्चमीं चिति सुपदधाति
०—० । अथ विराज उपदधाति"—इति पञ्चैव चित्तयोऽप्राष्टमे काण्डे
प्रोक्ता, इष्टकास्तु बहुवस्त्रा अप्युपरिष्ठादिहैव यत्कीभविष्यन्ति । "आपो
वा इह मग्ने बलिस्त मासीत्, स एतां प्रजापति प्रथमां चिति
मपस्त्रदित्वादिश्रुतयञ्चैव पर्यालोच्य । तै० स० ४, ७, ५, ६ ।

न्तीति, त मिमं प्रश्नोत्तराभ्या दर्शयति — “तदाहुर्वदेव मिति । पञ्चेष्टका अपि सम्पादयति । “इय मेव प्रथमेति । तत्र यत्किञ्चिन्मृन्मयपात्रादिक सुपदध्यात् सा मृन्मयीष्टका, पुरुषा-
भ्यादिपञ्चपद्युशीर्षीपधानेन पञ्चिष्टका । क्वञ्च हिरण्यम्, तत्र पुरुषं स्वर्णनिर्मितं सोपदधाति, उपहिता इष्टका ‘हिरण्य-
शकलै प्रोचति’, अतोऽपि हिरण्यसस्पर्शादिषा हिरण्येष्टकेत्यु-
च्यते । सुगाद्युपधानेन वानस्पत्यैका, वनस्पतिविकारत्वात्
सुगादीनाम् । पुष्करपर्णाद्युपधानं मन्त्रेष्टका, तत्र दधिष्टतादीना
मन्त्रत्वात् । इति ‘पञ्चेष्टका’ चेतव्या । तत्र मार्त्तिका इष्टका
एका एव पश्चादिसम्बन्धा भवन्तीति तात्पर्यम् ॥ ३० ॥

चिताना मिष्टकाना माहवनीयान्जिरेव शिर इति सिद्धान्त-
यितु पूर्वपक्षं सोपपत्तिकं माह— “तदाहु कतरत इति ।
‘इष्टकाया’ ‘कतरत.’ कस्मिन् प्रदेशे ‘शिर’ तिष्ठतीति प्रश्न ।

उत्तरम्,— ‘यत’ यस्मिन् प्रदेशे इष्टकाया ‘उपस्पृश्य’
‘यसु’ वदेत्, तदेव शिर इति केषाञ्चिन्नतम् । उपस्पर्शन-
प्रदेशे च स स्वय मेवाह— “स स्वय मिति । ‘स्वयमाहवाया’
अस्मिन्ष्टिद्रयुक्ताया शिखाया ‘अर्धात्’ समीपात् प्रदेशे
‘उपस्पृश्य’ ‘यसु’ मन्त्रं ‘वदेत्’ । “तद्यो वास्येति । तथा
सति शिर इष्टका ‘स्वयमाहवायाम्’ ‘अभि’ क्वञ्च ‘आवृत्ता
भवन्ति’ ‘इति’ ।

तद् दूषयति— “न तथा कुर्यादिति । इष्टका इति यत्
एतानि ‘अस्म’ अग्नेः ‘अङ्गानि’ ‘प्रह’षि’ पर्वाणि ; तथा सति
प्रतीष्टकं यस्तु उपस्पर्शनेन शिरःकरणे प्रतिपर्वं शिरः स्तवयान्
भवति, तन्नानिष्टम्, अतः स्वाभिमतं शिसो दर्शयति— “यो

वावेति । विस्रप्रदेशे 'अग्नि' आहवनीयो निहितो भवति,
'तदेव' 'एतासाम्' इष्टकानां 'शिर' इति उच्यते ॥ ३१ ॥

अयमे पशुशीर्षोपधानात् पश्चिष्टकैत्युक्तम्, तत्र पशूनां
सङ्ख्याप्रतिवचनश्राजेषु इष्टकानां लोकद्वयात्मकताम्, अग्ने
सर्वलोकाल्पकताश्चाह — "तदाहु कति पशवोऽग्ना उपधीयन्त
इतीति । कति पशवोऽग्नावुपधेया ? इति पृष्टे, 'पञ्च' 'इति'
प्रतिवदेत् । पुरुषोऽग्नी गौरविरज इति पञ्च पशव । सृदादि-
भिश्चित्यन्ते तासां मुपधीयमानोऽग्नि सर्वलोकाल्पक प्रजा-
पतिरिति ॥ ३२ ॥

पूर्वं पश्चिष्टकापात्रं पशु मिति मत्वा पचेति प्रतिवचनं
दत्तम्, इदानीन्तु सृष्टिकोदकसम्पादनीयानां मिष्टकानां पशु-
रूपत्व प्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति— "अथो एक इति । पूर्वं पञ्च
पशव इत्युक्तम्, इदानीं मविनामक एको वा पशुर्भवतीति
प्रतिब्रूयात् । अविशब्दार्थं माह— "इय मिति । भूमिरेव
सर्वप्रजापोषकत्वादविरित्युच्यते । अवतेरविशब्दनिष्पत्ति । भूमि-
रेवेष्टकारूपा अग्निश्चित्यनामा, 'हि' यत 'अस्यै' अस्यां
भूमौ 'सर्वोऽग्निधीयते', 'तस्माद्' भूमिरेकत्वाद् 'एक.' अविनामा
पशुरेवेत्यर्थं ॥ ३३ ॥

यथा सृष्टिका इष्टकासाधनम्, एव मापोऽपि, तासां
पशुत्व माह— "अथो हाविति' ब्रूयादिति । 'हो' अविनामानी
पशु 'इति 'ब्रूयात्' । अविशब्दार्थं निरूपयति— "इयश्चासौ
चेति । 'इय' भूमिरेकोऽविः, 'असौ' द्युल्लोकोऽपरोऽविः;
सस्रहृष्टिभ्यां भूमिद्युल्लोकयोः सर्वपोषकत्वात् अविस्त्वम् । सृष्टिका
इय भूमि, आपोऽसौ द्युल्लोक, ततः सञ्जवात् सृज्जक-

सम्पाद्या इष्टका , अतो हाववी इति प्रति वदेत् । अत्र सृज्ज-
लयोरविशब्दवाच्यत्वात् तयोर्लोकद्वयात्मकत्व सिद्ध मित्यर्थ ॥ ३४ ॥

पशुत्वप्रतिवचनेन लोकद्वयात्मकेष्टकाचितस्थान्ने सर्वलौका-
त्मकत्व माह— “अग्नी गौरिति प्रतिब्रूयादिति । “इमे वै लोका
गौरिति । ‘यष्टि किञ्च’-इत्यादिना गोत्वोपपादनम् । सर्वैर्गन्ध-
मानेन लोका गौ । कर्मार्थे गमेर्लोप्रत्यय । यत चीयमानो
ऽग्नि सर्वलौकात्मक , स चैक , तस्माद् गौरेक पशुरिति
प्रतिवदेत् ॥ ३५ ॥

अग्निचयनस्य प्रजापतिभवन निव न प्रयोजन मिति विवक्षु
पूर्व प्रयोजन दृच्छति— “तदाहुरिति । ‘कक्षी’ ‘कामाय’
प्रयोजनाय ‘अग्नि’ ‘चीयते’ इति फलप्रश्न । तत्र फलान्तरं
पूर्वपक्षयति— “सुपर्ण इति । चीयमानोऽग्नि, ‘सुपर्ण’ पक्षी
भूत्वा । अग्ने पक्षिरूपत्व ब्राह्मणे समान्नातम् * । ‘मा’ मा
चितवन्त यजमान ‘दिव’ स्वर्ग ‘वहात्’ प्राययेत् ‘इति’ केषा-
ञ्चिन्नत तन्निराकरोति— “न तथेति । ‘एतद्रूप’ पक्षिरूपं
‘स्रस्वा’ ‘सप्त प्राणा’ प्रजापत्यात्मना सम्पन्ना । ‘प्रजापति’
अपि तद्रूपधारी ‘देवान्’ सृष्टवान् । तेऽपि तदात्मना ‘अमृत-
त्वम्’ आददन्त । तस्मात् प्राणसम्पादितप्रजापतिभवन निव
चयनस्य फल मित्यर्थः ॥ ३६ ॥ २ ॥

इति त्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठे काण्डे प्रथमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

* अग्निमेव द्वितीयब्राह्मणे प्रथमकक्षिकायां ब्रह्मणम् (१५ पृ० ६ प) ।

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्)

प्रजापतिर्वा ऽद्भुदमुय ऽश्वासीत् * । एक एव
सो ऽकामयत आ प्रजायेयेति सो ऽश्राभ्यत्स तपो
ऽतप्यत तस्माच्छान्ताप्तेपानादापो ऽसृज्यन्त तस्मात्
पुरुषात्तप्तादापो जायन्ते ॥ १ ॥

आपो ऽब्रुवन् † । क्व वयं भवामेति तप्यध्व
मित्यब्रवीत्सा अतप्यन्त ता. फेन मसृजन्त तस्मा-
दपा तप्तानां फेनो जायते ॥ २ ॥

फेनो ऽब्रवीत् ‡ । क्वाहं भवानीति तप्यस्त्रेत्य-
ब्रवीत् सो ऽतप्यत स सृद मसृजतैतद्वै फेन-
स्तप्यते यदुप्स्वावेष्टमानः भ्रुवते स यदोपहन्यते
सृदेव भवति ॥ ३ ॥

सृदब्रवीत् § । क्वाहं भवानीति तप्यस्त्रेत्यब्रवीत्
सातप्यत सा सिकता असृजतैतद्वै सृत्तप्यते
यदेनां व्विकृषन्ति तस्माद्यद्यपि सुमात्स्रं व्विकृ-

* 'ऽश्वासीदेक'—इति ङ ।

† 'ऽब्रुवन्'—इति ग । 'ऽब्रुवन्'—इति घ ।

‡, § 'ऽब्रवीत्'—इति ग । 'ऽब्रवीत्'—इति घ ।

षुन्ति सैकतु मिवैव भवत्येतावन्न, तद्यत् क्वाहं
भवानि क्वाहं भवानीति ॥ ४ ॥

सिकताभ्यः शुर्करा मसृजत । तस्मात् सि-
कताः शुर्करैवान्ततो भवति शुर्कराया अस्मान्
तस्माच्छुर्कराभमैवान्ततो भवत्यश्मनो ऽयस्तस्माद्श्मनो
ऽयो धमन्त्ययसो हिरण्य तस्मादयो बहुधातः
हिरण्यसङ्काश मिवैव भवति ॥ ५ ॥

तद्यदसृज्यताक्षरत् । तद्यदक्षरत्तस्मादक्षरं य-
दष्टौ कृत्वो ऽक्षरत्सेवाष्टाक्षरा गायत्राभवत् ॥ ६ ॥

अभूदा ऽड्यं प्रतिष्ठेति । तद् भूमिरभवत्ता-
मप्रथयत् सा पृथिव्यभवत् तस्या मस्या प्रतिष्ठायां
भूतानि च भूताना च पतिः संवत्सरायादीक्षन्
भूतानां पतिर्गृहपतिरासीदुषाः पत्नी ॥ ७ ॥

तद्यानि तानि भूतानि ऋतवस्त्रे ऽथ यः सु
भूतानां पतिः संवत्सरः सी ऽथ या सीषाः
पत्नीषसी सा तानीमानि भूतानि च भूतानां
च पतिः संवत्सर ऽषसि रितो ऽसिञ्चन्स संवत्सरे
कुमारो ऽजायत सी ऽरोदीत् ॥ ८ ॥

त प्रजापतिरब्रवीत् । कुमार किं रोदिषि

यच्छुमात्तपसो ऽधि जातो ऽसीति सो ऽब्रवीद्दु-
 पहतपाप्मा वा ऽअस्म्यहितनामा नाम मे धेहीति
 तस्मात् पुत्रस्य जातस्य नाम कुर्यात् पाप्मान
 मेवास्य तदुपहन्यपि द्वितीय मपि तृतीय मभिपूर्व
 मेवास्य तत् पाप्मान मपहन्ति ॥ ९ ॥

तु मब्रवीद्द्रो ऽसीति । तद्यदस्य तन्ना-
 माकरोदग्निस्तद्रूप मभवदग्निर्वै रुद्रो यदुरोदीत्
 तस्माद्द्रु सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽअतो ऽस्मि धेह्येव
 मे नामेति ॥ १० ॥

तु मब्रवीत् सुर्वी * ऽसीति । तद्यदस्य तन्नामा-
 करोदापस्तद्रूप मभवन्नापो वै सुर्वी † ऽहो हीदु
 सुर्वं जायते सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽअतो ऽस्मि
 धेह्येव मे नामेति ॥ ११ ॥

तु मब्रवीत् पशुपतिरसीति । तद्यदस्य तन्नामा-
 करोदोषधयस्तद्रूप मभवन्नोषधयो वै पशुपति-
 स्तस्माद्यदा पशुव ओषधीर्लभन्ते ऽथ पतीयन्ति
 सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽअतो ऽस्मि धेह्येव मे
 नामेति ॥ १२ ॥

* , † सुर्वी—इति च डा०—वैवरहृत्पाठः ।

तु मब्रवीदुयो ऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरो-
 हायुस्तद्रूपं मभवहायुर्व्वी ऽउयस्तस्माद्यदा बलवहा-
 त्युयो व्वातीत्याहुः सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽश्रुतो
 ऽस्मि धेञ्छेव मे नामेति ॥ १३ ॥

तु मब्रवीदशुनिरसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरो-
 द्विद्युत्तद्रूपं मभवद्विद्युदा ऽश्रुनिस्तस्माद्यु व्विद्यु-
 इत्यशुनिरबधीदित्याहुः सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा श्रुतो
 ऽस्मि धेञ्छेव मे नामेति ॥ १४ ॥

तु मब्रवीद्भुवो ऽसीति । तद्यदस्य तन्नामा-
 करोत् पर्जन्यस्तद्रूपं मभवत् पर्जन्यो वै भवः पर्जन्या-
 ङ्गीदः सव्वं भवति सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽश्रुतो
 ऽस्मि धेञ्छेव मे नामेति ॥ १५ ॥

तु मब्रवीन्महान्देवो ऽसीति । तद्यदस्य तन्नामा-
 करोच्चन्द्रमास्तद्रूपं मभवत् प्रजापतिर्व्वै चन्द्रमाः
 प्रजापतिर्व्वै महान् देवः सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽश्रुतो
 ऽस्मि धेञ्छेव मे नामेति ॥ १६ ॥

तु मब्रवीद्दीशानो ऽसीति । तद्यदस्य तन्नामा-
 करोदादित्यस्तद्रूपं मभवदादित्यो वा ऽर्द्धशान
 षादित्यो द्यद्य सव्वंखेष्टे सो ऽब्रवीदेतावान्वा

ऽअस्मि मा मेतः परो नाम धा इति ॥ १७ ॥

तान्येतान्यष्टावग्निरूपाणि । कुमारो नवमः
सैवाग्नेस्त्रिवृत्ता ॥ १८ ॥

यद्देवाष्टावग्निरूपाणि । अष्टाक्षरा गायत्री तस्मा-
दाहुर्गायत्रो ऽग्निरिति सोऽयं कुमारो रूपाण्यनु-
प्राविशन्न वा ऽअग्निं कुमारमिव पश्यन्त्येतान्ये-
वाद्य रूपाणि पश्यन्त्येतानि हि रूपाण्यनु-
प्राविशत् ॥ १९ ॥

तु मेतु सव्वत्सरे ऽएव चिनुयात् । सव्वत्सरे
ऽनुब्रूयाद्द्वयोरित्यु हैक ऽआहु सव्वत्सरे वै तद्रेतो
ऽसिञ्चन्त्स सव्वत्सरे कुमारो ऽजायत तस्माद्द्वयो-
रेव चिनुयाद्द्वयोरनुब्रूयादिति सव्वत्सरे त्वेव
चिनुयात् सव्वत्सरे ऽनुब्रूयाद्यदाव रेत सित्त
तदेव जायते तत्ततो व्विक्रियमाण मेव वर्धमानु
शेते तस्मात् संव्वत्सरे ऽएव चिनुयात् संव्वत्सरे
ऽनुब्रूयात्तस्य चित्तस्य नाम करोति पापमानु मेवाद्य
तदुपहन्ति चित्रनामानं करोति चित्रो ऽसीति
सुर्वाणि हि चित्राण्यग्निः ॥ २० ॥ ३ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके तृतीय ब्राह्मणम् [१. ३.] ॥

द्वितीयब्राह्मणे षष्ठादौ न्यष्टौ रूपाणि त्रयोपशुक्तानि उच्यन्ते । तत कुमारोत्पत्तिः । तस्याष्टौ नामानि , षष्टौ रूपाणि × × × “प्रजापतिरनिरूपाण्यभ्यध्यायत्”—इति * वक्ष्यमाणपशु-विधानोपयोगीनि मन्तव्यम् । अथवा पुरुषादिपञ्चपशुमुपास्य सवस्वरपर्यन्तं मुख्यानि धारयित्वा त्रयोनाय दौघत इति वक्ष्यते †, तदर्थं मितिहासाख्यानं मितिः ।

“प्रजापतिर्वा इदं मितिः । पुरुषात् उदकसृष्टिं लोकाप्रसि-
द्धाह— “तस्मात् पुरुषात् तस्मादापो जायन्त इति ॥ १ ॥

“आपोऽब्रुवन्निति । प्रजापतिना सृष्टा ‘आप’ ‘क’ प्रदेशे ‘वय’ ‘भवाम’ तिष्ठाम ‘इति’ प्रजापतिम् ‘अब्रुवन्’ । ततस्तेन तपनं कुरुतेत्युक्त्वा ‘अतप्यन्त’ । तत ‘फेन’ सृष्टवन्त ॥ २ ॥

“फेनोऽब्रवीदिति । तस्मात् फेनात् सृदुत्पत्तिं समुपपा-
दयति— “एतद्दे फेन इति । उदकमध्ये वायुवशेन परिभ्रमणं
* भ्रवनं मेव फेनस्य तपकरणम् । ‘स यदा उपहन्यते’, सङ्घता
भवति , तदा सृष्टिकैव भवति ॥ ३ ॥

“सृदब्रवीदिति । सृष्टिकाया सिकता । ‘विकल्पन्ति’ भूमि-
कर्षणं मेव सृदस्तप इत्यर्थः । ‘यद्यपि सुमारुर्ध्वं विकल्पन्ति’
यथा सृष्टिका चूर्णीकृता भवति , तथा विकर्षणेन सा सृत्
सिकता भवति ॥ ४ ॥

एतावत्पर्यन्तं “क्लाह भवति”—इति प्रजापतिं प्रति उदक-
फेनसृष्टिं वचनम् , इत उत्तरं नास्ति , अत एव पूर्वत्र त्रये
“ता फेनं मसृजन्त”—“स सृदं मसृजत”—“सा सिकता सृ-

* इत परतने एव ब्राह्मणे (४ ब्रा० १ क०) द्रष्टव्यम् ।

† इतदपीत. परतने एव ब्राह्मणे द्रष्टव्यम् ।

जत”-इति अवादीना सृष्टत्व मुक्तम्, इत उत्तरं तदभावात्
“सिकताभ्य शर्करा मसृजतेत्यादौ प्रजापते स्मृत्व मुच्यते ।

“तस्मात् सिकता इति । ‘अन्तत ’ गमने ‘सिकता शर्करा
भवन्ति’ । ‘अश्मा’ पाषाणोऽपि अन्तत शर्करा भवन्ति ।
‘तस्मात्’ अश्मन पाषाणात् ‘अय ’ उत्पादितवान् । अश्मनो-
ऽय कारणत्व सुपपादयति— “अश्मनो यो धमन्तीति । अयसो
हिरण्यत्व प्रतिपादयति— “बहुधा त हिरण्यसङ्काश मिति ॥ ५ ॥

भूमैर्गायत्रीत्व सुपपादयितु माह— “तद्यदसृज्यताच्चर-
दिति । एव मवादिक मुत्तरोत्तरक्रमेण सृष्ट्वा अक्षरत् । तस्मात्
क्षरणात् ‘अक्षरम्’ । ‘अक्षरत्’-इति लङ्ङागमे रूपम् । अत्रा-
ङागमसाहित्येन अक्षर सम्पन्नम् । यस्मात् प्रजापति अष्टौ कृत्वा-
क्षरत्, सैव सङ्काशाम्यात् अष्टाक्षरा गायत्री सम्पन्ना ॥ ६ ॥

“अभूद्वा इय प्रतिष्ठेतीति । ‘इयम्’ एव आद्यसृष्टि
सर्वेषा ‘प्रतिष्ठा’ ‘अभूत्’ ‘इति’ भूम्यात्मना सम्पन्ना, तस्या
बहुधा प्रथनात् पृथिवीत्वम् ।

अथ कुमारोत्पत्ति दर्शयितु माह— “तस्या मस्या प्रति-
ष्ठाया मिति । ‘तस्यां’ पृथिव्या ‘भूतानि भूतपति च’ ‘सवत्सराय’
‘सवत्सरसाध्याय कर्मणे ‘अदीक्षन्त’ दीक्षा कृतवन्त । दीक्षा-
करणं यजमानपत्न्यो विहित मिति तौ दर्शयति— “भूता-
नाम्पतिर्गृहपतिरिति । तत्र भूतपतिः ‘गृहपति’ यजमान
‘प्रासीत्’ । ‘उषा ’ उषोदेवता ‘पत्नी’ × × × ॥ ७ ॥

शब्दाना मर्थ माह— “तद् यानि तानि भूतान्युतव इति ।
‘यानि भूतानि’ रतूयन्ते, तानि ऋतुवीर्याणि, ऋतुपति
सवत्सरः । “सोषा, पत्नी”-इत्युक्तम् । ‘ग्’ सवत्सरस्य यज-

मानरूपत्वात् 'श्रीषसी' उषसो धर्ता देव एव खलु भूयो-
ऽवयवै सहित उपोनामपत्नीयुक्त । सवत्सरो यजमान
स्वपत्न्या सुषसि रेत सिक्तवान्, तत् सिक्त रेत सवत्सराग्नौ
कुमारात्मना जातम् । यद्वा सवत्सर इति सप्तम्यन्त पदम् ।
सवत्सरपर्यन्त रेत सिक्तवान्, रेतस्त्रेक सोऽसौ वत्सर, कुमारो-
त्पत्तिरेक, इति वर्षद्वय जातम् । एतदेवाभिप्रेत्य द्वयोरिति
उ हैक आहु । "सवत्सरो वैतद् रेतोऽसिञ्चत् सवत्सरे कुमारो-
ऽजायत"—इति वक्ष्यते ।

उत्पन्नस्य कुमारस्य अष्टौ रूपाणि दर्शयितु माह— "सोऽ-
रोदीत्, त प्रजापतिरब्रवीदित्यादिना । हे 'कुमार' 'अमात्
जात' त्व किमर्थ 'रोदिषि ?—इति' प्रजापतिनोक्ते, स आह—
'अहितनामा' अकृतनामधेय, अत एव 'अनपहतपाप्मा' 'अग्नि',
अत पापविमोक्षाय 'मे' मम नामधेय कुरु इति ।

प्रसङ्गात् किञ्चिद् धर्म दर्शयति— "तस्मात् पुत्रस्येति ।
'जातस्य पुत्रस्य' नक्षत्रनाम अश्वयुज स्वाति हस्त इत्यादि
'नाम' नामकरण 'कुर्यात्', तेन तस्य 'पाप्मान मेव' 'अपहन्ति'
अपहतवान् भवति । पुन 'द्वितीय' व्यावहारिक माता पुत्रादि-
नाम करोति । 'द्वितीयम्' आहिताग्निरिति । एव नामकरणेन
'अस्य' पुत्रस्य 'पाप्मानम्' अपहत कृतवान् भवति ॥ ८, ९ ॥

एव नामधेयाय प्रार्थितवत् कुमारस्य रुद्र-सर्वादीन्वष्टौ
नामानि प्रदर्शयिष्यन्ते * । अग्ने रुद्रात्मकत्वात् तदुचिता

* "अग्निं रुद्रयेन, अश्वनिं रुद्रयाग्नेषु, पशुपतिं कृत्स्न
रुद्रयेन, भव यज्ञा । शर्वं मतस्त्राभ्याम्, ईशानं मन्थुना, महा-
देव मन्त'पश्वनेन, उग्रं देवं वनिङ्गना"—इति वा० स० ३६, ८ ।

अष्टौ मूर्त्तयो वक्तव्या । रुद्रस्य हि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाश-
सूर्यचन्द्रयजमानाख्या अष्टौ मूर्त्तय सन्ति , भवादिनामानि च ।
ता एव अग्ने एष्वपि निरूपयिष्यन्ते ।

तत्र प्रथम नाम निदिशति— “त मब्रवीद्दुद्रोऽसीति * ।
अग्निरेव रुद्रो नामभागभवदित्यर्थं । यद्वा ‘अग्निस्तद्रूप मभ-
वत् रुद्रनामव्यपदेश्योऽग्निरित्यर्थं † ।

अग्ने रुद्रत्वमुपपादयति— “यदरोदीदिति । अग्नेन तेजो-
मूर्त्तिरुक्तेति मन्तव्यम् । ‘रुद्र’ रुद्रनाम्ना ‘स’ कुमार
प्रजापतिम् ‘अब्रवीत्’,— ‘अत’ रुद्रनाम्न ज्यायान् प्रवृद्धो-
ऽस्मि , तन्ममैतन्नाम नाल मित्यर्थं , अतो ‘मे नाम’ अन्यद्
‘धेहि’ कुर्वेवेति ॥ १० ॥

“त मब्रवीत् सर्वोऽसीतीति ‡ । तस्य सर्व इति द्वितीय
नाम , तस्य असौ रूपम् । अपा सर्वत्वमुपपादयति—
“आपो वै सर्व इति । ‘वै’-शब्दयोतिता युक्ति माह—
“अद्भ्यो हीद मिति । अद्भ्य सर्वं जगदुत्पद्यते । आपो वा
इद सर्वं विश्वा भूतानि “आपो वा इदमग्रे सलिल मासीत्”
—इति § । अतो जलात्मत्व च “सलिल सर्वं मा इदम्”—
इत्यत्र ॥ श्रुतम् । “ज्यायान् वा अतोऽस्मिन् धेह्येव मे नामे-
तीति । तस्य प्रतिनामकरण नाम्नातम् , एकस्य पुरुषस्य एक-

* “रुद्र” —इत्यादि अथ० स० १५ ५ ११, १० ।

† “रुद्रो वा एष यदग्नि” —इति तै० ब्रा० २ १ ३ १ ।

‡ ‘सर्व’ —इत्यादि अथ० स० १५ ५ ५, ४ ।

§ तै० स० ५ ६ ४, ७ ५, ७ १ ५, तै० ब्रा० १ १ ३ ५

॥ ऋ० स० १०, १२६, ३ । तै० ब्रा० ५, २, ५, ६ ।

पद मेकनामान मयुक्त मिति पूर्वपूर्व नाम परिज्ञाय ततो-
ऽप्यधिक स्वसमवेत गुणविशेष माविष्कर्तुं मन्थकामधेय कर्त्तव्य
मित्यत्र दर्शयितु मिति मन्तव्यम् ॥ ११ ॥

“त मन्नवीत् पशुपतिरसीतीति * । “तद्यदस्येत्यादि ।
पशुपतिनामवाच्या ‘ओषधय’ ‘अभवन्’ । ओषधीनां पशुओषक-
त्वात् पशुपतित्व युक्तम् । प्रकारान्तरेण पशुपतित्व मोषधीनां
दर्शयति— “तस्माद् यदा पशव इति । यदा ‘पशव’ ‘ओषधी’
‘लभन्ते’ अदन्ति, ‘अथ’ जग्धत्वाया पुष्टा सन्त ‘पतीयन्ति’
कामुका पतीनात्मन कामयन्ते । ‘तस्मात्’ पशूना पतीच्छा-
साधनत्वात् ओषधीना पशुपतित्व मित्यर्थ । अनेनाग्नेर्भूरूपत्व
मुक्त मित्यनुसन्धेयम् ॥ १२ ॥

“त मन्नवीदुग्रोऽसीतीति † । उग्रशब्दवाच्यो वायुरित्यर्थ ।
वायोरुग्रत्व लोकप्रसिद्धोपपादयति— “यदा बलवद् वातीति ।
“वा गतिगन्धनयो ” ‡ ॥ १३ ॥

“त मन्नवीदग्रनिरसीतीति । विद्युदग्रन्यो पतयित्वत्व
माह— “तस्माद् य विद्युदिति । आकाशे विद्युत्पतनात्
विद्युच्छब्देनाकाशरूप मिति मन्तव्यम् ॥ १४ ॥

“त मन्नवीद् भवोऽसीतीति § । “पर्जन्यस्तद्रूप मिति ।
भवशब्दवाच्य पर्जन्या । तस्य भवत्व माह— “पर्जन्याहीद्
मिति । अनेन यजमानरूपत्व मुक्तम् । तस्य हि सर्वकाम-
भावकत्वात् भवत्वम् ॥ १५ ॥

* “पशुपति.”—इत्यादि अथ० ख० १५ ५ ७, ६ ।

† “उग्र.”—इत्यादि अथ० ख० १५ ५ ६, ८ ।

‡ अथा० प० ४० घा० ।

§ “भव.”—इत्यादि अथ० ख० १५ ५ २, १ ।

“त मब्रवीत् महान् देवोऽसीतीति * । “प्रजापतिर्वे चन्द्रमा इति । चन्द्रमा मनसो जात , मनस प्रजापतिदेवत्वम् , तत' कार्यकारणयोरभेदोपचारादेव मुक्तम् । प्रजापतेर्महादेववाच्यत्व सर्वलोकस्मृत्वात् ॥ १६ ॥

“त मब्रवीदीशानोऽसीतीति † । आदित्यस्य ईशानशब्दवाच्यत्वमाह— “आदित्यो ह्यस्य सर्वस्येति । इष्ट इतीशान ।

पूर्व मग्निना “धेह्येव मे नाम”—इति ‡ प्रार्थित एव प्रजापतिरस्याष्टौ नामानि व्यदधात् , अत पर मग्नि स्वय मेव एतेर्नामभि स्वकीयगुणस्य कास्त्रेण प्रतिपादितत्वाभिप्रायेण नामान्तरकरण निषेधति— “सोऽब्रवीदेतान्वा अस्मीति । “मा मेत परो नाम धा इति । ‘इत’ एभ्योऽष्टभ्यो नामभ्य ‘पर’ परस्तात् ‘नाम’ ‘मा धा’ मा कुरु ‘इति’ ॥ १७ ॥

“तान्येतान्यष्टावग्निरूपाणीति । “कुमारो नवम इति । रुद्रादीन्वष्टौ नामानि , रेतोनामवाच्य ‘कुमारो नवम’ नवसङ्ख्यापूरक इत्यर्थ । उक्ता नवसङ्ख्या त्रिष्टदात्मना प्रशंसति— “सैषाम्नेस्त्रिष्टत्तेति । ‘सा’ पूर्व मुक्ता नवमसङ्ख्येव ‘अग्ने’ ‘त्रिष्टत्ता’ त्रिष्टत्त नाम । उक्तरीत्या अग्नेर्नवधा विभेद । उत्तरत्र “त्रिष्टदग्नि”—इति व्यवहरिष्यते , तत्र सर्वत्र उक्तनवसङ्ख्यावत्त्वेन त्रिष्टत्स्व सम्यक् मिति मन्तव्यम् ॥ १८ ॥

नामगता मष्टसङ्ख्या गायत्र्यात्मना प्रशंसति— “यद्देवाष्टावग्निरूपाणीति । अतोऽष्टनामवाच्यरूपाष्टकोपेतत्वाद्नेरपि गाय-

* “महादेव.”—इत्यादि अथ० ल० १५ ५ १३, १२ ।

† “ईशान”—इत्यादि अथ० ल० १५ ५ १५, १४ ।

‡ इहेव पुरस्तात् १० क० (४१ पृ० ८ प०) द्रष्टव्यम् ।

त्रत्वं सम्पन्नमित्यर्थं । “सोऽयं कुमारो रूपाणीति । ‘कुमार’
अग्निं स्वनामभि रद्रसर्वादिभिरष्टभि प्रतिपाद्यानि , अग्न्यु-
दकौषध्यादीनि अष्टौ रूपाणि अनुप्रविष्टवान् । स कुमारोऽग्निं
तत्तद्रूपेभ्य पृथग्भूतो न दृश्यत इति तात्पर्यम् ॥ १८ ॥

अथ सवत्सरपर्यन्तं मुख्याग्निधारणं कर्तव्यमिति दर्शयितुं
माह— “तं मेतत्त्वं संवत्सर एव चिनुयादित्यादि । ‘संवत्सर एव’
संवत्सरपर्यन्तं स्थित्वेत्यर्थं । प्रसङ्गात् कश्चिद्धर्मं दर्शयति— “सव-
त्सरैऽनुब्रूयादिति । वर्षपर्यन्तं गुरुसन्निधौ स्थित्वा अधीयत इति ।
“संवत्सरवासिने प्रब्रूयात्”—इत्यैतरेयकम् * । तत्र पञ्चान्तरं
दर्शयति— “द्वयोरित्यु द्वैकं आहुतिरिति । केचित् सवत्सर-
पर्यन्तं मुख्यं मग्निं धारयित्वा , ततः सवत्सरे चयनं कर्तव्यं
मित्याहुः † , अनुवचनञ्च तथा करणीयमिति वदन्ति । तत्रो-
पपत्तिं दर्शयति— “सवत्सरे वैतद्वेत इति । पूर्व-‘सवत्सरे’
‘रेतोऽसिञ्चन्’ , ‘स सवत्सरे कुमारोऽजायत’ इति रेतस्ते-
कस्यैको वत्सर , कुमारोत्पत्तावेक इति वर्षद्वयस्य समान्ना-
तत्वादिति । प्रथमं पक्षं सङ्ग्रेतुं कसिद्धान्तयति— “सवत्सरे
त्वेव चिनुयादिति । ‘तु’ शब्दो वर्षद्वयपक्षनिवृत्त्यर्थं । रेतस्ते-
वान्तरं नैव कललनुद्बुदपिण्डादिक्रमेण वर्षात् प्रागेव कुमारो-
त्पत्तेरित्यर्थं ‡ ।

* “गान्धेवाग्निने प्रब्रूयात् , गान्धेवाग्निने , नो एवासव-
त्सरवाग्निने , गान्धेवाग्निने , गान्धेवाग्निने , नो एवासवत्सरवाग्निने ,
गान्धेवाग्निने—इत्यादि रे० आ० ५ ३ ३ ब्रा० ४ ।

† एतदेव पुरस्तादुक्तं भाष्ये ‘वक्ष्यते’—इति (४४ पृ० ५ प०) ।

‡ “शुक्रशोषितस्रयोगाश्चात्पितृसयोगाश्च ततः कथं मिदं शरीरं

“तस्य चित्तस्य नामेति । चयनसम्बन्धाच्चित्रनाम सम्पन्नमिति तात्पर्यम् । चित्रत्व मन्नेरुपपादयति— “सर्वाणि हि चित्राण्यग्निरिति । अग्न्युदकीपध्यादीना रूपाणा मग्न्यात्मकत्वात् तस्य चित्रत्व मिति । किञ्च यद्यत् चित्रवर्णं तत्तत् सर्वमग्निरेव , शुक्लभास्वररूपत्वात् तस्येति ॥ २० ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे प्रथमेऽध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वर ॥ १ ॥

ब्रह्माण्ड गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषी स्वर्णगर्भम् ,
सप्ताब्दीन् पञ्चसीरीस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमौ ।
रत्नोन्ना रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणि सिङ्गणार्यौ ,
व्यश्याणीद्विश्चक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥

परं सयम्यते? सौम्यो भवति एकरानोषित कलल भवति, पञ्चरात्राद् बुद्धदा , सप्तरात्रात् पेणी , द्विसप्तरात्राद्बुद्ध , पञ्चविंशतिरात्रं स्वस्थितो घनो भवति, मासमात्रात् कठिनो भवति , दिमासा भ्यन्तरे शिरं सम्पद्यते , मासत्रयेण ग्रीवाद्यादेशो , मासचतुष्केण त्वग्यादेश , पञ्चमे मासे नखरोम्यादेशं षष्ठे मुखनासिकादिश्रोत्रं च सम्भवति , सप्तमे चलनसमर्थो भवति , अष्टमे बुद्ध्याध्यवस्यति , नवमे सर्वाङ्गसम्पूर्णो भवति , ०—० , दशमे मासे प्रजायते”—इत्यादि निरु० १४ ६ ।

धान्याद्रि धन्यजन्मा तिलभव मतुल स्वर्णज वर्षासुरस्य ,
 कार्पासीय कृपावान् गुडकृत मज्जो राजत राजपूष्य ।
 आन्योत्थं प्राण्यजन्मा लवणज मन्वृण शार्करं चार्कतेजा ,
 रत्नाब्जो रत्नरूपं गिरि मङ्गत मुदा पात्रसास्त्रिङ्गणार्थं * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
 श्रीहरिहरमहाराजसाम्नाज्यधुरन्धरेण
 सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 षष्ठकाण्डे प्रथमोऽध्याय समाप्त ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्)

प्रजापतिरग्निरूपाण्यभ्यध्यायत् । सु यो ऽयं
कुमारो रूपाण्यनुप्रविष्ट आसीत्त मन्वैच्छत् सो
ऽग्निरवेदनु वै मा पिता प्रजापतिरिच्छति इत्त
तद्रूप मसानि युन्म ऽएष न वेदेति ॥ १ ॥

स एतान् पञ्च पशुनपश्यत् । पुरुष मश्वं गा म्
वि मज यदुपश्यत्तस्मादेते पशवः ॥ २ ॥

स एतान् पञ्च पशुन् प्राविशत् । सु एते
पञ्च पशवोऽभवत्त मु वै प्रजापतिरन्वेवैच्छत् ॥ ३ ॥

स एतान् पञ्च पशुनपश्यत् । यदुपश्यत्तस्मा-
देते पशवस्तेष्वेत मपश्यत्तस्मादेवैते पशवः ॥ ४ ॥

स ऐक्षत । इमे वा ऽअग्निरिमानेवात्मान
मभिसंस्करवै यथा वा ऽअग्नि समिद्धो दीप्यत
ऽएव मेषा चक्षुर्हीयते यथान्नेर्धूम उद्व्यत ऽएव
मेषा मूषोदयते यथाग्निरभ्याहितं दृष्ट्वेव बप्स-
ति यथाग्नेर्भस्म सीदत्येव मेषां पुरीषं सीद-
तीमे वा ऽअग्निरिमानेवात्मान मभिसंस्करवा

ऽइति तान्नाना देवताभ्य आलिप्तत वैश्वकर्मणं
पुरुषं व्वारुण मश्व मैन्द्र मृषमं त्वाष्ट्र मवि मारुनेय
मजुष * ॥ ५ ॥

सु ऐक्षत । नाना वा ऽइदं देवताभ्य
आलिप्सेऽग्नेर्व्वहृषु रूपाणि कामये हन्तेना-
नग्निभ्य. कामायालुभा ऽइति तानग्निभ्य. का-
मायालभत तद्यदग्निभ्य इति बहूनि ह्यग्नि-
रूपाण्यभ्यध्यायद्य यत् कामायेति कामेन ह्याल-
भत तानाप्रीतान् पर्यग्निक्वतानुदीचो नीत्वा
समञ्जपयत् ॥ ६ ॥

सु ऐक्षत । या वै श्रीरभ्यधासिष मिमास्ताः
शीर्षसु हन्त शीर्षाण्येवोपदधा इति सु शीर्षा-
ण्येवोत्क्वत्योपाधत्तार्थतराणि कुसिभ्वान्यप्सु प्रा-
ज्ञावयदजेन यज्ञं समस्थापयन्नेनो यज्ञो व्विक्वष्टो
ऽसदित्यात्मा वै यज्ञो नेन्नेऽय मात्मा व्विक्वष्टो
ऽसदित्येतेन पशुनेष्टा तत् प्रजापतिरपश्यद् यथै-
तस्वारनेरन्तं न पर्य्येत् † ॥ ७ ॥

* 'मायेयमजश्'—इति क । 'मायेयमजश्'—इति ग, घ ।

† 'पर्य्येत्'—इति ग ।

सु ऐक्षत । यमु मिसु मात्मानु मप्सु प्रापिष्व तमु
मन्विच्छानीति तमु मन्वैच्छत्तद्यदेशा मप्सु प्रविधाना
प्रत्यतिष्ठत्ता अपु समभरद्दथ यदद्या तां मृदु तदु-
भयु सम्भृत्य मृदं चापञ्चेष्टका मकरोत्तस्मादे-
तदुभय मिष्टका भवति मृच्चापञ्च ॥ ८ ॥

सु ऐक्षत । यदि वा ऽइद मित्य मेव सुदा-
त्मान मभिसस्करिष्ये मूर्त्य कुणपोऽनपहतपाप्मा
भविष्यामि हृतैतदग्निना पचानीति तदग्नि-
नापचत्तदेनदमृत मकरोदेतद्वै हविरमृत भवति *
यदग्निना पचन्ति तस्मादग्निनेष्टका पचन्त्यमृता
एवैनास्तुत् कुर्वन्ति ॥ ९ ॥

तद्यदिष्ट्वा पशुनापश्यत् । तस्मादिष्टका-
स्तस्मादिष्ट्वैव पशुनेष्टका कुर्यादनिष्टका ह ता
भवन्ति या पुरा पशो कुर्वन्त्यथो ह तदन्य-
देव † ॥ १० ॥

तद्यास्ताः श्रियः । एतानि तानि पशुशीर्षा-
ण्यथ यानि तानि कुसिभ्वान्येतास्ताः पञ्च चितय-

* 'भवति'—इति ग, घ ।

† 'तदन्यदेव'—इति ग ।

स्तद्यत् पशुशीर्षाण्युपधाय चितीस्त्रिनोत्थेतैरेव त-
स्त्रीर्षभिरेतानि कुसिम्भानि सुन्दधाति ॥ ११ ॥

त ऽएते सुर्व्वे पशवो यद्दग्निः * । तस्माद्ग्नौ
पशवो रमन्ते पशुभिरेव तत् पशवो रमन्ते
तस्माद्यद्य पशवो भवन्ति तस्मिन्नग्निराधीयते
ऽग्निर्ह्येष यत् पशवस्ततो वै प्रजापतिरग्निर-
भवत् ॥ १२ ॥

तच्चैक ऽप्राहुः । अत्रैवैतैः सुर्व्वे पशुभि-
र्यजेत यद्वा ऽएतैरत्र सुर्व्वे । प्रजापतिर्यज्यत
तद्देवाग्नेरन्तं पर्य्येष्यत्तद्यदेतैरत्र सुर्व्वैर्यजेत तद्दे-
वाग्नेरन्तं परीयादिति न तथा कुर्याद् देवाना
तदितादियाद्यो पथस्तदियाद्यो किं ततः सुम्भ-
रेदेतानि वा ऽएतत् कुसिम्भान्येतास्त्रिती सुम्भरति
तस्मात्तथा न कुर्यात् ॥ १३ ॥

यद्देवैतान् पशुनालुभते । आयतन मेवैतद्दग्ने
करोति न ज्ञानायतने कश्चन रमते ऽन्नं वा ऽप्रा-
यतनं तद्देतत् पुरस्ताद्भिदधाति तद्देनं पश्यन्नग्नि-
रुपावर्त्तते ॥ १४ ॥

पुरुषोऽश्वो गौरविरजो भवन्ति । एतावन्तो
 वै सर्वे पशवोऽन्नं पशवस्तद्यावदुन्नं तदेतत्
 पुरस्तान्निदधाति तदेनं पश्यन्नग्निरुपावर्त्तते ॥ १५ ॥

पञ्च भवन्ति । पञ्च ह्येतेऽग्नयो यदेताश्चि-
 तयस्त्रेभ्य एतत् पञ्चायतनानि निदधाति तदेन
 पश्यन्नग्निरुपावर्त्तते ॥ १६ ॥

तद्यदग्निव्य इति* । बहवो ह्येतेऽग्नयो यदे-
 ताश्चिनयोऽथ यत् कामायेति यथा त काम माप्नु-
 याद्यजमानो यत् काम एतत् कर्म कुरुते ॥ १७ ॥

पुरुषं प्रथमं मालभते । पुरुषो हि प्रथमं
 पशूना मश्राप्रत् पुरुषं ह्यन्वश्वो† ज्य गा मश्रत् ह्यनु
 गौरथावि गां ह्यन्वविरथाज‡ मविं ह्यन्वजस्तदे-
 नान्यथापूर्व्वं यथाश्लेष्ठं मालभते ॥ १८ ॥

तेषां द्विषमा रशना स्युः । पुरुषस्य वर्षि-
 ष्ठाथ ऋसीयस्यथ ऋसीयसी तद्यथारूपं पशूनां
 रशनाः करोत्युपापवस्यसाय सर्वास्त्विव समाः स्युः

* 'इति'—इति क ।

† 'ह्यन्वो'—इति क ।

‡ 'ह्यन्वविरथाज'—इति ख ।

सुर्व्वीः सदृशः सुर्व्वे च्येते समाः सुर्व्वे सदृशा*
 अग्नयो ह्युच्यन्ते † ऽन्नु ह्युच्यन्ते तेन समास्तेन
 सदृशा ॥ १९ ॥

तदाहुः । कथं मस्यैषोऽग्निः पञ्चेष्टकं सुर्व्वं
 पशुष्वारब्धो भवतीति पुरोडाशकपालेषु न्वेवाप्यत
 ऽद्भ्य प्रथमा मृन्मयीष्टकाथ यत्पशु मालभते
 तेन पश्चिष्टकाप्यतेऽथ यद्दपा मभितो हिरण्यशकली
 भवतस्तेन हिरण्येष्टकाप्यतेऽथ यद्दिधो यूपः
 परिधयस्तेन व्वानस्पत्येष्टकाप्यतेऽथ यद्दाज्यं प्रो
 षण्यं पुरोडाशस्तेनान्नं पञ्चमीष्टकाप्यत ऽएव
 मु हास्यैषांऽग्निः पञ्चेष्टकं सुर्व्वं पशुष्वारब्धो
 भवति ॥ २० ॥

तेषां चतुर्व्विंशतिः सामिधेन्यः । चतु-
 र्व्विंशत्यर्धमासो वै संवत्सरः संवत्सरो अग्नि-
 र्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनं मेतत्
 समिन्दे ॥ २१ ॥

* 'सदृशा'—इति क, ख, घ ।

† 'ह्युच्यन्ते'—इति क ।

‡ 'संवत्सरोऽग्नि'—इति ग ।

यद्देव चतुर्विंशतिः * । चतुर्विंशत्यक्षरा
वै गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
तावतैवेन मेतत् समिन्हे ॥ २२ ॥

यद्देव चतुर्विंशतिः । चतुर्विंशतो वै
पुरुषो दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्याश्चत्वार्य-
ङ्गानि पुरुषः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्नि-
र्यावत्यस्य मात्रा तावतैवेन मेतत् समिन्हे ॥ २३ ॥

उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाह । प्राणो गा-
यत्रारमा त्रिष्टुप् प्राण मेवास्य गायत्रीभिः समिन्ह
ऽत्रारमान त्रिष्टुब्भिर्मध्ये त्रिष्टुभो भवत्यभितो
गायत्रा मध्ये ह्ययमारमाभितः प्राणा भूयसीः पुर-
स्ताङ्गायत्रीरन्वाह कनीयसीत्परिष्ठाङ्गुयाऽसो हीमे
पुरस्तात् प्राणाः कनीयाऽस उपरिष्ठात् ॥ २४ ॥

सोऽन्वाह । समास्त्वाग्न ऽऋतवो वर्द्ध-
यन्त्विति प्रजापतिं ब्विस्रस्त यत्राग्निः समु-
दधात्तु मब्रवीद्या मत्सन्निता सामिधेन्यस्ताभिर्मा
समिन्त्वेति ॥ २५ ॥

* 'चतुर्विंशतिः'—इति क, ग, घ, ङ

स एता अपश्यत् । सुमास्त्वाग्नि ऽऋतवो
 व्यर्हयन्त्विति सुमाश्च त्वाग्नि ऽऋतवश्च व्यर्हय-
 न्त्वित्येतत् संवत्सरा ऋषयो यानि सत्येति
 संवत्सराश्च त्वऽर्षयश्च सत्यानि च व्यर्हयन्त्वित्ये-
 तत् स दिव्येन दीदिहि रोचनेनेत्यसौ वा ऽपा-
 दित्यो दिव्यं रोचन तेन सुन्दीदिहीत्येतद्विष्वा
 आभाहि प्रदिशश्चतस्र इति सुर्वा आभाहि प्रदि-
 शश्चतस्र इत्येतत् * ॥ २६ ॥

ता एता एकव्याख्यानाः । एत मेवाभि युधेत
 मेव सस्कर्यादेतं सन्ध्यादेत जनयेत्ता आग्नेय्यं
 प्राजापत्या यद्ग्निरपश्यत्तेनार्ग्नेय्यो यत्प्रजापतिं
 समैन्द्र तेन प्राजापत्या. † ॥ २७ ॥

द्वादशाप्रियं । द्वादश मासा संवत्सरः
 संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतै
 वै न मेतदाप्रीणाति ॥ २८ ॥

यदेव द्वादश । द्वादशाक्षरा वै अगतोर्यं वै

‘इत्येतत्’—इति ग । ‘इत्येतत्’—इति च ।

† ‘प्राजापत्या’—इति न , ‘प्राजापत्या’—इति च

जगत्पञ्चाशु शीदु सर्वं जगदियं मु वा ऽग्नि-
रस्यै हि सर्वं ऽग्निधीयत यावानग्निर्यावत्पञ्च
मात्रा तावतैवैन मेतदाप्रीणाति ॥ २९ ॥

यद्देव द्वादश । द्वादशाक्षरा वै जगती जगती
सुर्वाणि छन्दांसि सुर्वाणि छन्दांसि प्रजा-
पतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्पञ्च मात्रा
तावतैवैन मेतदाप्रीणाति ॥ ३० ॥

ता एता जङ्घा अस्य समिधो भवन्तीति ।
प्रजापतिं विष्णुस्त यज्ञाग्निः समुद्धात्त मन्त्रवीद्या
सत्यम्निता अप्रियस्ताभिर्माप्रीणीहीति ॥ ३१ ॥

सु एता अपश्यत् । जङ्घा अस्य समिधो
भवन्तीत्यूर्धा ह्येतस्य समिधस्य समिधो भव-
न्त्यूर्धा शुक्रा शोचीऽप्यग्नेरित्यूर्ध्वानि ह्येतस्य
शुक्राणि शोचीऽप्यर्चीऽपि भवन्ति द्युमत्तमिति
स्वीर्यवत्तमेत्येतत् सुप्रतीकस्येति सर्वतो वा ऽग्निः
सुप्रतीकं सूनोरिति यद्देन जनयति तेनास्येष
सूनुः * ॥ ३२ ॥

ता एता एकव्याख्यानाः । एतु मेवाभि
यथैतु मेव सम्कुर्यादेतु सन्दध्यादेतु जनयेत्ता
आग्नेय्य प्राजापत्या यदग्निरुपश्यत्तेनाग्नेय्यो यत्
प्रजापति माप्रीणात्तेन प्राजापत्याः * ॥ ३३ ॥

ता विषमा विषमपदाः । विषमाक्षरा
विषमाणि हि कुन्दाऽऽद्यो † यान्यस्याध्यात्म
मुक्ताणि विषमाणि तान्यस्यैताभिराप्रीणाति ॥ ३४ ॥

वैश्वानरः पशुपुरोडाश । वैश्वानरो वै
सुर्वेऽग्नय सुर्वेषा मग्नीना मुपाप्तैः ॥ ३५ ॥

यद्देव वैश्वानरः । ऋतवो ‡ हैते यदेताश्चि-
तयोऽग्नयो वा ऽऋतव ऋतवः सव्वत्सरु सव्व-
त्सरो वैश्वानरो यदग्नय इति स्यादिति तद्रे-
चयेद् द्वादशकपालो द्वादश मासाः सव्वत्सरुः
सव्वत्सरो वैश्वानरु आग्नेय्यो याज्यानुवाक्या
अग्निहोपाणा मुपाप्तैः कामवत्यः कामाना
मुपाप्तैः ३६ ॥

* 'प्राजापत्या'—इति ग

† 'स्यतो'—इति ङ ।

‡ 'ऋतयो'—इति ङ ।

तद्देके । इत्येवैतानि पशुशीर्षाणि द्विष्वो-
पदधत्युभयेनेते पशव इति ते ह ते मृत्याः कु-
णापाः सम्भवत्यनाप्रीतानि हि तानि तद् तया-
षाढेः सौश्रामतेयस्योपदधुः सु ह क्षिप्र एव
ततो ममार ॥ ३७ ॥

हिरण्मयान्यु हैके कुर्वन्ति । अमृतेष्टका*
इति व्वदन्तस्ता ह ता अमृतेष्टका न हि तानि
पशुशीर्षाणि ॥ ३८ ॥

मृन्मयान्यु हैके कुर्वन्ति । उत्सन्ना † वा
ऽएते पशवो यद्दे किञ्चोत्सन्न मियं तस्य सर्वस्य
प्रतिष्ठा तद्यच्चेते पशवो गतास्तुत एनानधि सम्भ-
राम इति न तथा कुर्याद्यो वा ऽएतेषा मात्रत
च ब्राह्मण च न द्विधात्तस्यैत ऽउत्सन्ना स्युः
सु एतानेव पञ्च पशुनालभेत यावदस्य व्वशः
स्यात्ताद्देतान् प्रजापतिः प्रथमं आलिभे श्यापर्षाः
सायकायनो ‡ ऽन्तमोऽथ ह स्यैतानेवान्तरेणालभन्ते

* 'अमृतेष्टका'—इति क ।

† 'कुर्वन्त्युत्सन्ना'—इति क ।

‡ 'सायकायनो'—इति क ।

ऽयैतुर्हीमौ हावेवालभ्येते प्राजापत्यञ्च व्यायव्यञ्च
तयोरुतो ब्राह्मणमुच्यते ॥ ३६ ॥ ४ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [२. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलजगत् ।

निर्गमे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ द्वितीयाध्याये प्रथमं अग्निभ्यः कामाय पुरुषाश्च गो-
ऽव्यजात्कपञ्चपञ्चालम्पञ्च * । तत्र चतुर्विंशतिः सामिधेय्यं,
वैश्वानरः पशुपुरोडाशः, कामपदयुक्ता याण्यानुवाक्या प्रद-
श्यन्ते । अथ वायव्येकपञ्चालम्पञ्च । तत्र सप्तदश सामि-
धेय्यं, अत्रापि प्राजापत्यं पशुपुरोडाशः, शुक्लपदयुक्ता याण्यानु-
वाक्याश्च विधास्यन्ते । पञ्चदशसाधारणं मन्थदात्रीप्रभृतिकं
वक्ष्यते । एतत् सर्वं कात्यायनेन सूत्रितम्,—

“सिकीषमाणं उत्तरण्यां फारुगुण्यां पीर्णमाद्येनेष्टा पञ्च
पशूनालभतेऽदक्षिणान्”—इत्युपक्रम्य † “अग्निभ्यः कामाय पुरुषा-
श्च गोऽव्यजान्”—इति ‡, “समिध्यमानसमिद्धवत्यन्तरे समाख्यानं
इति § नव दधाति, आप्रियो हादशोर्वा अस्वेति”—इति ॥,

* “पञ्च पशूनालभते”—इत्यादि का० श्रौ० सू० १६ १ ८,
इहापि ब्राह्मणे परस्तात् (६ २ २ १६) द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १६ १ ५ । ‡ १६ १. ८ ।

§ वा० ख० २७ १—६ । विहितान्च ना इहोत्तरम् (६ २ २१, २५) ।

॥ १६ १ ११ । आप्रियस्त ताः वा० ख० २७ ११—३२ आप्याताः ।

“एकादशान्ते श्रासप्रैषादि करोति , परिवृते पुरुषसङ्क्षुपनम्”
—इति * , वैश्वानर पशुपुरोडाश उपाष्टु , पशुदेवता च ,
शाम्नेथ्यो याज्यानुवाक्या कामवत्य” —इति † , “अनासभ्यै-
तान् , श्यामत्परो वा प्राजापत्य , षड् दध्यात् , वायवे वा
नियुत्वते श्वेतसप्तुदी द्वे दध्यात् , प्राजापत्य पशुपुरोडाशो
हादशकपाल उभयो , कदम्बो याज्यानुवाक्या प्राजापत्यञ्च ,
शङ्खवत्यो वायव्यञ्च , वपाया वा , तुल्य मन्वत् सर्वेषु ‡” —इति ।

तत्र प्रथम पञ्चपञ्चाक्षरपञ्च विधात् प्रजापतिवृत्तान्तं
प्रसूति— “प्रजापतिरग्निरुपाख्यभ्यध्यायदिति । पूर्वं प्रजापति-
रग्नेरुत्तान्यष्टौ रूपाख्यभिधातवान् , कुमाररूपात्मना परि-
णतम् अग्निवेष । स कुमारोऽग्नि मा पिता प्रजापतिरग्नि-
च्छतीति ज्ञातवान् । ‘इन्त’ इति प्रश्ने । ‘मि’ मम ‘यद्’ रूपम्
‘एष’ प्रजापति ‘न वेद्’ न जानीयात् , ‘तद् रूपम्’ ‘असानि’
भवाभीति ॥ १ ॥

एव ज्ञात्वा,— “स एतान् पञ्च पशुनपश्यदिति । तदात्मना
परिणन्तु मिति शेष । पश्यतियोगात् ‘पशु’-शब्द सम्बन्ध इति
दर्शयति— “यदपश्यत् तस्मादेते पश्य इति । पश्यति प्रक-
स्वन्तर मसूति कृत्वा पश्यशब्दो निरुक्त ॥ २, ३ ॥

“स एतानिति । ‘तेषु’ पशुषु तादात्म्येन प्रविष्टम् ‘एतम्’ अग्नि
प्रजापतिरद्राचीत् । पश्यत्येष्वग्नि मित्येतच्च देवनिमित्तादधि-
कारणसाधन पशुशब्द इत्याह— “तस्माद्देवैते पश्य इति ॥ ४ ॥

* का० श्रौ० १६ १ १३ सू० ।

† का० श्रौ० १६ १ २५, २६, २७ सू० ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ १ ३८—४३ । इत्याप्युत्तरवद ६ २० २१० षडक्वम् ।

“स ऐक्षतेति । ‘स’ प्रजापति ‘ऐक्षत’ स्वमतं विचारितवान् । तदेव दर्शयति— “इमे वा अग्नि रिति । ‘अग्नि’ ‘इमे वै’ पुरुषादिपञ्चपशव एव, तत पृथक् दृश्यन्त इत्यर्थ । ‘इमानेव’ अग्न्यात्मकानेतान् पशूनेव आत्मान मभिलक्ष्य ‘सस्करवे’ पशुभि स्वरूपे स्व मात्मान सस्करिष्य इति पर्यालोचितवान् । पशूना मग्न्यात्मकत्व विशदयति— “यथा वा अग्निरिति । अग्ने र्बथा दीपनधूमाभ्याहितदाहनभस्मसञ्छादनादयो धर्मा , ते पशु-
ष्वपि दृश्यन्ते इत्यतन्तेषा तदात्मकत्वम् । ‘चक्षुर्दीप्यते’ प्रकाशयुक्त रोचते, ‘जप’ श्वासो धूम , ‘अभ्याहित’ पुर स्थित वस्तु ‘दहति’, ‘एवं’ ‘बध्मति’ भक्षन्ति पशव । “भस भर्त्सनदीप्त्यो” * , लिटि प्रथमपुरुषबहुवचने स्त्री द्विर्वचने कृते “घसिभसोर्हलि च” —इति † उपधालोपे रूप मिदम् । ‘सीदति’ अवसन्न भवति ।

अग्निभ्य कामाय पशव इति ‡ सिद्धान्तयितु बहुदेवतायै मालम्बनं पूर्वपक्षयति— “तान् नानादेवताभ्य इति । अनूक्तान् पुरुषादीन् पञ्च पशून् ‘नानादेवताभ्य’ बहुदेवताभ्य ‘पालि-
स्यत’ पालम्बु मैच्छन् । “वैश्वकर्मण पुरुषम्”—इत्यादिना पञ्चानां पशूनां पृथक् पृथक् देवतासम्बन्ध उक्त § ॥ ५ ॥

“स ऐक्षत नानेति । ‘स’ प्रजापति एव विचारितवान् ,

* जु० प० १८ धा० ।

† पा० छ० ६ ४ १०० (वै०) ।

‡ पुरस्तादुक्त ६४ ए० १५ प द्रष्टव्यम् (का० श्रौ० छ० १६ १ ८) ।
वक्ष्यति चात्राप्यनुपदम् ६ क० (५४ ए० ६ प०, ६७ ए० ४ प०) ।

§ “यत् वैश्वकर्मणं पुरुष, वारण मन्थम्, ऐन्द्र ऋषभ, त्वाद् मविम्, आग्नेय मण मिति”—इत्यादि (का० श्रौ० छ० १६ १) कर्कोत्तञ्चत विचार्यम् ।

— किमर्थं 'नाना' बह्वीभ्य 'देवताभ्य' पञ्चभ्य आलभ्यु-
मिच्छामि ? ['अग्ने उ अहम्'—इति पदच्छेद] अहं सु अग्ने-
रेव 'रूपाणि' 'कामये' । 'हन्त' इति साध्यसाधनयोर्वैयधि-
करण्यजनिते आश्चर्ये । 'एनान्' पशून् 'कामाय' कामगुणयुक्ताय
'अग्निभ्य' अग्नये 'आलभे'—'इति' ऐक्षतेत्यन्वय । कामायान्निभ्य
इति सामानाधिकरण्ये कथं मग्निभ्य इति बहुवचनम् ? तत्राह—
“तद् यदग्निभ्य इति । अग्निरूपापिच्छाया बहुवचनम् । 'तान्' अष्टा-
विति प्रागुक्तम् । “आप्रीतानिति । प्रयाजयाज्यादिभिराप्रीभि
पर्यग्निकरणेन च सस्त्रतान् , तदनन्तरं मेव 'उदीचो गीत्वा'
शामित्रदेशं प्राप्येत्यर्थं । 'सञ्ज्ञपन' नाम मारणम् * । मार-
णार्थं नयेदित्यर्थं ॥ ६ ॥

पशुशीर्षोपधानं विधास्यते , तदर्थं प्रजापतिकर्तृकं तदु-
पधानं दर्शयति— “स ऐक्षत या वै श्रीरिति । द्वितीया-
बहुवचनान्तम् । अत्र श्रीशब्देन अग्निरूपाणि विवक्षितानि ।
तानि 'अभ्यध्यासिषम्' ध्यातवानस्मि । 'ता' इमा श्विय
'शीर्षसु' चक्षुराद्याश्रयेषु वर्त्तन्ते । 'हन्त'—इति हर्षे । “अत
शीर्षाख्येवेत्यादि । निगदसिषम् † ॥

पशुशरीराणां मिष्टकोपकारित्वं विवक्ष्यन्नाह— “इतरा
पीति । अजशरीरस्य यज्ञे उपकरिष्यमाणत्वात् 'इतराणि'
पुरुषादीनां चतुर्णां पशूनां 'कुसिन्धानि' मूर्खरहितानि

* “परिवृते पुरुषसञ्ज्ञपनम्—इत्यादि “वेद्यं पुरुषो राजन्थो वा'
—इत्यन्तो गन्थ का० श्रौ० सू० १६ १ १४—१७ द्रष्टव्यः ।

† तत्प्रकारश्चैव सुक्तं कात्यायनेन—“कण्ठेषु हृद्यं मन्तर्हाय शिराः
स्यादन्ति”—इति श्रौ० सू० १६ १ १८ ।

अरीरायि * 'असु' 'प्राप्तावयत्' प्रक्षिप्तवान् । “चतुर्थां मसु काय-
प्रासवम्”—इति कात्यायनेन च सूत्रितम् † ।

अजेन अरीरेष यज्ञ समापितवन्त । एतेन यज्ञसमाप्ती
कारण माह—“नेत्ने यज्ञ इति । 'ने' मम 'यज्ञ' मध्ये
'विच्छेद' विच्छिन्न 'नेत्' नैव 'असत्' माभूत् 'इति' । यज्ञ-
विच्छेदे प्रजापते किं मायात मिति तथाह—“आत्मा वै यज्ञ
इति । एतेन पशुना यज्ञसमापने उपपत्ति दर्शयति—“एतेन
पशुनेष्ट्य तत् प्रजापतिरिति । 'यज्ञा' येन प्रकारेण 'अग्ने'
'अन्त न पर्येत्' कात्स्त्रेण न परिगतो भवेत्, 'तत्' कर्म 'प्रजा-
पति' 'अपश्नत्' दृष्टवानित्यर्थ । यदि सर्वे पशुभिर्यजेत,
तदानीं मेव यज्ञसमाप्ते सिद्धत्वात् अग्नेरेवान्त परिप्राप्तवान्,
अन्निरूपाणि कात्स्त्रेण प्राप्तवान् भवति, तदयुक्तम्, उत्तरत्र कर्त्त-
व्यस्य सज्ञाकाङ्क्षिति तात्पर्यम् ।

उत्तरत्र सर्वे पशुभिर्याग पूर्वपञ्चयिष्यते—“तद्वै क आहु-
रजेवैतै सर्वे पशुभिर्यजेत”—इत्यादिना ‡ । यज्ञसमाप्त्यनन्तरं
शिष्टस्य अजपशुअरीरेष च जले प्रासन सूत्रितम्—“अजेन
चरति, सस्थिते तस्य शेषप्रासनम्”—इति § ॥ ७ ॥

यदर्थं मसु पशुचतुष्टयकायप्रासनम्, तदिदानीं माह—
“स ऐसत य मिम माज्जान मसु प्रापिप्लव मिति । 'आत्मा-

* “श्रीषी यदूरु क उ तज्जान याभ्यां कुसिन्ध सुडट वभूव”
—इति अथ० बं० १० २ ३ ।

† का० श्रौ० सू० १६ १ १६ ।

‡ अग्निमेव प्राप्तावो अथीदशी कक्षी अष्टया (५६ पृ० ८ पं०) ।

§ का० श्रौ० सू० १६ १ २१, २२ ।

नम्' पशुदेहानित्यर्थं । 'प्रविधानां' प्रक्षिप्तानाम् 'एषा' पशुना
'यत्' शरीरगत रसादिकम् 'अप्सु' 'प्रत्यतिष्ठत्' प्रतिष्ठितम्,
'ता' 'अप' 'समभरत्' सम्भृतवान्, 'यत्' च अस्त्रिमासा-
दिकम् 'अस्या' पृथिव्या प्रतिष्ठितम्, 'ता' 'मृद्' मृत्तिकां
सम्भृतवान्, 'तदुभयम्' 'अपो मृदश्च' 'सम्भृत्य' सङ्गृह्य 'इष्टका
मकरोत्' * ॥ ८ ॥

पक्वा इष्टकाश्चेतव्या इति वक्तुं माह— "स ऐक्षत यदि
वा इदं मित्य मेव सदात्मान मभिसस्करिष्य इति । 'यदिदं'
जलमृदात्मक मिष्टकारूपम् 'इत्यम्' अपाक्तेन 'एव' 'आत्मानम्'
'अभि' लक्ष्य 'सस्करिष्ये', तर्हि 'मत्स्य' मरणधर्मा 'कुणप'
[जीवसहितो देह कुणप इत्युच्यते] अत एव 'अनपहतपाप्मा
भविष्यामि'—इति विचार्य, ता इष्टका अग्निना पक्वा अक-
रोत्, अग्निना पक्व मेव 'हवि' 'अमृतम्' अमरणधर्मकम् 'भवति'
इति । अग्निनेष्टकापाकं कर्त्तव्यं इति दर्शयति— "तस्मा-
दग्निनेष्टका इति ॥ ८ ॥

इष्टकाकरणकालं दर्शयति— "तद्यदिष्टा पशुनापश्यदिति ।
'पशुना' अजेन 'इष्टा' इष्टवान् 'इष्टका', अत इष्टादनन्तरं
कृत्वा इतीष्टक-शब्दो निरुक्तः । पशुयागात् पूर्वं मिष्टकाकरणं
निन्दति— "अग्निष्टका इ ता भवन्तीति । 'अथो' 'पथो'
पशुयागात् 'पुरा' इष्टकाकरणम् 'अन्यदेव' अशास्त्रीय
मित्यर्थं ॥ १० ॥

पशुशीर्षोपधानानन्तरं मिष्टकोपधानं पशुशिरःकवचसन्धान-

* तदुक्तम्— "ततो ऋदिष्टकार्था, पश्च"—इति आ० श्रौ० सू० १६ १ २० ।

रूपैष प्रशंसति— “तद्यास्ता त्रिय एतानि तानि पशु-
शीर्षाणीति ॥ ११ ॥

यदुक्तं पशूना मन्व्यात्मकत्वम्, तत् प्रशंसति— “त एते
सर्वे पशवो यदग्निरिति । यत पशूना मन्वेष तादात्म्यम्,
अत परस्पर मभिसम्बन्धो दृश्यत इत्याह — “तस्मादन्नाविति ।
अग्निरूपाणि कामयमानस्य प्रजापते पशुयागेन तच्छरीरा-
त्मकेष्टकोपधानेन किं मायात मिति, तद् दर्शयति— “ततो
वै प्रजापतिरग्निरभवदिति । तत पशुयागेन तदात्मकोऽग्नि-
देव सम्पन्न इत्यर्थः । अयनस्य अग्निरूपत्वावाप्ति फल मिति
तात्पर्यम् ॥ १२ ॥

पूर्वञ्च पञ्चालम्, तत्रैकेन पशूना याग उक्त, इदानीं
त मेव पञ्च दृढयितुं सर्वपशुयाग पूर्वपञ्चयति— “तत्रैक आहु-
रिति * । ‘अत्र’ अग्नी ‘सर्वे’ पञ्चभिः पशुभिः ‘यजेत’ ।
‘यत्’ यदि ‘प्रजापतिः’ ‘सर्वे’ पशुभिः ‘अयञ्चत’ याग मक-
रिष्यन्, ‘तत् एव अग्ने अन्तः’ ‘पर्येष्यत्’ अगमिष्यत्, न तथा
कृतवान् । क्रियातिपत्तौ यजतेरेतेषु लृङ् प्रयोगः † । तस्मात्
सर्वैर्यागकरणे निवाग्न्यन्तगमन मित्यर्थः । तद् दृषयति— “न
तथा कुर्यादिति ‡ । ‘तत्’ तर्हि ‘देवानाम्’ ‘इतात्’ गमनात्
‘इयात्’ अपगतो भवतीत्यर्थः । तदेव विदुषोति— ‘अथो पथ
तद्दियात्’ प्रजापतिकृताद् यज्ञमार्गात् प्रचवेतेत्यर्थः ॥

सर्वयागपक्षे वाधां दर्शयति— “अथो किं ततः सन्धरेदिति ।

* का० श्रौ० सू० १६ १ २३ ।

† ‘लिङ्गनिमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ’—इति मा० सू० ३ ३ १३६ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ १ २४ ।

एव सति सम्भरणार्थता विरुध्यते, सम्भरणार्थं हि कुसिन्धानाम्
 अणु प्राशनम् * , तत इष्टका मृद्धिरन्निश्च कार्या, अत सर्वप्रचारे
 सम्भरणानुपपत्तिरित्यर्थः । कात्यायनस्तच्छास्त्रान्तरवाक्यानुसारे-
 णैकस्मिन्नपि सम्भरणानुपपत्ते सर्वप्रचार मेकप्रचार समविकल्प
 कृतवान् । तथाहि— “चतुर्णां मणु कायप्राशनम्, ततो मृदि-
 ष्टकार्यापञ्च, अजेन प्रचरति, सङ्स्थिते तस्य शेषप्राशनम्,
 सर्वैरेके, एकस्यापि किं तत सम्भरेदिति श्रुते”-इति † ।
 एकस्यापि पशोरालम्बे ‘किं तत सम्भरेत् ?’ तत तुल्यमेव ।
 तस्माद् विकल्प सर्वैर्वाजेन वेति ॥ १३ ॥

पशूनालम्बन मायतकरणात्मना प्रशसति— “यद् वेवैतान्
 पशूनालभत इति । आयतनशब्दार्थं माह— “अन्नं वा इति ।
 कार्यकारणयोरभेदात् । ‘तदेतत्’ पशुरूपं मन्त्रं ‘पुरस्तात् निद-
 धाति’, ‘तत्’ ‘एनम्’ ‘पश्यन्’ ‘अग्नि’ ‘उपावर्त्तते’ समीपे गतो
 भवति । यथा लोकेऽन्वार्थी पश्यन्नेवात्र तत्समीपं गच्छति,
 तद्वदित्यर्थः ॥ १४ ॥

पशूनुक्रामति— “पुरुषोऽश्व इति । “एतावन्त इति ।
 यत ‘सर्वे पशवः’ एतेषु पुरुषगवाश्वादिपशुषु अन्तर्भूता, अत
 उपजीव्यानां सवेषा मन्त्ररूपाणां पशूनां भवरोध इति नाना-
 जातिनिबन्धना स्तुति ॥ १५ ॥

पशुगतपञ्चसङ्ख्या प्रशसति— “पञ्च भवन्ति, पञ्च ह्येते-

* ‘कुसिन्ध्वे कुषितया नृदा अङ्घ्रिश्चेष्टकानां दाहार्त्तं सुपजायते’
 —इति कर्क (का० श्रौ० सू० १६ १ २३) । पुरस्तात्तद्वद्
 द्रष्टव्यम् (७ क०, ५४ पृ० १३ पं०—६८ पृ० १ पं०) ।

† का० श्रौ० सू० १६ १ १६—२४ ।

ऽग्नेय इति । चितिसङ्घापेक्षया अग्नीनां पञ्चसङ्घावस्त्वम् * ।
 “पञ्चायतनानीति । पशुरूपाणि पञ्च स्थानानि कल्पय-
 तीत्यर्थं ॥ १६ ॥

“तद्यदग्निभ्य इतीति । एतद् वाक्य पूर्ववद् व्याख्येयम् † ।
 अग्निभ्य कामायेति यद्यग्निबहुत्व तद्रूपापेक्षेति ॥ १७ ॥

पशूना मालम्भतक्रम विधत्ते— ‘पुरुष प्रथम मालभत
 इति । “पुरुष १५ ह्यन्वञ्च इति । ‘पुरुषम्’ ‘अनु’-लक्ष्य , पुरु-
 षानुगामी यतोऽञ्च इत्यर्थं । एव सुत्तरथ । “यथापूर्वं मिति ।
 पूर्वानानभ्यानतिक्रम्य , यथाक्रम मित्यर्थं । ‘यथाञ्चेष्टम्’ तत्र
 ये ये ञ्चेष्टा , तानप्यनतिक्रम्येत्यर्थं ॥ १८ ॥

तेषा बन्धनार्थं रथनां विधत्ते— “तेषा विषमा रथना
 स्थुरिति । ‘विषमा’ स्थौल्यङ्गासवस्त्वेन भवन्ति । वैषम्यं च
 दर्शयति— “पुरुषश्च वर्षिष्ठाय ऋसीयसीत्यादि । पुरुषपशो
 रथना ‘वषिष्ठा’ अतिशयेन हृदा भवेत् । अत्र वर्षिष्ठेति
 स्थौल्यायामापेक्षया । “प्रियस्थिर”—इत्यादिना ‡ हृदयशब्दश्च वर्षि-
 ष्ठादेश । ‘अथ’ अश्वपशो ‘ऋसीयसी’ आयामस्थौल्याभ्या
 ऋक्षा । तदपेक्षया गोपशो ऋक्षा । ततो हयो । ‘अथ
 ऋसीयसी’—इति वीषया पूर्वपूर्वरथनापेक्षयोत्तरोत्तरङ्गासो विष-
 चित १ । “यथारूप मिति । पुरुषादिपशूना माल्कतिबला-
 दिक मनतिक्रम्येत्यर्थं । “सर्वास्त्वेवेति । ‘तु’ शब्द पचा-

* इहापि (का० श्रौ० सू० १६ १ ७) कर्कोत्तं ब्रह्मम् ।

† पुरस्ताद् (६७ पृ० ५ पं०) ब्रह्मम् ।

‡ पा० सू० ६ ४ १५७ ।

§ “वषिष्ठरथना पुरुषोऽनुपूर्वा इतरिषाम्” का० श्रौ० १६ १ ६ ।

न्तरधीतनार्थः । सर्वा अपि रशना 'समा' सदृशायामस्थीत्या इत्यर्थः । "सर्वास्त्रेव समा"—इतिवाक्यस्य विवरणम्— "सर्वा सदृश इति । यद्वा, आयामस्थीत्यादिना साम्यं वक्तुं घृयगुप न्यासः * ।

रशनासाम्यं इत्युच्यते पशूनां परस्परसाम्यादित्याह— "सर्वे ज्ञेते समा इति । साम्यं मेव दर्शयति— "अग्नयो ज्ञुच्यन्ते इति । यस्मात् एते पशवोऽग्नय इत्युच्यन्ते, तदन्नं मिति चोच्यन्ते । पशूनां मन्त्रित्वं मन्त्रात्मकत्वं च पूर्वं मेव दर्शितम्— "स ऐक्षतेमे वा अग्नि"—इति †, "यद्द्वैतान् पशूनात्मभत आयतनं मेवैतदग्नये करोति, न ज्ञानायतने कश्चन रमते, अन्नं वा आयतनम्"—इति ‡ च । 'तेन' अग्नित्वेन सर्वे पशव 'समा सदृशा' इति रशना अपि समा कार्या इत्यर्थः ॥ १८ ॥

"तदाहुरिति । अग्निचयने पञ्चसङ्ख्याका इष्टका उपधिया इति वक्ष्यते §, तत्र पशुपरिग्रहेणैव पञ्चेष्टका अपि परिगृहीता इति वक्तुं तत् कथं पञ्चालम्भमानेषु तादृशस्याग्ने स्त्रीकारं कृतं इति दृष्ट्वा— "कथं मस्थीषोऽग्निरिति । 'अस्य' चिकीर्षमाणस्य यजमानस्य 'पञ्चेष्टक' 'एष' प्रक्रममाण 'अग्नि' 'कथं' 'पशुषु' परिग्रहे 'आरब्ध' प्रक्रान्तो भवतीति । उत्तरत्र करिष्यमाणस्याग्ने प्रथमं स्त्रीकारं कर्त्तव्यं इत्यभिप्रायः ।

पशुष्वेव पञ्चेष्टका सम्पादयति— "पुरोडाशकपालेषु न्वेवाप्यत इत्यादिना । चयने वैश्वानरादीनां पशुपुरोडाशानां सम्भरणात्

* "सर्वेषां वा तुल्याः"—इति का० श्रौ० सू० १६ १ १० ।

†, ‡ पुरस्तात् (५३ पृ० ५ क०, ५६ पृ० १४ क०) द्रष्टव्यम्

§ द्वितीयप्रपाठतृतीयद्वितीयब्राह्मणादितस्तद् द्रष्टव्यम् ।

तत्कपालेषु मृन्मयीष्टका प्राप्यते , कपालानां मृन्मयत्वात् तादृ-
शेष्टकाप्रारम्भ , पश्चालम्बेन पश्चिष्टकाप्रारम्भ ।

वपावदानसमये हिरण्यशकलद्वय निधातव्यम् । तदा-
ह्वापस्तम्ब -- “सुह्वा सुपस्तीर्यं हिरण्यशकल मवधाय क्वरस्त्रा
वपा मवदाय हिरण्यशकल सुपरिष्टात् क्त्वाभिघारयति”-इति * ।
तथा चैतरेयकम्-- “यद्यपि चतुरवन्ती यजमान स्यादथ पञ्चा-
वन्तैव वपाण्यस्योपस्तृणाति हिरण्यशकलो वपा हिरण्यशकल आज्य-
स्योपरिष्टादभिघारयति”-इति † । ‘अथ’ ‘यत्’ तस्माद् ‘वपा
मभित’ पूर्वं सुपरिष्टाच्च ‘हिरण्यशकलौ भवत तेन हिरण्ये-
ष्टका’ भवति । इध्मयूपपरिधिस्त्रीकारात् वानस्पत्येष्टकाधानेन
उल्लूखलमुसलसुगाद्युपधान सुपलक्षितम् । आज्यप्रोक्षणीपुरो
डाशकरणेनाञ्चरूपेष्टका भवति । ‘अत’ सर्वासा मिष्टकाना
पशुबन्धात् सङ्गृहेण ता अपि प्रारब्धा भवन्तीत्यर्थं ॥

यद्यपि मार्त्तिकी एका एव , अथापि मृन्मयकपालपश्चादि-
सम्बन्धात् पश्चेष्टकासम्पादनं प्रागुक्तम्-- “तदाहु कथ मस्यैषो-
ऽग्नि पश्चेष्टक ?”-इत्यादिना ॥ २० ॥

अत्र कात्यायन “समिध्यमानसमिद्धवत्यन्तरे समास्त्वान्न इति
नव दधाति”-इति ‡ । दर्शपूर्णमासयो पञ्चदश सामिधेन्य § ,

* आप० श्रौ० सू० १६-१७ प्रश्नयोरभिचयनगतसूत्राणि सन्ति ।

† ऐ० ब्रा० २ २ ४ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ १ ११ ।

§ यद्यपि तैत्तिरीयसामिधेनीसङ्ख्या एकादशैव पर माव्यन्तयो
ऋचोस्त्रिस्त्रिराष्टका पञ्चदशैव सम्पद्यते । तदुक्त पुरस्तात् “त्रि,
प्रथमा मन्वाह त्रिस्तमाम् ताः पञ्चदश सम्पद्यते”-इति (१ का०

अत्र “समिध्यमानो अध्वरे”—इत्यृक् ० , समिद्धो अन्न आहुत”
 —इत्यृक् ० , अग्नयो प्रकृतिगतयो सामिधेनीमध्यपठितयो-
 ऋचोर्मध्ये “समास्त्वान्न ऋतवो वर्द्धयन्तु”—इत्याद्या नव ः
 ऋचो दध्यात् । पूव “प्र वो वाजा अभिद्यव”—इत्याद्या
 पञ्चदश § , इदानीं मध्ये निहिता नव , उभयस्य चतुर्विंशति-
 र्भवतीति तन्नेतद् दर्शयति— “तेषा चतुर्विंशति सामिधेन्य
 इति । अग्निसमिध्नसाधनभूता ऋचः सामिधेन्य इत्युत्पत्ते ।
 “समिधा माधाने षेण्यन्”—इति ॥ षेण्यन् प्रत्यय । सामि-
 धेनीगता चतुर्विंशतिसङ्ख्या प्रशंसति— “चतुर्विंशत्यर्द्धमासो वै
 सवत्सर इति । सवत्सरस्य द्वादश मासा , मासस्य द्वादशमासो ,
 इति सवत्सरस्य चतुर्विंशतिरर्द्धमासा , तादृशं सवत्सर
 एवाग्नि , “सवत्सरे कुमारोऽजायत”—इति प्रागाम्नानात् ¶ ।
 अग्ने सवत्सरात्मकत्वेन प्रकृते किं मायात मिति , तत्राह—
 “यावानग्निरिति । ‘अग्नि’ ‘यावान्’ यत्परिमाण , ‘अस्य’
 अग्ने ‘यावती’ यत्परिमाणा ‘मात्रा’ अवयवा यावन्त , ‘तावता’

२ अथा० ५ ब्रा० ६ , ७ क) । ऋकसंहिताया माम्नात प्र वो वाजा ,
 —इति सूक्त यद्यपि पञ्चदशर्गात्मकम् (३ १७ १—१५) , तथापीह
 तस्य न ग्रहण युज्यते , तत्र समिद्धवत्या ऋचोऽभावात् ‘समिध्यमान
 समिद्धवत्योरन्तरे’—इतिविधानस्य वैयर्थापत्ते ।

* तै० ब्रा० ३ ५ २ ६ (तै० स० ३ २८ ४) ।

† तै० ब्रा० ३ ५ ३ १० (ऋ० स० ५ २८ ५) ।

‡ वा० स० २७ १—६ , तै० स० ४ १ ७ १—६ ।

§ तै० ब्रा० ३ ५ २ १—११ । आद्यन्तयोर्ऋचोस्त्रिस्त्रिराष्टौव
 पञ्चदशत्व मिह सम्पद्यत इत्युक्तम् ।

॥ पा० ४ ३ १२० सू० १० वा० । ¶ ४० पृ० १७ प० दृश्यम् ।

तत्परिमाणैः तैरंघ्रैरेव 'एनम्' अग्निं 'समिन्धे' सम्धीपितवान् भवति । अथ मर्ध — अग्ने सवत्सरात्मकत्वे सवत्सरस्य यावन्तो यावन्तोऽवयवा मासाईमासाद्यात्मान , तावन्निरवयवै 'एन' चित्वाग्निं 'समिन्धे' । अथ वा "यावानग्निरिति , अवयवान्नि-परिमाणवचनम् , "यावत्स्य मात्रेति , अवयवपरिमाणवचनम् , 'तावता' तत्परिमाणेनाग्निसवत्सरात्मना 'एनम्' अग्निम् आह-वनीय 'समिन्धे' इति । अनेनाग्निं स्वयं मग्निना समिद्धो भवतीत्युक्तं भवति । तथा च श्रूयते — "अग्निनाग्निं समिध्यते क्विर्गृहपतिर्युवा"—इति * ॥ २१ ॥

प्रकारान्तरेण चतुर्विंशतिसङ्ख्यां प्रशंसति— "यद्देव चतुर्विंशतिरिति । गायत्रात्मकत्वं मन्त्रे प्रागुक्तम्— "यद्देवाष्टावग्निरूपाणि अष्टाक्षरा गायत्री, तस्माद्गाहु गायत्रोऽग्निरिति"—इति † । "तावतैवेति । गायत्राक्षरसङ्ख्याकैरवयवै, 'एनम्' अग्निम् समिद्धवान् भवतीति ॥ २२ ॥

"यद्देवेति । "चतुर्विंशो वै पुरुष इति । चतुर्विंशति सङ्ख्याकावयवयुक्तं 'चतुर्विंश' । तानेवावयवान् दर्शयति— "दश हस्त्या इति । हस्तयोर्भवा अङ्गुलयो दश , पादयोर्भवा दश , 'चत्वार्यङ्गानि' पादङ्गान्मुखमस्तकाख्यानि । एव चतुर्विंशतिरङ्गानि , 'पुरुष' उक्तावयवयुक्तं 'प्रजापतिः' प्रजापतिरूपः । "स एव पुरुष प्रजापतिरभवत्"—इत्यादिना पुरुषस्य प्रजापतित्वं मुक्तम् ‡ । प्रजापतेरग्नित्वञ्च "स पुरुष प्रजापति-

* ऋ० सं० १ १५ ६ ।

† पुरस्ताद् ४२ ए० ४ पं० द्रष्टव्यम् ।

‡ पुरस्ताद् २८ १६ पं० द्रष्टव्यम् ।

रभवदय मेव स योऽय मग्निश्चीयते”-इति * , तथाचैवाध्याये
 “प्रजापतिरग्निरुपाख्यध्यायत्”-इत्युपक्रम्य , “ततो वै प्रजापति-
 रग्निभवत्”-इत्यन्तेन † । “तावतैवैन मिति । तावत्परिमाणेन
 चतुर्विंशत्यङ्गात्मनाग्निना ‘एनम्’ अग्नि दीपितवान् भव-
 तीति ॥ २३ ॥

“उभयी गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाहेति । सामिधेनीषु “प्र
 वो वाजा”-इत्याद्या गायत्रय ‡ , “समास्वाग्ने ऋतवो वर्द्ध-
 यन्तु”-इत्याद्या त्रिष्टुप्छन्दस्का § , ता उभयी अनुब्रूयात् ,
 होतेति शेष ।

सामिधेनीगतगायत्रीत्रिष्टुप्छन्दासि प्राणात्मसमिन्धनरूपेण
 प्रशंसति— “प्राणो गायत्रीति । गायत्र्यास्त्रिपात्त्वम् , प्राणस्य
 च प्राणापानस्थानात्मना त्रिष्वसङ्घरावत्त्वम् । त्रिष्टुभो वीर्यरूप-
 त्वात् उरस सकाशादुत्पत्ते आत्मरूपता । “मध्ये त्रिष्टुभो
 भवन्तीति । अथम “प्र वो वाजा”-इत्याद्या “आ नो अध्वरे”
 इत्यन्ता गायत्रय , अन्ते च “समिद्धो अग्निराहुत इत्याद्या
 गायत्रय , समिध्यमानसमिद्धवत्योर्निधीयमाना “समास्वाग्ने
 ऋतव इत्याद्यास्त्रिष्टुभ इत्यर्थ ॥ । “मध्ये ह्यय मात्मेति ।
 गायत्रीत्रिष्टुभो प्राणापानरूपत्वोक्ते प्राणापानयोरान्तरपर-
 भागवर्तित्व प्रसिद्धम् , मध्ये त्रिष्टुभा निधानस्योक्तत्वात् ।

* पुरस्ताद् ३ ष० १ ष० द्रष्टव्यम् ।

† १ ब्रा० १-१२ कण्ठो (५३-५६ ष०) द्रष्टव्या ।

‡ ते० ब्रा० ३ ५ २ १-११ ।

§ वा० स० २७ १-६ , ते० स० ४ १ ७ १-६ ।

॥ पुरस्तात् २१ कण्ठीभाष्य द्रष्टव्यम् ।

प्राप्त गायत्रीसमविभागं वारयन्नाह— “भूयसी पुरस्ताद् गायत्रीरन्वाहेति । “प्र वो वाजा अभिव्यव”-इत्याद्या एकादश गायत्रय प्रथम मनुवक्तव्या , अन्ते च “समिद्धो अग्नि-राहुत”-इत्याद्याद्यतस्त इत्यर्थं । प्राणा अपि पुरस्तात् नासा-पुटयोरधिक निस्सरन्ति , ब्रह्मरन्ध्रगत मित्यभिप्राय ॥ २४ ॥

इदानी मध्ये निधीयमाना ऋचस्तादनुवचन विधत्ते— “सोऽन्वाह समास्त्वान् ऋतवो वर्द्धयन्त्विति * । मन्त्रस्थाय मर्थं ,— अत्राग्निपदेन प्रजापतिश्च्यते , “ततो वै प्रजापति-रग्निरभवदिति प्रागाञ्चानात् † । उत्तरत्र तासा नवाना मग्नि-रेव द्रष्टा प्रजापतिदेवतेति वक्ष्यति ‡ , अतोऽपि अग्निपदेन प्रजा-पति रेव सम्बोध्य । हे ‘अग्ने ।’ सवत्सरात्मक प्रजापते । ‘त्वा’ त्वा विस्त्रस्तम् ‘ऋतव’ वसन्ताद्या , प्रजापते सवत्सरात्वकत्वात् तद-वयवा ऋतव ‘समा’ , ‘सवत्सरा’ च ‘वर्द्धयन्तु’ । ‘ऋषय’ ‘ऋषि’ पदेन प्राणा उच्यन्ते , “के त ऋषय ? इति , प्राणा वा ऋषय ” -इति श्रुते § । ‘यानि सत्या’ सत्कर्माणि , तानि च त्वा वर्द्धयन्तु । अतोऽवयववृद्धे ‘दिव्येन’ द्युलोकभवनेन आदित्येन ‘सन्दीदिहि’ सन्दीप्तो भव । “दीदयतिर्दीप्तिकर्मा”-इति यास्क ॥ । दीव्य-

* “समास्त्वान् ऋतवो वर्द्धयन्तु सवत्सरा ऋषयो यानि सत्या । सन्दिध्येन दीदिहि रोचनेन विश्वा आ भाहि प्रदिशन्तस”-इति वा० स० २३ १ ।

† पुरस्तात् (५६ पृ० ६ पं०) द्रष्टव्यम् ।

‡ एतत्परस्या मेव (६० पृ० १ पं०) स एता अपश्यत”-इत्यादि ।

§ इहेव पुरस्तात् द्रष्टव्यम् (१ क० ३ पं०) ।

॥ निघ १ १६ ५ । निघ० १० २ ६ ।

तेर्वा यङ्लुकि लोटि चेर्ही “लोपोव्योर्वलि”-इति * लोपे
अभ्यासदीघे कृते रूपम् । ‘विश्वा’ सर्वाश्चतस्र प्रदिशश्च
‘अभि’ लक्ष्य ‘आभाहि’ “भा दीती” † भाहि । अत्रान्तर्णीतण्यर्थे
दीपयेति ।

मन्त्राणा मर्थ विवक्षु तेषा प्रजापतिसमिन्धनार्थता दर्श-
यति— “प्रजापति विस्त्रस्त मिति । यदा ‘विस्त्रस्तं’ विश्वि-
ष्टाङ्ग ‘प्रजापतिम्’ अग्नि ‘समदध्यात्’ सयोजितवान् , ‘त
मब्रवीत्’, प्रजापतिरिति शेष । ‘मत्सन्निता’ मम पर्याप्ता
या ‘सामिधेन्य’, ‘ताभि’ ‘मा’ मा प्रजापति ‘समित्स्व’ सन्दी-
पयेति । इन्धेर्लीटि मध्यमे रूपम् ॥ २५ ॥

एव मुक्तोऽग्नि प्रजापति समिन्धनार्थ सामिधेनीमन्त्रान्
दृष्टवानित्याह—“स एता अपश्यत् समारुत्वान् ऽऋतवो वर्हयन्त्वि-
तीति । ‘इति’ शब्द प्रकारे । एवमकारा नव ऋचोऽपश्य-
दित्यर्थ ः ।

मन्त्र प्रतिपाद मनूय व्याचष्टे— “समारुत्वान् ऋतवो
वर्हयन्त्वित्येतदिति ॥ २६ ॥

नवाना मपि ऋचा मेकाभिधेयतां दर्शयति— “ता
एता एकव्याख्याना इति । एकार्था इत्यर्थ । त मेवाद्य
दर्शयति— “एत मेवाभीति । ‘यथा’ येन प्रकारेण अग्नि
‘एत मेव’ प्रजापति ‘संस्क्रुर्यात्’, ‘एत’ विस्त्रस्त ‘सन्द-
ध्यात्’ सयोजयेत् , तथा ‘एत’ ‘जनयेत्’ उत्पादयेत् । एव

* पा० सू० ६ १ ६६ ।

† अदा० प्र० १०४० धा० ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ १ ११

मर्थवत्त्वेन व्याख्यासाम्य मिति तात्पर्यम् । तासा मन्व्यार्षेयत्वं प्रजापतिदेवत्वञ्च च दर्शयति— “यदग्निरपश्यदिति । ‘समैश्वर’-इति लङि “आडजादीनाम्”—इत्याडागम * ॥ २७ ॥

कात्यायन — “आप्रियो हादशोर्षा अस्येति । तद् दादश-सङ्ख्या प्रयाजयाज्या विधत्ते— “हादशाप्रिय इति । तनू-नपाक्षराशसयो साहित्ये हादशत्वम् । आप्रीगतां सङ्ख्या सव-त्सरात्मना प्रशंसति— “हादशमासा सवत्सर इति । सवत्सरे जातत्वादग्नेस्तदात्मकत्वम् । “यावानग्निरिति । अवयवपरि-माणवचनम् । “यावत्स्य माचेति । अवयवपरिमाणवचनम् । ‘तावता’ तत्परिमाणौरवयवैर्मासात्मभि ‘एनम्’ अग्निम् ‘आप्रीत-वान्’ भवति । सवत्सरस्य मासा अवयवा , तदात्मकस्थाने-रपि प्रयाजयाज्या अवयवा , अनेन स्वैरेवावयवैरग्निराप्रीत-वान् भवतीत्यर्थ ॥ २८ ॥

हादशसङ्ख्या मेव हादशाक्षरजगत्यात्मना स्तीति— “यद्देव हादशेति । ‘इय वै जगती’ पार्थिवान्नपूरितप्रजापतिमध्य-शरीरादुत्पत्तेर्जगत्या भूमिरूपत्वम् । ‘अस्या’ भूमौ ‘सर्वे’ जगत्-स्यावरजङ्गमात्मकं तिष्ठति । “इय सु वा अग्निरिति । भूमा-वधिकरणे सर्वेषा मग्नीनां चयनाधाराधेययोरभिदेन अग्नेर्भूमि-रूपत्वम् । “तावतैवेति । तावत्सङ्ख्याकैर्जगत्याक्षरात्मकैरवयवै-राप्रीतवान् भवतीति ॥ २९ ॥

“यद्देव हादशेति । ता मेव सङ्ख्या सर्वच्छन्दोरूपजगत्या-त्मना प्रशंसति— “जगती सर्वाणि छन्दासीति । जगत्यां सर्वेषां

* पा० सू० ६ ४ ७२ ।

† का० श्रौ० सू० १६ १. १२

गायत्र्यादीनां हृदसा मन्तर्भावात्, अधिकाक्षरत्वात् । “ताव-
तैवेति । तावत्सङ्गाकौञ्चन्दोरूपैर्जगत्क्षरैरेव अग्नि प्रीणित-
वानिति ॥ ३० ॥

तानाग्नीमन्त्रान् दर्शयति— “ता एता जङ्घा अस्त्र समिधो
भवन्तीति * । एतासा सृचा मयै विवक्षु प्रजापत्याग्नीषणार्थता
दर्शयति— “प्रजापति विस्त्रस्त मिति ॥ ३१ ॥

प्रजापतिना स्वग्नीषणार्थं मभ्यर्थितोऽग्निराग्नीमन्त्रान् दृष्टवा-
नित्याह— “स एता अपश्यदृक्षा अस्य समिधो भवन्तीतीति ।
‘इति’-शब्द प्रभृतौ, एतदाद्या द्वादश ऋचो दृष्टवान् ।

प्रथममन्त्रस्याय मर्थं, — अत्रापि अग्निरूप प्रजापतिरेव
सम्बोध्य, पूर्व “ताभिर्मा प्रीणीहीति”—इति प्रजापतिप्रीषण-
स्योक्तत्वात् † । ‘अस्त्र’ प्रसिद्धस्य अग्ने ‘शुक्ता’ शोचमानानि,
‘शोचीधि’ तेजासि, ‘जङ्घा’ जङ्घानि भवन्ति, ‘द्युमत्तमा’
नेर्लीप, वीर्यवत्तमानि । अग्नि विशिनष्टि— ‘सुप्रतीकस्य’
शोभनावयवस्य प्रजापते ‘सूनी’ पुत्रस्य । प्रजापतेर्विस्त्रस्त
सन्धानोक्तेस्तपुत्रत्वम् । प्रतिपाद मनूय व्याचष्टे— “जङ्घा
द्येतस्य समिधस्येति ॥ ३२ ॥

एतेषा माग्नीमन्त्राणा निकाभिधेयता दर्शयति— “ता एता
एकव्याख्याना एत निवाभीति । “समास्वान्न ऋतव ”-इत्यचोक्त-
ब्राह्मणवाक्यवद् व्याख्येयम् ‡ । पूर्ववदेवान्नि प्रजापतिसम्बन्ध
दर्शयति— “ता आग्नेय्य इति ॥ ३३ ॥

* वा० ख० २७ ११—२२

† एतत्पूर्वस्या मेव कर्णा ऋचवम् (६१ पृ० १० प०) ।

‡ ६० पृ० १ पं०, ७६ पृ० १५ पं० इत्यम् ।

“ता विषमा विषमपदा इति । ‘ता’ प्रयाजयाज्या-
 ‘विषमा’, वैषम्य मेव दर्शयति ‘विषमपदा’ पादैर्विषमा,
 काश्चन त्रिपदा काश्चन चतुष्पदा, अत एव ‘विषमाक्षरा’
 अक्षरैरपि विषमा, न्यूनाधिकाक्षरैर्युक्ता, अत एव ‘कुन्दासि
 विषमाणि’ काश्चन त्रिष्टुभ, काश्चन गायत्र, काश्चन उष्णिह ।
 “अथो यान्यस्याध्यात्म मिति । ‘अस्य’ अन्ने ‘अङ्गानि’ अपि
 ‘विषमाणि’ न्यूनाधिकपरिमाणानि । अत एव विषमाभिराप्नीत
 प्रजापतेर्विषमाणि अङ्गानि प्रीणितवान् भवतीत्यर्थ ॥ ३४ ॥

अथ प्रागुक्तान् पुरुषादीन् पञ्च पशूननुलक्ष्य निर्वापनीयं
 पशुपुरोडाश सदेवताकं विधत्ते— “वैश्वानर पशुपुरोडाश
 इति । विश्वानरहितत्वात् सर्वाग्निरूपता तस्य ॥ ३५ ॥

“यद्देव वैश्वानर इति । सर्वचित्तीना ममृतात्मकत्वोक्ते-
 रग्नीना मृतुत्व मुक्त मित्याह— “अग्नयो वा ऋतव इति ।
 “वैश्वानर पशुपुरोडाश इत्यत्र साक्षादग्निसम्बन्धो न प्रतीयत
 इति मत्वा केचित् अग्नये वैश्वानराय पशुपुरोडाश इत्यग्नि-
 सम्बन्धस्योतनार्थं मिदं प्रक्षिपन्ति, तदतिरेकेण दूषयति—
 “यदग्नय इतीति । “स्यादति तद्रेचयेदिति । तस्य पुरोडाशस्य
 द्वादशकपालसंस्कृतत्वं विधत्ते— “द्वादशकपाल इति * ।

अथात्र वपापुरोडाशहविषा मग्निदेवत्या कामपदयुक्ता याज्या-
 नुवाक्या विधत्ते— “आग्नेय्यो याज्यानुवाक्या इति ॥ ३६ ॥

अत्र कात्यायन.—“त्वङ्मस्तिष्कोष्ठृतानि घृताक्तानि शिरासि
 निदधाति, सकलानि वा, अन्यानि वा हिरण्मयानि वा मृन्म

यानि वानालभ्येतान्”—इति * । त्वगेव त्वक्, मस्तिष्कशब्देन शिरःकपालगता मज्जाभिधीयते, ते उद्धृत्य घृतसिक्तानि उक्त-पुरुषादिपञ्चपशुशिरासि, ‘सकलानि’ त्वङ्मस्तिष्कसहितानि ‘वा’ दध्यात्, अथ वा उक्तानुक्तान् पुरुषादिपशूनालभ्य सञ्ज्ञापन मङ्गलत्वेत्यर्थं, ‘अन्यानि’ सञ्ज्ञापनहतानि पञ्च पशुशीर्षाणि दध्यात्, अथ वा तत्प्रतिनिधित्वेन ‘हिरण्ययानि’ सुवर्णनिर्मितानि, ‘मृन्मयानि’ वा गृह्णीयात् इति विकल्पत्रय मिति सूत्रार्थः ।

तत्र आलम्भपञ्च एव मुख्य इति सिद्धान्तयितुं तान् पञ्चान् सदोषान् कृत्वोपन्यस्यति— “तच्चैक इत्येवैतानि पशुशीर्षाणि विश्वोपदधतीत्यादिना । ‘इत्येव’ यच्चमाणप्रकारेण ‘विच्वा’ विदे-र्लाभार्थस्य क्त्वा-प्रत्यये रूपम्, लब्ध्वा, सम्प्रायेत्यर्थः । ‘उभयेन’ लाभालम्भाभ्याम् ‘एते पशवो भवन्ति इति’ वदन्त ‘एके’ इति समन्वयः । प्रयाजैरसंस्कृतत्वात् ‘तानि’ शिरासि ‘अना-ग्रीतानि’ जातानीत्यर्थः ।

एतैरेवोपधाने इष्टानिष्टे दर्शयति—“तच्च तथाषाढेरिति । (‘सौश्रोमतेयस्य’) शूश्रोमती नाम काचन मुनिपत्नी, तस्या अपत्यं माषाढिर्नाम ऋषिः, तस्य । तथा सञ्ज्ञापनहतानि शिरासि ‘उपदधु’, ‘तत’ तदनन्तरं ‘स’ आषाढि चिप्र एव काले ऋतवान् ॥ ३७ ॥

कुण्ठपमर्त्यत्वदोषपरिहाराय हिरण्ययशीर्षोपधानं केचिद् वदन्तीत्याह— “हिरण्ययान्यु द्वैके कुर्वन्तीति । यद्यपि ‘अमृ-

तेष्टका', तथापि 'न पशुशीर्षाणि' इति न तैत्तिरीयान् युक्तमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

“मृन्मयान्यु हैक इति । ‘एते’ पुरुषादय ‘पशव’ ‘उत्सन्ना’ आलम्ब्यत्वात्, अत कि मृन्मयकरण मिति, तत्राह—
“यहै किञ्चेति । ‘यत् किञ्च उत्सन्नं’ वस्तु भवति, ‘तस्य सर्वस्य’ ‘इय’ पृथिवी ‘प्रतिष्ठा’, नष्ट पृथिवी मन्वेतीति तस्या प्रतिष्ठात्वम् । ‘तत्’ तस्मात् ‘यत्र’ यस्मिन् प्रदेशे नष्टा ‘पशव’ ‘गता’, ‘तत’ तस्मात् प्रदेशात् ‘एनान्’ पशून् ‘सम्भराम’ नेष्याम इति’ मृन्मयाकरणे युक्तिः । “न तथा कुर्यादिति, तन्निषेधः ।

इदानीं पञ्चपञ्चालम्बपञ्च सिद्धान्तयति— “यो वा एतेषा मिति । ‘आहतं’ प्रयानक्रमम्, तद्विधायकं ‘ब्राह्मणम्’ ‘च’ अविदुष एव ‘एते’ पशव ‘उत्सन्ना’ । “स एतानिति । ‘स’ विद्वान् । “यावदस्य वश स्यादिति । ‘अस्य’ चिन्वत पुरुषस्य ‘यावत्’ कर्मप्रयोग ‘वश’ ‘स्यात्’ स्वाधीनो भवेत्, ‘स पशूनालभेत’ इत्यन्वयः ।

अस्मिन्नर्थे अनुष्ठातृसम्प्रदाय प्रमाणयति— “तान् हैतान् प्रजापति प्रथम इति । सायकस्यापत्य ‘सायकायन’ ‘स्यापर्ण’ नाम ‘अन्तम’ चरम ‘आलेभि’ । ‘अन्तरेण’ प्रजापतिश्यापर्णयो- रन्तरालकाले ये अनुष्ठातार, ते ‘एतानिव’ पञ्च पशून् ‘आलभन्ते’ आलेभिरे ।

एतावत्पर्यन्त पञ्चपञ्चालम्बपञ्च उक्त, इत पर प्राजापत्य- वायव्यपक्षौ वक्ष्येते * । त्रय पक्षा अपि समविकल्पाः ।

तत्रेदानीं मपि अनुष्ठातृभिः पञ्चपञ्चालम् कार्यं इति
 मन्वन्ते, तान् प्रत्याह— “अथैतर्हिमी दावेवालभ्येते इति ।
 ‘अथ’ इति पञ्चान्तरप्रारम्भे । ‘एतर्हि’ अधुना । एतच्छब्दात्
 कालाद्यैर्हिन् प्रत्ययः * । ‘प्राजापत्य वायव्यश्च’ इति द्वौ पशू
 ‘आलभ्येते’ । तावपि समविकल्पाविति प्रागुक्तम् । ‘अत’
 ‘तयो’ एतयो पश्वो विधायक ‘ब्राह्मणम्’ ‘उच्यते’ भण्यते ।
 “वद व्यक्ताया वाचि” †, लिटि “वचिस्त्रपियजादीना किति”—
 इति ‡ सम्प्रसारणम् ॥ ३८ ॥ ४ [२ १] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 षष्ठे काण्डे द्वितीयेऽध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥

॥ इति षष्ठकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥

* “इहमीर्हिन्”—इति पा० ५ ३ १६ क० ।

† आ० प० १०० धा० ।

‡ पा० सू० ६ १. १५ ।

अथ

द्वितीयप्रपाठके प्रथम ब्राह्मणम् ,

अपि वा

द्वितीयाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ।

॥ हरि. ॐ ॥

प्राजापत्यं चरका आलभन्ते । प्रजापतिरग्निं
चित्वाग्निरभवत्तद्यदेतु मालभते तदेवाग्नेरन्त पर्ये-
तीति ॥ १ ॥

श्यामो भवति । इयानि वै श्यामस्य लोमानि
शुक्लानि च कृष्णानि च इन्द्र मिथुन प्रजनन
तदस्य प्राजापत्यं रूपं तूपरो भवति तूपरो हि
प्रजापतिः ॥ २ ॥

तस्यैकविंशतिः सामिधेन्यः । द्वादश मासाः
पञ्चऽर्त्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एक-
विंश एषु प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्नि-
र्यावत्यस्य माता तावतैवैन मेतत् समिन्हे ॥ ३ ॥

यद्देवैकविंशतिः । एकविंशो वै पुरुषो दश
हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या आत्मैकविंशः पुरुषः
प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
तावतैवैन मेतत् समिन्दे ॥ ४ ॥

उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाह । तासा मुक्तो
बभ्रुरुक्तम्बेवान्वृचं हिरण्यगर्भवत्याघार माघायरति
प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भं प्रजापतिरग्निर्द्वादशा-
प्रियस्तासा मुक्तो बभ्रुरुक्तम्बेवान्वृचं प्राजापत्यु-
पशुपुरोडाशो य एव पशोर्बभ्रुः स पुरोडाशस्य
द्वादशकपालो द्वादश मासा सब्वत्सर सब्व-
त्सर प्रजापतिः कुदत्यो याज्यानुवाक्याः को हि
प्रजापति ॥ ५ ॥

अथैत व्यायवे नियुत्वते । शुक्ल तूपर माल-
भते प्रजापतिः प्रजाः सृष्टानुव्यैक्षत तस्त्रात्यान-
न्देन रेतः परापतत् सोऽज शुक्लस्तूपरो लप्सुद्य-
भवद्रसो वै रेतो यावानु वै रसस्तावानात्मा
तद्यदेत मालभते तदेवाग्नेरन्तं पर्येति शुक्लो
भवति शुक्लं हि रेतस्तूपरो भवति तूपरं हि
रेतो व्यायवे भवति प्राणो वै व्यायुर्नियुत्वते

भवत्युदानो वै नियुतः प्राणोदानावेवास्मिन्नेतद्
दधाति ॥ ६ ॥

यदेवैतु व्वायवे नियुत्वते । शुक्लं तूपरु माल-
भते प्रजापतिं व्विस्रस्तं यत्र देवाः समस्कुर्व्वन्त्व
यो ऽस्मात् प्राणो मध्यतु उदक्रामत् त मस्मिन्नेतेन
पशुनादधुस्तथैवास्मिन्नय मेतद्दधाति व्वायवे भवति
प्राणो वै व्वायुर्नियुत्वते भवत्युदानो वै नियुतः
प्राणोदानावेवास्मिन्नेतद्दधाति शुक्लो भवति शुक्लो
हि व्वायुस्तूपरो भवति तूपरो हि व्वायुः * ॥ ७ ॥

तस्य सप्तदश सामिधेन्यः । सप्तदशो वै सव्व-
त्सरो द्वादश मासाः पञ्चऽर्त्तवः संव्वत्सरः प्रजा-
पतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा ताव-
तैवैन मेतत् समिन्हे ॥ ८ ॥

यदेव सप्तदश । सप्तदशो वै पुरुषो दश
प्राणाश्चत्वार्यङ्गान्यात्मा पञ्चदशो ग्रीवाः षोडश
शिरः सप्तदशं पुरुषः प्रजापतिः प्रजापति-
रग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत्
समिन्हे ॥ ९ ॥

उभयीर्गायत्रीञ्च त्रिष्टुभञ्चान्वाह । तासां मुक्तो
बन्धुऋक्तम्बेवान्वच हादशाप्रियस्तासां मुक्तो बन्धु-
ऋक्तम्बेवान्वच प्राजापत्यः पशुपुरोडाशोऽत्रो स
काम उपाप्त इति ह स्माह माहित्यैर्य चरका
प्राजापत्ये पशावाहुगिति ॥ १० ॥

यद्देव व्यायव्यः पशुर्भवति । प्राजापत्यः पशु-
पुरोडाशोऽर्हुः ह प्रजापतेर्वायुरर्हुं प्रजापतिस्तद्य-
दभौ व्यायव्यौ स्यातां मुभौ वा प्राजापत्यावर्हुः
हैवाद्य कृतं स्यान्नर्हुं मथ यद्वायव्यः पशुर्भवति
प्राजापत्यः पशुपुरोडाशस्तेन हैवैतं सर्वं कृत्स्नं
प्रजापतिं सस्क्रोति ॥ ११ ॥

यद्देव व्यायव्यः पशुर्भवति । प्राजापत्यः पशु-
पुरोडाशः प्रजापतिं त्विच्छस्तं यत्र देवाः सम-
स्कुर्वन्त्स योऽश्नात् प्राणो मध्यत उदक्रामत्
मस्मिन्नेतेन पशुनादधुरथास्यैतेन पुरोडाशेनात्मा-
नं समस्कुर्वन्त्स यत् प्राजापत्यो भवति प्रजा-
पतिर्ज्ञात्मा हादशकपालो हादश मासाः सव्यत्सरः
संव्यत्सरः प्रजापतिः कद्व्यौ याज्यानुवाक्ये को हि
प्रजापतिः ॥ १२ ॥

तद्यद्दपां पुरस्ताज्जुहोति । य एवायं पुर-
स्तात् प्राणस्तु मस्मिन्नेतद्दधात्यथ यदेतेन मध्यतश्च-
रन्ति मध्यतो ह्यय मात्माथ यद्विषोपरिष्ठाञ्चरन्ति
य एवायं मुपरिष्ठात् प्राणस्तु मस्मिन्नेतद्दधाति
शुक्लवत्यो याज्यानुवाक्याः स्युः शुक्लरूपाणां मुपापत्यै
नियुत्वत्यो यदेवनियुत्वद्रूप तस्योपापत्यै ॥ १३ ॥

तदु वा ऽत्राहु । व्यपाया एव शुक्लवत्यौ
स्याता मेतावद्द्वै पशौ शुक्ल यद्दपा शुक्लवत्यौ नियु-
त्वत्यौ हविषो यदेव नियुत्वद्रूप तस्योपापत्या
ऽङ्गति ॥ १४ ॥

यद्वैतं पशु मालमते । एतच्छिन् ह पशौ
सुर्व्वेषा पशुनापु रूप यत्तूपरो लप्सुदी तत्
पुरुषश्च रूप तूपरो हि लप्सुदी पुरुषो यत्तू-
परः केसरवास्तदुश्वस्य रूपं तूपरो हि केसरवानुश्वो
यदष्टाशफस्तद्गोरूप मष्टाशफो हि गौरथ यदद्या-
वेरिव । शफास्तद्वे रूपं यदजस्तदजश्च तद्यदेत
मालमते तेन हेवास्यैते सुर्व्वे पशव आलब्धा
भवन्त्यतो यतमदस्य कर्मीपकल्पेतैते वा पञ्च

पशुव एषु वा प्राजापत्य एषु वा नियुत्व-
तीयः ॥ १५ ॥

तु पौर्णमास्या मालभेत । अमावास्याया
मालभेतेत्यु हैक ऽचाहुरसौ वै चन्द्रः प्रजापतिः ।
स एतां रात्रिं मिह व्वसति तद्यथोपतिष्ठन्त माल-
भेतैव तदिति ॥ १६ ॥

तद्वै पौर्णमास्या मेव * । असौ वै चन्द्रः
पशुस्त देवाः पौर्णमास्या मालभन्ते यच्चैन देवा
आलभन्ते तदेन मालभा ऽइति तस्मात् पौर्ण-
मास्या यदेव पौर्णमास्या पौर्णमासी ह वाव
प्रथमा व्युवास तस्मादेव पौर्णमास्याम् † ॥ १७ ॥

तद्वै फाल्गुन्या मेव ‡ । एषा ह सव्वत्सरस्य
प्रथमा रात्रिर्यत् फाल्गुनी पौर्णमासी योत्त-
रैषोत्तमा या पूर्व्वी मुखत एव तत् सव्वत्सर
मारभते ॥ १८ ॥

स वा ऽबुद्धैव पौर्णमासेन § । अथ पशु माल-

* , † 'मेव'—इति ग 'मेव'—इति च ।

† 'पौर्णमास्याम्'—इति ग ।

§ 'पौर्णमासेन'—इति क , ख , ग , ङ

भेत पौरुषमासेन वा ऽइन्द्रो व्वृच पाप्मानं
 हत्वापहतपाप्मैतत्कर्मरभत तथैवैतद्यजमान पौरुष-
 मासेनैव व्वृच पाप्मानं हत्वापहतपाप्मैतत्कर्म-
 रभते ॥ १९ ॥

तद्वा ऽउपांशु भवति । एतद्धैते प्रजापति
 पशुभि कर्मयेष तद्वाञ्छान्तेवैवामानिरुक्त मिव
 तस्मादुपांशु * ॥ २० ॥

यद्देवोपांशु । प्राजापत्यं वा ऽएतत् कर्म
 प्रजापतिं ह्येतेन कर्मणारभते ऽनिरुक्तो वै प्रजा-
 पति ॥ २१ ॥

यद्देवोपांशु † । रेतो वा ऽअत्र यज्ञ उपांशु
 वै रेत सिच्यते व्वपा पशुपुरोडाशो हविरेता-
 वान् हि पशु ‡ ॥ २२ ॥

अष्टकाया मुखां सुक्षरति । प्राजापत्य मेत-
 द्दुर्ह्यदृष्टका प्राजापत्य मेतत् कर्म यदुखा प्राजा-
 पत्य ऽएव तद्वन् प्राजापत्य कर्म करोति ॥ २३ ॥

* 'तस्मादुपांशु'—इति ग ।

† 'यद्देवोपांशु'—इति ग । 'यद्देवोपांशु'—इति ख, घ ।

‡ 'पशु'—इति ग ।

यद्देवाष्टकायाम् । पृथ्वीतत् संवत्सरस्य यद्दृष्टका पृथ्वीतदग्नेर्यदुखा पृथ्वीस्येव तत् पृथ्वी करोति ॥ २४ ॥

यद्देवाष्टकायाम् । अष्टका वा ऽउखा निधिर्द्वा ऽउद्धी तिरद्धी रास्ता तच्चतुश्चतस्र उर्द्धास्तदष्टावष्टकाया मेव तदृष्टका करोति ॥ २५ ॥

अमावास्याया दीक्षते । अमावास्यायै वा अधि यज्ञस्तायते यतो यज्ञस्तायते ततो यज्ञ जनयानीति ॥ २६ ॥

यद्देवामावास्यायाऽ । रेतो वा ऽएतद् भूतमात्मानऽ सिञ्चत्युखाया योनौ यद्दीक्षते तस्मात् ऽएत पुरस्ताल्लोक करोति यद्दीक्षितो भवति तत् कृतं लोक मभि जायते तस्मादाहु कृत लोक पुरुषोऽभि जायत ऽइति ॥ २७ ॥

स यत् कनीय संवत्सराद्दीक्षितः स्यात् । अल्लोका इष्टका उपदध्यादिष्टका लोकानतिरिच्ये रन्नथ यद्भूयसो लोकान् कृत्वेष्टका नानूपदध्याल्लोका इष्टका अतिरिच्ये रन्नथ यद्मावास्याया दीक्षित्वामावास्याया क्रौणाति तद्यावन्त मेव लोकं

करोति तावतीरिष्टका उपदधात्यथास्त्रापूर्थमाणपक्षे
सर्वो ऽग्निञ्चीयते ॥ २८ ॥

तदाहुः । यद्यावत्य एतस्याग्नेरिष्टकास्तावन्ति
क्रयेऽहोरात्राणि सम्पद्यन्तेऽथ यान्यूर्ध्वानि क्रया-
दुहानि कथं मद्य ते लोका अनुपहिता भवन्तीति
यद्वा ऽत्रमावास्याया दीक्षित्वा मावास्याया क्रौणाति
तद्यावन्त मेव लोकं करोति तावतीरिष्टका उप-
दधात्यथ यान्यूर्ध्वानि क्रयादुहानि तस्मिन्नवकाशे-
ऽह्युरग्निं चिनोति क्वो हि चिनुयान् च सो
ऽवकाशः स्याद्यावन्ति वै संवत्सरस्याहोरात्राणि
तावत्य एतस्याग्नेरिष्टका उप च त्रयोदशो मास-
स्त्रयोदशो वा ऽएष मासो यान्यूर्ध्वानि क्रयादुहानि
तद्या अमृत्त्रयोदशस्य मास इष्टकास्ताभिरद्य ते
लोका अनुपहिता भवन्ति तत्समा लोकाश्चेष्टकाश्च
भवन्ति ॥ २९ ॥

एतद् वै यैव प्रथमा पौर्णमासी * । तस्यां पशु
मालभते या प्रथमाष्टका तस्या मुखां सुम्भरति

* पौर्णमासी—इति ग ।

या प्रथमामावासा तस्या दीक्षत ऽएतद्वै यान्वेव
सव्वत्सरस्य प्रथमान्यहानि तान्यस्य तदारभते तानि
च तदाप्नोत्यथात् सम्पदेव * ॥ ३० ॥

तदाहुः । कथं मखैतत् कर्म संव्वत्सरं मग्निं
माप्नोति कथं सवत्सरेणाग्निना सम्पद्यत ऽइत्ये-
तेषां वै पञ्चानां पशूनां चतुर्विंशतिं सामि-
धेन्यो द्वादशाप्रियस्तत् षट्त्रिंशद्देकादशानुयाजा
एकादशोपयजस्तदष्टापञ्चाशत् ॥ ३१ ॥

ततो याष्टाचत्वारिंशत् † । साष्टाचत्वारिंश-
दक्षरा जगतीय वै जगत्पञ्चाशद् द्वाविंशत् सव्वं
जगदियं मु वा ऽअग्निरस्यै हि सव्वीं ऽग्निश्चीयते
यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति ॥ ३२ ॥

यद्देवाष्टाचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशद-
क्षरा वै जगती जगती सव्वर्णाणि कुन्दाश्वि सव्वर्णा-
णि कुन्दाश्वि प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावा-
नग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ ३३ ॥

* 'सम्पदेव'—इति ग ।

† '०शत'—इति ग , '०शत—इति घ ।

अथ यानि दश । सा दशाक्षरा विराड्
 विराडग्निर्दश दिशो दिशोऽग्निर्दश प्राणाः
 प्राणा अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्
 भवति ॥ ३४ ॥

व्वपा पशुपुरोडाश * । तत् षष्टिः षष्टि-
 मासस्त्राहोरात्राणि तन्मास माप्नोति मास आप्त
 ऋतु माप्नोत्यृतु सव्वत्सर तत् संव्वत्सर मग्नि
 माप्नोति ये च स व्वत्सरे कामा अथ यदतोऽन्यद्यदेव
 स व्वत्सरेऽन्नं तत्तत् † ॥ ३५ ॥

अथैतस्य प्राजापत्यस्य ‡ । एकविंशति सामि-
 धेन्यो द्वादशाप्रियस्तत्त्रयस्त्रिंशदेकादशानुयाजा ए-
 कादशोपयज तत् पञ्च पञ्चाशदपा पशुपुरो-
 डाशो इविस्तदष्टापञ्चाशत्स योऽष्टापञ्चाशति कामो
 ऽचैव त माप्नोति द्वात्राघारौ तत् षष्टिः स यः षष्ट्यां
 कामो ऽचैव त साप्नोत्यथ यदतोऽन्यद्यदेव स व्वत्सरेऽन्नं
 तत्तत् § ॥ ३६ ॥

* 'पशुपुरोडाश'—इति ग ।

†, § तत्तत्—इति ग ।

‡ 'प्राजापत्यस्य'—इति ग, 'प्राजापत्यस्य'—इति क ।

अथैतस्य नियुत्वतीयस्य । सप्तदश सामिधेन्यो
 द्वादशाप्रियस्तदेका न त्रिंशदेकादशानुयाजा एका-
 दशोपयजस्तदेकपञ्चाशदपा पशुपुरोडाशो हविस्त-
 चतुष्पञ्चाशद् द्वावाघारी द्वौ स्विष्टकृती तदष्टापञ्चा-
 शत्सु योऽष्टापञ्चाशति कामोऽथैव तु माप्नोति
 ध्वनस्पतिश्च व्वसाहोमश्च तत् षष्टिः स यः षष्ट्या
 कामोऽथैव तु माप्नोत्यथ यदृतोऽन्यद्यदेव सध्व-
 त्सरे ऽन्नं तत्तदेव सु हास्यैतत् कर्म संवत्सर
 मग्नि माप्नोत्येवध्वं सध्वत्सरेणाग्निना सम्प-
 द्यते ॥ ३७ ॥

तदाहुः* । नैतस्य पशोः समिष्टयजूषि जुहु-
 यान्न हृदयशूलेनावभृथ मभ्यवेयादारम्भो वा ऽपृषो
 ऽग्नेः पशुर्व्यवसर्गो देवतानां समिष्टयजूषि-
 सपृस्थावभृथो नेदारम्भे देवता व्यवहृजानि नेद्
 यज्ञं सपृस्थापयानीति स वै स मेव स्थापयेदेतेन
 पशुनेष्टा तत् प्रजापतिरपश्यद्यथैतस्याग्नेरन्तं न
 पर्येत्तस्मात्सपृस्थापयेद्यद्देव सपृस्थापयति प्राण एष

* 'तदाहुः'—इति ग, घ । 'तदाहुः'—इति ङ ।

पशुस्तस्य यदन्तरियात् प्राणस्य तदन्तरियाद्यदु वै
प्राणस्यान्तरियात् तत एवं चियेत तस्मात् स मेव
स्वापयेद्घातो व्रताना मेव * ॥ ३८ ॥

तदाहुः † । नैतेन पशुनेष्टोपरि शयीत न
मांस मञ्जीयात् मिथुन मुपेयात् पूर्वदीक्षा वा ऽएष
पशुनवक्तृभ्रं वै तद्यद्दीक्षित उपरि शयीत यन्मांस
मञ्जीयाद्यन्मिथुन मुपेयादिति नेत्वेवैषा दीक्षा
मेव हि मेखलास्ति न कृष्णाजिन मिष्टका वा
ऽएतां कुरुते तस्माद् काम मेवोपरि शयीतेतद्
सुखं मन् यदेते ‡ पशवस्तदद्यान्नाप्त मारब्धं भवति
तद्यानि कानि चामधुनोऽशनानि तेषा मस्य
सुखेष्वा कामाशनं यदि लुभेत मिथुनं तु
नोपेयात् पुरा मैत्रावरुण्यै पयसायै तस्योपरि
बन्धुः ॥ ३९ ॥

तदाहुः § । तद्यादेतस्मिन्वक्षो दक्षिणां नेन्ने-
ऽयं यज्ञोऽदक्षिणोऽसद् प्रक्षुण्ण ऽपादिष्टदक्षिणां

* 'मेव'—इति ग । 'मेव'—इति च ।

†, § 'तदाहुः'—इति ग, च । 'तदाहुः'—इति च ।

‡ 'यदेते'—इति ग ।

दद्याद् ब्रह्मा वै सर्व्वी ब्रह्मस्तदस्य सर्व्वो यज्ञो
 भिषञ्जयितो* भवतीति न तथा कुर्याद्दिष्टकां वा
 ऽएता कुरुने तद्यथेष्टकाया मिष्टकाया दद्यात्साहस्र-
 दमुर्ध्वेव दद्याद्यदस्योपकल्पेत् ॥ ४० ॥ १ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [२. २.] ॥

प्रजापतिदेवत्यपशुनुष्ठाने सम्प्रदाय दर्शयति— “प्राजापत्यं
 चरका चालभन्त इति । चरका नाम चरकप्रोक्तशाखाध्यायिगो
 महर्षय । तत्र फल माह— “प्रजापतिरग्निं चित्सेति ॥ १ ॥

तस्य पशोर्वर्णं विधत्ते— “श्यामो भवतीति । ‘श्यामः’ सुहृ-
 त्तवर्णद्वययुक्त पशु कार्य इत्यर्थ । तद् वर्णद्वय प्रजापति स
 इत्युपपादयति— “इयानि वै श्यामस्य लोमानीति । प्रजापते-
 र्लोकप्रजननसद्भावात् उक्तविधरूपद्वयसमुदायस्य प्राजापत्यत्वम् ।
 गुणान्तर विधत्ते— ‘तूपरो भवतीति । विषाणरहितस्य प्रजापते-
 रपि शृङ्गरूपस्योत्तमवस्तुनो राहित्यादिति तस्मात्स्यम् । अत्र कात्या-
 यन — “श्यामनूपरो वा प्राजापत्य उपदध्यात्”—इति † ॥ २ ॥

प्रजापतिदेवत्यपशुपक्षे सामिधेनीषु समिध्यमानसमिधवत्सो-
 र्णचोर्मध्ये “समास्त्वान ऋतव”—इत्याद्या षडसङ्ख्या ऋषो
 निदध्यादिति ‡, तदिह विधत्ते— “तस्यैकविंशति सामिधेभ्य

* भिषञ्जितो भिषञ्जयितो—पाठौ च इटौ ङा० वेवरमहोदयेन ।

† का० औ० ख० १६ १ ३३ ।

‡ ए० ५६, का० २५, एतद्भाष्य च इदमेवम् ।

इति । प्रकृतिगत पञ्चदश, इदानीं धाय्या षट् * , उभय्य एकविंशतिरित्यर्थः । सामिधेनीगता मेकविंशतिसङ्ख्यां प्रकार-
इयेन प्रयसति— “द्वादश मासा इति । कण्डिकाहय पूववष्ट
व्याख्येयम् ॥ १ , ४ ॥

“उभयीर्गायत्रीषु त्रिष्टुभश्चान्वाहेति । सामिधेनीषु पूर्वं
गायत्रीञ्छन्दस्ता भूयस्य , मध्ये त्रिष्टुभ , अन्ते च गायत्र्य ,
ताश्च प्रजापतिसन्धानार्थं ।

एतस्य सर्वस्य विधायकं ब्राह्मण मतिदिशति— “तासा
सुक्तो बभ्रुरुक्तान्वेवान्वृच मिति । ‘बभ्रु’ स्तावक ब्राह्मणम्
‘उक्तम्’, पञ्चपशुविधिप्रकरणे , सामिधेनीषु आसाम् ‘अन्वृच’
प्रत्युचम् उक्त मेव, व्याख्यातश्चेत्यर्थः , “प्राणो गायत्र्याम्वा त्रिष्टु-
बित्यादिना † , “ता एता एकव्याख्याना एत मेवाभि यथेत
मेव सस्कुर्यादेत जनयेत्—इति च ‡ ।

अस्मिन् प्राजापत्यपक्षे उत्तराघारे मन्त्रविशेषं विधत्ते—
“हिरण्यगर्भवत्याघार माघारय”—इति § । हिरण्यगर्भपदवत्या
ऋचा आवारा सृचि , उत्तरस्या मिति सामर्थ्यास्तभ्यते ॥ ।
“हिरण्यगर्भं समवर्त्तताम्रे”—इति मन्त्रेणेत्यर्थं ¶ । अत्र कि
मय मविशेषेणोक्तो मन्त्र पूर्वस्मिन् सूत्राघारे विनियुज्यते,
उतोत्तरस्मिन् सूत्राघारे ? इति । किं तावत् प्राप्तम् ? पूर्वा-

* “षट् दध्यात् (धाय्या) — इति का० श्रौ० सू० १६ १ ३४ ।

† , ‡ ५६ ए० ८ प०, ६० ए० १७ क० ।

§ का० श्रौ० सू० १६ १ ३५ ।

॥ हिरण्यवत्याघार माघारयतीतिवचनात्—इति (का० श्रौ०
१० १६ १ ३५) कर्कः । १ वा० सू० १३ ४ ।

घारो हिरण्यगर्भवत्या कर्त्तव्य । कुतः ? देवतासामान्यात्
 पूर्वाघार* तूष्णीं ह्यमानत्वात् प्रजापतिदेवत्व , हिरण्यगर्भ-
 मन्त्रस्यापि प्रजापतिदेवता, “कस्मै देवाय हविषा विधेम”—
 इतिमन्त्रलिङ्गात् † । ‘क’ शब्देन प्रजापतिरभिधीयते, “को
 हि प्रजापति”—इतिश्रुते ‡ । अतो मन्त्रो देवताभिधानसमर्थः
 पूर्वस्मिन् सूवाघारे एव विनियुज्यते इति प्राप्ते, ब्रूम—
 पूर्वाघारे नाय मन्त्र, किन्तुहिं ? उत्तराघारे, मन्त्रवत्त्व-
 सामान्यात् । यस्याघारस्य प्रकृतौ मन्त्रो दृष्ट, तथैव मन्त्रा-
 न्तरविधान युक्ततरम्, इतरत्र पूर्वाघारे तु पूर्वं प्रकृतौ मन्त्र-
 राहित्यादमन्त्रवता विधेया, तद्विशेषे च गौरव स्यात् । तर्हि
 उत्तराघारे ऐन्द्रमन्त्रस्य विनियुक्तत्वात्, कथं मन्त्र तद्विशेष-
 विधिरिति चेत्, सत्यम् । ‘इन्द्र’-पदस्य प्रजापतिपरतया व्याख्यातु
 योग्यत्वात्, मन्त्रवत्त्वसामान्याच्च मन्त्रान्तरस्य निवर्त्तको भवति ।
 तस्मात् उत्तराघारे एवाय मन्त्र इति सिद्धान्तः ।

कात्यायनेनापि पूर्वोत्तरपक्षौ दर्शितौ— “हिरण्यगर्भ इत्यृचा
 सूवाघार, पूर्वी देवतासामान्यात्, उत्तरे तु सामान्योपदे-
 शाभ्याम्”—इति † । पूर्वं एव नापूर्वाघार, प्रकृतिलिङ्गसामा-
 न्यात् । न तु पूर्वं प्रथमं आघार, उत्तरत्र वर्ण्यमानपूर्वी-
 उत्तरपक्षविरोधात् । ते चाधिकरणे पूर्वोत्तरपक्षवद् योज्ये ।

* हिरण्यगर्भं समवर्त्तताग्रे भूतस्य जात पतिरेक आसीत् ।
 स हाघार पृथिवीं व्यासृतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम”—इति ।

† श्रुत० ब्रा० ४ ५ ६ ४, ६ २ २ ५ १२ (८७ ८६ ८०),
 ४. ३ ४, तै० स० १ ७. ६ ६ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ १. ३५, ३६, ३७ ।

“तुल्य मन्वत् सर्वेषु”—इति * यत् कात्यायनेन दर्शितम्, तदिदं माह— “हादशाप्रिय इति । एतासां माप्रीषा मपि सङ्गास्तावकां ब्राह्मण्यं प्रजापतिसंस्कारसन्धानजननसप्तषष्टैकार्य-
व्याख्यानं चातिदिशति— “तासां सुक्ती बन्धुरिति । ‘बन्धु’ ब्राह्मणम् । प्राजापत्यपशुपुरोडाशस्य तत्पशुब्राह्मण्यं मतिदिशति—
“य एव पशोर्बन्धुः स पुरोडाशस्येति । एवं ह्येतत्—
“प्राजापत्यं चरकां पालभन्ते प्रजापतिरग्निं चित्वाभ्विरभवत् तद्यदेतं भालभते तदेवाभ्वेरन्तं पर्येति”—इति † ।

‘क’ पदयुक्ताणां प्रजापतिदेवत्वस्य दर्शयति— “को हि प्रजापतिरिति ॥ ५ ॥

वायव्यपशुपक्षं विधत्ते— “अथैतं वायव इति । ‘नियुत्वते’ नियुत्वहुणकाय वायवे ‘शुक्ल’ वर्णं, ‘तूपर’ विषाणरहितं, पालव्यस्य ‡ । “प्राजापतिः प्रजां सृष्ट्वा नुव्येक्षतेत्यादिकं “तूपरो हि वायुरित्यन्तं ब्राह्मणं § पशोः शुक्लत्वतूपरत्वयोर्नित्यत्वाद् वायुदेवत्वस्यैव स्थावकम् । “तूपरो लक्ष्मी इति । ‘लक्ष्मी’ लक्षाटे शुक्लवर्ण इत्यर्थं ॥ ६ ॥ ७ ॥

अस्य पशोः सप्तदश सामिधेनीराह— “तस्य सप्तदशेति । कात्यायनोऽपि— “वायवे नियुत्वते ष्ठेतलक्ष्मीदी देदध्यात्”—इति ।

* का० श्रौ० सू० १६ १ ३३ । ‘सर्वेषु निव्यपि पशेषु’—इति वृत्तिः ।

† इदमेव पुरस्ताद् (१ ब्रा० १ क० ८६ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

‡ चेतः चेतवर्णः, लक्ष्मी लक्ष्मिद् कूर्चं तद्वान्—इति कर्कः ।

§ इदमेव ८७ पृ० १४ पं०—८८ पृ० ६ पं० द्रष्टव्यम् ।

॥ का० श्रौ० सू० १६ १ ३८ ।

‘सप्तदशसङ्ख्यां मासर्तुरूपसवकारात्मना स्वीति— “सप्तदशो वै संवत्सर इति ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेण ता मेव सङ्ख्यां प्रशंसति— “यद्देव सप्तदश सप्तदशो वै पुरुष इति । सप्तदशत्व मेव विभज्य दर्शयति— “प्राणा इति । “चत्वार्यङ्गानीति । बाहुद्वय पादद्वय मित्यर्थ । ‘आत्मा’ मध्यदेश । ‘श्रीवा’—इति बहुवचन कण्ठगतधमनि- बद्भुत्वापेक्षम् ॥ ९ ॥

“उभयीर्गायत्रीरिति । सामिधेय्याप्रीस्तावकां ब्राह्मण पूर्व- वत् । अत्र वायव्यपथो प्राजापत्यपशुकरणं प्रशंसति— “अत्रो स काम उपास इति” इत्याह्वेति । य काम प्राजापत्ये पथो आहुर्वेदेवादिन , ‘स’ तादृशः ‘कामः’ ‘अत्रो’ अत्रैव प्राजा- पत्ये पुरोडाशे ‘उपास’ ‘इति’ ‘माहित्यि’ नाम ऋषिः उवाच ॥ १० ॥

“यद्देव वायव्य पशुर्भवतीति । ‘वायु’ हि ‘प्रजापते’ ‘अर्धम्’ अर्धभाग , सूत्रात्तरूपत्वात् । ‘प्रजापति’ स्वय मेव ‘अर्धम्’ अर्धभाग , तत्र यदि पशुपुरोडाशो ‘उभौ’ अपि ‘वाय- व्यौ’ वायुदेवत्वौ स्थाताम् , ‘उभौ वा प्राजापत्यौ’ , तर्हि ‘अस्य’ प्रजापते ‘अर्धम्’ एव तत् ‘ऊतम्’ सङ्कृत ‘स्यात्’ , न तु ऋषः प्रजापति , उभयात्मकत्वात् तस्येति । एकदेवत्वपशुपुरोडाश- करणे अर्धं तत् ऊत भवेदिति भाव , उभयोर्मिन्नभिन्नदेवत्वयोः करणे सर्वे प्रजापति सङ्कृतवान् भवति * । निगदसिद्ध मन्वत् । एतस्य प्राजापत्यपुरोडाशस्य कल्पदयुक्ते याज्यानुवाक्ये विद्यते—

“कहत्याविति * । ‘क’-शब्दस्य प्रजापतिवाचकत्वं माह— “को
हीति ॥ ११ , १२ ॥

“तद्यदपा पुरस्ताज्जुहीति”—इत्यादेरयं मर्थं ,— पूर्वं वायव्य-
पशोर्वपायागेन , मध्यतः प्राजापत्यपुरोडाशाचरणेन , अग्न्ये
पश्चिद्भयागेन , उभयतः प्राणान् , मध्ये आत्मानं च निहितवान्
भवतीति ।

वपाहविषोर्नियुत्वत्पदयुक्ता याज्यानुवाक्या विधत्ते— “शुक्ल-
वत्स इति † ॥ १३ ॥

अथ शाखान्तरानुसारेण वपाया एव ‘शुक्ल’-पदयुक्ते याज्यानु-
वाक्ये , पशुहविषस्तु ‘नियुत्वत्’ पदयुक्ते याज्यानुवाक्ये इति दर्श-
यति— “तद्गु वा आहुरिति । पूर्वं प्राजापत्यपुरोडाशस्य कल्पद-
युक्ते याज्यानुवाक्ये उक्ते इति चयाणां वपापुरोडाशहविषां भिन्ना
याज्यानुवाक्या इत्यर्थः । तद्गुक्ता कात्यायनेन— “प्राजापत्य
पशुपुरोडाशो द्वादशकपाल उभयो , कहत्यो याज्यानुवाक्या
प्राजापत्यस्य , शुक्लवत्सो वायव्यस्य , वपाया वा”—इति ‡ ॥ १४ ॥

पूर्वं पुरुषादयं पञ्च पशव उक्ता , अत्र त्वेक एव वायव्य ,
तत् कथं भेदेन पशुना सर्वयागसाध्यं फलं लभेत ? अतः
पञ्चपशुपञ्चस्त्रीकार एव युक्त इति शङ्कां व्युदस्यन् एकस्यापि
वायव्यस्य पञ्चपशुरूपतां दर्शयति— “यद्वैवेत पशुं मालभते,
एतस्मिन् ह पशौ सर्वेषां पशूनां रूपं मिति । प्रागुक्तं

* का० श्रौ० सू० १६ १ ४० ।

† का० श्रौ० सू० १६ १ ४१ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ १ ३६ , ४० , ४१ ।

पञ्चपञ्चादिपञ्चाणा मन्यतम पञ्च इच्छया कर्त्तव्य इत्याह—
“अतो यतमदस्य कर्मोपकल्पेनेति ।

तान्धेव रूपाणि योजयति— “यत्तूपरो लक्ष्मुदीति । ‘केसरा.’
स्त्वन्धरोमाणि ॥ १५ ॥

पञ्चालभ्रकाल विधत्ते— “त पौर्णमास्या मालभेतेति । तच्छब्द-
पूर्वपरामर्शार्थं । वायव्य पौर्णमास्या मालभेत एतदुपलक्षणम् ,
सर्वानपि पञ्च पशून् प्राजापत्य वायव्य वा पौर्णमास्या मालभेते-
त्यर्थं । अत एव कात्यायनेन सर्वशेषतया पञ्चपशुपञ्चादौ
सूत्रितम्— “उत्तरस्या फाल्गुन्या पौर्णमासेनेद्वा पञ्च पशूनाल-
भते’—इति ६ ।

अत्र केषाञ्चित् पञ्च सोपपत्तिक मनुवदति— “अमावस्याया
मालभेतेत्यु हैक आहुरिति † । चन्द्रस्य प्रजापतिताद्रूप्य प्रागुक्तम् ,
चन्द्रमा मनसो जात , मनश्च प्रजापति , तदेतयो कार्यकार-
णयोरभेदोपचारेणेति । स ‘चन्द्र’ ‘एता रात्रिम्’ । अमा-
वास्यारात्रौ ‘इह’ च लोके ओषध्यात्मना ‘वसति’, तस्मात्
‘यथा’ येन प्रकारेण ‘उपतिष्ठन्त’ चन्द्रम् ‘मालभेत’, ‘एव’
‘तत्’ पञ्चालभ्रनम् । अमावास्याया पञ्चालभ्रश्चन्द्रालभ्रसमान
इति प्रशस्त इत्यर्थं ॥ १६ ॥

पौर्णमास्या निवालभेतेति सिद्धान्तयितु पुनरनुवदति—
“तद्दे पौर्णमास्या भेवेति । “असौ वे चन्द्र पशुरित्यादेरय मर्थं —
वस्त्रादयो ‘देवा’ पशुरूप चन्द्र पौर्णमास्या मालभ्य , प्रति-

* अदन्विणान्—इति तत्र तच्छेष । का० श्रौ० सू० १६ १ ५ ।

† का० श्रौ० सू० १६ १ ७ । ‘सा च माघामावास्या सन्निधानाद्
गृह्यते’—इति तत्र कर्क ।

पदादितिथिषु एकैका कलां प्राश्नन्तीति प्रसिद्धम्, अत एवा-
मावास्याया मेककलावशीषत्वात् पुनस्त वर्षयन्ति । अत्र तैत्ति-
रीयकम्—“न्नन्ति वा एवं पूर्णमास आ अमावास्याया प्याय-
यन्ति”—इति * । ‘तस्मात्’ मयापीदानी मनुष्ठाचा ‘यत्र’
यस्मिन् काले ‘देवा’ पशु मालम्बवन्त , तस्मिन्नेव काले पशु-
रालम्बव्य इति “प्रथमा व्युधासेति ॥ १७ ॥

“तद्वै फाल्गुन्या भिवेति । ‘एषा’ ‘सवत्सरस्य’ सर्वासा रात्रीणा
‘प्रथमा’ आदिभूता ‘रात्रि’, या उत्तरफाल्गुनीनक्षत्रयुक्ता ‘पौर्ण-
मासी’, ‘या पूर्वा’ ‘एषा’ सवत्सरस्य ‘उत्तमा’ अन्त्या रात्रि ।
तैत्तिरीया आमनन्ति—“एषा वै जघन्या रात्रि सवत्सरस्य,
यत् पूर्वं फाल्गुनी०—० एषा वै प्रथमा रात्रि सवत्सरस्य,
यदुत्तरे फल्गुनी”—इति † । अतोऽस्या सुत्तरस्यां फल्गुन्या
पौर्णमास्या पञ्चालम्बेन सवत्सरादौ उपक्रान्तवान् भवती-
त्स्यं ॥ १८ ॥

पञ्चालम्ब पूर्णमासे कर्त्तव्य इत्युक्तम्, तत्र नित्यपौर्ण-
मासेष्टिककरणानन्तर कर्त्तव्य इत्याह—“स वा इष्ट्वेव पौर्णमासे-
नाथ पशु मालभेवेति ।

पौर्णमासयागानन्तर्यं पशुयागस्य सदृष्टान्त प्रतिपादयति—
“पौर्णमासेन वा इन्द्रो ह्य पाप्मान मिति । अत्र कात्यायन —
“बैश्वानर पशुपुरोडाश उपांशु, पशुदेवता च”—इति ‡ ।
‘उपांशु’ करणवदशब्दमन प्रयोग मित्युक्तलक्ष्यम् ॥ १९ ॥

* ते० खं० २ ५ २ (५) ७ ।

† ते० ब्रा० १ १ ३ ८ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ १ २५, २६ ।

तदिदं विधत्ते— “तद्वा उपाशु भवतीति । तच्छब्दो न पञ्चनुष्ठान परान्मुञ्चते । उपाशुत्व प्रतिपादयति— “एतद्वैतैः प्रजापति पशुभिरिति । पूर्वं ‘प्रजापति’ चयनाख्य ‘कर्म’ ‘पशुभि’ ‘इयेष’ इच्छति च । करिष्यमाणं कर्म ‘अत्र’ अस्मिन् पञ्चनुष्ठानकाले ‘अनदा’ अपत्यक्षम् ‘इव’ ‘आस’ । साकल्येनानुष्ठितत्वाद् वीजरूपत्वाच्चाप्रत्यक्षत्वम् । तदेवाह— “अनिरक्त मिति । इदं कर्म इयदितिकर्तव्यतायुक्तं मिति निर्वक्तुं मयोग्यम् ॥ २० ॥

उपाशुत्व प्रशंसितुं मनुवदति— “यद्देवोपाशु प्राजापत्य वा एतदिति । ‘एतत्’ पशुकर्म ‘प्राजापत्य’ प्रजापतिसम्बन्धि । एतावताप्यस्य कर्मणोऽनिरक्तत्वं कथं मित्वाह— “अनिरक्तो वा इति । प्रजापतेरपि सर्ववस्तुरूपत्वात् अथ मेतावानिति कर्मणस्तद्द्रव्यम् ॥ २१ ॥

प्रकारान्तरेणोपाशुत्वं प्रशंसति— “यद्देवोपाशुं रेतो वेति । ‘अत्र’ पशौ यज्ञे ‘रेत’ रेतोभूतं वीजरूपत्वात् । यज्ञे पशुव्यतिरिक्तान्यन्यान्यङ्गानि सन्ति , तत् कथं पशौ यज्ञो वीजभूतस्तिष्ठतीति तत् समर्थयते— “वपा पश्निति । ‘वपा’, पशुपुरोडाश-इवीरूपं पशु’, ‘एतावान्’ एव यज्ञ इति ‘पशु’ यज्ञवीजात्मना तिष्ठतीत्यर्थं ॥ २२ ॥

अग्निधारणार्थं मुख्यासम्भरणं विधत्ते— “अष्टकाया मुख्यासम्भरतीति । अष्टकानामाष्टमी , तस्या मुख्या विदध्यात् । पूर्वं फाल्गुनपौर्णमास्यां पञ्चालम्भ उक्तं , तस्या बहुलाष्टम्या मुख्यार्थं सृष्टिकाद्दृढवल्मीकवपादिद्रव्यसम्भरणं मित्यर्थं । कात्यायनोऽपि— “उखासम्भरणं मष्टम्याम्’-इति * । उखा चोपलक्षणम् ,

* का० श्रौ० सू० १६ २ १ (फाल्गुनजज्ञ्याष्टम्याम्) ।

अषाढाद्यपि अनया क्रियया सन्धियत एव । अष्टम्या मुख्यासम्भरणं प्रशंसति— “प्राजापत्य मितदिति । अष्टमीदिवसस्य अधिदेवता प्राजापतिरिति तदाह— “प्राजापत्य मिति । ‘उखा’ इति ‘यत्’ अस्ति, ‘तत्’ ‘प्राजापत्य कर्म’, प्राजापत्यात्मकोऽग्निः, तद्धारणार्थकत्वात् । प्राजापत्योऽग्निः, तत्सम्बन्धि ‘अहन्’ अङ्गीत्यर्थः । “सुपा सुलुक्०” * ॥ २३ ॥

पुनः प्रशंसितुं मनुवदति— “यद्देवाष्टकाया मिति । ‘एतत्’ अहं अष्टम्याख्यम्, ‘सवत्सरस्य’ ‘पर्व’ सन्धिस्थानीयम्, यथाङ्गुली पर्वं सन्धिस्थानीयं मेवम् । तत् पक्षस्य अन्तात् अष्टमी मध्येति पर्वरूपा भवति, तद्द्वारा सवत्सरस्यापीति, ‘अने’ अप्येषा ‘उखा’ ‘पर्व’, सन्धिस्थानत्वात्, अत्र ह्यग्निः सन्धीयते ॥ २४ ॥

अथाष्टम्या मुख्यासम्पादनं मष्टकानामसाम्याद्युक्तं मिति तत् पुनः प्रशंसति— “यद्देवाष्टकाया मष्टका वा उखेति । अष्टकानामाष्टसङ्ख्या भवतीति तदष्टसङ्ख्यावत्स्य मुख्याया दर्शयति— “निधिर्द्वा उखी इति । ‘निधि’ नाम उखाया प्रथमं मृत्पिण्डं प्रथमेन अग्निधारणार्थोऽधस्तात्प्रदेशः । ‘द्वा उखी’, उखि’ नाम प्रथितमृत्पिण्डस्योपरि प्रक्षिप्तं अन्यो मृत्पिण्डः, तौ द्वौ । ‘राक्षा’ नाम उखाकण्ठलग्ना ‘तिरस्त्री’ तिरस्थाना वृत्ताकारा † । एव निध्यादिचतुष्टयम् । ‘उखी’ प्रतिदिशं मेकैक

* पा० सू० ७ १ ३६ ।

† ‘विद्वतीये उत्तरे वर्त्ति सर्वतः करोति’—इति । ‘उखाया उत्तरभागस्योत्तरे उपरि वर्त्तमाने दृतीये भागे सर्वासु दिक्षु ऋत्नयैर्वर्त्ति वर्त्तमानां राक्षां करोति’ इति तत्र (का० श्रौ० सू० ३६ २ ३०) कर्काचार्याः ।

वत्तिपर्यन्ता 'चतस्र' आश्रयभूता , तास्रतस्र । एवम्
'अष्टौ' उखाया सम्पन्ना * । अतोऽष्टम्या मष्टकाकरण युक्त
मित्यर्थ ।

उत्तरत्र पञ्चमाध्याये †— “मृत्पिण्ड मुपादत्ते”—इति
प्रक्रम्य , “तम् प्रथयति वसवस्त्वेति , “अथ द्वैष लोके निधि”—
इति प्रथमस्य पृथिवीरूपतोक्ता ‡ । “अथ पूर्वं मुद्दि मादधाति
०—० अथोत्तर मुद्दि मादधाति”—इति § , ‘अथ तिरश्चीं पुराज्ञा
पर्यम्यति ०—० अथ चतस्र जङ्घी करोति”—इति ॥ । अत्र
काव्ययन — “जङ्घास्तूष्णीं प्रतिदिश चतस्रोऽपरा वत्तिं
प्राप्ता ”—इति ¶ ॥ २५ ॥

चयनसहितस्य सोमयागस्य दीक्षाकाल विधत्ते— “अमा-
वास्याया दीक्षत इति । फाल्गुनामावास्यायां दीक्षा कुर्यात् ।
सूत्रितञ्च— “दीक्षामावास्याया मामावास्येनेष्टेति ** । अमा-
वास्यासम्बन्धीष्टिकरणादनन्तर मेव दीक्षा कर्त्तव्या , पौर्ण-
मास्योपक्रमाद् दर्शयागेन तत्परिसमाप्तेरवकाशत्वादित्यभिप्राय ।
“अमावास्यायै वा अधीति । अधि पञ्चम्यर्थानुवादी । ‘यज्ञ’
चन्द्रमा , ‘तायते’ विस्तार्यते , पौर्णमास्यां देवैरालम्ब्य

* निधि उङ्घी द्वौ राज्ञा वत्तयञ्चतस्र इत्यष्टौ

† चतुर्थाध्याये—इति च-पाठ ।

‡ इष्टेव काण्डे उपरिष्ठात् ५ अ० २ ब्रा० १ , ३ क ।

§ इष्टेवोत्तरत्र ५ अ० २ ब्रा० ४ , ५ क० ।

॥ इष्टेवोत्तरत्र ५ अ० २ ब्रा० ११—१४ क० ।

¶ का० अ० सू० १६ ३ ३१ ।

** का० अ० सू० १६ ४ २७ ।

चन्द्रस्य अमावास्याया माष्यायनस्योक्ते । 'यत्' यस्मात् दिना-
द्यङ्गा (१) विस्तारितम् , तस्मात् अह मपि 'यज्ञम्' उत्पादयेय
मिति । यद्वा , यज्ञपदेन दर्शेष्टि , दर्शपूर्णमासौ हि सर्वस्या ऋष्टे
प्रकृतिभूताविति । तस्मादस्या उपरि 'यज्ञस्तायते' । "तनो-
तेर्यकि"—इति * मलोपे "अकृत्स्नार्वाधातुकयो"—इति † दीर्घे
कृते 'तायते'—इति रूपम् ॥ २६ ॥

प्रकारान्तरेण दीक्षाकरण प्रशंसति— "यद्देवामावास्याया
रेतो वा एतदिति । 'दीक्षते' यजमान इति 'यत्', 'एतत्'
उखारूपाया 'योनी' 'रेतोभूत मात्मान' सिक्तवान् । दीक्षा-
करण मग्न्युत्पादनात् प्रागवस्थेति रेतस्येकात्मकत्व मित्यर्थ ।
'यत्' यदा 'दीक्षित' प्राप्तदीक्षो 'भवति', तदा तस्मै रेतो-
रूपत्वेनोत्पद्यमानायामये 'पुरस्तात्' पूव 'लोक' स्थान करोति,
स्थाने निष्यन्ने पश्चात् अग्निर्जायते । अय मर्थ,— दीक्षाप्रारम्भो-
ऽन्नेरुत्पत्तिप्रागवस्था , तत्समाप्तिरेव जनिष्यमाणस्याग्ने स्थान-
करण मिति स्थानसम्पादनानन्तर मुत्पत्ति लोकप्रसिद्धया दृढ-
यति— "तस्मादाहु कृत लोक मिति ॥ २७ ॥

साग्निके क्रतौ "सवत्सरभृत मेव चिन्वीत"—इत्याम्नातात् ‡

* पा० सू० ६ ४ ४४ ।

† पा० सू० ७ ४ २५ ।

‡ उपरिष्ठान दृष्टयम् (१० का० २ अ० ६ ब्रा० ६ क०) । "तयो-
र्विभाग माह साग्निके क्रतौ सवत्सर दीक्षा आम्नाताः—'सवत्सर
चिन्वीतेति (श्रुत० ब्रा १० २ ६ ६), पवित्रे चतस्रो दीक्षा
आम्नाता 'पवित्रश्चतुर्दश'—इति (का० श्रौ० सू० १५ १ ४)
—इति च का० श्रौ० १६ ६ ६ सूत्रे क्रतौ ।

न्यूनातिरेकाभावेन संवत्सरपर्यन्त दीक्षा कार्वायेति सिद्धान्त-
यितु न्यूनातिरेकपक्षयोर्दीष सुपन्थस्यति— “स यत् कनीय-
सवत्सरादिति । अग्निस्तावत् सवत्सरात्मक , तादृशस्याग्नेरव-
यवा यजुषत्व इष्टका षष्टात्तरत्रिंशत्सङ्ख्याका इति दशमे
काण्डे वक्ष्यते * । तत्र दीक्षाणा सवत्सरादवाक्त्रे कतिपयाना
मिष्टकाना माधारभूतकालराहित्यादधिका भवन्तीति प्रदेश-
रहिता इष्टका एवोपहिता हितवान् भवतीति । एव तर्हि
एतद्दोषपरिहाराय दीक्षाणां वर्षाधिक्ये इष्टका न्यूना इति लोका
अतिरिक्ता भवन्तीति सोऽपि नेष्टव्य ॥

इष्टकाकाल मनुवदति— “अथ यदमावास्याया दीक्षित्वामावा-
स्याया क्रीणातीति । प्रथमाया फाल्गुनामावास्यायां ‘दीक्षित्वा’,
तत कार्तदिवस दीक्षितधर्मानाचरन् पुन फाल्गुनामावास्यायां
राजान सोम ‘क्रीणाति’, अतो न्यूनाधिकभावौ न स्त ।
इष्टकातिरेको लोकातिरेको वा नाग्नीत्यस्मिन् पक्षे गुणान्तर
दर्शयति— “अथास्यापूर्यमाणपक्ष इति । दीक्षानन्तर राजन्नये
उपसद्याग , तत्र हि अनूपसद मग्नि चिनोतीति उपसरस्वग्नि-
चयन स्यात् , तच्चयनं शुक्लपक्षे सम्पद्यत इति गुण ॥ २८ ॥

एव दीक्षाणा सवत्सरकालीनत्वेनेष्टे कालसाम्ये सिद्धान्ते-
ऽपि वेदवादिना कालविषया मधिका माशङ्का दृश्यति—
“तदाद्दुर्यथावत् एतस्येति । यद्यपि प्रथमफाल्गुनामावास्याया
दीक्षित्वा , आगामिफाल्गुनामावास्याया सोमक्रयावधिपवत्सर-

* “वष्टिञ्च त्रीणि च श्रतानि परिश्रित , वष्टिञ्च त्रीणि च
श्रतानि यजुषत्व,—इति १० का० ५ अ० ४ ब्रा० ५ क० ।

स्त्रीकारं अग्न्यवयवभूतेष्टकानां कालरूपाधारराहित्यं माधिक्यं वा नास्ति, तथापि क्रियादनन्तराख्यहानि उपसदर्शानि विद्यन्ते, तत्र कथं मिष्टकाभिर्यजमानस्य लोका उपहिता भवन्तीति प्रश्नः ।

“यद्वा अमावास्यायां दीक्षित्वेत्यादिपरिहारवाक्यस्यायं मथ — दीक्षादिक्रयकालपर्यन्तो यावान् कालरूपो लोकः, तावत्स्य इष्टका अभूवन्निति तावदविवादम् । यदि तस्माद्दूर्धानि याग्यहानि, सोऽवकाशोऽध्वर्योरग्निचयनस्य । यदि ताग्यहानि चयनकालो न भवेत्, तर्हि ‘को हि’ कुत्रावकाशे ‘चिन्त्यात्’ ? अवकाशस्याभावात् । अन्येष्वहस्यु इष्टकोपधानं नास्तीति न मन्यन्ते मिति । “यावन्ति वै सवत्सरस्याहोरात्राणि”—इत्यादिना क्रयोत्तरकालेऽपीष्टकोपधानं मन्तीत्याह । सवत्सरधारणात् तद्रूपीऽग्निरित्युक्तम्, तत्र इष्टका अग्न्यवयवा इति च, अतः सवत्सरस्य यावन्ति दिनानि, तावत्स्य इष्टका उपहिता इत्युक्ते सवत्सरे त्रयोदशमासस्यापि सम्भवात् तत्सङ्ख्यायां इष्टकोपधानम् । अतस्त्रयोदशमासरूपाणि क्रयोत्तराख्यहानि तत्सङ्ख्याकाभिरिष्टकाभिर्यजमानलोका उपहिता भवन्तीत्यनेन यावन्तो लोकास्तावत्स्य इष्टका उपहिता इत्यर्थः ॥ २६ ॥

पञ्चालश्रोत्रासन्धरणदीक्षाकाला ये उक्तास्तेषां प्राथम्यं सुपजीव्यं प्रशंसति—“एतद्देवैव प्रथमा पीर्णमासीति ।

अथ पशुकर्मणः सवत्सररूपान्नेषु सङ्क्रासम्पत्तिं दर्शयितुं प्रतिजानीते—“अथातः सम्पदेवेति । ‘सम्पत्’ सम्पत्तिः, सङ्क्रासाम्यम्, तत् पशुकर्मान्योर्दर्शयिष्यत इत्यर्थः ॥ ३० ॥

“तदाहुः कथं मस्यैतत् कर्मेति । अग्निं संवत्सरात्मकं, तम् ‘कथं मितत् कर्माप्नोति’ । अत्रानुपपत्तिं ज्ञायं निव दर्शयति—

“कथं सवत्सरेष्विति । सवत्सररूपेण ‘अग्निना’ सङ्घं ‘कथं सम्पद्यते’ सङ्घात् कथं सम्पन्नं भवेदिति प्रश्नार्थं ॥

पञ्चपशुप्राजापत्यवायव्यरूपपञ्चतयेऽपि सम्पत्तिं दिदृशंयिषु पञ्चपशुपत्ने प्रथमं दशयति— “एतेषा वै पञ्चानां पशूनां मिति । तस्मिन् यज्ञे ‘सामिधेन्यं चतुर्विंशतिः’ । उक्ता प्रकृति गता पञ्चदश, “समास्त्वान्ने ऋतव”-इत्याद्या मध्ये विहितानवेति चतुर्विंशतिः । ‘द्वादश आप्रिय’ । “जङ्घा अस्य समिधो भवन्ति”-इत्याद्या आप्रीसञ्ज्ञका प्रयाजयाज्या द्वादशोक्ता * । ‘एकादश अनुयाजा’ । ‘एकादश उपयज’ उपयजो नाम पशुगुदहोमा । तदाहापस्त्वम् — “एकादशधा तिर्यक् कृत्वासन्निद्धन्नपर्यावर्त्तयन्ननूयाजानां षष्टकृते षष्टकृत एकैकं गुदकाण्डं प्रतिप्रस्थाता हस्तेन जुहति”-इति † । एता सर्वा मिलित्वा ‘षष्टापञ्चाशत्’ सङ्घात् सम्पन्ना ॥ ३१ ॥

असु, प्रसुते किं मायात् मित्याह— “तगो याष्टाचत्वारिंशदिति । उक्ताया षष्टापञ्चाशत्सङ्घाया मध्ये दश सङ्घा कृत्वा अत्रिंशत् षष्टापञ्चारिंशत्सङ्घा, तावत्सङ्घाच्चरजगतीशब्दरूपा, जगत्त्वपि हि द्वादशाक्षरपादेति पादचतुष्टये उक्तसङ्घा भवति । अस्या भूमौ सर्वं जगत् प्रतिष्ठितं मिति भूमिरपि जगतीशब्दवाच्या, सैव हि सर्वाग्निचयनाधिकरणं मिति आधाराधेययो-रभेदोपचारेण भूमिरेव अग्निशब्दवाच्या । अग्निर्यावत्परिमाण-

* पुरस्त्रान (७४-८० पृ०) द्रष्टव्याः ।

† आप० श्रौ० सू० ७. १७ ११ । “सप्तदं यच्छ खादेवेते-र्मनैः”-इति तत्त्वचरिषः ।

वचन , अश्वानेर्मात्रावयवो यावती यत्परिमाण , तत्कर्म-
सङ्क्राक तावदग्नि तदवयवसङ्क्राक भवति ॥ ३२ ॥

प्रोक्ताया एव सङ्क्राया प्राजापत्यात्मना सम्पत्ति प्रश-
सति— “यद्देवाष्टाचत्वारिंशदिति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ३३ ॥

अवशिष्टा दशसङ्क्रा प्रशसति— “अथ यानि दश सा दशा-
चरेति । ‘विराट् अग्नि’ अन्नात्मकत्वात् । अग्निर्विराट्
अन्नम् इति श्रुते विराजोऽन्नत्वम् * । अग्नेदिगात्मकत्व प्रागादि-
दिष्टु विभज्योपधीयमानत्वात् । प्राणापानादय पञ्च , नाग-
कूर्मकलकलदेवदत्तधनञ्जवाख्या पञ्चेति ‘दश प्राणा’ । यद्वा ,
प्राणा दश इन्द्रियाणि । अग्ने प्राणात्मकत्वम् , हिरण्यगर्भात्मक-
त्वात् । “यावानग्निरित्यादि पूर्ववत् ॥ ३४ ॥

एव पञ्चपशुपक्षेऽष्टापञ्चाशत् सङ्क्रा मग्न्यात्मना स्तुत्वा सव-
त्सराग्निना सम्पत्ति वक्तु सङ्क्रान्तर दर्शयति— “वपापशुपुरो-
डाश इति । ‘वपा’ वैश्वानर , ‘पशु पुरोडाश’ इति द्वौ ।
एताभ्यां सह षष्टिसङ्क्रा जाता । ‘मासस्य’ सवत्सरावयवभूतस्य
षष्टिसङ्क्रानि अहोरात्राणि विद्यन्ते , तत् षष्टिसङ्क्राक मास
तावत्सङ्क्राक महोरात्र माप्नोति । ‘मास’ सम्पन्न ‘मास’
स्त्रावयविनम् ‘ऋतुम्’ ‘माप्नोति’ , ऋतुर्हि मासइयात्मक ।
‘ऋतु’ अपि ‘सवत्सरम्’ माप्नोति , ऋतुषट्कात्मको हि सव-
त्सररूपोऽग्निरिति प्रागुक्तम् । अत सामिधेन्यादि वपापशुपुरो-

* ‘अग्नि मय्यन्ति ०—० अन्न विराट्’—इत्यादि (तै० ब्रा० १ ६
३ ३) अन्न विराट् , विराजेवान्नाद्य भवत्सरे—इत्यादि च (तै०
ब्रा० १. ८ १ २) हृदयम् ।

डाशान्तगता षष्टिसङ्ख्या सवत्सररूपात्मना सम्पन्नेति सर्वान् सवत्सरमध्यवर्तिन कामानाप्नोति । न चास्मिन् कर्मणि अन्नानि बहूनि सङ्क्षेयानि विद्यन्ते , तत् कथं षष्टिसङ्ख्येत्युक्तं मतं भाव— “अथेत्यादि । अथेति प्रश्ने । ‘अत’ उक्तसङ्ख्यात ‘अन्यत्’ ‘यत्’ अस्ति , ‘तत्’ ‘सवत्सरे’ विद्यमानम् ‘अन्तम्’ एव ‘तत्’ ॥ ३५ ॥

एव पञ्चपशुपक्षे सम्पत्तिं दर्शयित्वा प्राजापत्यपशुपक्षे दर्शयति— “अथेतस्य प्राजापत्यस्येति । अग्ने ‘एकविंशति सामिधेन्य’ हवि , पशुहृदयादिरूपं मित्यर्थं । एव मष्टापञ्चाशत् सम्पन्ना । तत्र पूर्वोक्तं फलं मतिदिशति— “स योऽष्टापञ्चाशतिं काम इति । अत्रापि सवत्सरान्निना सम्पत्तिं वक्तुं सङ्क्षेयान्तरं समुच्चिनोति— “हावाघाराविति । सुवाघारं सुचाघारश्चेत्यर्थं । एव षष्टिसङ्ख्याया सम्पन्नाया पूर्वोक्तषष्टिफलं मतिदिशति— “स य षष्ट्या कामोऽत्रैव तं मिति ॥ ३६ ॥

वायव्यपशुपक्षे सम्पन्ने सम्पत्तिं दर्शयति— “अथेतस्य नियुत्वतीयस्येति । “द्वौ स्त्रिष्टकताविति । पशुपुरोडाशं स्त्रिष्टकत् , पश्वङ्गस्त्रिष्टकश्चेति द्वयं मित्यर्थं । “वनस्पतिश्च वसाहोमश्चेति । पृषदाज्यद्रव्यको वनस्पतियागं स्त्रिष्टकतं प्रागनुष्ठेयं , हविषो याज्याया अर्धर्चे प्रतिप्रस्थान्ना कर्त्तव्यो वसाहोमः । अत्रापि फलद्वयवाक्यं पूर्ववद् योज्यम् ॥ ३७ ॥

पशुपशुपक्षे चयनकर्मादित्वात् तदवसागं कर्त्तव्यं , देवताविसगरूपसमिष्टयशुहोमं समाप्तिरूपावभृथश्च न कर्त्तव्याविति केषाञ्चित् पञ्च सोपपत्तिकं सुपन्वस्यति— “तदाहु

नेतस्य पशोरिति । पञ्चपशुपक्षेऽपि “अजिन चरति”—इत्युक्ते •
 अजस्य वा प्राजापत्यस्य वा वायव्यस्य वा पशोरित्यथ । ‘अग्ने’
 अग्निचयनकर्मण ‘एष’ उक्त ‘पशु’ पशुयाग ‘आरभ्य’
 कर्मोपक्रम , आदावनुष्ठेयमानत्वात् । ‘समिष्टयजूषि’ इति
 यत् , तत् ‘देवताना’ ‘व्यवसग’ विसर्जनम् । ‘अवभृथ’ इति
 यत् , तत् ‘सस्या’ कर्मसमाप्ति । अत कर्मोपक्रमे एव देवता
 विसर्जन कमसमापन च कर्तुं न युक्तमित्यर्थः ।

तन्मत निरस्यति— “स वै स मेव स्यापयेदिति । पूर्वं ‘प्रजा-
 पतिरितेन पशुना इष्ट्वा’ ‘अपश्यद्’ विचारितवान्,— ‘यथा’ येन
 प्रकारेण एतस्य ‘अग्ने’ ‘अन्त’ ‘न ‘पर्येत्’ पर्यगच्छत्, चिकीर्ष-
 माण स स्वय मेव तदपश्यत् इत्यन्वयः । यद्येकेनैव पशु
 नेष्ट्वाग्नेरन्त परिगच्छेत्, तद्धि समिष्टयजुरादिक न कर्त्तव्य
 स्यात्, न तथा, एकेन पशुना यागेऽपि इ? देवा पशुशरी-
 राणा मसु प्रासनात् तत्परिमाणमृत्तमप्रौष्टकोपधानादिक
 विना अन्यन्तगमनाभावसिद्धे पशुकर्म सस्थापयितव्य मित्य
 भिप्रायः ।

सस्थापनाकरणे अनिष्ट दृश्यितुं मनुवदति— “यद्देव
 सस्थापयति प्राण एष पशुरिति । पशो प्राणत्व पुरस्तादुक्तम् ।
 ‘तस्य’ पशो सम्बन्धि ‘यत्’ कर्म ‘अन्तरियात्’ व्यवहितं कुर्यात्,
 ‘प्राणस्य’ सम्बन्धिन मेकदेश मेव व्यवहितं कृतवान् भवति ।
 ‘तत’ च प्राणादन्तरित स अन्तर मेव ‘स्त्रिदेत’ श्रुतो
 भवति, ‘तस्मात्’ पशुकर्म ‘सस्थापदेव’ इत्यर्थः ॥

* पुरस्ताद् द्रष्टव्यम् (१ ब्रा० ७ क० ५४ इ० पृ० । का० श्रौ०
 सू० १६ १ १५-२२) ।

अथ पशुयागानन्तर चयनकर्मणि यजमानकर्त्तव्यानां निय-
मानां मीमासा वक्ष्यत इति प्रतिजानीते - “अथातो व्रताना
मेवेति ॥ ३८ ॥

कर्त्तव्याकर्त्तव्यविचार पूर्वोत्तरपक्षाभ्या निरूपयति—“तद् वृ
न्तेनेति । ‘पशु’ नाम ‘पूर्वा’ प्रथमभाविनी ‘दीक्षा’, दीक्षा-
कर्मोपक्रमार्थं मिति मत्वा पूवपक्षोद्भव । ‘अत’ पशुकर्मणो
दीक्षात्वात् यजमानस्योपरि शयनादिकम् ‘अनवक्रान्तम्’ अयुक्त
मित्यर्थ । दृषयति— “नेत्स्वेषा दीक्षेति । अत्र दीक्षा-
शब्दस्य मन्व्यार्थस्वीकार । मुख्यदीक्षाया “मेखलाया दीक्ष-
यति”—“कृष्णाजिनेन दीक्षयति”—इति * , मेखलाजिनयोरत्रा-
भावात् इय दीना न भवतीत्यथ । किं तत् पञ्चमुठान मिति ,
तत्राह— “इष्टका वा एता कुरुत इति । पशुयागो नामेष्टका-
करणमेव । ‘तस्मात्’ मासोपर्यासने ‘काम’ कुर्यात् । “एतद्
सर्वं मन्त्र मिति । पुरुषादिपशूना सर्वान्नत्वात् । ‘तद्’
‘यदा’ ‘आप्तम्’ ‘आरब्ध’ प्रक्रान्त भवति , तस्मात् ‘आ
सधुन’ मर्यादाया माङ्, सधुपर्यम् ‘यानि’ ‘अशनानि’
अन्नानि , ‘तेषा’ मध्ये ‘अस्य’ यत् ‘कामाशनम्’ इच्छया
भोजनम् । किं सर्वदा ? नेत्याह— “यदि न लभेतेति † । ‘यदि’
हि अत्र ‘न’ ‘लभेत’ लब्ध भवेत् , तर्हीत्यथ । एक नियम
माह— “मिथुन तु नोपेयादिति ‡ । मिथुनवर्जनं सर्वथा कार्यं

* तै० स ६ १ ३ १४ ४ प्रभृतिक इष्टयम् ।

† ‘यदि लभेत’—इत्येव सर्वमूलपुस्तकपठ ।

‡ अहनि मांसमैथुने वर्जयेत्—इति का० श्रौ० सू० २ १ ८ ।

‘अहनि , अस्मिन् प्रसूते ब्रह्मेऽहनि’—इति तत्र तट्टीकाकार ।

मित्येतत् प्राप्तम्, तस्यावधिं दर्शयति— “पुरा मैत्रावरुण्यै
पयस्याया इति । पञ्चम्यथे चतुर्थी । आर्मिन्नायागपर्यन्तम् ।
अथ कात्यायन— “मैथुन वर्जयेदा पयस्याया, मांघो
पर्यासने चेच्छत्”—इति * ।

तस्य नियमस्य विधायक ब्राह्मण मतिदिशति— “तस्यो-
परि बन्धुरिति । ‘उपरि’ उत्तरत्र नवमकाण्डे “अथ मैत्रा-
वरुण्या पयस्यया यजते”—इति † भैत्रावरुणी पयस्या विधाय
अन्नात्— “स यत्रेतयानिष्टा मानुष्यां चरेत् प्रत्यवरोह स यथा
दैव सन् मानुष स्यात् तादृक् तत्”—इति ‡ ॥ ३८ ॥

अस्मिन् यज्ञे ब्रह्ममन्त्रदायक दक्षिणादान पूर्वोत्तरपञ्चाम्य
निषेधयति— “तदाहुर्दद्यादेतस्मिन् यज्ञे दक्षिणा मिति ।
‘ब्रह्मण’ ‘आदिष्टदक्षिणाम्’ प्रतिनियतदक्षिणाम् । ‘भिषज्जयित’
चिकित्सित । भिषज् शब्दात् कण्ठादिभ्यो यक्, तदन्तात्
कर्मणि ङ, इडागम । “इष्टका वा एता मिति । पशुयागो
नामिष्टकाकरणम्, तस्मात् प्रतीष्टक दक्षिणादानसम्भनम्, पशु-
यागे दक्षिणादान मित्यर्थ । पशौ देयाया दक्षिणाया काल
दजयति— “अमुञ्चैव दद्यादिति । ‘अमुहि’ अद् शब्दो विप्र-
कष्टवचन । अयनकर्मणो दक्षिणादानकाले ‘अस्य’ ब्रह्मणो

* का० श्रौ० सू० १६ १ २८, २९ । “पयस्या मैत्रावरुणी,
तत्रैव दोहन श्रुते वा दध्यग्नयति”—इति, मित्रावरुणाभ्यां पयस्याम्
—इत्यादि च द्रष्टव्यम् (४ ४ ७ ८, ९ १ १९ । पञ्चम हवि) ।

†, ‡ ९ का० ५ अ० १ ब्रा० ५४ क० द्रष्टव्यम् । ‘अग्ने व्रतपतये
ब्रथेऽहनि मैथुनमांसभोजनं चेत”—इति च तत्र प्रायश्चित्त सूचि-
तम् (३५ ४ ३७) ।

‘यद्’ देयम् ‘उपकल्पेन’ अदत्तम् स्यात्, तदा तद् देय
मित्यर्थं ॥ ४० ॥ १ [२ २] ॥

इति त्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठे काण्डे द्वितीयेऽध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीय ब्राह्मणम्)

एतद्दे॒ दे॒वा अ॒ब्रुवन् । चे॒त॒स्र॒ध्व॒ मि॒ति चि॒ति
मि॒च्छ॒ते॒ति वा॒व तद्ब्रु॒वस्ते॒षा चे॒त॒य॒मा॒ना॒ना
प्र॒जा॒प॒ति॒रि॒मा प्रथ॒मा॒ऽऽ स्व॒य॒मा॒ह॒स्या चि॒ति म॒प॒
श्र॒य॒त् त॒स्मा॒त्ता प्र॒जा॒प॒ति॒नो॒प॒द॒धा॒ति ॥ १ ॥

त॒ म॒ग्नि॒र॒ब्र॒वीत् । उ॒पा॒ह मा॒या॒नी॒ति के॒ने॒ति
प॒शु॒भि॒रि॒ति तथे॒ति प॒श्वि॒ष्ट॒क॒या ह त॒दु॒वा॒चै॒षा
वा॒व प॒श्वि॒ष्ट॒का य॒दूर्ध्वे॒ष्ट॒का त॒स्मात् प्रथ॒मा॒यै
स्व॒य॒मा॒ह॒स्याया ऽ॒न॒न्त॒र्हि॒ता दूर्ध्वे॒ष्ट॒को॒प॒धी॒य॒ते
त॒स्मा॒द॒स्या ऽ॒न॒न्त॒र्हि॒ता ओष॒धयो॒ ऽन॒न्त॒र्हि॒ता
प॒श॒वो ऽन॒न्त॒र्हि॒तोऽग्नि॒र॒न॒न्त॒र्हि॒तो ह्येष॒ एत॒यो॒
पैत् * ॥ २ ॥

* ‘एतयोपेतु’—इति ग, घ। ‘एतयोपेत’—इति ङ ।

ते ऽब्रुवन् । चेतुयध्व मेवेति चिति मिच्छ-
तेति वाव तदब्रुवन्नित ऊर्ध्वं मिच्छतेति तेषा
चेतयमानाना मिन्द्राग्नी च विष्टकर्म चान्त-
रिच्च द्वितीयाऽ स्वयमाहृषा चिति मपश्य-
त् तस्मात् ता मिन्द्राग्निभ्या च विष्टकर्मणा चोप-
दधाति ॥ ३ ॥

तान् वायुरब्रवीत् । उपाह मायानीति केनेति
दिग्भिरिति रथेति दिश्यामिर्हं तदुवाच तस्माद्
द्वितीयायै स्वयमाहृषाया ऽचनन्तर्हिता दिश्या
उपधीयते तस्मादन्तरिष्ठादनन्तर्हिता दिशोऽनन्त-
र्हितो वायुरनन्तर्हितो ह्येष एताभिरुपैत् * ॥ ४ ॥

तेऽब्रुवन् । चेतुयध्व + मेवेति चिति मिच्छतेति
वाव तदब्रुवन्नित ऊर्ध्वं मिच्छतेति तेषा चेतय-
मानाना परमष्टी द्वि तृतीयाऽ स्वयमाहृ-
षां चिति मपश्यत् तस्मात् तां परमष्टितोपदधा-
ति ॥ ५ ॥

* एताभिरुपैत्—इति ग, घ ।

† 'तेऽब्रुवन् चेतुयध्व'—इति क, छ ।

तु मसावादित्योऽब्रवीत् । उपाह मायानीति
 केनेति लोकम्पृणयेति तद्येत्थेष वाव लोकम्पृणा-
 त्मना हैव तदुवाच तस्मात्तृतीया स्वयमाहस्ता-
 नन्तर्हितालोकम्पृणायाम् उपधीयते तस्मादसावा-
 दित्योऽनन्तर्हितो दिवोऽनन्तर्हितो ह्येष एत-
 योपैत् * ॥ ६ ॥

तदेता वाव षड् देवता । इदं सर्वं
 मभवन् यदिदं किञ्च ते देवाश्चर्षयश्चाब्रुवन्निमा
 वाव षड् देवता । इदं सर्वं मभून्नप तुज्जा-
 नीत यथा व्यय मिहाप्यसामेति तेऽब्रुवञ्चेतयध्व
 मिति चिति मिच्छतेति व्वाव तदब्रुवस्तदिच्छत यथा
 व्यय मिहाप्यसामेति तेषा चेतयमानाना देवा
 द्वितीया चिति मपश्यन्नृषयश्चतुर्थीम् † ॥ ७ ॥

तेऽब्रुवन् । उप व्यय मायामेति केनेति यदेषु
 लोकेषूपैति तथेति तद्यदृङ् पृथिव्या अर्वाचीन
 मन्तरिक्षात्तेन देवा उपायस्तदेषा द्वितीया चिति-

* 'एतयोपैत्'—इति ग, घ । 'एतयोपैत—इति ङ ।

† '० चतुर्थीम्'—इति ग, घ । 'चतुर्थीम्'—इति ङ ।

रथ यद्रूपं मन्तरिक्षाद्वाचीनं दिवस्तेनऽर्षेय उपायं-
स्तदेषा चतुर्थी चितिः ॥ ८ ॥

ते यद्ब्रुवन् । चेतयद्ब्रु मिति चिति मिच्छ-
तेति वाव तद्ब्रुवन् यच्चेतयमाना अपश्यस्तस्मा-
च्चितयः ॥ ९ ॥

प्रजापतिः प्रथमा चिति मपश्यत् । प्रजा-
पतिरेव तस्या आर्षेय देवा द्वितीया चिति मप-
श्यन् देवा एव तस्या आर्षेय मिन्द्राग्नी च विश्व-
कर्मा च तृतीया चिति मपश्यस्त एव तस्या आ-
र्षेय मृषयश्चतुर्थी चिति मपश्यन्मृषय एव तस्या
आर्षेय परमेष्ठी पञ्चमी चिति मपश्यत् परमेष्ठेऽव
तस्या आर्षेयः स यो हैतदेवं चितीना
मार्षेयं वेदार्षेयवत्यो हास्य बन्धुमत्यञ्चितयो
भवन्ति ॥ १० ॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीय ब्राह्मणम् [२. ३] ॥

उत्तरत्रोपधास्यमानानां चितीनां मृषिदेवतासम्बन्धेनोत्पत्ति-
प्रकारः, तत्सङ्ग्राहविशेषः, स्वयमाह्वसेष्टकानां स्थानविशेष-
प्रदर्शनञ्च तृतीये ब्राह्मणे प्रतिपाद्यते । स्वयमाह्वसेष्टकादिस्त्री

भूम्यन्तरिक्षद्युलोकान्तिका । अत एव प्रथममध्यमोत्तमाद्यु-
चितिषूपधेया ।

तत्र प्रथमायाश्चितेरुपपत्तिं दर्शयति— “एतद्दे देवा अहु-
वन्निति । ‘एतद्’ वक्ष्यमाणं मर्थजातम् अवोचत् । तदाह—
“चितयध्व मित्तीति । स्वय मेवैतस्य पदस्यार्थं माह— “चिति
मिच्छतेतीति । चेतयध्व मित्येतेन चिति मिच्छते वाव तदनुव-
न्निति । ‘तेषां’ ‘चितयमानानां’ चिति मिच्छता देवानां मध्ये
प्रजापति ‘इमा’ भूमिरूपां प्रथमा ‘स्वयमाहस्ता’ स्वय मेव
मध्ये छिन्ना शिलारूपा मिष्टका ‘चितिम्’ ‘अपश्यत्’ । यस्मात्
प्रजापतिरपश्यत्, ‘तस्मात्’ ‘ताम्’ इष्टका ‘प्रजापतिना’
“प्रजापतिश्चा सादयत्”—इत्यादिना * प्राजापत्यमन्त्रेण ‘उप-
दधाति’ ॥ १ ॥

तस्मिन् मन्त्रे † “अग्निश्चाभिपातु’—इत्यग्निसम्बन्धं श्रूयते,
त मपि दर्शयति— “त मग्निरब्रवीदिति । ‘तम्’ इष्टकाकारं प्रजा-
पतिम् अग्निम् ‘अग्नि’ ‘अह’ स्वयम् ‘उपायानि’ आगच्छानि
‘इति’ ‘अब्रवीत्’ । ‘केन’—इत्यादिना प्रश्नोत्तरे प्रजापत्यग्न्यो,
‘तथा’—इति प्रजापतिरङ्गीकारोक्ति । ‘पशुभि’—इति यदग्नि-

* वा० स० १३ १६—१६ ।

† ‘तस्मिन् चतुर्ऋचे वर्गे’—इति वक्तव्यम्, “अग्निश्चाभिपातु’—
इत्यस्य तत्तृतीये मन्त्रे समाप्त्वागश्रुते । वस्तुतो हि ध्रुवासीत्यादीनां
चतुर्णां मेव मन्त्राणां तत्र विधानम् । तथाहि— “स्वयमाहस्तां पुरुषे
शर्करां छिदां ध्रुवासीति’—इति का० श्रौ० सू० १७ ४ १५ । तदेव
स्वयमाहस्योपधानमन्त्राणां प्रथमो ध्रुवासीति द्वितीय प्रजापति
द्वेति, तृतीयो भूरसीति, चतुर्थो विश्वस्ता इति, तस्यैवोत्तरार्द्धं
श्रुतम् अग्निश्चाभिपात्विति ।

नोक्तम्, तद् विवृणोति— “पश्चिष्टकया च तदुवाचेति । पश्चिष्टकास्वरूप माह— “यद् दूर्वेष्टकेति । दूर्वेष्टकया सहाग्नि-
रश्च माधानीत्यर्थं सिद्धो भवति । यस्मादेतया अग्निरनन्त-
र्हित उपागच्छत्, ‘तस्मात्’ प्रथम स्वयमाहोपधानान-
न्तर मेव ‘दूर्वेष्टकोपधीयते’ । तदिदं प्रथमसति — “तस्मादस्या
अनन्तर्हिता ओषधय इति । ‘अस्या’ भूमे ‘ओषधय’ अन-
न्तर मेवोत्पन्ना, दूर्वाणा मोषधित्वात् । पशूना दूर्वात्वात्
दूर्वेष्टकया ‘पशव’ अपि ‘अनन्तर्हिता’ उपहिता भवन्तीति ।
अत एव स्वयमाहोपधानानन्तर दूर्वेष्टकोपधानम् ।

तदुपधानमन्त्रद्वयं च सप्तमे काण्डे समान्नास्यते— “स्वय-
माहोपधानं सुपदधाति”—इत्युपक्रमस्य *, “ता वै प्रजापतिनोप-
दधाति” †, “अथ दूर्वेष्टका सुपदधाति” ‡, “काण्डात्काण्डा-
त् प्ररोहन्तीति”—इति § । प्रथम स्वयमाहोपधानमन्त्रे
प्रजापत्यभिसम्बन्ध, तस्या भूमिरूपत्वं चोक्तम्— “प्रजापति-
स्वासादयत्नपास्पृष्टे”—इत्युपक्रमस्य ॥ “भूरसि भूमिरस्यदितिरसि”
—इति ¶ मध्ये, “अग्निष्वाभिपातु मद्वा स्वरत्या ***”—इति
चात्त इति ॥ २ ॥

* ७ का० ४ अ० २ ब्रा० १ क० ।

† ७ का० ४ अ० ३ ब्रा० ५ क० ।

‡ ७ का० ४ अ० २ ब्रा० १० क० ।

§ ७ का० ४ अ० २ ब्रा० १४ क० । ‘काण्डात्काण्डात्’—इति वा०
स १३ २० । “मूलाग्रवर्ती दूर्वा’ तस्यां पुरश्चात् भूमिं प्राप्तां
काण्डात् काण्डादिति”—इति चात्त का० श्रौ० सू० १७ ४ १८ ।

॥ ७ का० ४ अ० २ ब्रा० ६ क० ।

¶ वा० स० १३ १८ ।

*** वा० स० १३ १६ ।

अथ द्वितीयस्वयमाहखेष्टकाप्रधानाया तृतीयचित्तेत्यपि दर्शयति— “तेऽब्रुवन्निति । पूर्ववद् व्याख्येयम् । चिति मिच्छतेति यदुक्तम् , तत्तात्पर्यं दर्शयति— “इत जर्षं मिच्छतेति । ‘इत’ पञ्चगुष्ठानाद् ‘जर्षं’ चितिम् ‘इच्छत’ इत्यर्थं । ‘इन्द्रानी च विश्वकर्मा च’ अन्तरिक्षरूपा ‘द्वितीया’ स्वयमाहखेष्टकाम् ‘अपश्यन्’ । ‘तस्मात्’ ‘ताम्’ इष्टकाम् इन्द्राग्निदेवत्वमन्त्रेण †, विश्वकर्मदेवत्वमन्त्रेण ‡ चोपदध्यात् ॥ ३ ॥

तन्मन्त्रे च “वायुद्वाभिपातु”-इति † वायुसम्बन्धं श्रूयते , त माह— “तान् वायुरब्रवीदुपाह मिति । ‘तान्’ इन्द्रानी विश्वकर्माणश्च । ‘किन’-इत्यादिनी प्रश्नोत्तरे पूर्ववत् । “दिग्भिरिति । यदिन्द्राग्निभ्या विश्वकर्मणा चोक्तम् , तद् विवृणोति— दिश्याभिर्हं तदुवाचेति । दिशि भवा दिश्या इष्टका , ताभिः अगच्छानीत्युक्तवान् । “दिगादिभ्यो यत्”-इति § दिक्शब्दात् यत् प्रत्यय । ‘तस्मात्’ द्वितीयस्वयमाहखोपधानानन्तरम् , दिश्येष्टकोपधानम् ॥ । तदुपधानमन्त्रद्वयञ्चाष्टमे काण्डे प्रदर्शयिष्यते ¶ । तन्मन्त्रे प्रथमं मिन्द्राग्निविश्वकर्मसम्बन्धं , मध्ये अस्या अन्तरिक्षरूपत्वम् , अन्ते वायुसम्बन्धं इति *** ॥ ४ ॥

* वा० सं० १४ ११ ।

† वा० सं० १४ १५ ।

‡ वा० सं० १४ १२ उत्तरार्द्धे च द्रष्टव्यं ।

§ पा० सू० ४ ३ ५४ ।

॥ का० श्रौ० सू० १७. ६. १, २, ३ ।

¶ ऋका० ३ अ० १३० १२, १३ १४ ।

*** वा० सं० १४ १३, १४ ।

अथ तृतीयस्वयमादृष्ट्याप्रधानाया पञ्चमचितेरुत्पत्तिं दर्शयति—“तेऽनुवन्नित्यादि । पूर्ववत् । ‘परमेष्ठी’ ‘दिव’ द्युल्लोकात्मिकां ‘तृतीया’ ‘स्वयमादृष्ट्याम्’ इष्टकाम् ‘अपश्यत्’ । ‘तस्मात्’ ‘ताम्’ इष्टकाम् ‘परमेष्ठिना’ “परमेष्ठी त्वा सादयतु” —इति मन्त्रेण * उपदध्यात् † ॥ ५ ॥

तस्मिन् मन्त्रे सूर्यस्वाभिपातु” —इति सूर्यसम्बन्धं श्रूयते ‡, त दर्शयति— “त मसावादित्योऽन्नवौदिति । “लोकम्पृणयेतीति । एतन्नामधेयेष्टकया । लोकम्पृणयेति यदादित्येनोक्तम्, तद् विवृणोति— “आत्मना ह्यैव तदुवाचेति । तस्या तृतीयाया स्वयमादृष्टेष्टकाया लोकम्पृणायाम् पौर्वापर्येण उपधानमुत्तरत्र वक्ष्यते । तन्मन्त्रे § पूर्ववदादिमध्यान्तेषु परमेष्ठिसम्बन्धं, द्युल्लोकरूपत्वम्, सूर्यसम्बन्धश्च विद्यते ॥ ॥ ६ ॥

इत्थं प्रथममध्यमोत्तमास्तिस्त्रिचिदय ऋषिदेवतासम्बन्धित्वेन दर्शिता, इतः परं द्वितीयचतुर्थींश्चित्योरुत्पत्तिप्रकारं वक्तुं उक्तचितित्रये ऋषिदेवता परिगणयति— “तदेता वाव षड् देवता इति । प्रजापतीन्द्राग्निविश्वकर्मपरमेष्ठिनस्त्रय ऋषयः, अग्निवायुसूर्यास्तिस्त्रो देवता, इति षड् देवता इत्युक्तम् । इन्द्राग्नोर्विश्वकर्मणश्च सहैव चितिदृष्टत्वेनैका देवतेति परिगणनया षट् देवता भवन्तीत्यर्थः । लोकानां भूम्यादीनां त्रित्वात्,

* वा० स० १५ ६४ । † का० श्रौ० सू० १७ १२ २६ ।

‡ का० श्रौ० १७ १२ २४ सूत्रेऽपि विहितं, परमेष्ठीति मन्त्र (वा० स० १५ ५८), तस्मिन् नास्ति सूर्यसम्बन्ध इति चात्र ध्येयम् ।

§ वा० स० १२ ५४—५६=१५ ५६—६१ ।

॥ का० श्रौ० सू० १७ १ १७, पुनस्तत्रैव १२, २५ ।

तदभिमानिना मग्न्यादीनाञ्च त्रित्वात्, एतेषु सर्वसङ्ग्रहभि-
 प्रायेण “इदं सर्वं मभवन् यदिदं किञ्च”—इत्युक्तम् । “ते
 देवा ऋषय इति । उक्तव्यतिरिक्ता ‘ऋषयो देवाश्च’ परस्परम्
 ‘अब्रुवन्’ । उक्तिप्रकार दर्शयति— “इमा वाव षड् देवता
 इति । प्रजापत्यादय एव षड् देवता ‘सर्वम्’ अभूवन्,
 ‘वयम् अपि’ देवा ऋषयश्च ‘इह’ अस्मिन् चयनकर्मणि ‘यथा’
 येन प्रकारेण ‘असाम’ भवेम । अस्तेर्लोऽटि रूपम् । चयन-
 मध्ये भवनम् ‘उपजानीत’ अन्योन्य विचारयतेति अन्ये देव-
 र्षयोऽब्रुवन् ॥

‘तेऽब्रुवन्नित्यादिना द्वितीयचतुर्थींश्चित्योरुत्पत्तिरुक्ता । प्रथम-
 स्वयमादृष्टाचिन्तेरनन्तर देवदृष्टा द्वितीया चिति, द्वितीयस्वय-
 मादृष्टानन्तर ऋषिदृष्टा चतुर्थी चिति, एव पञ्च चितय
 सम्पन्ना इत्यर्थं ॥ ७ ॥

“तेऽब्रुवन्नुपेति । “तद् यदृषं पृथिव्या इति । ‘पृथिव्या’
 भूलोकाद् ‘जर्षम्’ ‘अन्तरिक्षादर्वाचीन’ ‘यत्’ पदार्थजात मस्ति,
 ‘तेन’ सह ‘देवा’ द्वितीया चितिम् उपागच्छन् । ‘अन्तरिक्षात्
 जर्षम्’ ‘दिव’ द्युलोकात् ‘अर्वाचीनम्’ ‘यद्’ वसुजात मस्ति,
 ‘तेन’ सह ‘ऋषय’ चतुर्थी चिति मपश्यन्नित्यर्थं ॥ ८ ॥

चितिशब्द निर्वृत्ति— “ते यदब्रुवन्नि । यस्मात् तेषु
 चोक्ता प्रजापत्यादय सर्वेऽपि ‘चेतयध्व मिति’ उक्ता चितिं
 दृष्टवन्त, ‘तस्मात्’ चितिससर्गात् चितिशब्दो निरुक्तः । “चिति
 सञ्ज्ञाने” * , क्तिनि धातुतकारलोपे कृते रूप मिति मन्तव्यम् ।
 यद्वा “चिञ् चयने”—इति † अस्य क्तिनि रूपम् ॥ ९ ॥

उक्तानां स्वयमादृशादीना पञ्चानां चितीनां * प्रजापत्या-
दयोऽग्न्यादयश्च ऋषयो देवाश्चोक्ता , तत्र ऋषीनेव सुखप्रति-
पत्तये दर्शयति— “प्रजापति प्रथमां चिति मपश्यदिति ।
“प्रजापतिरेव तस्मात्तस्येय मिति । एवकारोऽग्न्यनिवृत्त्यर्थं ।
‘तस्या ’ प्रथमायाश्चिते ‘भाषेयम्’ । ऋषिरेवार्थेयम् , स्वार्थिको
ठक् प्रत्यय ।

चितीना ऋषिविदुष फल माह— “स यो हैतदेव मिति ।
‘अस्य’ वेदितु ‘चितय’ ‘भाषेयवत्य’ ऋषिसम्बद्धा , ‘बभ्रु
मत्य’ विधायकब्राह्मणानूदिता । वेदनभाषेण ऋषिदृष्टा ब्राह्मण-
विहिताश्चितयोऽनुष्ठिता ‘भवन्ति’ इत्यर्थं ॥ १० ॥ २ [२ ३] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे प्रथमेऽध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्ह निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेस्वर ॥ १ ॥

ब्रह्माण्ड गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषी स्वर्णगर्भम् ,
समाब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमी ।
रत्नोक्ता रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणि सिङ्गणायी ,
व्यन्त्राणीद्विस्त्रचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्त घटश्च ॥

धान्याद्रि धन्यजन्मा तिलभव मतुल स्वर्णजं वर्षामुख्य ,
 कार्पासीय कृपावान् गुडकृत मज्जो राजत राजपूज्य ।
 आण्योत्य प्राज्यजन्मा लवणज मन्वृष शार्करं चार्कतेजा ,
 रत्नाब्जो रत्नरूप गिरि मज्जत सुदा पात्रसास्त्रिङ्गणार्थं * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
 श्रीहरिहरमहाराजसाम्नाज्यधुरन्धरेण
 सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 षष्ठकाण्डे द्वितीयाध्याय समाप्त ॥ २ ॥

(अथ तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्)

एतद्दे॒ दे॒वा॒ अब्रु॒वन् । चेत॒य॒ध्व॒ मिति॒ चि॒ति॒
मि॒च्छ॒ते॒ति॒ वाव॒ तद्ब्रु॒व॒स्तेषा॑ चेत॒य॒मा॒ना॒ना॒ऽ
स॒वि॒तै॒ता॒नि॒ सा॒वि॒त्रा॒ण्य॒प॒श्य॒द्युत् स॒वि॒ता॒प॒श्यत् त॒-
स्मात् सा॒वि॒त्रा॒णि॒ स ए॒ता॒ म॒ष्टा॒गृ॒ही॒ता॒ मा॒हु॒ति॒
म॒जु॒हो॒ता॒ऽ ह्य॒वे॒मा॒ म॒ष्ट॒धा॒वि॒हि॒ता॒ म॒षा॒ढा॒ म॒प॒श्यत्
पु॒रै॒व॒ सृ॒ष्टा॒ऽ स॒ती॒म् * ॥ १ ॥

ते॒ यद्ब्रु॒वन् । चेत॒य॒ध्व॒ मिति॒ चि॒ति॒ मि॒च्छ॒-
ते॒ति॒ वाव॒ तद्ब्रु॒व॒न्य॒च्चे॒त॒य॒मा॒ना॒ अ॒प॒श्य॒स्त॒स्मा॒-
च्चि॒ति॒रा॒हु॒ति॒र्वै य॒ज्ञो॒ य॒दि॒ष्टा॒प॒श्यत् त॒स्मा॒दि॒-
ष्ट॒का ॥ २ ॥

ता॒ वा॒ ऽए॒ता॒म् † । ए॒का॒ऽ स॒ती॒ म॒ष्टा॒गृ॒ही॒ता॒
म॒ष्टा॒भि॒र्य॒जु॒र्भि॒र्जु॒हो॒ति॒ त॒स्मा॒दि॒य॒ मे॒का॒ स॒त्य॒ष्ट॒धा॒
वि॒हि॒ता ‡ ॥ ३ ॥

* 'सतीम्'—इति ग, घ ।

† 'एताम्'—इति ग, घ ।

‡ 'विहिता'—इति ग, घ ।

ता मूर्ध्नि मुञ्जुल्लन् जुहोति । इमाऽ तद्रु-
र्द्धाऽ रूपैरुद्गृह्णाति तस्मादिय मूर्ध्नि रूपैः * ॥ ४ ॥

ताऽ सन्ततां जुहोति । एतद्दे देवा अवि-
भयुर्यद्दे न इह रक्षाऽसि नाष्टा नान्ववेयु रिति त
ऽएतऽ सन्ततहोम मपश्यन् रक्षसा नाष्टाणा मन-
न्ववायनाय तस्मात् सन्ततां जुहोति ॥ ५ ॥

यद्देवैता माहुति जुहोति । सवितैषोऽग्निस्त
मेतयाहुत्या पुरस्तात् प्रीणाति त मिष्टा प्रीत्वा-
थैनऽ सम्भरति तद्यदेतया सवितार प्रीणाति
तस्मात् सावित्राणि तस्माद्वा ऽएता माहुति
जुहोति ॥ ६ ॥

यद्देवैता माहुतिं जुहोति । सवितैषोऽग्निस्त
मेतयाहुत्या पुरस्ताद्रेतो भूतऽ सिञ्चति यादृग्वै
योनी रेतः सिञ्चने तादृग् जायते तद्यदेतया
सवितारऽ रेतो भूतऽ सिञ्चति तस्मात् सावि-
त्राणि तस्माद्वा ऽएता माहुतिं जुहोति ॥ ७ ॥

सुवश्नात्र सुक् च प्रयुज्येते । व्याग्वै सुक्

प्राणः सुवो व्वाचा च वै प्राणेन चैतद्ग्रे देवाः
कर्मान्वैष्णंस्तस्मात् सुवश्च सुक् च ॥ ८ ॥

यद्देव सुवश्च सुक् च । यो वै स प्रजा-
पतिरासीदेष स सुवः प्राणो वै सुवः प्राणः
प्रजापतिरथ या सा व्वागासीदेषा सा सुग्योषा
वै व्वाग्योषा सुगथ यास्ता आप आयन्वाचो
लोकादेतास्ता या मेता माहुति जुहोति ॥ ९ ॥

ताऽ सन्ततां जुहोति । सन्तता हि ता आप
आयन्नथ यः स प्रजापतिस्त्रय्या विद्याया सहापः
प्राविशदेष स येरेतद्यजुर्भिर्जुहोति ॥ १० ॥

तद्यानि त्रीणि प्रथमानि । इमे ते लोका
अथ यन्नतुर्थं यजुस्त्रयी सा विद्या जगती सा
भवति जगती सर्वाणि कुन्दाऽसि सर्वाणि
कुन्दाऽसि त्रयी विद्याथ यानि चत्वार्युत्तमानि
दिशस्तानीमे च वै लोका दिशश्च प्रजापतिरथेषा
त्रयी विद्या * ॥ ११ ॥

स जुहोति । युञ्जानः प्रथमं मन इति

प्रजापतिर्वै युञ्जानः स मन एतच्छै कर्मणेऽयुक्त
तद्यन् मन एतच्छै कर्मणेऽयुक्त तस्मात् प्रजा-
पतिर्युञ्जानः ॥ १२ ॥

तत्त्वाय* सविता धिय इति । मनो वै
सविता प्राणा धियोऽग्नेर्ज्योतिर्निचाय्येत्यग्नेर्ज्योति-
र्दृष्टेत्येतत् पृथिव्या ऽअध्याभरदिति पृथिव्यै ह्येन-
दध्याभरति ॥ १३ ॥

युक्तेन मनसा व्यय मिति । मन एवैतदे-
तच्छै कर्मणे युक्ते न ह्ययुक्तेन मनसा किञ्चन
सम्प्रति शक्नोति कर्त्तुं देवस्य सवितुः सव
ऽइति देवेन सवित्रा प्रसूता इत्येतत् स्वर्गाय
शक्नोति यथैतेन कर्मणा स्वर्गं लोकं मियादेव
मेतदाह शक्नोति शक्नोति हि स्वर्गं लोक
मेति ॥ १४ ॥

युक्ताय सविता देवानिति । मनो वै
सविता प्राणा देवाः स्वर्गतो धिया दिव मिति
स्वर्गं हैनाल्लोकं यतो धियैतच्छै कर्मणे युयुजे

बृहज्ज्योतिः करिष्यत इत्यसौ वा ऽग्नादित्यो
 बृहज्ज्योतिरेषु उ ऽएषो ऽग्निरेतस्वेतुं सस्करिष्यन्तो
 भवन्ति सविता प्रसुवाति तानिति सवितृप्रमूता
 एतत् कर्म करवन्नित्येतत् ॥ १५ ॥

युञ्जते मन उत युञ्जते धिय इति । मन-
 श्चैवैतत् प्राणाश्चैतश्चै कर्मणो युङ्क्ते विप्रा विप्र-
 स्येति प्रजापतिर्व्यै विप्रो देवा विप्रा बृहतो
 विपश्चित इति प्रजापतिर्व्यै बृहन्विपश्चिदि होत्रा
 दध ऽइति यद्वा ऽएषु चीयते तदेष होत्रा विधत्ते
 चिते ह्येतस्मिन् होत्रा अधिर्विधीयन्ते व्युना-
 विदित्येषु हीदं व्युन मविन्ददेक इदित्येको ह्येष
 इदं सर्वं व्युन मविन्दन् मही देवस्य सवितुः
 परिष्टुतिरिति महती देवस्य सवितुः परिष्टुति-
 रित्येतत् ॥ १६ ॥

युजे वा ब्रह्मा पूर्यं नमोभिरिति । प्राणी
 वै ब्रह्मा पूर्यं मन्त्र नमस्तत्तदेषैवाहुतिरन्न मेतयैव
 तदाहुत्यैतेनान्नेन प्राणानेतश्चै कर्मणो युङ्क्ते
 विश्लोक एतु पृथिव मूररिति यथोभयेषु देव-
 मनुष्येषु कीर्त्तिश्लोको यजमानस्य सादेव मेतदाह

शृण्वन्तु ऋषवे ऽअमृतस्य पुत्रा इति प्रजापति-
 र्वा ऽअमृतस्तस्य ऋषवे देवाः पुत्रा चा ये
 धामानि दिव्यानि तस्थुरितीमे वै लोका दिव्या-
 नि धामानि तद्य ऽएषु लोकेषु देवास्तानेत-
 दाह ॥ १७ ॥

यस्य प्रयाण मन्वन्यऽ इत्ययुरिति । प्रजा-
 पतिर्वा ऽएतद्ग्रे कर्माकरोत् तत्ततो देवा अकुर्वन्
 देवा देवस्य महिमान मोजसेति यज्ञो वै महिमा
 देवा देवस्य यज्ञं व्वीर्यं मोजसेत्येतद्य. पार्थिवानि
 विममे स एतश्च इति यद्वै किञ्चास्यां तत्
 पार्थिवं तदेष सर्वं विमिमीते रश्मिभिर्द्वेन-
 दभ्यवतनोति रजाऽसि देव सविता महिस्व-
 नेतीमे वै लोका रजाऽस्यसावादित्यो देव सविता
 तानेषु महिम्ना विमिमीते ॥ १८ ॥

देव सवितः प्रसुव यज्ञ प्रसुव यज्ञपति
 भगायेति । असौ वा ऽआदित्यो देवः सविता
 यज्ञो भगस्तु मेतदाह प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपति
 भगायेति दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतं नः पुना-
 त्वित्यसौ वा ऽआदित्यो दिव्यो गन्धर्वो ऽज्ञं केतो-

ऽन्नपूरन् न. पुनात्वित्येतद्वाचस्पतिर्वाचं नः स्वद-
त्विति व्वाग्वा ऽद्द कर्म प्राणो व्वाचस्पतिः प्राणो
न द्द कर्म स्वदत्वित्येतत् ॥ १९ ॥

इमं नो देव सवितर्यज्ञं प्रणयेति । असी
वा ऽत्रादित्यो देवः सविता यद् वा ऽष्ट
यज्ञियं कर्म प्रणयति तदुनार्त्तं स्वस्त्युद्भूतं मश्रुते
देवाव्य मिति यो देवानुवदित्येतत् सखिविद्
सव्राजित धनजितं स्वर्जित मिति य एतत्
सुर्व्वं विन्दादित्येतद्देव्युचा स्तोमं समर्द्धय गाय-
त्रेण यन्तरं बृहद् गायत्रवर्त्तनीति सामानि स्वा-
हेति यजूषि सैषा त्रयी विद्या प्रथमं जायते
यथैवादो ऽमुत्राजायतैव मथ य सोऽग्निरुदज्यतैष
स योऽत ऊर्द्धं मग्निश्चीयते ॥ २० ॥

तान्येतान्यष्टौ सावित्राणि । अष्टाक्षरा गायत्री
मायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन
मेतद्रेतो भूतं सिञ्चति तानि नव भवन्ति
स्वाहाकारो नवमो नव दिशोऽग्निर्नव प्राणाः
प्राणा अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन
मेतद्रेतो भूतं सिञ्चति तानि दश भवन्त्या-

हुतिर्द्दशमी दशाक्षरा द्विराद्विराडग्निर्द्दश द्विशो
द्विशोऽग्निर्द्दश प्राणा प्राणा अग्निर्यावानग्निर्याव-
त्यस्य मात्रा तावत् तद् भवति ॥ २१ ॥

एतस्या माहुत्याऽ हुतायाम् । अग्निर्द्देवेभ्य
उदक्रामत्ते देवा अब्रुवन् पशुर्व्याऽअग्नि पशु-
भिरिम मन्विच्छाम स स्वाय रूपायाविर्भविष्य-
तीति त पशुभिरुन्वैच्छन्स स्वाय रूपायाविरभवत्
तस्माद् हेतुत् पशु स्वाय रूपायाविर्भवति गौर्व्या
गवेऽश्वो वाश्वाय पुरुषो वा पुरुषाय * ॥ २२ ॥

तेऽब्रुवन् । यद्यह सर्वैरन्वेषिष्यामो यातयामा
अनुपजीवनीया भविष्यन्ति यद्युऽअसर्वैरसर्वं
मनुवेत्स्याम इति त एत मेक पशु हाभ्या पशुभ्यां
प्रत्यपश्यन् रासभ गोश्चावेष्ट तद्यदेत मेक पशुं
हाभ्या पशुभ्या प्रत्यपश्यस्तस्मादेष्ट एकं सन्दि-
रेता ॥ २३ ॥

अनद्यापुरुष पुरुषात् । एषु ह वाऽअनद्या-
पुरुषो यो न देवानवति न पितृन् मनुष्यास्तत्

* 'पुरुषाय'—इति ग । 'पुरुषाय' इति घ ।

सुर्वैरुह पशुभिरन्वैच्छन्ती यातयामा अनुपजीव-
नीया अभवन् ॥ २४ ॥

त्रिभिरन्विच्छति । त्रिहृद्ग्निर्यावानग्निर्याव-
त्यस्य मात्रा तावत्तैवैन मेतदन्विच्छति ते पञ्च-
सम्पदा भवन्ति पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चऽर्त्तव-
सम्बत्सरः सम्बत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
तावत्तद् भवति ॥ २५ ॥

ते मौञ्जीभिरभिधानीभिरभिहिता भवन्ति ।
अग्निर्देवेभ्य उदक्रामत्य मुञ्ज प्राविशत् तस्मात्
स सुषिरस्तस्माद्देवान्तरतो * धूमरक्त इव सैषा योनि-
रग्नेर्यन् मुञ्जो ऽग्निरग्ने पशवो न वै योनिर्गु-
र्भं हि नस्त्यहिष्सायै योनेर्व्वं जायमानो जायते
योनेर्जायमानो जायाता ऽदृति ॥ २६ ॥

त्रिवृतो भवन्ति त्रिवृत्तग्निरश्वामिधानीकृता
भवन्ति सर्व्वतो वा ऽश्वामिधानी मुख परिश्रिते
सर्व्वतो योनिर्गुर्भं परिश्रिते योनिरूप मेतत्
ज्जायते ॥ २७ ॥

ते प्राञ्चस्तिष्ठन्ति । अश्वः प्रथमोऽथ रासभो-
 ऽथाज एवधुं ह्येतेऽनुपूर्व्वं यद्वै तदशु संचरितं
 मासीदेष सोऽश्वाऽथ यत्तदरसदिवेष रासभोऽथ
 यः स कपाले रसो लिप्त आसीदेष * सोऽजो-
 ऽथ यत्तत्कपालं मासीदेषा सा मृद्या मेतदाहरि-
 ष्यन्तो भवन्त्येतेभ्यो वा ऽएष ह्येभ्योऽयेऽसृज्यत
 तेभ्य एवैन मेतज्जनयति ॥ २८ ॥

ते दक्षिणतस्तिष्ठन्ति । एतद्वै देवा अविभयु-
 र्यद्वै नो यज्ञं दक्षिणतो रक्षाऽसि नाष्टा न हन्वु-
 रिति तु ऽएतं व्वञ्च मपश्यन्नमु मेवादित्य मसौ वा
 ऽआदित्य एषो ऽश्वस्तु ऽएतेन व्वञ्जेण दक्षिणतो
 रक्षाऽसि नाष्टा अपहत्याभयेऽनाष्टुऽएतं यज्ञं मतन्वत
 तथैवेतद्यजमान एतेन व्वञ्जेण दक्षिणतो रक्षा-
 ऽसि नाष्टा अपहत्याभये ऽनाष्टु ऽएतु यज्ञं
 तनुते ॥ २९ ॥

दक्षिणत आहवनीयो भवति । उत्तरत एषा-
 भिरुपशेते वृषा वा ऽआहवनीयो योषाभिर्दक्षिणतो

वै वृषा योषा सुपशेते ऽरत्निमाचेऽरत्निमात्राञ्चि
वृषा योषा सुपशेते * ॥ ३० ॥

सा व्वैणवी स्यात् । अग्निर्देवेभ्य उदक्रामत्सु
व्वैणुं प्राविशत् तस्मात् स सुषिर. स एतानि
व्वर्माण्यभितोऽकुरुत पव्वर्माण्यननुप्रज्ञानाय यत्र-यत्र
निर्ददाह † तानि कल्माषाण्यभवन् ॥ ३१ ॥

सा कल्माषी स्यात् । सा द्याग्नेयी यदि
कल्माषी न विन्देदप्यकल्माषी स्यात् सुषिरा तु
स्यात् सैवाग्नेयी सैषा योनिरग्नेर्यद्देगुरग्निरिय
मृन्न वै योनिर्गर्भः हिनस्यहिःसायै योनेव्वे
जायमानो जायते योनेर्जायमानो जायाता
ऽब्रुति ॥ ३२ ॥

प्रादेशमात्री स्यात् । प्रादेशमात्रः हीद् मभि
व्वाग्वादत्यरत्निमात्री त्वेव भवति बाहुर्चा ऽअरत्नि-
र्बाहुनो वै व्वीर्यं क्रियते व्वीर्यसम्मितैव तद्
भवति ॥ ३३ ॥

* 'सुपशेते'—इति ग, घ । 'सुपशेते—इति च

† 'निर्ददाह'—इति ग, घ । -

अन्यतच्छ्रात् स्यात् । अन्यतरतो हीदं व्वाचुः ।
 श्रात् सुभयतः श्रात्वेव भवत्युभयतो हीदं व्वाचुः ।
 श्रात् यदेनया देव च व्वदति मानुष चाथो यत्
 सत्य चानृत च तन्मादुभयत श्रात् * ॥ ३४ ॥

यद्देवोभयतः श्रात् † । अतो वा ऽचभेर्वीर्यं
 यतोऽस्यै श्रात् सुभयत एवास्या मेतद् वीर्यं
 दधाति ॥ ३५ ॥

यद्देवोभयतः श्रात् । एतद्वाऽएन देवा अनुवि-
 द्यैभ्यो लोकेभ्योऽखनत्यैवैन मय मेतदनुविद्यैभ्यो
 लोकेभ्य खनति ॥ ३६ ॥

स यदिति खनति । तदेन मन्मालोकात् ‡
 खनत्यथ यदूर्ध्वीच्चरति तदमुष्मालोकादथ § यदन्त-
 रेण सञ्चरति तदन्तरिक्षलोकात् सर्वेभ्य एवैन मेत-
 देभ्यो लोकेभ्य खनति ॥ ३७ ॥

ता मादत्ते देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-
 र्बाहुभ्या पूषणो हस्ताभ्या माददे गायत्रेण कृन्दसा-

* , † श्रात्—इति ग, घ ।

‡ 'मन्मालोकात्'—इति घ ।

§ तदमुष्मालोकादथ—इति घ ।

ङ्गिरस्वदिति सवितृप्रसूत एवैना मेतदेताभिर्देवता-
भिरादत्ते गायत्रेण कुन्दसाथो अस्मा गायत्र कुन्दो
दधाति पृथिव्या सधम्यादग्निं पुरीष्य मङ्गिरस्व-
दाभरेति पशवो वै पुरीष पृथिव्या उपस्मादग्निं
पशव्य मग्निवदाभरेत्येतत् चैष्टुभेन कुन्दसाङ्गिरस्व-
दिति तदेना चैष्टुभेन कुन्दसादत्तेऽथोऽस्या चैष्टुभं
कुन्दो दधाति ॥ ३८ ॥

अभिरसीति* । अभिर्ह्येषा तदेना† सत्येना-
दत्ते नार्यसौति व्यज्रो वा अभिर्येषा नारी न
वै शोषा कञ्चन हिनस्ति शमयत्येवैना मेतदुद्दिष्-
साये त्वया व्यय मग्निं शक्रेम खनितुं सधस्य
ऽएतीदं वै सधस्य त्वया व्यय मग्निं शक्रेम खनितु
मग्निन्सधस्य ऽइत्येतज्जागतेन कुन्दसाङ्गिरस्वदिति
तदेना जागतेन कुन्दसादत्तेऽथो अस्यां जामत कुन्दो
दधाति ॥ ३९ ॥

त्रिभिरादत्ते । त्रिवृद्ग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य

* 'अभिरसीति'—इति क, ग, घ । 'अभिरसीति'—इति ख, ङ ।

† 'तदेना'—इति ग, घ ।

मात्रा तावत्तैवैना मेतदादत्ते त्रिभिरादायाथैनां
चतुर्थेनाभिमन्त्रयत ऽएतद्वा ऽएना देवास्त्रिभिरादा-
याथास्या चतुर्थेन ऋषीर्यं मदधुस्तथैवैना मयु मेतत्-
त्रिभिरादायाथास्या चतुर्थेन ऋषीर्यं दधाति ॥ ४० ॥

हस्त ऽप्राधाय सवितृति । हस्ते ह्यस्त्राहिता
भवति विभ्रद्भि मिति विभृत्तिं ह्येनाऽ हिरण्ययी
मिति हिरण्ययी ह्येषा या ह्यन्दांमय्यग्नेर्ज्योति-
र्निचाय्येत्यग्नेर्ज्योतिर्दृष्टेत्येतत् पृथिव्या ऽअध्याभर-
दिति पृथिव्यै ह्येनदध्याभरत्यानुष्टुभेन ह्यन्दसाङ्घि
रस्वदिति तदेना मानुष्टुभेन ह्यन्दसादत्तेऽथो ऽअस्या
मानुष्टुभ ह्यन्दो दधाति तान्येतान्येव ह्यन्दाऽस्त्रेषा-
भिरारम्भायैवेयं ह्यैषवी क्रियते ॥ ४१ ॥

ताऽ ह्यैके हिरण्ययी कुर्ष्वन्ति । हिरण्ययीति
वा ऽअभ्युक्तेति न तथा कुर्याद्यद्वा ऽएषा ह्यन्दाऽ-
सि तेनैषा हिरण्य ममृतऽ हिरण्य ममृतानि
ह्यन्दाऽसि ॥ ४२ ॥

ता चतुर्भिरादत्ते । चतुरक्षरा वै सर्वा व्याग्-
वागित्येक मक्षर मक्षर मिति त्रक्षरं तद्यत्तद्
वागित्येक मक्षरं यैवैषानुष्टुबुत्तमा सा साय यदक्षर

मिति अक्षर मेतानि तानि पुर्व्वानि यजुषि
सुर्व्वयैवैतद्वाचाग्निं खनति सुर्व्वया व्वाचा सुम्भ-
रति तस्माच्चतुर्भिः ॥ ४३ ॥

यद्देव चतुर्भिः । चतस्रो वै दिशश्चतसृषु
तद्दिक्षु व्वाच दधाति तस्माच्चतसृषु दिक्षु व्वाग्
वदति कुन्दोभिश्च यजुर्भिश्चादत्ते तदष्टौ चतस्रो
दिशश्चतस्रोऽवान्तरदिश सुर्व्वामु तद्दिक्षु व्वाचं
दधाति तस्मात् सुर्व्वामु दिक्षु व्वाग्वदति ॥ ४४ ॥ ३ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके तृतीय ब्राह्मणम् [३. १] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य नि श्चसित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।

निर्भमे , त मह वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अध्यायद्वयेन चीयमानान्नेरुत्पत्तिप्रकार , चयनोपयुक्तपशू-
दककर्म , सृत्तिकासिकताद्युत्पत्ति , पुरुषादिपञ्चपशुप्राजापत्य-
वायव्येष्वन्यतमेन प्रकारेणानुष्ठानप्रकार , पञ्चचित्युत्पत्तिश्च
दर्शिता , इतस्तृतीयादिभिरध्याये “युञ्जान प्रथम मन
इत्यादीनां चयनमन्त्राणां विनियोगोऽभिधास्यते । तत्र प्रथम
“युञ्जान प्रथम मित्यादिभिरष्टभिः * सावित्रहोम कार्यं ।

तदाह कात्यायन — “अष्टगृहीत जुहोति सतत मुहुङ्गन् युञ्जान इति”—इति * । अष्टवार स्रुवेण स्रुचि गृहीत माण्ड-
द्रव्य ‘सन्ततम्’ अविच्छेदेन ‘उद्गृह्णन्’ ऊर्ध्वं गृह्णन् “युञ्जान प्रथम
मन” —इत्यादिभिरष्टभि सवितृदेवत्वैर्मन्त्रैर्जुहुयात् † । “अष्टा-
गृहीता मष्टाभिर्यजुभिर्जुहोति”—इति वक्ष्यति ‡ । एतेषा यजुश्च
यजुर्वेदे पाठात् , अन्यथा पादबह्वाना यजुष्टानुपपत्ते । अथवा
यजुस्सहितापठिता मन्वा कृत्विन्यायेन यजु शब्देनोक्ता , अत्रा-
ष्टमो मन्त्रो यजु । तथा चापस्तम्ब — “यजुरष्टमाभिर्हृग्भिरेका
माहुति जुहोति”—इति § ।

त मिम सावित्रहोम विधास्यन् सवितृसम्बन्ध मादौ दर्श-
यति— “एतद्दे देवा अद्भुवन्निति । ‘चेतयमानाना’ चिति
मिच्छता देवाना मध्ये ‘सविता’ देव ‘एतानि’ वक्ष्यमाणानि
सावित्राणि कर्माणि ‘अपश्यत्’ । यस्मात् सविता एतानि
दृष्टवान् अत सावित्राणीत्युच्यन्ते । सवित्रिमान्नीत्यथे “तस्ये-
दम्”—इति ॥ अण् प्रत्यय । सम्बन्धसामान्ये प्रत्ययविधानात्
आत्मनोऽभ्यन्तरेऽपि देव इति कृत्वा दृष्टदृश्यसम्बन्धे कर्मणा
मपि सवितृदेवत्वेन “सास्य देवता”—इत्यथे ¶ विशेषे च विशेष-
प्रत्ययो भवतीत्यर्थ ॥

* का० औ० सू० १६ २ ७ ।

† “युञ्जान” प्रथमम (१) , युक्तेन मनसा (२) युक्ताय सविता (३),
युञ्जते मन (४), युजे वाम् ब्रह्म (५) , यस्य प्रयाण मन्वन् (६) , देव
सवित (७) इम नो देव सवितर (८) —इत्यष्टौ वा० सू० ११ १-८ ।

‡ तृतीयकण्ड्याम् (१३० पृ० १३ प०) दृष्टव्यम् ।

§ व्याप० औ० सू० १६ १ ४ ।

॥ पा० सू० ४ ३ १२० ।

† पा० सू० ४ २ २४ ।

आव्यस्याष्टयङ्गण विधातु माह— “स एता मष्टागृहीता मिति । “ता हुत्वेमा मिति । यत ‘अष्टागृहीता माहुतिं सविता अजुहोत्’, ‘अष्टधा विहिताम्’ अष्टप्रकारेण विहिताम् ‘अषाढा’ नामिष्टकाम् ‘अपश्यत्’ ॥ १ ॥

“ते यदब्रुवन्निति । अषाढाया इष्टकात् स्वपपादयति— “आहुतिर्वै यज्ञो यदिद्वापश्यदिति । ‘यत्’ यस्मात् एतां सावित्राहुतिम् ‘इष्टा’ ‘अपश्यत्’, ‘तस्मादिष्टका’ अषाढेति, आहुतिसदृशीष्टकेति ॥ २ ॥

तत् प्रशंसति— “ता वा एता मेका सती मष्टागृहीता मिति । यस्मादेकाहुति मष्टाभिर्मन्त्रैरष्टगृहीतेनाव्यद्रव्येण हुतवान्, तस्मात् अषाढा वस्तुत एकापि अष्टधा विधीयत इति तत्समानत्वं तस्योपचरित मित्याशय ॥ ३ ॥

तस्या आहुतेरुच्चं यद्गण विधत्ते— “ता मूर्द्धा मिति । (‘उद्गृह्णन्’) उदुपसर्गस्यार्थं ऊर्ध्वं मित्यनेनोक्त । “इमां तद्गृह्णा मिति । ‘इमा भूमिम् ॥ ४ ॥

तस्या सान्तत्येन इवन विधत्ते— “ता सन्तता जुहोतीति । ‘सन्तताम्’ अविच्छिन्नधारा मित्यर्थं । सन्ततत्वं सोपपत्तिकं प्रशंसति— “एतद्दे देवा अविभयुरिति । “अि भी भये” * लङि “सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च”—इति † क्तिञ् । राक्षसेभ्यः सकाशात् देवा भीतवन्त । ‘यत्’ यथा ‘इह’ यज्ञे ‘नाष्टा’ नाशकानि ‘रक्षासि’ कर्तृपदम्, ‘न’ अस्मान् देवान् ‘नान्ववेयुः’ न

* जु० प० २ धा० ।

† पा० क० ३ ४. १०६

सङ्गता भवेयु । “इण् गती” * लिटि रूपम्, ‘इति’ हेतौ, अस्मात् कारणात् ‘एन’ सावित्र ‘होम’ ‘सन्ततम्’ अनवच्छिन्नम् ‘अपश्यत्’, अवकाशान्वेषिणा राक्षसाना मसङ्गमनाय, अवकाशे हि यज्ञविघातका प्रविशन्ति ॥ ५ ॥

अस्या आहुते सवितृदेवत्वत्व मिदानी माह— “यद्देवैता माहुति मिति । आग्नेये कर्मणि कुत सवितु प्रसङ्ग इत्यत आह— “सवितैषोऽग्निरिति । “षू प्रेरणे”—इति †, अस्मात्तृचि पद सवितेति ।

“सवितार प्रीणाति, तस्मात् सावित्राशीति । अनेनाहुते सवितृप्रीणनसाधनत्वात् तद्देवत्वत्व मिति, प्रत्ययसु पूर्वं भवोक्त ॥ ६ ॥

प्रकारान्तरेणाहुतिकारण प्रशंसति— “यद्देवैता माहुति मिति । रेतोभूत सिञ्चतीति । अयनकर्मण प्रारम्भादित्यर्थ ॥ ७ ॥

आव्यहोमत्वादत्र केवलस्रुवेण होमकरण व्युदसितु माह— “स्रुवश्चात्र स्रुक् च प्रयुज्येत इति । स्त्रीलिङ्गत्वात् स्रुचो वाक्त्वम्, पुल्लिङ्गत्वात् स्रुवश्च प्राणत्वम् । ताभ्या वाक्प्राणाभ्याम् ‘अग्ने’ पूर्वं ‘देवा’ इद ‘कर्म’ अनुष्ठितवन्त । अतोऽस्मिन् स्रुकस्रुवौ प्रयुज्येते ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेणैतयो प्रयोग प्रशंसितु मनुवदति— “यद्देव स्रुवश्च स्रुक् चेति । स्रुक्स्रुवयोर्वाक्प्रजापतिरूपत्व यदर्थं सुक्तम्, तद् दर्शयति— “अथ यास्ता आप इति । ‘या’ आप’ यानि उदकानि प्रजापतिच्छटानि ‘वाचो लोकात्’ वायूपाप्नोकात्

* अदा० प० ३५ धा० ।

† तु० प० २८ धा० ।

सकाशात् 'आयन्' आगतानि , 'ता' आप एवेदानी ऋयमाना-
हुतिरित्यर्थ । पूर्व प्रजापतिर्वाच सकाशात् अप सृष्टवान्
इत्यान्नातम् , तथा प्रथमाध्याये— "सोऽपोऽसृजत वाच एव
लोकात्"—इति * ॥ ८ ॥

"ता सन्तता मिति । आहुतिसाधनान् मन्त्रान् प्रयसति—
"अथ य स प्रजापतिस्त्रय्या विद्ययेति । पूर्व प्रजापतिरप
सृष्टा पुनरपि बहुल मुत्पत्ति त्रयीमय्या विद्यया सह ता
आप प्रविष्टवान् , अत इदानी मपि आहुतिरूपतोक्ते मन्त्रा-
णाञ्च त्रयीरूपत्वात् तैर्हीमकरण प्रजापतेर्बहुधोत्पत्तये विद्यया
सहोदकप्रवेशसमान मित्यर्थ । एतदपि पूर्व मान्नातम्— "सो-
ऽकामयताभ्योऽङ्गोऽधि प्रजायेयेति , सोऽनया त्रय्या विद्यया
सहाप प्राविशदिति † ॥ १० ॥ *

मन्त्रानष्टौ प्रविभज्य स्तौति— "तद् यानि त्रीणि प्रथमा-
नीति । 'तत्' तच्च तेषु मन्त्रेषु 'यानि प्रथमानि त्रीणि'
यजूषि । यजुवेदपठितत्वात् यजूषीत्युच्यन्ते , अन्यथा पाद-
बहाना यजुद्धानुपपत्ते , यजुरन्तगा ‡ वा मन्त्राच्छत्रिन्यायेन यजु-
शब्देनोक्ता । तन्मन्त्रत्रय पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकाल्पकम् , चतुर्थी
मन्त्रस्त्रयीविद्यात्मक । त्रयीत्व छन्दोद्वारा प्रतिपादयति—
"जगती सा भवतीति । "युञ्जते मन उत युञ्जते धिय"—इति §
चतुर्थी मन्त्री जगतीच्छन्दस्त , जगत्या सर्वच्छन्दोमयत्वात्

* इहेव काण्डे ४ ए० ३ प० द्रष्टव्यम् ।

† इहेव पुरस्तात् ४ ए० ६ प० द्रष्टव्यम्

‡ 'यजुरन्तिमा'—इति च पाठ ।

§ वा० स० ११ ४ ।

त्रय्याश्च तत्सम्भवात्, चतुर्थस्यास्य त्रयीरूपत्वम् । इमानि चत्वारि यजूषि प्रागादिमहादिश, सङ्ख्यासाम्यात् । “इमे वै लोका”-इत्यादिना सप्ताना मन्वाणा प्रजापतिरूपत्वम्, एक-स्वास्त्रयीविद्यारूपत्वञ्च प्रदर्शित मिति मन्तव्यम् ॥ ११ ॥

अथ होम मनूय प्रथमा सृच विधत्ते— “स जुहोति युञ्जान इति * । प्रथमा ऋक्, अनुष्टुप् । अथ मथै — “सविता सर्वस्य स्वस्त्रकार्ये प्रेरक सूर्य ‘प्रथमम्’ आदौ अग्निचयन-विषये ‘मन’ ज्ञानसाधनभूत चित्त ‘युञ्जान’ कर्मविषय ज्ञान मुत्पादयितु मात्मना सयुक्त कुर्वन् अनन्तर ‘धिय’ बुद्धी प्राणान् वा ‘तत्त्वाय’ । “तनु विस्तारे” †, ज्ञाप्रत्यये “उदितो वा” -इति ‡ इडभावपक्षे “अनिदिताम्०”-इति § न लोपे, “ज्ञो यक्”-इति ॥ यक्प्रत्यये च कृते रूपम् । तनित्वा विस्तार्य, मनसा बुद्धि प्राण वा पर्यालोच्य । यत्र मनस्तत्र प्राण इति हि व्याप्ति । यद्वा, एक वाक्यम्, प्रथम मनो ज्ञानसाधन धियम् तत्कार्यं ज्ञानञ्च ‘तत्त्वाय’ तत्त्व शब्दाच्चतुर्थी, तत्त्व नामान्त्वम् । तच्छब्देन प्रकृतत्वादग्नि परामृश्यते, तस्य भावस्तत्त्वम्, अग्निरूपावाप्तये । मनो ज्ञानञ्च नियुञ्जान अग्ने सम्बन्धि ज्योति पञ्चसु पशुषु प्रविष्ट तेज ‘निचाय्य’ । “चायू

* युञ्जान प्रथम मनस्तत्त्वाय सविता धियम ।

अग्नेर्व्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अङ्गाभरत —इति वा० स ११ १ ।

† तना० उ० १ घा० ।

‡ पा० सू० ७ २ ५६ ।

§ पा० सू० ६ ४ २४ ।

॥ पा० सू० ७ १ ४७ ।

पूजानिधामनयो” * । निधामनं दर्शनम् । पृथिव्या चिताया
अधि उपरि विशिष्टप्रदेशे प्रति ‘आभरत्’ । ततः पशुभ्यः
सकाशात् अग्निजेज आहूतवान् । “हृषद्दोर्भङ्गन्दसि”—इति †
इकारस्य भकारः ।

मन्त्रप्रतिपाद्य मन्त्रव्य व्याचष्टे— “प्रजापतिर्वै युञ्जान इति ।
अत्र सविष्टपदेन धात्वर्थमात्रं मात्राश्रित्य प्रजापतिरुच्यते इति
विशेषः । अत्र “तत्त्वाय अग्निरूपायामये अग्नये ज्योति पशुषु
हृष्टा”—इत्यादिकं सर्वं युज्यते ॥ १२, १३ ॥

द्वितीयं मन्त्रं विधत्ते— “युक्तेन मनसा वयं मित्तीति ‡ ।
इयं गायत्री । अयं मर्थ — युक्तेन’ कमविषये एकाग्रेण मनसा ।
अन्वत्र व्यापके मनसि कर्म कर्तुं न शक्यते, अतः कर्मणि युक्ते-
नेत्युक्तम् । तादृशेन ‘मनसा’ सहिता ‘सवितु देवस्य’ ‘सवे’
अभ्यनुष्ठाने वर्त्तमाना ‘वयम्’ अनुष्ठानात् ‘स्वर्गाय’ द्वितीयं
यत्-प्रत्ययः § स्वर्महिताय स्वर्गसाधनाय कर्मणे, तदर्थम्, “क्रिया-
शीपपदस्य०”—इति ॥ चतुर्थी । ‘शक्त्या’ कर्मकरणसामर्थ्येन, तदर्थं
द्रव्यसामर्थ्येन च प्रयत्नं कार्यं इति वाक्यशेषः ¶ । नित्ये तावत्,
यथा शक्त्यात् तथा कुर्यादिति प्रकारवाचिना यथाशब्देन शक्ते-

* भा० उ० ८८० ।

† पा० ८ २ ३२ ख० १ वा० ।

‡ का० श्री० ख० १६ २ ७ ।

§ पा० ख० ५ १ ५ ।

॥ पा० सू० २ ३ १६ ।

¶ “युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे ।

स्वर्गाय शक्त्या”—इति वा० ख० ११ २ ।

यथासम्भवोक्तिः, काम्ये, यदा शक्नुयात् तदा कुर्यादिति पूर्वोक्ते सम्पूर्णता चोक्ता ॥

मन्त्रप्रतिपाद्य मन्त्रव्य व्याचष्टे— “मन एवैतदिति । मनसो युक्तत्वं व्यतिरेकमुखेन प्रतिपादयति— “न ह्ययुक्तेनेति ॥ १४ ॥

द्वितीय मन्त्र विधत्ते— “युक्ताय सविता देवानिति * । तादृशान् ‘युक्ताय’ पूर्ववत् क्तो यक्, मनसा युक्ता स्थित इति विशेष । यद्वा, ‘देवान्’ प्राणान् ‘युक्ताय’ इत्येत मेक वाक्य मिति प्रदर्शितम् । ‘युजुजे’ इति लिट् प्रयुक्त । ‘बृहत्’ महत् ‘ज्योति’ अग्न्यात्मक सूर्यात्मकश्च ‘करिष्यत’ सस्करिष्यत, आत्मत्वेन भावयत ‘तान्’ देवान् ‘सविता’ ‘प्रसुवाति’ अभ्यनुजानातु † । सुभते पञ्चमे लकारे “लेटोऽडाटी”—इत्याडागम ‡ । अत एव ‘करवन्’—इति पञ्चमो ल उदाहृत § ॥ १५ ॥

चतुर्थी विधत्ते— “युञ्जते मन इति ॥ । इय जगती ¶ । ‘विप्रा’ मेधाविनो देवा । ‘बृहतो विपश्चित’ । “विप्”—इति वाङ् नाम ** । सकलशाखागता मन्त्रा एकत्र कर्मणि सञ्चिता । ‘विप्रस्य’ मेधाविन प्रजापते अग्न्यात्मकस्य विस्त्रस्त पुन सम्भानार्थ

* का० श्रौ० सू० १६ १ ७ ।

† युक्ताय सविता देवान् स्वर्यतो धिया दिवम् ।

बृहज्ज्योतिः करिष्यत सविता प्रसुवाति तान्—इति

बा० सू० ११ ३ ।

‡ पा० सू० ३ ४ २४ ।

§ १३४ ए ४ प० मूले द्रष्टव्यम् ।

॥ का० श्रौ० सू० १६ २ ७ ।

¶ “युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चित” ।

वि होला इधे वयुगाविदेक इष्मही देवस्य सवितुः परिष्टुति—

इति वा० सू० ११ ४ ।

** निघ० १ ११ ४१ ।

‘मनो युञ्जते’ कर्मार्थं मेकाय कुर्वन्ति । ‘उत’ अपि च ‘धिय’ बुद्धी प्राणान् वा ‘युञ्जते’ । ‘वयुनाविद्’ ‘वयुना’ इति प्रज्ञानाम् * , इह ज्ञातव्ये कर्त्तव्ये ज्ञानवान् जानात् ‘एक’ ‘इत् एव चीयमान अग्नि’, ‘होत्रा’ सप्तहोत्रकाणां प्रस्थितयाण्या ‘विदधे’ चकार । तदिद ‘सवितु देवस्य’ ‘मही’ महती ‘परिष्टुति’ । स यत् प्रजापति समिधानाय देवा कर्मणो मन प्राणाश्च युञ्जे , अतोऽग्निहोत्र विदधे इति ॥

मन्त्रं व्याचष्टे— “युञ्जते मन इत्यादि । स्पष्टोऽर्थः । “यद्वा एष चीयत इति । यञ्जीयते स एष ह्येतत्कर्माणि करोतीत्यथ दृढयितु माह— “चिते ह्येतस्मिन्निति । ‘चिते’ अग्नौ होतृ-मैत्रावरुणादिक्रियाणां विधानात् तस्यैव कर्त्तृत्व मित्युप चरितम् ॥ १६ ॥

पञ्चमी मृच विधत्ते— “युञ्जे वा ब्रह्म पूष्य मिति † । त्रिष्टुप् । ‘वाम्’—इति पत्नीयजमानाबुञ्चेते । युवाभ्यां मर्थाय , ‘नमोभि’ अन्ने सहित , ‘पूर्व्य’ पुरातनं ‘ब्रह्म’ ब्रह्मणि ‘युजे’ युक्तवान् सवितेति । अत्रात्रवाचिना नम पदेनाहुतिरभिधीयते , तयाहुत्या पत्नीयजमानयो बुद्धी प्राणान् एतस्मै कर्मण युञ्जे इत्यर्थः । यद्वा, ‘युञ्जे’ इत्युत्तमैके रूपम् , अध्वर्युरह मिति । किमर्थम् ? तदाह— ‘सुरे’ कर्मविदुषो यजमानस्य ‘श्लोक’ कौर्त्तिं ‘ध्येतु’ विविध गच्छतु , उभयत्र देवमनुष्येषु प्रसृता भवत्विति । ‘पथ्येव’ पथि शब्दात् “धर्मपथ्यर्थन्यायात्” —इति ‡

* निघ० ३ ११ १० ।

† का० श्रौ० सू० १६ २ ७ ।

‡ पा० सू० ४ ४ ६५ ।

यत् । पथो यज्ञमार्गात् अनपेता आहुति यथा उभयत्र प्रसारिणी भवति , एव श्लोक इत्यर्थः । 'अमृतस्य' मरणधर्म-रहितस्य प्रजापते 'पुत्रा' 'विश्वे' देवा 'शृण्वन्तु', यजमान-श्लोक मित्यनुषङ्गः । 'ये' देवा दिव्यानि धामानि सर्वलोक-ख्यानि 'तस्यु' अधिष्ठितवन्तः , ते शृण्वन्त्विति * ॥

मन्त्रप्रतिपाद्य मन्त्रव्याचष्टे— "युजे वा ब्रह्म पूर्य नमो-भिरित्यादि । निगदसिद्ध मेतत् ॥ १७ ॥

षष्ठी मृच माह — "यस्य प्रयाण मिति † । इय जगती ‡ । अय मथ — अन्ये देवा 'यस्य देवस्य' द्योतनशीलस्य प्रजापते 'प्रयाण' प्रथमगमन कर्माणुष्ठान मनुलस्य 'भोजसा' वीयेण 'महि-मान' चयनात्मक यज्ञ 'यय' अन्वगच्छन् । प्रजापत्यनुष्ठानानन्तर सर्वे देवा अनुष्ठितवन्तः । 'य' 'सविता' 'पार्थिवानि' पृथिव्या मवस्थित वस्तुजात 'विममे' । "माङ् मानि" § । स्त्रीयैस्तेजोभि सर्व वस्तु व्यनक्ति । 'एतश' सर्वत्र चरणशील । यद्वा, 'एतश' —इत्यखनाम ॥ , मत्वर्थीयलोप अश्ववान् । 'सविता' आदित्यो 'देव' । 'रजांसि' पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकान् 'महित्वना' स्वमहिम्ना 'वि ममे' विमिमीते ॥

* युजे वाम् ब्रह्म पूर्य नमोभिर्वि श्लोक एतु पथेव सूर । शृण्वन्तु क्विन्वे अन्वन्स्य पुत्रा आ ये धामानि तस्यु"—इति वा० स० ११ ५ ।

† का० औ० सू० १६ २ ७ ।

‡ यस्य प्रयाण मन्वन्य इत्ययुर्देवा देवस्य महिमान भोजसा । च पार्थिवानि वि ममे न एतशो रजांसि देव सविता महित्वना" —इति वा० स० ११ ६ ।

§ सु० आ० ६ धा० ।

॥ निघ० १ १४ १० ।

“प्रजापतिर्वा एतदग्ने कर्मैत्यादि, मन्त्रव्याख्यानम् ॥ १८ ॥

सप्तम मन्त्र विधत्ते— “देव सवित प्रभुव यज्ञ मिति * ।
वाजपेये व्याख्यातोऽय मन्त्र † ॥ १९ ॥

अष्टम यजुर्विधत्ते— “इम नो देव सवितर्यज्ञ मिति ‡ ।
प्रणयेतिपदस्यार्थं माह— ‘यज्ञिय कर्म’ ‘प्रणयति’ प्रकर्षेण
नयति । तदेवाह— ‘तत्’ सवित्रा प्रणीत कर्म ‘अनार्त्तम्’ अनु
पहतम्, ‘स्वस्ति’ क्षेमेण ‘उट्टच’ समाप्तिम् ‘अश्रुते’ । देवाव्य
मिति पद व्याचष्टे— “यो देवानवदिति । देवानवति तर्पयतीति
देवावी । “अवितृस्तृत्तन्निभ्य ई”-इति § ई प्रत्यय । अप्य
यजुष ऋषीविद्यात् सुपपादयितु माह— “ऋचेति । अस्मिन्
यजुषि तावत् ‘ऋचा स्तोम समर्द्धय’ । “गायत्रेण रथन्तर
दृष्टद् गायत्र वर्त्तनि स्वाहा”-इति पठ्यते ॥ । तत्र ऋचेतिपदेन
ऋग्वेदोऽभिधीयते, स्तोमा गायत्ररथन्तरदृष्टदादिभि सामान्यु-
च्यन्ते, स्वाहेतिपदेन यजुर्वेद । अत एवैष मन्त्रो वेदत्रया-
त्मतात्वात् ‘त्रयी विद्या’ । अत्र त्रया क प्रसङ्ग इत्यत आह—
“यथैवादोऽमुत्रेति । ‘अद’ स्थितिक्रियाविशेषणम्, ‘अमुत्र’-
इति विप्रकृतवचन । यथा प्रागध्यायादौ सर्वसृष्टे पुरा ऋषी
विद्या उत्पन्ना, एव मेतद् यजुरपि— “स आन्तस्तोपानो ब्रह्मैव

* का० औ० सू० १६ २ ७ ।

† ५ का० १ अ० १ ब्रा० १४ क० = ५ भा० १३ ए० १ प० द्रष्टव्यम् ।

‡ का० औ० सू० १ ६ २ ७ । § उ० ३ पा० १५ द सू० ।

॥ “इम नो देव सवितर्यज्ञं प्रणय देवाण्य सखिविद् सत्राजित
धनजित स खर्जितम् । ऋचा स्तोम स समर्द्धय गायत्रेण रथन्तर
दृष्टद् गायत्रवर्त्तनि स्वाहा”-इति बा० सू० ११ ८ । विहितस्याख्येव
मन्त्रस्यान्तिमो भाग एव द्रष्टव्य ।

प्रथम मसृजत त्रयो मेव विद्याम्”—इति * । पूर्वं योऽग्निं सृष्ट ,
अथ यो गभेऽन्तरासीत् , 'सोऽग्निरसृज्यतेति । 'स' सृष्टोऽग्निरैव ,
इदानीं शीयमानोऽग्निरित्यर्थं ॥ २० ॥ •

उक्तानष्टौ मन्त्रान् सन्भूय प्रशंसितुं मनुवदति— “तान्ये-
तान्यष्टौ सावित्राणीति । गायत्र्या अष्टौ अक्षराणि , अक्षरेषु
अष्टनामत्वात् अग्नेर्गायत्रत्व प्रागुक्तम् † । अतोऽग्नेर्यावन्तोऽव-
यवा , ते तावन्त मेवाग्निम् एतया आहुत्या सिक्तवान्
भवतीत्यर्थं ।

अष्टममन्त्रान्ते यं स्वाहा शब्दं पठितं ‡ , तेन नवमेन सह
सङ्गादिक्प्राणात्मना प्रशंसति— “तानि नव भवन्ति , स्वाहा-
कारो नवम इति ।

स्वाहा शब्दप्रयोगानन्तरं मग्नावाण्याहुतिर्हूयते , तथा सह
पूर्वसङ्गात् विराट्प्राणात्मकाग्न्यात्मना स्तौति— “तानि दश
भवन्ति आहुतिर्दशमीति । अष्टौ मन्त्रा , स्वाहाकारो नवम ,
स्वाहाकारान्ते ह्ययमाना 'आहुति' 'दशमी' दशसङ्गात्पूर-
णीति ॥ २१ ॥

अत्र पूर्वं यत्र पुरुषादीनां चतुर्णां पशूनां कायप्रासनम् ,
तस्मात् प्रदेशात् उखाषाटेष्टकाकरणार्थं सृत् आनेतव्या , “चतुर्णां
मशु कायप्रासनम् , ततो सृदिष्टकार्यापञ्च”—इति § छान्दातम् ।

* एतस्मिन्नेव भागस्य ३ पृ० १४ प० दृश्यम् ।

† यद्देवाष्टावग्निरूपाणि अष्टाक्षरा गायत्री तस्मादाहुर्गायत्री-
ऽग्निरिति—इति ४३ पृ० ४ प० ।

‡ १५४ पृ० '॥' टीप्पन्त्या प्रकाशितो मन्त्रो दृश्य ।

§ का० श्रौ० सू० १६ १ १६ , २० । इह च ७० पृ० २१ पञ्क्ति

तत्र नेतव्यान् पशून् विधातु माख्यायिका माह— “एतस्या माहुत्या हुताया मिति । पूवे अग्निदेवसकाशादुत्क्रान्त , ‘ते देवा’ परस्परम् • ‘अहुवन्’, ‘पशु अग्नि’ अत ‘पशुभि’ ‘इम’ पशुरूप मग्निम् ‘अन्विच्छाम’ अन्विष्याम । ‘स’ अग्नि पशु ‘स्त्राय’ स्वजातीयपशुरूपाय , त दृष्ट्वा ‘आवि’ प्रत्यक्षो भविष्यतीति विचार्य , पशुभिरन्विष्टवन्त । सोऽप्यग्नि प्रत्यक्षोऽभवत् । तस्मात् लोके पशु सजातीयरूप दृष्ट्वा प्रत्यक्षो भवतीत्यर्थं लोकप्रसिद्धोपपादयति— “गौर्वा गवे, अश्वो वाश्वाय, पुरुषो वा पुरुषायेति ॥ २२ ॥

“तेऽहुवन् यद्यह सर्वैरन्वेषिष्याम इति । ‘यदि’ ‘सर्वे’ पुरुषादिपञ्चपशुभि पशुरूप मग्नि मन्वेष्टु मिच्छाम , तर्हि ते पशव ‘यातयामा’ गतसारा , अत ‘अनुपजीवनीया’ न भवन्ति , ‘यदि’ ‘असर्वे’ पशुभि , तर्हि ‘असर्वम्’ असम्पूर्णं मग्नि मेव ‘अनुवेक्ष्याम’ लाभार्थस्य विदेरूपम् * । ‘इति’ देवा विचार्य ‘हाभ्या’ प्रतिनिध्यै कर्मप्रवचनीय , “प्रति प्रतिनिधि प्रतिदाने च” † । ‘तस्मात्’-इति , ‘पशुभ्याम्’-इति च पञ्चमी । गवाविपशुद्वयप्रतिनिधित्वेन एक रासभ ‘प्रत्यपश्यन्’, यत ‘एष’ द्वयो प्रतिनिधि , ‘तस्मात्’ रासभ स्वरूपेण ‘एक’ अपि ‘द्विरेता’ बिलक्षणपशुद्वयजनक । रासभादश्नत-रस्य गर्दभस्य चोत्पत्तिर्दृश्यते । अत अश्वजौ, गवाविप्रतिनिधि-त्वेन रासभ इति द्वय पशव इत्युक्तम् भवति ॥ २३ ॥

* “विदुलु लाभे”-इति तु० उ० १५२ धा०

† पा० ब्रू १ ४ ६२ ।

उत्तरत्र अनन्नापुरुष मीक्षतेऽग्निम्युरीष्य मिति वक्ष्यति * , अनन्नापुरुषस्य क प्रसङ्ग इति , त दर्शयति— “अनन्ना पुरुष पुरुषादिति । × × × पुरुषपशो प्रतिनिधि मनन्नापुरुष मपश्यत् । अनन्नापुरुषस्य लक्षण माह— “एष ह वा अनन्नापुरुषो यो न देवानवति, न पितृन् , न मनुष्यानिति † । ‘भवति’ प्रीणयति , देवपितृमनुष्याणा मनर्थक इत्यर्थ । अत पुरुषपशो प्रतिनिधिरनन्नापुरुष , गवाविप्रतिनिधित्वेन रासभ , पूर्वावेवाञ्जाजो । एव ‘सर्वे पशुभि’ पशुरूप मग्नि मन्विष्टवन्त इति । सर्वैरन्वेषणे असर्वाग्निलाभदोषो नास्तीत्याह— “नो यातयामा इति । सर्वैरन्वेषणे यातयामत्वादिदोषो नास्तीत्यर्थ ॥ २४ ॥

उत्तरत्रानन्नापुरुषस्य तत्कर्मकौशले विनियोगस्य वक्ष्यमाणत्वात् तदितरैरश्वगदभाजैस्त्रिभिरग्नेरन्वेषण दर्शयति— “त्रिभिरन्विच्छतीति । पशुगतत्रित्वसङ्ख्या प्रथमसति— “त्रिहृदग्निरिति । अग्नेस्त्रिहृत्त्व प्रागुक्तम्— “अष्टौ (रुद्रादीनि) अग्निरूपाणि , कुमारो नवम इति , सैवाग्नेस्त्रिहृत्ता”-इति ‡ । अत्र पशुत्रित्वसङ्ख्याया विद्यमानत्वात् तावन्त तावत्परिमाण मग्निम् , तावत्सङ्ख्याकैरश्ववयवैरेवान्विष्टवान् भवतीति उक्तम् । अनन्नापुरुषाश्चरासभाजा एव चत्वार पशव , कथ तैरन्वेषणे सर्वैरन्वेषण कृत मित्याशङ्क , तेषा चतुर्णा मेव पञ्चसम्पत्ति माह— “ते पञ्चसम्पदा भवन्तीति । रासभ खलु गवाविप्रतिनिधिरिति तौ गवावी द्वौ , पुरुषादयस्त्रय इति पञ्चसम्पत्त्या पञ्च भवन्ती-

* उपरिष्ठात् (६ ३ ३ ४) द्रष्टव्यम् ।

† का० औ० सूत्रे च १६ २ १३ ।

‡ पुरस्तात् ४३ ट० २ प० द्रष्टव्यम् ।

त्यर्थ । ता मिव पञ्चसङ्ख्या मग्न्यात्मना स्वीति— “पञ्चचित्तिको-
ऽग्निरिति ॥ २५ ॥

तेषा त्रयाणा पशूनां मौञ्जीबन्धन विधत्ते— “ते मौञ्जी-
भिरभिधानीभिरिति । मुञ्जानाम स सुषिरस्तृणविशेष , तेन
निमिताभिरभिधानीभीरशनाभिरभिहिता बद्धा भवन्ति । अभि-
पूर्वी दधातिबन्धने वर्तते । अभिधीयन्ते बध्यन्ते अभि-
धान्यो रशना । करणे ल्युट् प्रत्यय * । मुञ्जेनेव रशनाकरण
माख्यायिकामुखेनाह— “अग्निदेवेभ्य इति । ‘तस्मात्’ अन्त-
रग्निप्रवेशात् ‘स’ मुञ्ज ‘सुषिर’ अन्तस्त्रिद्वान् । तच्च
यान्तर माह— “तस्माद्देवेति । ‘उ’, ‘एव’ इति पदद्वयम् ।
‘तस्मात्’ अग्निप्रवेशादेव कारणात् स मुञ्ज ‘अन्तरत्’ मध्ये
‘धूमरक्त’ धूमेन युक्तो रक्तवर्ण इव दृश्यते । अत एव
‘मुञ्ज अग्ने योनि’, ‘अग्निरग्ने पशव’ पशवश्चाग्निरिति
प्रागुक्तम् । तस्मात् पशुरुपस्य गर्भभूतस्याग्नेरहिंसायै अन्त-
रग्निरुपमुञ्जवेष्टन युक्तम् । यथा लोके ‘योनिर्गर्भं न हिनस्ति’,
‘योने’ खलु सर्वं ‘जायमान’ जन ‘जायते’, एव मग्निश्च
‘योने’ ‘जायाते इति’ पशुनो मुञ्जरशनाभिधानम् । ‘जायाते’
—इति , “जनी प्रादुर्भावे” †, पञ्चमे लकारे, “लेटोऽडाटी”
—इति ‡ तिप्प्रत्ययस्याडागम , “वैतोऽन्यत्र”—इति § प्रत्ययस्ये-
कारस्य ऐकारादेशश्च ॥ २६ ॥

* पा० ख० ३ ३ ११७ ।

† दि० आ ३२ घा० ।

‡ पा० ख० ३ ४ २४ ।

§ पा० ख० ३ ४, २६ ।

रश्नात्रिवृत्त्वं' विधत्ते— “त्रिवृतो भवन्तीति । त्रिगुणिता इत्यर्थं । “अग्नाभिधानीकृता इति । अग्नाभिधानीवत् कृता यथाग्नाभिधानी कविका मुखं सर्वतो वेष्टयति, एव मेता-स्तिस्त्र कार्या इत्यर्थं । अत्र कात्यायन — “आहवनीय दक्षिणेन त्रिवृत्तमुद्गपञ्चाङ्गीवद्वास्तिष्ठन्ति प्राञ्चोऽग्निगर्दभाजा पूर्वापरा रासभो मध्येऽग्निपूर्वा” —इति * । अस्माथ — दक्षिणाशब्दाद् “एनबन्धतरस्या मट्टरे पञ्चम्या” —इति † एनप् प्रत्यय । “एनपा द्वितीया” —इति ‡ ‘दक्षिणेन’ शब्दप्रयोगे आहवनीयस्य द्वितीया विभक्तिः । आहवनीयस्य दक्षिणप्रदेशे त्रिवृत्तमुद्गरश्नावद्वा अग्निगर्दभाजा पश्चव अग्निपूर्वा पङ्गां पूरापरा सन्त प्राञ्च प्राञ्चुखा तिष्ठन्तीति ॥ ३७ ॥

तद्विद विधत्ते — “ते प्राञ्चस्तिष्ठन्तीत्यादिना । अग्नादीनां यदानुपूर्व्यम्, ‘अग्नि प्रथम’, मध्ये ‘रासभ’, अन्ते ‘अज’ इति । पूर्वोक्तं सृष्टिक्रमं प्रमाणयति — “यद्दे तदशु सञ्चरित मासीदित्यादिना । एव हि तत्र प्रथमाध्याये समान्नातम् — “अथ यदशु सञ्चरित मासीत्, सोऽशुरभवत्, अशुर्ह वै त मश्व इत्याचक्षते परोक्षम्, परोक्षकामा हि देवा । अथ यद-रसदिव, स रासभोऽभवत् । अथ य कपाले रसो लिप्त आसीत्, ‘सोऽजोऽभवत् । अथ यत् कपाल मासीत्, सा पृथिव्यभवत्” —इति § । तत्र यत् कपाल मासीत्, सा पृथिवी सृष्ट्यब्दे-

* का० श्रौ० सू० १६ २ ४ ।

† पा० सू० ५ ३ ३५ ।

‡ पा० सू० २ ३ ३१ ।

§ पुरस्ताद्विद्येव (पृ० ५ प० ३) इत्यन्वम्

नोक्ता 'एतत्' इदानीम् 'याम्' सृष्टिकाम् 'आहरिष्यन्तो भवन्ति' इति । अध्वर्यवो सृष्टिकाहरणेन किं करिष्यन्तीति, तत्राह—
 "एतेभ्यो वा एष रूपेभ्य इति । 'रूपेभ्य' अश्वगर्दभाजीभ्य 'अग्ने' पुरा 'एष' अग्नि 'असृज्यत', 'एतत्' इदानीं मपि 'तेभ्य' पुरा 'एनम्' अग्नि 'जनयति' । सृष्टिकाहरणेन तम् अग्ने सृष्ट मेवाग्नि जनितवन्तो भवन्तीत्यृत्विज इत्यर्थः । अश्वानादिभ्य पूर्व मग्नि-सृष्टिरेव मान्नायते— "अथ यो गर्भोऽन्तरासीत्, सोऽग्निरसृज्यत । स यदस्य सर्वस्याग्र मसृज्यत, तस्मादग्निर्ह वै त मग्नि-रित्याचक्षते परोक्षम्"—इति * ॥ २८ ॥

तेषां पशूनां माहवनीयस्य दक्षिणतोऽवस्थानं विधत्ते— "ते दक्षिणतस्तिष्ठन्तीति । दक्षिणदेशेऽवस्थानं प्रशंसितुं माह—
 "एतद्देवा अविभयुरिति । 'एतद्' सप्तम्या लुक् †, एत-स्मिन्नवकाशे 'देवा' भीतवन्तः । 'यत्' यस्मात् 'न' अस्मदीय 'दक्षिणत' प्रदेशे 'नाष्टा' नाशकानि 'रक्षासि' 'न हन्यु' न बाधेरन् 'इति' । अथवा 'यत्' यथा 'न हन्युरिति' इननाभाव देवा चिन्तितवन्त इत्यर्थः । 'ते एते' देवा 'यज्ञ' वज्ररूपम् 'असु मादित्यम् अपश्यत्' । अत्रादित्यस्य क प्रगङ्ग इत्यत आह—
 "असौ वा आदित्य एषोऽश्व इति । योऽयं मश्वोऽत्र त्रिह-न्युञ्जरशनाबह, स हि आदित्यः । तथाच तैत्तिरीयकम्—
 "असु मादित्यं मश्वं श्वेतं भूतं दक्षिणां मनयन्"—इति । ततस्तेन वज्ररूपादित्यात्मना अश्वेन सर्वाणि यज्ञविघातीनि रक्षासि अपश्यन् भयरहिते नाशकरहिते स्थाने 'एतम्' अग्न्याख्यं यज्ञं

* पुरस्ताद्वैव (ए० ४ प० १४) द्रष्टव्यम्

† पा ऋ० ७ १ ३६ द्रष्टव्यम् ।

ज्ञतवन्त पूर्वदेवा । तथैव 'एतत्' इदानीं यजमान' 'दक्षिणतः' स्थितेन अग्नेन 'यज्ञ' निर्वाध मनुतिष्ठतीति । अत्र कात्यायन — "उत्तरत आहवनीयस्वारन्निमात्र उभयतस्तीक्ष्णा वेषवी सुधिराभिः कल्माषभावेऽकल्माषी प्रादेशमात्रपरन्निमात्री वा"— इति * । पूर्वीत्ताहवनीयस्य परन्निमात्रे उत्तरत' प्रादेशमात्री परन्निमात्री वा उभयत पार्श्वयोस्तीक्ष्णाया कल्माषलक्षण-वेषुनिर्मिता अन्त-सुधिरा, अग्निखननसाधनस्थानीयकल्माष-लक्षितत्वासम्भवे 'अकल्माषी' कल्माषलक्षणपरहिता सुधिरा कार्येति तस्यार्थं ॥ २८ ॥

तदिदं सार्थवाद विधत्ते— "दक्षिणत आहवनीयो भवतीत्यादिना । "ता मादत्ते"—इत्यत † प्राक्तनेन वाक्यसन्दर्भेण 'एषा' वक्ष्यमाणा 'अग्नि' 'उपश्रिते' तिष्ठते । आहवनीयाभ्योः पुस्त्रीलिङ्गसाम्यात् स्त्रीपुसात्मना प्रशंसति— "वृषा वा आहवनीय इति । 'वृषा' पुरुष , 'योषा' स्त्रियम् , 'दक्षिणत' स्त्रिया' दक्षिणप्रदेशे 'उपश्रिते' । आहवनीयाभ्योर्मध्यप्रदेशस्य व्यवधानस्वरूपता माह— "अरन्निमात्र इति । एतदपि स्त्रीपुसयो र्योजयति— "अरन्निमात्रादिति । स्त्रीपुसयोर्मध्ये श्लासादिसञ्चाराय , सम्बाधपरिहाराय च अरन्निमात्रोऽवकाशो युक्त इत्यर्थं ॥ ३० ॥

"सा वेषवीति । वेषुर्नैव कार्येति । अत्रेतिहास माह— "अग्निर्देवेभ्य इति । यतो वेषु' प्रविष्टवान् अतः 'सुधिर' । प्रविष्ट' 'स' अग्नि 'अननुप्रज्ञानाय' यथान्ये मा न जानीयुः,

* का० श्रौ० सू० १६ १ ५ ।

† एतद्विभेदं ब्राह्मणेयं इदं कल्माषारम्भे (१४१८० १५५०) इत्यन्तम् ।

तथा स्वाच्छादनाय यानि 'वर्षाणि' पाश्र्वयोरकरोत्, तानि 'पर्वाणि' सन्धय वेणो प्रवेशकाले 'यत्र यत्र' प्रदेशे अग्नि 'ददाह', 'तानि' 'कल्माषाणि' कृष्णविन्दुचिह्नानि 'अभवन्' ॥ ३१ ॥

“सा कल्माषीत्यादि । अत 'सा' अग्नि 'कल्माषी' कल्माष-
कलितवेषुमयी कर्त्तव्या । अत कल्माषो वेणुराग्नेय । “यदि
कल्माषीति । कल्माषासन्धवे अन्यरूपो वेणु कार्य इत्यर्थत उक्त ।
तत्र कल्माषाकल्माषयो सुषिरत्वं तु सर्वथा सम्प्राद्य मित्याह—
“सुषिरा तु आदिति । यस्मात् सुषिरो वेणुरग्नेर्योनि “सैषा
योनिरग्नेर्यद् वेणु ”—इति वेणोरग्निरूपत्व प्रागुक्तम् *, अतो-
ऽग्निरूपमृत्तिकाखनने अग्नियोनिरूपाभिकरणम् स्वाद् 'योनि'
सकाशादेव अग्नि 'जायातै इति' एव मर्थ मित्यर्थ ॥ ३२ ॥

अत्रे प्रादेशप्रमाणत्व मरत्निप्रमाणत्वञ्च कल्पितम्, तत्रा-
रत्निमात्रत्व मभिमत मिति दर्शयितु प्रादेशमात्रपक्ष मनुवदति—
“प्रादेशमात्रीति । 'हि' यस्मात् इदानी वागिन्द्रियम् प्रादेश-
प्रमाण मभिलष्यते, प्रथम तात्वोष्ठपुटव्यापारेण प्रादेशपर्यन्त
वाच सुचार्यं ततो देशसयोगविभागाभ्या परञ्चोत्र गृह्णाति ।
अथवा, वाक्पदेन जिह्वीष्यते, सा हि प्रादेशमात्री सती वाक्
वदति । यद्वा, वाक्पदेन प्राणवायुर्लक्ष्यते, स हि नासापुटा-
न्निस्सरत् प्रादेशपर्यन्त गच्छतीत्यागमसिद्धम् । स्वाभिमत पक्ष
माह— “अरत्निमात्री त्वेवेति । 'तु' शब्द पूर्वपक्षव्याहृत्यर्थं ।
ब्राह्मेकदेशत्वादरत्ने समुदायभूतो बाहुरेकदेशेनापि व्यवक्रियते,
तत्प्रमाणकारणे अभिरपि बाहुकृतवीर्यसन्धितैव भवति । अन्यञ्च

* अत्रैव कल्मा मनुपदम् (१४० पृ० ६ प०) द्रष्टव्यम् ।

अम्बेरेकतस्तीक्ष्णत्व मुभयतस्तीक्ष्णत्वञ्चोक्तम् । यदाहापस्तम्बः—

“उभयत क्षू मन्धतर क्षू वा”—इति * ॥ ३३ ॥

तत्र अग्रमूलयोर्द्वयत्र तीक्ष्णत्व सिद्धान्तयितु पूर्वपक्ष मनु-
वदति— “अन्यत क्षूत् स्यादिति । “क्षू तेजने” †, तेजन
नाम निश्चितत्वम् । “अन्यतरतो ह्रीद् वाच इति । वाचो
निश्चितत्व मन्धतरतो वचनापेक्षया । वाक्पदेन जिह्वीच्यते,
तस्मात्सु एकत एव तैक्ष्णम्, अग्राद्धि वचनव्यापार इति । “उभ-
यत क्षूत्त्वेवेति । ‘तु’ शब्द पूर्वपक्षनिवृत्त्यर्थे । निश्चित-
या पूर्वद्वया कार्येत्यर्थे । ‘यद्’ यस्मात् ‘एनया’ वाचा जिह्वया
‘दैव’ देवसम्बन्धि वाक्य सस्कृतम्, ‘मानुष च’ मनुष्यसम्बन्धि
भाषामयञ्च वाक्य ‘वदति’, अथवा एकयैव वाचा ‘सत्वम्’,
‘अनृत’ मिथ्या च वदति, अत उभयत क्षूस्त्वम् ॥ ३४ ॥

उभयत क्षूत्त्व प्रकारान्तरेण स्तोतु मनुवदति— “यद्दे-
वोभय क्षूदिति । ‘अस्ये’ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । ‘यत’ यस्मिन्
प्रदेशे ‘क्षूत्त्व’ निश्चितत्वम्, तस्मादेव प्रदेशात् ‘अम्बे-
वीर्यम्’, ‘अत’ उभयतस्तेक्ष्णकरणेन वीर्यं भव निहितवान्
भवति ॥ ३५ ॥

“यद्देवोभयत इति । ‘एतत्’ एतया अम्ब्या निश्चित-
अया ‘एनम्’ सृष्टूप मग्निम् ‘अनुविद्य’ ज्ञात्वा ‘एभ्यो लोकेभ्य’
सकाशात् ‘अखनन्’ अवदारितवन्त । ‘तथैव’ ‘अय’ यष्टा
‘एतया’ अम्ब्या लोकत्रयसकाशात् ‘खनति’ सृदात्मक मग्नि
मित्यर्थ ॥ ३६ ॥

* आप० औ० सू० १६ १ ७ ।

† अदा० प० २६ घ० ।

कथं यजमानेनैकया अक्षरा श्लोकत्रयादग्नेः खनन मित्वा-
यज्ञाय तदुपपादयति— “स यदिति खनतीति । ‘इति’-शब्दो-
ऽभिनेयप्रदर्शने , सृष्ट खननव्यापार मभिनयेन दर्शयतीत्यर्थः ।
अभ्ने खननव्यापारे तावत् प्रथम मवक्षेपण सुत्क्षेपणम् मध्ये
सञ्चारक्रिया चेति व्यापारत्रय मस्ति, तस्मादभ्नेर्व्यापारत्रयेण
पृथिव्यादिलोकत्रयादग्नेः खनन मिति तात्पर्यार्थः ॥ ३७ ॥

अभ्नेरादान विधत्ते— “ता मादत्त इति । उत्तरत्र “त्रिभि-
रादत्ते”—इति * आदाने त्रित्वसङ्गाविशिष्टाना मग्नाणा विधा-
नम्, अभिन् त्रिभिर्मन्त्रैराददीतेत्यर्थः । तत्र प्रथममन्त्र विधत्ते—
‘देवस्य त्वा सवितुरिति † । मन्त्रस्त्राय मर्थ — देवेन सवित्रा
अनुज्ञात एवाह मध्वर्युः ‘अश्विनो वाहुभ्या’, ‘पूष्णो हस्ता-
भ्याम्’, ‘अङ्गिरस्वत्’ अङ्गिरा अग्नि स इव , अङ्गिर पदात्
उत्तरस्य वतुनः सङ्गाविधानात् पदसङ्गानिबन्धन क्त्व न
भवति , अग्निवत् । ‘गायत्रेण हृन्दसा’ अभिन् ‘त्वाम् आददे’ ‡ ॥
* मन्त्रस्य तात्पर्यार्थ माह— “सवितृपसृत एवेना मित्वादि ॥

द्वितीयं विधत्ते— “पृथिव्या इति § । अग्नि, त्वम् ‘पृथिव्या’
‘सधस्यात्’ उपस्थात् सधस्यानात् । पुरीषमिति , पुरीषपदेन
यज्ञवोऽभिधीयन्ते , पशुहितम् । “तस्मै हितम्”—इति ॥ यत्

* इहेवाशुपदम् (१४२ ए० १६ प०—४० क०) ऋच्यम् ।

† का० औ० ख० १६ २ ङ क ।

‡ ‘देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या
माददे । गायत्रेण हृन्दसाङ्गिरस्वत्’—इति वा० ख० ११ ६ क ।

§ “पृथिव्याः सधस्यादग्निं पुरीष्य मङ्गिरस्वदाभर ।

त्रैष्टुभेण हृन्दसाङ्गिरस्वत्”—इति वा० ख० ११ ६ ख ।

॥ पा० ख० ५ १ ५ ।

प्रत्यय । अग्निम्, 'अङ्गिरस्यत्' 'आभर' । "हृपङ्गोर्भे"—इति
हकारस्य भकार * । किञ्च, 'चैष्टुभेन छन्दसा' अग्निवदाभरेति ॥

मन्त्रं व्याचष्टे— "पशवो वै पुरीष मिति ॥ ३८ ॥

तृतीय विधत्ते— "अभिरसीति † । 'अभि' वच्च 'असि',
हननसाधनत्वाद्भयो, अभिनामासि । 'नारी' स्त्री च 'असि',
स्त्रीत्वारोपस्यस्यास्तत्कर्तृकहिंसोपशमनार्थं । किञ्च, त्वया अभ्या
'वयम्' 'सधस्ये पृथिव्याम्', अग्निन् सदृश्याने 'अग्निम्' सृष्टूप
'खनितु' 'शक्नेम' शक्ता भूया स्म । "शक्तु शक्तौ" ‡, आशी-
र्लिङ्ग रूपम् ॥

मन्त्रं व्याचष्टे— "अग्निर्होषेति । अभिरसीत्यनेन 'सत्येन'
स ह खनक 'एनां' गृहीतवान् भवति । 'नार्यसीति । अस्य
तात्पर्यं माह— "वज्रो वा अभिरिति । यथा योषा स्त्री न
कञ्चन पुरुष हिनस्ति, एव मन्त्रे स्त्रीत्वेन सा न कस्यापि हन्त्री
त्यर्थं सिद्धो भवति । सधस्यपदस्य विवरणम्— "इद वै सधस्य
मिति ॥ ३९ ॥

अभ्यादाने विनियुक्ताना मन्त्राणा त्रित्वसङ्गां प्रशंसितु
मनुवदति— "त्रिभिरादत्ते त्रिवृदग्निरिति । त्रिभिरादत्ताया
अग्नेश्चतुर्थेन मन्त्रेणाभिमन्त्रण विधत्ते— "त्रिभिरादायाथैनां
चतुर्थेनाभिमन्त्रयत इति § । 'अथ' शब्दो व्यवधानाभावं सूच-

* पा० ८ २ ३२ सू० १ वा० ।

† "अभिरसि नार्यसि त्वया वय मग्निं शक्नेम खनितु सधस्य आ ।
जागतेनच्छन्दसाङ्गिरस्यत्"—इति वा० सू० ११ १० ।

‡ स्था० प० १४ धा० ।

§ का० श्रौ० सू० १६ २ ८ ख द्रष्टव्यम् ।

यति । इदं भिवोत्तरत्र “चतुर्भिरादत्ते”-इत्यस्य * वाक्यस्य वीजम् । आदानसमये एवाभिमन्त्रणात् चत्वारोऽप्यादाने विनियुक्ता इति पक्षस्य वीजं मस्ति, खननादिवत् स्पष्टव्यापाराभावात्, अश्लाघ्यभिमन्त्रणवत् पृथगवस्थिताया अभ्रेरभिमन्त्रणत्वाच्च । अत एव त्रिभिरादाय चतुर्थेनैतत्पूर्वमन्त्रसङ्घानुवादपुरस्सरं चतुर्थत्वीक्तिरभिमन्त्रणमन्त्रस्येति तात्पर्यम् । अभिमन्त्रणं नाम वीर्याधानं मिति प्रशंसति— “अथास्या चतुर्थेन वीर्यं मदधुरिति ॥ ४० ॥

मन्त्रं विधत्ते— “इस्तु आधाय सवितेति । ‘सविता’ देव ‘इस्ते’ ‘आधाय’ अत्रस्थाय्य ‘हिरण्ययी’ हितरमणीयाम्, अथवा हिरण्यपदेन, असृतं छन्दोश्चोच्यते, असृतमयीम्, प्रागुक्तगायत्र्यैष्टुभजागतानुष्टुभच्छन्दोरूपा वा ‘एनाम्’ अभि ‘विभ्रत्’ सर्वदा अधारयन्, ‘अग्नेर्ज्योति’ ‘निचाय्य’ दृष्ट्वा ‘पृथिव्या’ अभि ततः सकाशात् ‘आभरत्’ आहृतवान् । ‘आनुष्टुभेन छन्दसा’ अग्निवदाहृतवानिति † ।

मन्त्रं व्याचष्टे— “इस्ते ह्यस्याहितेति । ‘हिरण्ययी’ पदव्याख्याने “हिरण्ययी ह्येषा या छन्दोमयीत्युक्तम् । तदुपपादयति — “तान्येतान्येवेति । ‘आरन्धाय’ आलम्बनाय ॥ ४१ ॥

अत्र केचिन्नन्तगतहिरण्ययीपदबलीनं अभि मपि हिरण्यनिर्मितां मिच्छन्तीति तत्पक्षं मनुवदति— “ता ह्येके हिर-

* इष्टैवानुपद (१४३ पृ० १७ प०—४५ क०) द्रष्टव्यम् ।

† इस्तु आधाय सविता विभ्रदभिः हिरण्ययीम् ।

अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरत ।

आनुष्टुभेन छन्दसाहिरण्यत् — इति वा० म० ११ ११ ।

रमयीं कुर्वन्तीति । अतएव कात्यायन -- “हिरण्ययी मेके”-
इति * पदान्तर सूत्रितवान् । “अभ्युक्तेति । “इस्त आधाय
सविता बिभ्रदन्नि हिरण्ययीम्”-इति मन्त्रे समाप्ते इत्यर्थः ॥

तद् दूषयति— “न तथा कुर्यादिति । अत्र पूर्वोक्त मेव
छन्दोमयत्व मिहोपदिशति— “यद्वा एषा छन्दासीति ॥ ४२ ॥

आदानाभिमन्त्रणविनियुक्तानां मन्त्राणा सहस्रा प्रथमित्तु
माह— “ता चतुभिरादत्त इति । ‘चतुर्भि’ अभिमन्त्रणमन्त्र-
सहितै पूर्वस्त्रिभिर्मन्त्रै ‘ताम्’ अत्रिम् ‘आदत्ते’ । आदाने
मन्त्रचतुष्कपकार उपपादित । अत एव मीमासाया द्वादशाह
यागे इदं मेव विषयवाक्यं सुदाहृतम् । तदर्थं स गृहीत-
स्तत्त्वविद्भिराचार्यै —

“चतुर्भिरत्रि मित्यत्र विकल्पो वा समुच्चयः ।

विकल्प पूर्ववन्मैव समूहे करणत्वतः ॥”-इति † ॥

यतश्चतुर्भिरादत्ते, ‘सर्वा वाक्’ ‘चतुरक्षरा’ अक्षरचतुष्टय-
वती । कथं वाचश्चतुरक्षरत्वम् ? तदाह— “वागित्येक मिति ।
अत्र एकाक्षरवायूपत्वेन त्र्यक्षरात्मकेन च स्तूयमानान् मन्त्रान्
विभज्य दर्शयति— “यैवैषानुष्टुभुत्तमेति । प्रथमेन ‘सा’-इति
पदेन वागुच्यते, द्वितीयेन” अभिमन्त्रणे विनियुक्ता चतुर्थी ऋक्
अनुष्टुप् ‘त्र्यक्षर’ पदम् । ‘अक्षर मिति’ यदुक्तम्, ‘तानि’
आदाने विनियुक्तानि “देवस्य त्वा”-इत्यादीनि ‘यजुषि’ ।
‘तस्मात्’ ‘चतुर्भि’ अत्रादानं नाम, ‘सर्वया वाचा’ खनन
मेवेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

* का० श्रौ० सू० १६ २ ७ ।

† मी० जै० न्या० १२ अ० ३ पा० (३० सू०) १४ अधिकरणं इत्यथम् ।

मन्त्रगतचतुष्टयसङ्करा चतुर्दिगात्मना च स्तौति— “यज्ञेव
चतुर्भिश्चतस्रो वै दिश इति । अत्र मन्त्रगत-गायव-चैष्टुभ जागता-
नुष्टुभै छन्दोभि सह पूर्वा चतु सङ्करां महादिगवान्तर-
दिगात्मना स्तौति— “छन्दोभिश्च यज्ञुर्भिश्चादत्ते तदष्टा-
विति * ॥ ४४ ॥ ३ [३ १] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठे काण्डे तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीय ब्राह्मणम्)

हस्त ऽएषाभिर्भवत्यथ पशून्भिमन्त्रयते । एतद्वा
ऽएषु देवा अन्वेषिष्यन्त. पुरस्ताद्दीर्यं मदधुस्तथै-
वैष्वय मेतदन्वेषिष्यन् पुरस्ताद्दीर्यं दधाति ॥ १ ॥

सोऽप्रव मभिमन्त्रयते । प्रतूर्त्तं व्वाजिन्नाद्र-
वेति यद्वै क्षिप्रं तत्तूर्त्तं मय यत् क्षिप्रात् क्षेपीय-

* गायत्रम् चैष्टुभम्, जागतम्, आनुष्टुभम्, इति चत्वारि
छन्दांसि, देवस्य त्वा पृथिशा., अभिरसि, हस्त आघाव (वा० सं०
११ ६ क, ६ ख, १०, ११) इति चत्वारि यजुर्वेदीयानि सङ्कलनया
अष्टाविति सिद्धम् ॥

स्तत् प्रतूर्त्तं व्वरिष्ठा मनु संव्वत मितीयं वै व्वरिष्ठा
 संव्वदिमा मनु सव्वत मित्येतद्वि वि ते जन्म परम
 मन्तरिच्चे तव नाभिः पृथिव्या मधि योनिरिदिति
 तदेन मेता देवताः करोत्वग्निं व्वायु मादित्यं
 तदुश्वे व्वीर्यं दधाति * ॥ २ ॥

अथ रासभम् । युञ्जाथाऽ रासभ युव मित्य-
 ध्वर्युं चैतद्युजमान चाहास्मिन्यामे व्वृषणवस्व ऽद्भु-
 त्यस्मिन् कर्मणि व्वृषणवसू ऽद्भुत्येतदग्नि भुरन्त
 मन्त्रयु मित्यग्निं भुरन्त मन्त्रत्प्रेषित मित्येतत्तद्वा-
 सभे व्वीर्यं दधाति † ॥ ३ ॥

अथाजम् ‡ । योगे-योगे तवस्तरं व्वाजे-व्वाजे
 इवामह ऽद्भुत्यन्न वै व्वाजः कर्मणि-कर्मणि तव-
 स्तर मन्त्रेऽन्ने इवामह ऽद्भुत्येतत् सखाय इन्द्र मूत-
 य ऽद्भुतीन्द्रियवन्त मूतय ऽद्भुत्येतत्तदजे व्वीर्यं
 दधाति § ॥ ४ ॥

त्रिभिरभिमन्त्रयते । त्रिवृदग्निर्यावानग्नि-

* , †, § 'दधाति'—इति क, ड ।

‡ 'अथाजम्'—इति ग, घ ।

युवित्यस्य मात्रा तावतैवैष्वेतदौर्यं दधाति * ॥ ५ ॥

अथैनान् प्राच उत्क्रमयति । तदेन मेतैः
पशुभिरन्विच्छति नोपस्पृशत्यग्निरेष यत् पशवो
नेभ्याय मग्निर्हिनसदिति ॥ ६ ॥

सोऽश्व मुत्क्रमयति । प्रतूर्ध्वन्नेष्टवक्रामन्न-
जस्तौरिति पाप्मा वा ऽचशस्तिस्त्वरमाण एष्ट-
वक्रामन् पाप्मान मिष्वेतद्दुद्रक्ष गाणपत्यं मयो-
भूरेहीति रौद्रा वै पशवो या ते देवता तस्यै गाण-
पत्यं मयोभूरेहीष्वेतत्तदेन मश्वेनान्विच्छति † ॥ ७ ॥

अथ रासभम् । उर्ध्वन्तरिक्षं व्वीहि स्वस्ति-
मव्यूतिरभवानि कृण्वन्निति यथैव यजुस्तथा बभुः
पूषा सयुजा सहितीयं वै पूषानया सयुजा सहि-
ष्वेतत्तदेनऽ रासभेनान्विच्छति ‡ ॥ ८ ॥

अथाजम् । पृथिव्या सधस्थादग्निं पुरीष्य
मङ्गिरस्वदाभरेति पृथिव्या उपस्थादग्निं पशव्य मग्नि-
वदाभरेष्वेतत्तदेन मजेनान्विच्छति § ॥ ९ ॥

* 'दधाति'—इति क, ख ।

†, ‡, § 'नान्विच्छति'—इति क, ख ।

त्रिभिरुन्विच्छति । त्रिवृद्ग्निर्यावानग्निर्याव-
 त्यस्य मात्रा तावत्तैवैन मेतदुन्विच्छति त्रिभिः
 पुरस्तादभिमन्त्रयते तत् षट् षडृतवः संव्यत्सुरः
 संव्यत्सुरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्
 भवति ॥ १० ॥ ४ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [३. २.] ॥

पूर्वं माहवनीयस्य दक्षिणप्रदेशे त्रिहस्तुष्करशनाबद्धा प्राक्षुखा
 येऽश्वगर्हभाजास्तिष्ठन्ति, तेषां मिदानीं यथाक्रमं मभिमन्त्रणं
 समन्त्रकं विधित्सुरादावभिमन्त्रणं वीर्यात्मना प्रशंसति— “इह
 एषाभिर्भवतीति । अत्रि हस्ते गृहीत्वैव पशुभिमन्त्रयते * ॥१॥

प्रथमं मन्त्राभिमन्त्रणं समन्त्रं विधत्ते— “सोऽश्न मिति † ।
 मन्त्रस्त्राय मर्थ, — हे ‘वाजिन्’ अश्व । ‘वरिष्ठाम्’ अतिशये-
 नोर्वीम्, ‘अनुमवत’ सम्पूर्वात् वनते क्षिपि “अनुदात्तोपदेश-
 वनति०”—इति ‡ न लोपे, “ऋस्वस्य पिति०”—इति § तुक् ।
 अस्त्राभिः क्रियमाणं सन्धजनम् ‘अनु’ लक्ष्यं भूमि, ‘प्रतूर्त्तं’ त्वरते

* “देवस्य त्वेत्त्रि माहाय, हस्त आघायेत्त्रेणा मभिमन्त्रयते”—
 इति का० श्रौ० सू० १६ २. ८ । मन्त्रस्त्रयम्— वा० सू० ११ ६, ११ ।

† का० श्रौ० सू० १६ २ ६ ।

‡ पा० सू० ६ ४ ३७ ।

§ पा० सू० ५ १ ७१ ।

“अक्षयत्वर०”—इत्युठि * कृते “नसत्त निषस्तानुत्त प्रतूर्त्तं-सूर्त्तं गूर्त्तानि कृन्दसि”—इति † निष्ठा तस्य नत्वाभावेन निपातनम् । अक्षिप्रम् ‘आद्रव’ आगच्छ । हे अश्व । ‘ते’ तव ‘परम जन्म दिवि’ आदित्यरूपेण , ‘अन्तरिक्ष’ तव ‘नाभि’ वायुरूपेण , ‘पृथिव्या’ तव ‘योनि’ उत्पत्तिस्थानम् अग्न्यात्मकत्वेनेति , अश्वस्य लोकत्रयाभिमानिदेवतात्वेन स्तुति कृतेति तात्पर्यम् ‡ ।

अथ प्रतूर्त्तपद व्याचष्टे— “यद्वे अक्षिप्र तत् प्रतूर्त्तं मिति । ‘अक्षिप्र = तूर्त्तम्’, ‘अथ’ ‘यत् अक्षिप्रात्’ अपि ‘क्षिपीय’ अक्षिप्रतरम् , ‘तत् प्रतूर्त्तम्’ इत्युच्यते । अक्षिप्रशब्दादौयसुनि “स्थूलदूरयुवङ्गस्र-अक्षिप्र०”—इति § यणादिपरस्य लोप , पूर्वस्येकारस्य गुण । उत्तरार्द्धस्य तात्पर्यं माह— “तदेन मेता देवता इति । अभिमन्त्रणेनाश्वस्य किं मायातम् ? तदाह— “तदश्वे वीर्यं दधातीति ॥ २ ॥

रासभाभिमन्त्रण समन्त्र विधत्ते— “अथ रासभ मिति ॥ । अभिमन्त्रयत इत्यनुषङ्ग । ‘युवम्’ इति द्विवचनेन अर्ध्वर्युयजमानावुच्येते । ‘वृषण्वसू’ वृषा सेक्ता गर्हभ , स ययोर्वसु धनम् , तौ । ‘युव’ युवाम् । ‘अग्निन्’ ‘यामे’ यायते गम्यते प्राप्यते देवेरिति , यान्ति सङ्गच्छन्ते यत्र परस्पर देवा इति वा , याम् कर्म , तस्मिन् रासभ ‘युञ्जाथाम्’ । त विश्विनष्टि— “अग्नि

* पा० सू० ६ ४ २० ।

† पा० सू० ८ २ ६१ ।

‡ मन्त्रस्वयम्—वा० सं० ११ १२

§ पा० सू० ६ ४ १५६ ।

॥ का० औ० सू० १६ २ ६ ।

भरन्त मिति । “हृद्यहोर्म” * । ‘अक्षयु’ अक्षय्य फल
कामयमानम्, यद्वा, याते रूपम्, अक्षयेषित मिति । मन्त्र १
व्याचष्टे— “अध्वर्यु चैतदिति ॥ ३ ॥

अजाभिमन्त्रण विधत्ते— “अयाज योगी योग इति † ।
अभिमन्त्रयत इति शेष । अस्यार्थ ,— हे ‘सखाय’ समान-
ख्याना ऋत्विज । ‘तवस्तर’ तव इति बन्नाम ‡, बलिनम्
‘इन्द्रम्’ इरा भूमि दृणन्तम् । “इन्द्र इन्द्र दृणातीति वेरा
ददातीति वेरा दधातीति वेरा दारयत इति वा”-इति ॥ यास्ना-
चार्य । इन्द्रियवन्त बलवन्त वा तम्, अजम् । ‘योगी’
युञ्जन्ति देवा अत्रेति योग कर्म, वीप्साया कर्मणि कर्त्तव्ये ।
‘वाजे वाजे’ मनुष्याणाम् अन्ने अन्ने दातव्ये स्थिते सति ‘जतये’
तर्पणाय ‘हवामहे’ वय मध्वर्यव इति ¶ ।

मन्त्रगतयोगवाजेन्द्रपदानि व्याचष्टे— “अन्न वै वाज
कर्मणि कर्मणीति ॥ ४ ॥

अभिमन्त्रणमन्त्रत्रिवसङ्ख्या त्रिवदग्न्यात्मना स्तौति— “त्रि-
भिरिति । अत्र सूत्रम्— “अनुपसृशन्नतक्रमयत्येनान् प्राच प्रति-
मन्त्रं प्रतूर्वद्भुवन्तरिक्त पृथिव्या सधस्यादिति”—इति *** ॥ ५ ॥

* पा० ८ २ ३२ सू० १ वा० ।

† वा० स० ११ १३ ।

‡ का० औ० सू० १६ २ ६ ।

§ निच० २ ६ ५ ।

॥ निर० १० १ ८ ।

¶ मन्त्रस्त्रयम्— वा० स० ११ १४

*** का० औ० सू० १६ २ १० ।

तदिदं विधत्ते— “अथैनान् प्राच इति । ‘एनान्’ पशून् प्राङ्मुखानुहमयेत् । उन्नमिते पशुभिः ‘एनम्’ ऋद्रूपमग्निम् अन्विष्टवान् भवति । “नोपसृशतीति । ‘यत्’ यत्, ‘पशवोऽग्नि’ अग्निनेन द्विसा स्यात्, सा माभूदिति । ‘द्विनसत्’— इति द्विवे पञ्चमलकारे रूपम् ॥ ६ ॥

उत्क्रमणमनूष्यमन्त्रविधत्ते— “सोऽश्वसुत्क्रमयतीति । “प्रतूर्वन्नेहीति * । अस्यायमर्थः,— ‘अशस्ती’ पाप्मनः ‘अवक्रामन्’ अभिगमयन् ‘प्रतूर्वन्’ प्रकर्षेण त्वरमाद्य ‘एहि’ आगच्छ । ‘मयोभू’ सुखस्य भावयिता ‘रुद्रस्य’ पशुपते ‘गणपत्य’ गणपतित्वम् ‘एहि’ गच्छ । अशस्तिपदव्याचष्टे— “पाप्मा वा अशस्तिरिति । अश्वस्य रुद्रगणपतित्वप्रतिपादयति— “रोद्रा वै पशव इति । पशुरूपस्याश्वस्य देवता रुद्र, तस्य गणपतित्वमिहीत्यर्थः । अश्वोत्क्रमणेन न किञ्चित् जातमिति, तद् दर्शयति— “तदेनमश्वेनान्विच्छतीति ॥ ७ ॥

रासभोत्क्रमणविधत्ते— “अथ रासभसुर्वन्तरिक्षमिति † । ‘उरु’ विस्तीर्णम् अन्तरिक्षं ‘वीहि’ प्राप्नुहि । किं कुर्वन् ? ‘गव्यूति’ गोसञ्चारभूमिं ‘स्रस्ति’ क्षेमेण कुर्वन्, ‘अभयानि’ कृण्वन्, ‘पूषा’ पृथिव्या यागभूम्या ‘सयुजा’ सहायेन सह वीहीति ‡ । मन्त्रस्य पूर्वाह्ने निगदव्याख्यातमित्याह— “यथैव यशुस्तथा बन्धुरिति । न व्याख्यातुमर्हतीत्यर्थः । उत्तरार्द्धपूषपदं विवृणोति— “इयं वै पूषेति ॥ ८ ॥

* वा० स० ११ १५ क ।

† का० औ० सू० १६ १ १० ।

‡ वा० स० ११ १५ ख ।

अजोत्क्रमण विधत्ते— “अथाजम् पृथिव्या इति * । व्याख्यातोऽय मन्त्र ः ॥ ८ ॥

उत्क्रमणमन्त्रगतत्रिव्यसङ्ख्या मग्न्यात्मना स्तौति— “त्रिभिरन्विच्छति त्रिवृदग्निरिति । पूर्वं मेतेषा मग्नेरासभाजाना मभिमन्त्रणे त्रयो मन्त्रा विनियुक्ता , इदानीं सुत्क्रमणे त्रय इति ता सङ्ख्या सम्भूय ऋतुसवक्षराग्निरूपत्वेन प्रशंसितुं युक्तं मनुस्मारयति— “त्रिभिः पुरस्तादभिमन्त्रयते तत् षडिति । अष्टोऽयं ॥ १० ॥ ४ [३ २] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनगतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे तृतीयेऽध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

इति षष्ठकाण्डे द्वितीय प्रपाठकः समाप्तः ‡ ॥

* का० श्री० सू० १६ २ १० ।

† १६४ ए १६ पै० (वा० सं० ११ ६ क) इत्ययम् ।

‡ “कण्वीसङ्ख्या १०४”—इति क, ख, “कण्वीसङ्ख्या १०४”—इति ग, घ । तत्र, १ ब्रा० ४० क०, २ ब्रा० १० क०, ३ ब्रा० ४४ क०, ४ ब्रा० १० क०, अङ्कगनया १०४ इति सिद्धम् ॥

अथ

तृतीयप्रपाठके प्रथम ब्राह्मणम् ,

अपि वा

तृतीयाध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ।

॥ इति. ॐ ॥

प्रदीप्ता एतेऽग्नयो भवन्ति * । अथ मृद मच्छ-
यन्तीमे वै लोका एतेऽग्नयस्ते यदा प्रदीप्ता
अथैतु ऽद्भमे लोका पुरो वा ऽएतदेभ्यो लोकेभ्यो
ऽग्रे देवाः कर्मान्वेच्छस्तद्यदेतानग्नीनतीत्य मृद
माहरति तदेन पुरेभ्यो लोकेभ्योऽन्विच्छति ॥ १ ॥

प्राञ्चो यन्ति । प्राची हि दिग्गने स्वाया
मेवैन मेतद्दिश्यन्विच्छति स्वाया दिशि विन्दति ॥ २ ॥

ते प्रयन्ति । अग्नि पुरीष्य मङ्गिरस्वदृच्छेम
द्वृत्यग्निं पशव्य मग्निवदृच्छेम द्वृत्येतत् † ॥ ३ ॥

* भवन्ति'—इति ग घ ।

† 'द्वृत्येतत्—इति ग, घ ।

अथानद्वापुरुषं मीक्षते । अग्निं पुरीष्य मङ्गि-
रस्वङ्गरिष्याम इत्यग्निं पशुष्य मग्निवङ्गरिष्याम
इत्येतत्तदेन मनद्वापुरुषिणान्विच्छति* ॥ ४ ॥

अथ व्वल्मीकवपा सुषिरा व्यध्वे निहिता
भवति । ता मन्वीक्षत इदय वै व्वल्मीकवपेयु सु वा
इदमे लोका एतद्वा एन देवा एषु लोकेषु
व्विग्राह मैच्छस्तुथैवैन मयु मेतदेषु लोकेषु व्विग्राह
मिच्छति† ॥ ५ ॥

अन्वग्निरुषसा मय मुख्यदिति । तदेन सुष-
स्वैच्छन्नन्वहानि प्रथमो जातवेदा इति तदेन
मह स्वैच्छन्ननु सूर्यस्य पुरुत्रा च रश्मीनिति तदे-
नऽ सूर्यस्य रश्मिष्वैच्छन्ननु द्यावापृथिवी आत-
तन्येति तदेन द्यावापृथिव्योरैच्छस्तु मविन्दस्तुथैवैन-
मयु मेतदिन्दति त यदा परा पश्यत्यथ ता मवाञ्छ-
त्यागच्छन्ति मृदम् ॥ ६ ॥

अथाश्व मभिमन्वयते । एतद्दे देवा अब्रुवन्

* 'व्विच्छति'—इति क ख

† 'मिच्छति'—इति क, ख ।

पाप्मानं मृषापहनामेति श्रमो वै पाप्मा श्रमं मरु
पाप्मानं मृषापहनामेति तस्य श्रमं पाप्मानं मृषापह-
न्त्येवाद्याय मेतच्छ्रमं पाप्मानं मृषापहन्ति ॥ ७ ॥

आगत्य व्याज्यध्वानमिति* । आगतो ह्यस्याध्वा
भषति सुर्वा मृधो विधूनुत ऽइति पाप्मा वै
मृधः सुर्वान् पाप्मनो विधूनुत ऽइत्येतत्तस्माद्
हैतद्दृष्ट्वा स्यत्वा † विधूनुते ऽग्निधु सधस्ये महति
चक्षुषा निचिकीष ऽइतीद वै महत् सधस्य
मग्निं मस्मिन् महति सधस्ये चक्षुषा दिदृक्षत
ऽइत्येतत् ‡ ॥ ८ ॥

अथैनमाक्रमयति । एतद्वा ऽएष एतं देवेभ्यो
ऽनुविद्य प्रात्रधीद्यथाय मिहेवेत्येवम् § ॥ ९ ॥

अहेषाक्रमयति । एतद्वै देवा अविभयुर्यद्वै न
इमं मिह रुक्षा^{उत्त}सि नाष्टा न हन्युरिति तस्या
ऽएत वृज्ज सुपरिष्ठादभिगोप्तार मकुर्वन्नसु मेवा-

* 'मिति'—इति क । 'मिति'—इति ग, घ ।

† 'स्यत्वा'—इति ग, घ, ङा० वेवरेय च इष्टम् ।

‡ 'इत्येतत्'—इति ग, घ ।

§ 'मिहेवेत्येवम्'—इति ग, घ ।

दित्य मसौ वा ऽचादित्य एषोऽश्वस्तथैवाक्सा ऽच्यु
मेतं व्वञ्च सुपरिष्ठादभिगोप्तार करोति ॥ १० ॥

आक्रम्य व्वाजिन् । पृथिवी मग्नि मिच्छ रुचा
त्व मिति चक्षुर्व्वै रुगाक्रम्य त्व व्वाजिन् पृथिवी
मग्नि मिच्छ चक्षुषेतद् भूम्या व्वृत्त्वाय * नो ब्रूहि
यत खनेम त व्वय मिति भूमेस्तत् स्याशयित्वाय
नो ब्रूहि यत एन खनेमेत्येतत् † ॥ ११ ॥

अथैन मुन्मुशति । एतद्वा ऽएन देवा प्रोचि-
वाप्सं व्वीर्येण समर्द्धयस्तथैवैन मय मेतत् प्रोचि-
वाप्स व्वीर्येण समर्द्धयति द्यौस्ते पृष्ठ पृथिवी
सधस्थ मात्मान्तरिक्षं समुद्रो योनिरित्थीत्य म-
सीत्य मसीत्येवैतदाह व्विख्याय चक्षुषा त्व मभि-
तिष्ठ पृतन्यत इति व्विख्याय चक्षुषा त्व मभि-
तिष्ठ सर्वांन् पाप्मान इत्येतन्नोपस्पृशति व्वञ्चो वा
ऽच्युषो नेन्माय व्वञ्चो द्विनसदिति ‡ ॥ १२ ॥

अथैन मुत्क्रमयति । एतद्दे देवा अब्रुवन्

* 'वृत्त्वाय'—इति च इष्ट ङा०—वेवरमहोदयेण ।

† 'मेत्येतत्'—इति म, घ ।

‡ 'द्विनसदिति'—इति क, ख, ङ, 'द्विनसदिति'—इति ग, घ

किं मिमं मभ्युत्क्रमिष्याम इति महत् सौभम
 मिति त महत् सौभग मभ्युदक्रमयस्तथैवैन मय मे-
 तन् महत् सौभग मभ्युत्क्रमयत्युत्क्राम महते
 सौभगायेत्युत्क्राम महत्ते सौभग मित्येतत्तस्माद्
 हैतदश्व पशूना भगितमो ऽस्मादास्थानादिति
 यच्चैतत्तिष्ठसौत्येद्वविणोदा इति द्रविणोऽप्यु ह्येभ्यो
 ददाति व्वाजिन्निति व्वाजी ह्येषु व्वयुः स्याम
 सुमती पृथिव्या अग्नि खनन्त उपस्थे ऽत्रस्या इति
 व्वय मस्यै पृथिव्यै सुमती स्यामाग्नि मस्या उपस्थे
 खनन्त इत्येतत् * ॥ १३ ॥

अथैन मुत्क्रान्त मभिमन्त्रयते । एतद्वा ऽएन
 देवा. प्रोचिवाऽसं यथा ददिवाऽस व्वन्देतैव मु-
 पास्तुवन्नृपा महयस्तथैवैन मय मेतदुपस्तौत्युप मह-
 यत्युदक्रमीदित्युद्गक्रमीद् द्रविणोदा इति द्रविणोऽप्यु
 ह्येभ्यो ददाति व्वाज्यर्ध्वेति व्वाजी च ह्येषो
 ऽर्वा चाक सुलोकः सुकृत पृथिव्या मित्युकरः
 सुलोकः सुकृत पृथिव्या मित्येतत्ततः खनेम सुप्र-

* इत्येतत्—इति ग च ।

तीक मग्नि मिति तत एनं खनेमेत्येतत् सुप्रतीक
मिति सर्व्वतो वा ऽअग्निः सुप्रतीक स्वो रुहाणा
अधि नाक मुत्तम मिति स्वर्गो वै लोको नाकः
स्वर्गं लोकं रोहन्तोऽधि नाक मुत्तम मित्येतत्
दक्षिणोपसङ्क्रमयति * यचेतरौ पशू भवतस्ते । दक्षि-
णत प्राञ्चस्तिष्ठन्ति स य एवामुत्र दक्षिणत †
स्थान्मुख बन्धु सोऽत्र † ॥ १४ ॥

अथोपविश्य मृद मभिजुहोति । एतद्दे देवा
अब्रुवञ्चेत्यध्व मिति चिति मिच्छन्ति व्याव तद्-
ब्रुवन्ते चेतयमाना एत माहुति मपश्यस्ता मजुहवु-
स्ताः हुत्वेमाल्लोकानुखा मपश्यन् ॥ १५ ॥

ते ऽब्रुवन् । चेतयध्व मवेति चिति मिच्छ-
न्ति व्याव तद्ब्रुवन्ते चेतयमाना एतां द्वितीया
माहुति मपश्यस्ता मजुहवुस्ताः हुत्वा त्रि-
ज्योतिषोऽपश्यन्नेता देवता अग्निं व्यायु मादित्य-

* 'दक्षिणतोपसङ्क्रमयति'—इति घ ।

† 'दक्षिणत'—इति क, ख ।

‡ सोऽत्रा—इति क, सोऽत्रा—इति ख, 'सोऽत्रा'—इति ड

§ 'मपश्यन्'—इति ग, घ ।

मेता ह्येव देवता विप्रुखं ज्योतिस्तुथैवैतद्यजमान
 ऽएते आहुती हृत्वेमाश्च लोकानुखां पश्यत्ये-
 ताश्च देवता विप्रुखज्योतिषो व्यतिषक्ताभ्या जुहोती-
 माश्च तल्लोकानेताश्च देवता व्यतिषजति ॥ १६ ॥

यदेवैते ऽआहुती जुहोति । मृद च तद-
 पश्च प्रीणाति ते ऽदृष्ट्वा प्रीत्वाथैने सम्भरति
 व्यतिषक्ताभ्या जुहोति * मृदं च तदपश्च व्यति-
 षजति † ॥ १७ ॥

आज्येन जुहोति । व्यञ्जी वा ऽआज्य व्यञ्ज
 मेवास्मा ऽएतदभिगोप्तार करोत्यथो रता वा ऽआ-
 ज्ये रेत एवैतत् सिञ्चति स्तुत्रेण व्यृषा वै स्तुवी
 व्यृषा वै रेतः सिञ्चति स्वाहाकारेण व्यृषा वै स्वाहा-
 कारो व्यृषा वै रेतः सिञ्चति ‡ ॥ १८ ॥

आ त्वा जिघम्सि मनसा घृतेनेति § । आ त्वा
 जुहोमि मनसा च घृतेन चेतयेतत् प्रतिश्चियन्तं

* ग घ-पुस्तकयोरत्र (१) द्विदोऽस्ति ।

† 'व्यतिषजति'—इति क ।

‡ 'सिञ्चति'—इति क ।

§ 'घृतेनेति'—इति ग, घ, 'दृतेनेति'—इति क, ख ।

भुवनानि त्विश्वेति प्रत्यङ् द्वेष सूर्वाणि भुव-
नानि क्षियति पृथुं तिरश्चा व्यस्यसा बृहन्त मिति
पृष्टुर्वा ऽएष तिर्यङ् वयसो बृहन्मूमेन व्यचिष्ठ मन्त्रै-
रभसं दृशान मित्यवकाशवन्त मन्त्रैरन्नादं दीप्य-
मान मित्येतत् * ॥ १६ ॥

आ विश्वत प्रत्यञ्च जिघर्षीति † । आ
सर्व्वत प्रत्यञ्च जुहोमीत्येतदरक्षसा मनसा तज्जु-
षितेत्यहीडमानेन मनसा तज्जोषयेत्येतन्मर्यश्री
स्पृहयद्दर्शो ऽअग्निरिति मर्यश्रीर्द्वेष स्पृहयद्दर्शो
ऽग्निराभिमृशे तन्वा जर्भुराण इति न द्वेषो ऽभि-
मृशे तन्वा दीप्यमानो भवति ॥ २० ॥

हाभ्या मभिजुहोति । द्विपाद्यजमानो यज-
मानो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवेन
मेतद्रेतो भूतं सिञ्चत्याग्नेयीष्या मग्निं मेवैतद्रेतो-
भूतं सिञ्चति ते यदाग्नेय्यौ तेनाग्निरथ यत्
त्रिष्टुभौ तेनेन्द्र ऐन्द्राग्नौ ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य

* मित्येतत्—इति ग, घ ।

† 'जिघर्षीति'—इति ग, घ । 'जिघर्षीति'—इति छ, ङ ।

मात्रा तावतैवैन मेतद् रेतोभूतु सिञ्चतीन्द्राग्नी
 वै सर्व्वे देवाः सर्व्वदेवत्यो ऽग्निर्यावानग्नि-
 र्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतद् रेतोभूतु
 सिञ्चति * ॥ २१ ॥

अश्वस्य पदे जुहोति । अग्निरेष यदश्वस्तथो
 हास्यैते ऽग्निमत्येवाहुती हुते भवत' ॥ २२ ॥

अथैन परिलिखति । मात्रा मेवास्मा ऽएतत्
 करोति यथैतावानसौत्येवम् † ॥ २३ ॥

यद्देवैन परिलिखति । एतद्दे देवा अविभयु-
 र्यद्दे न इम मिह रुचाऽसि नाष्टा नु हन्युरिति तस्मा
 ऽएतां पुर पर्यश्वयस्तथैवास्मा ऽअयु मेता पुर परि-
 श्वयत्यभ्या व्वज्जो वा ऽअभिर्व्वञ्च मेवास्मा ऽएतदभि-
 गोप्तार करोति सर्व्वतः परिलिखति सर्व्वत
 एवास्मा ऽएतं व्वज्ज मभिगोप्तार करोति त्रिष्कृ-
 त्व परिलिखति त्रिव्रत मेवास्मा ऽएत व्वज्ज
 मभिगोप्तार करोति ॥ २४ ॥

* सिञ्चति'—इति ख ।

† 'भवतु'—इति क, ख ।

‡ 'सौत्येवम्'—इति ग, घ

परि व्वाजपति. कविः * । परि त्वाग्ने पुरं
 व्वयं त्व मग्ने द्युभिरित्यग्नि मेवाच्चा ऽएतदुपस्तुत्व
 व्वर्मं करोति परिवतीभिः परीव हि पुर आग्ने-
 योभिरग्निपुरा मेवाच्चा ऽएतत् करोति सा हैषा-
 ग्निपुरा द्यौष्यमाना तिष्ठति तिष्ठभिस्त्रिपुर मेवा-
 स्मा ऽएतत् करोति तस्माद्दु हैतत् पुरा परमं
 रूपं यत्त्रिपुरं स वै वर्षीयसा-वर्षीयसा ह्यन्दसा
 परा-परा लेखा व्वरीयसी करोति तस्मात्
 पुरा परा-परा व्वरीयसी लेखा भवन्ति लेखा
 हि पुर + ॥ २५ ॥

अथैन मस्या खनति । एतद्दे देवा अविभयु-
 र्यद्दे न इमं मिह रुचांसि नाष्टा न हन्युरिति
 तस्मा ऽइमा मेवात्मानं मकुर्वन् गुप्या ऽचात्मा-
 त्मानं गोप्यतीति सा समम्बिला द्यात्तदस्येय
 मात्मा भवति यद्देव समम्बिला योनिर्वा ऽइयं
 रेत इदं यद्दे रेतसो योनि मतिरिच्यते ऽमुया तद्

* 'कवि—इति ग, घ ।

† 'पुर—इति ख, 'पुर'—इति ग, घ, 'पुर'—इति ङ ।

भवत्यथ यन्म्यून व्युह्य तदेतद्वै रेतसः समृद्धं यत्
समम्बिल चतुःस्रक्तिरेष कूपो भवति चतस्रो वै
दिशः सर्वाभ्य एवैन मेतद्दिग्भ्यः खनति ॥ २६ ॥ १ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके प्रथम ब्राह्मणम् [३. ३.] ॥

कात्यायन — “अग्निषु ज्वलत्सु पिण्ड गच्छन्त्यग्निम्पुरीष
मिति”—इति * । गार्हपत्यादिषु त्रिष्वग्निषु दीप्यमानेषु “अग्नि-
म्पुरीष मिति मन्त्रेण मृत्पिण्ड मभिलक्ष्य गच्छेयुरित्यर्थ । तद्वि-
धत्ते— “प्रदीप्ता एतेऽग्नय इति । “अच्छयन्तीति । अभिगच्छ-
न्तीति । ब्रह्माध्वर्युयजमाना । ‘अच्छ’-शब्दस्य “अच्छ गत्यर्थ-
वदेषु”—इति † गतिरुज्ज्ञा । अग्निसान्निध्य प्रशंसति— “इमे वै
लोका इति । ‘अग्ने’ पूर्व ‘देवा’ ‘एभ्यो लोकेभ्य’ ‘पुर’ पूर्व-
स्त्रिन् प्रदेशे , लोकानां पुर प्रदेशे कर्मचयन मन्विष्टवन्त । ‘तत्’
तस्मात् ‘एतान्’ लोकत्रयात्मकान् ‘अग्नीन्’ (‘अतीत्य’) ‘आदीप्य’
प्रज्वाल्य ‘मृदम्’ आहरेयु । अग्निषु ज्वलत्सु मृदानयनलोकानां
पुरोदेशे मृद्रूप मग्नि कृतवन्तो भवन्ति ॥ १ ॥

तत्र गच्छता मध्वर्युप्रभृतीनां प्राप्सु खत्व विधत्ते - “प्राप्सो
यन्तीति ॥ २ ॥

अभिगमन मनूय मन्त्र विधत्ते— “ते प्रयन्त्यग्निम्पुरीष
मङ्गिरस्त्रदच्छेम इतीति ‡ । ‘पुरीष’ पशुचित मृद्रूपम् , ‘अङ्गि-
रस्त्रत्’ अग्निवत् ‘अच्छेम’ अभिगच्छाम् ॥ ३ ॥

* का० श्रौ० सू० १६ २ ११ ।

† पा० सू० १ ४ ६६ ।

‡ वा० सू० ११ १६ ।

पूर्व पुरुषपशो प्रतिनिधित्वेन अनद्यापुरुष उक्त * , तस्ये-
दानी विनियोग माह— “अथानद्यापुरुष मीक्षत इति † । देव-
पिष्टमनुष्यानर्थक स इति प्रागुक्त ‡ । ‘भरिष्याम’ आह-
रिष्याम इत्यर्थ । अनद्यापुरुषनिरीक्षण तेनाग्नेरन्वेषण
मित्येतत् ॥ ४ ॥

अत्र सूत्रम्— “पिण्ड मपरेण व्यध्वे वल्मीकवपा छिद्रा निद-
धाति”—इति § । अग्नादिपशूना त्रिष्टम्भुञ्जाभिधानीबन्धनात्
पूर्व सृष्टिपिण्डस्य पश्चिमदेशे ‘व्यध्वे’ पिण्डाहवनीययोरर्क्षपथे
सच्छिद्रा वल्मीकवपा निधेयेत्युक्तम्, इदानी “वल्मीकवपा मादाय
छिद्रेण पिण्ड मीक्षतेऽन्वग्निरिति”—इति || , तदिद विधिद्वय
दर्शयति— “अथ वल्मीकेति । पूर्व मेव व्यध्वे सुषिराया वल्मीक-
वपाया स्थापन सूचयितु ‘निहिता’—इति भूतकालवाचि ज्ञान्त
पदम् , ‘ता मनु’ हिता वपा मनुलक्ष्य ईक्षेत, सृष्ट वपाच्छिद्रेण
पिण्ड पश्येदित्यर्थ । “इय वै वल्मीकवपेत्यादेरय मर्थ ,— वल्मीक-
वपा नाम ‘इय’ भूमि , तत्कार्यत्वात् । भूमिर्हि सर्वे लोका
तत्रमुखत्वात् इतरेषा कर्मभूमित्वेन विशिष्टत्वाच्च । पूर्व ‘देवा’
‘एनम्’ अग्निम् ‘एषु’ सर्वलोकेषु ‘विद्याहम्’ ऐच्छत्, विष्टह्या-
तास्तीति सर्वान्विष्टवन्त , इदानी तच्छिद्रेण पिण्डनिरीक्षण
सर्वलोकेषु सृष्टूपस्थानेर्विष्टह्यान्वेषण मिति ॥ ५ ॥

* १३७ पृ० १६ प० द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १६ २ १३ ।

‡ १५७ पृ० ४ पं० भा० द्रष्टव्यम् ।

§ का० श्रौ० सू० १६ २ ३ ।

॥ का० श्रौ० सू० १६ २ १४ ।

निरीक्षणे मन्त्र विधत्ते--“अन्वग्निरिति * । प्रजापति
रूपेणाग्निं स्तूयते--“अन्वग्निरिति । ‘उषसाम् अथम्’ आदि-
त्यम् ‘अनु’ लक्ष्य अग्निम् ‘अन्वाव्यत्’ अनुदीप्यते । ‘प्रथम’
आद्य ‘जातवेदा’ जातप्रश्न । जातानि भूतानि वेत्तीति वा,
जाते जाते विद्यते जायत इति वा जातवेदा † । अहानि ‘अनु’-
लक्ष्य दीप्यते । ‘पुरुषा’ बहुषु देशेषु ‘सूर्यस्य रश्मीन्’ ‘अनु’-लक्ष्य
दीप्यते । एव पारोक्ष्येणोक्ता चतुर्थपादेनाग्निं सम्बोध्याह-- स
त्व मन्त्रे । ‘द्यावापृथिवी’ ‘अनु’-लक्ष्य ‘आततन्य’ स्वतेज आते
निय । “बभूथाततन्यजष्टभ्रववर्थ०”-इति ‡ निगम उडभावेन
निपातित ॥

मन्त्रस्य तात्पर्यं माह--“तदेन सुष स्वेच्छन्नित्यादिना ।
“परा पश्यतीति । यदा पिण्डं छिद्रेण पश्येत्, तदा ‘मृदम्’
‘अवस्वति’ चिनोति, जानाति । ‘अथ’ ‘ताम्’ मृद मभि-
लक्ष्य गच्छेदिति ॥ ६ ॥

“अथाश्च मिति § । “एत इ देवा इति । पूर्व ‘देवा’
पथि आन्तस्य अश्चस्य अमन्त्रण पाप्मान मघहतवन्त, एव
मभिमन्त्रणेन पथि आन्तस्य अमापनयन भवति ॥ ७ ॥

मन्त्र विधत्ते--“आगत्य वाजीति ॥ । ‘वाजी’ वेजनवान्
बलवान् अथ ‘अध्वानं’ मार्गम् ‘आगत्य’ ‘सर्वा’ ‘मृध’ सङ्घा-

* वा० स० ११ १७ ।

॥ निरु० ७ ५ १ द्रष्टव्यम् ।

‡ पा० सू० ७, २ ६४ ।

§ का० औ० सू० १६ १ १६ ।

॥ वा० स० ११, १८ ।

मान् 'विधुनूते' कम्पयति । 'महति सधस्त्रे' पृथिव्यां वर्त्तमानम्
'अग्निम्' 'चक्षुषा' 'निचिकीषते' द्रष्टु मिक्षति ।

द्वितीय पाद व्याचष्टे— "पाप्मा वै मृध इति । कथं मश्व-
विधूनन मिति , तदुपपादयति— "तस्माद् हैतदिति । 'अश्व' '
'स्यत्वा' स्यन्दते क्ता प्रत्यये इडभावे नलोपि च कृते रूपम् ।
अध्वान गत्वा स्तशरीर 'विधूनते' कम्पयति ॥ ८ ॥

तत्र सूत्रम्— "आक्रम्येत्येनेन पिण्ड मधिष्ठापयति"—इति * ।
एनेनेत्यश्वोऽभिधीयते । "आक्रम्य वाजिन्"—इति मन्त्रेण †
पिण्ड मेनेनाश्वेनाधिष्ठापयति आक्रमयतीत्यर्थं । तद् विधत्ते—
"अथैन माक्रमयतीति । 'एन' मृत्पिण्ड मश्वेनाक्रमयेदित्यर्थं ।
"एतहा इति । पूर्व 'यथा' 'एतम्' अश्वम् अग्निस्थानम् 'अनु-
विद्य' लब्ध्वा 'देवेभ्य' 'अयम्' अग्नि 'इह' देशे तिष्ठतीति
पादाक्रमेण 'प्रात्रवीत्', 'एवम्' अश्वेन पिण्डाधिष्ठापन नाम,
तस्मादग्नेर्वेदन मित्यर्थं ॥ ९ ॥

आक्रमण प्रकारान्तरेण स्तोतु मनुवदति - "यद्देवेति ।
'देवा' रक्षेभ्यो भीतवन्त 'एत' 'वज्रम्' वज्ररूप मश्वम् आदि-
त्यम् 'उपरिष्ठात्' उपरि भागे 'अभिगोप्तार' रक्षकम् 'अकुर्वन्' ।
आदित्यस्याश्वरूपता प्रागुक्ता ‡ । 'तथैव' तेन प्रकारेण 'अस्मै'
पिण्डपायाग्नये 'अयम्' अनुष्ठाता अश्वक्रामणेन 'एत' वज्ररूप

* का० श्रौ० सू० १६ २ १७ ।

† वा० स० ११ १६ ।

‡ २ ६ ३ ३ (२ भा० ४०७ पृ० १ पं) । ३ ५ १ १६, २०
(३ भा० २७५ २७६ पृ०) । "असौ वा आदित्य एषोऽश्व" —इति चागोत्तरत्र
(७ ३ २ १८) । "सुरादन्वं वमवो निरतष्ट" इति च ऋ० स १ १६३ २ ।

मश्व आदित्यम् 'उपरिष्ठात्' उपरि भागे 'अभिगोसार' रश्मक
'करोति' कृतवान् भवतीति ॥ १० ॥

मन्त्र विधत्ते— "आक्रम्य वाजिनिति * । हे 'वाजिन्'
अश्व । 'त्व' 'पृथिवीम्' 'आक्रम्य', 'रुचा' "रुच दीप्ती" †,
क्लिबन्तात् द्वितीयैकवचनम्, अनेन 'चक्षुषा' 'अग्निम्' 'इच्छ',
कुत्र तिष्ठतीत्यन्वेषणं कुरु । 'वृत्त्वाय' वृणोतेर्वर्त्तमाने ज्ञा,
वृत्त्वायेति ज्ञो यत् । अत्र वृधातु स्पर्शनाथे, धातूना
मनेकार्थत्वात् । 'भूम्या' -इति कर्मणि षष्ठी, भूमिम्, 'वृत्त्वाय'
स्युद्धा, भूपदेश स्पर्शयित्वा 'न ब्रूहि', 'यत्' यस्मात् प्रदेशात्
'तम्' स्यूद्धूप मग्नि 'खनेम' इति ॥

अत्र मन्त्रे 'रुचा'-इति, 'वृत्त्वाय'-इति पद व्याचष्टे—
"चक्षुर्वै रुगिति, "भूमेस्तत् पाशयित्वायेति । "स्यश्च बाधनस्पर्श-
नयो ः"—इत्यस्य रूपम्, "स्याशयित्वायेति, पूर्ववत् ज्ञो
यत् ॥ ११ ॥

अश्वभिमन्त्रण विधत्ते— "अथैन मुन्मृशतीति § । 'प्रोचि-
वाप्सम्' अत्राग्निस्तिष्ठतीति चोक्तवन्तम् । उन्मर्शनं नाम
अश्वपृष्ठस्योपरि पाणिधारणम् । मन्त्र विधत्ते— "द्यीस्त इति ॥ ।
हे अश्व । 'ते' तव 'द्यी' द्युलोक 'पृष्ठम्' उपरि भाग ,
'पृथिवी' 'सधस्यम्' सहस्रस्थानम्, पादावित्यर्थ , 'आत्मा'

* वा० ख० ११ १६ ।

† भा० आ० ७४५ धा० ।

‡ भा० उ० ८८७ धा० ।

§ का० श्रौ० सू० १६ २ १८ क

॥ वा० ख ११ २० ।

शरीरम्, 'अन्तरिक्षम्', 'समुद्र' उदकं 'योनि' उत्पत्ति
स्थानम् । तादृश 'त्वम्' 'चक्षुषा' 'विख्याय' निरूक्ष्य, 'पृत-
न्यत' सङ्गामेच्छून् पुरुषान् 'पाप्मन इति' 'एतत्' 'अभि-
तिष्ठ' सहस्र । 'पृतना'-शब्दात् क्वचि "कव्यध्वरपृतनस्यर्चि
लोप"—इति * अवरुणस्य लोप ॥

पूर्वाह्नस्य तात्पर्यं माह— "इत्य मसीत्य मसीति । 'द्युलो-
कात्मासि, पृथिव्यात्मासि'—इत्याद्यर्थो वीप्साकृत । उत्तराह्नगत
पृतन्यत्पद व्याचष्टे— "सर्वान् पाप्मन इत्येतदिति । अत्र सूत्रम्—
"अनुपस्यृशन्नुत्क्रामेत्युत्क्रमयति"—इति † । अथ च मस्यृशन्नेवोत्क्रा-
मेतिमन्त्रेणाश्वस्योत्क्रामण कारयेदित्यर्थ । तद् विधत्ते—
"नोपस्यृशतीत्यादि ॥ १२ ॥

"अथैन सुत्क्रमयतीति । अत्रोत्क्रमणस्य प्रयोजन वक्तु
देवाना प्रश्न माह— "कि मिम मभ्युत्क्रमिष्याम इतीति ।
किमप्रयोजन मुद्दिश्येति तस्यार्थ । प्रयोजन माह— "महत्कौ-
भग मित्तीति । मन्त्र विधत्ते— "उत्क्रामेति ‡ । हे 'वाजिन् ।'
हे 'द्विणोद ।' धनस्य दात ।, त्वम् 'अस्मात् ख्यानात्' पूर्वं
मवस्थिताद् देशात् 'उत्क्राम' उद्गच्छ 'महते' 'सौभगाय' ऐश्व
र्यायेति तदर्थ । 'अस्या' पृथिव्या 'उपस्ये' उपस्थाने 'अग्निम्'
उद्दिश्य सृत्पिण्ड 'खनन्त' वयम् 'अस्या' पृथिव्या 'सुमती'
श्रीभनदानादियुक्तमती 'स्याम' भवेमिति ॥

अश्वस्य सौभाग्य माह— "तस्माद् ह्येतदश्व, पशूना मिति ।

* पा० सू० ७ ४ ३६ ।

† का० श्रौ० सू० १६ २ १८

‡ वा० सं० ११ २१ ।

ये अश्व व्यापनशीला शीघ्रगामिन तेषा मध्ये असावस्त्रो 'भगि-
तम' अतिशयेन भाग्यवान्, 'राजवाहनत्वात् । 'अस्त्रादाख्यानात्'
-इति पद व्याचष्टे — "यत्रैतत् तिष्ठसीति ॥ १३ ॥

गुनरत्नप्रख्यस्वाभिमन्त्रण विधत्ते— "अथैन सुत्क्रान्त मभि-
मन्त्रयत इति * । पूव 'देवा' यथा 'एनम्' अग्निम् 'प्रोचिवांस'
उत्तमन्त्र 'ददिवस' धन दत्तवन्ता लोको 'वन्देत' सुवीत, 'एवं'
वय मपीति अश्वम् 'असुवम्', 'अमहयम्' अपूजयश्च, 'तथा'
अनुष्ठातापि अभिमन्त्रणेन सुतवान् पूजितवान् भवति ॥

मन्त्रं विधत्ते— "उदक्रमीदिति † । 'द्रविणोदा' धनस्य
दाता, 'अर्वा' अरणशीलो 'वाजी' वेजनवान् अश्व 'उदक्रमीत्'
जङ्घं पादविक्षेपम्, पृथिव्या 'सुकृत' सुष्ठु निष्पादितम् 'सुलोक'
शोभन लोकम् 'अक' कृतवान् । स्वकार्यकारणयोरपि साधुत्वं
द्योतयितु सुभयत्र सुशब्दप्रयोग । अकरिति, करोतेर्लुङि
"मध्ये घसङ्करणशेति ‡ बुर्लुङि, गुणे, सिलोपे रूपम् । यद्यपि
प्रथमपुरुषैकवचने तिलोपे च रूप समानम्, तथापि 'अकर
सुलोकम् —इति ब्राह्मणव्याख्यानानुसारेण मध्यम, तद् व्याख्यात
मकरिति । तद्धि करोतेर्लुङि च्चु "कसृदृक्द्विभ्यश्चन्दसि"-
-इति § अडादेशे, गुणे, मध्यमसकारस्य हत्वविसर्गयो कृतयो-
रूपम् । 'तत्' तस्मात् प्रदेशात् 'सुपतीक' शोभनावयवम् 'अग्निम्'
सृष्टूपम् । 'खनेम' । किं कुर्वन्त ? 'नाक' क मिति सुखनाम,

* का० श्रौ० सू० १६ २ १६

† वा० सं० ११ २२ ।

‡ पा० सू० २. ४. ८० ।

§ पा० सू० ३ १ ५६ ।

न कम् अकम् असुखम् दुःखम्, तद् यत्र गतानां नास्ति, सर्वदा सुखमयम्, अत एव 'उत्तमम्' उत्कृष्टं 'स्व' स्वर्गं लोकात् 'अधिरुहाणा' आराहन्त, स्वर्गारोहणाय खनेमिति । 'अक-सुखोक्तम्'—इति व्याचष्टे— 'स्वर्गो वै लोको नाक इति ॥

आमन्त्रितस्याश्विन्य रासभाभ्या सहवस्थापन विधत्ते— "तं दक्षिणतोपसङ्कमयतीति * । दक्षिणशब्दादाचि प्रत्यये कृते रूपं दक्षिणेति । "स य एवामुत्र दक्षिणत इति ॥

पूर्व मश्वरासभाजपशुविधान प्रस्तुत्य त्रिष्टम्भुज्जेन वचा "वे प्राञ्चस्तिष्ठन्ति"—इत्युपक्रम्य, "ते दक्षिणतस्तिष्ठन्त्येतद् देवमग्निभयुरिति यद् ब्राह्मण मुक्तम् †, 'सोऽत्र' 'मन्वु' ब्राह्मणमिति ब्राह्मणातिदेश ॥ १४ ॥

अत्र कात्यायन — "उपविश्य ऋदभिलुहोत्या त्वा जिघर्षीति व्यतिषक्ताभ्या मृगभ्या माहुती सुवेणाश्वपदे"—इति ‡ । 'व्यतिषक्ताभ्याम्' व्यतिषङ्गश्च एकस्या पूर्वाहं इतरस्या उत्तरार्हं इत्येका ऋक्, एव मितरावप्यर्हर्षी संयोजनीयी । तत्रा ऋक् द्वितीया । एव व्यतिषक्ताभ्याम् "आ त्वा जिघर्षि"—इति § हाभ्या मृगभ्या मश्वस्य पदे द्वे आहुती जुहुयात् ।

तदिदं सार्धवाद विधत्ते— "अथोपविश्य ऋद मभिलुहोतीत्यादि, "मश्वस्य पदे जुहोतीत्यन्तेन । 'उपविश्य'—इति

* का० श्रौ० सू० १६ २ २० ।

† १३६ पृ० १ पङ्क्ति, ८ पङ्क्तिश्च ऋदयम्

‡ का० श्रौ० सू० २६ १ ३१ ।

§ वा० ख० ११ २३, २४ ।

सृक्सेस्त्वारत्वादुपदेश * । “ता हुत्वेति । प्रथमाहुति हुत्वा लोका-
त्रयात्मिकाम् ‘ह्रस्वाम्’ ‘अपश्यन्’ ॥ १५ ॥

“तेऽब्रुवन्निति । द्वितीयाहुति हुत्वा विश्वज्योतिर्नामिष्टकां
दृष्टवन्त । विश्वज्योतिस्सञ्ज्ञकाना तिमृणा मिष्टकाना देवता-
सम्बन्ध माह— “अग्नि वायु आदित्य मिति । “व्यतिषक्ताभ्या
जुहोति”—इति व्यतिषङ्गप्रकार पूर्व मुक्त †, तादृग्भ्या सृग्भा
इवनेन द्वीनिमाह्नोकान् ‘एता’ अग्निवाय्वादित्यस्वरूपा देव-
ताश्च व्यतिषक्तवान् भवति , पृथिवीलोकस्याग्निम् , अन्तरिक्ष-
लोकस्य वायुम् , द्युलोकस्यादित्य मिति ॥ १६ ॥

‡ प्रकारान्तरेणाहुतिद्वय स्तोतु मनुवदति— “यद्देवैते आहुती
इति । आहुतिद्वयेन सृद मपश्च प्रीणितवान् भवति । यतो
व्यतिषक्ताभ्या सृग्भा होम , अतो सृद मपश्चोखाथ सयो-
जयति ॥ १७ ॥

§ होम्य द्रव्य विधत्ते— “आज्येन जुहोतीति । आज्यस्य
व्यञ्जित्व आशुक्तम् † । होमकरण विधत्ते— “स्रुवेणेति । मन्त्रान्ते
; ‘स्वाहा’-शब्द प्रयोक्तव्य इत्याह— “स्वाहाकारेणेति । जुहोती
त्यनुषङ्ग ॥ १८ ॥

“मन्त्रे विधत्ते— “आ त्वा जिघर्मीति § । मन्त्रस्याय मर्थ’,-
‘मनसा’ ‘दृतेन’ आज्येन च त्वाम् ‘आजिघर्मि’ । “दृ चरश्च-

* का० श्रौ० १६ २ २१ सूत्रीय व्याख्यानं दृश्यम् ।

† एतत्पूर्वकण्डप्रक्रमे (१४० पृ० ६ पं०) दृश्यम् ।

‡ का० १ ४ ४ ४ (१ भा० ३६२ पृ०) दृश्यम् ।

§ वा० ख० ११ २३ ।

दीप्त्यो” * । आ जुहोमि, आसिञ्चामि, आञ्च सिञ्चामीत्यर्थः ।
अग्निं विशिनष्टि पादत्रयेण— ‘विश्वता सर्वाणि भुवनानि प्रति-
स्वियन्तम्’ सर्वत्र भूतजातेषु निवसन्त मित्यर्थः । ‘तिरश्चा’
—इति भावपरो निद्देशः, ‘पृथु’ विस्तृतम् । यद्वा, ‘तिरश्चा’
—इति धूमविशेषणम्, ‘वयसा’ धूमेन ‘हृहन्तम्’ । अत एव
‘व्यचिञ्च’ व्यापनवन्तम्, अवकाशवन्तम् । ‘अन्ने’ स्वस्मिन्
हुतैर्घृतादिभिः, ‘अभसम्’ उत्साहवन्तम् । अत एव ‘दृशान’
दर्शनीय, दीप्यमानम् । अग्निं त्वा माजिघर्मीति सम्बन्धः ॥

मन्त्रं प्रतिपादयन् मनूय व्याचष्टे— “आ त्वा जुहो-
मीति । व्याचिञ्च-रभस-पदयोर्व्याख्यानम्— “अवकाशवन्त मन्त्राद
मिति ॥ १८ ॥

द्वितीय मन्त्र निधत्ते— ‘आ विश्वत इति † । अयं मर्थः,—
‘विश्वत’ सर्वत ‘प्रत्यञ्च’ प्रत्यगात्मतया प्रतीयमान मग्निम्,
‘अरक्षसा’ रक्षोदोषरहितेन ‘मनसा’ युक्त अहम् ‘आजिघमि’
आसिञ्चामि । ‘तत्’ घृत ‘जुषेत सेवेत इति परोक्षनिद्देशः, युष्-
ञ्चञ्चसमानार्थी भवञ्चञ्चद्धाध्याहारो वा । ‘मर्थञ्ची’ अयते कर्मणि
क्लिप्, मयैर्मनुष्यैराश्रयणीय । ‘सृहयद्वर्ण’ सृहयन् परेषां
रुचि सुत्पादयन् वर्णीयस्य, शुक्लभास्वररूपत्वात् । ‘तन्वा’ शरी-
रेण ‘जर्भुराण’ दीप्यमानो ‘अग्नि’ ‘नाभिमृशे’ तुमथे क्तेन्-
प्रत्यय ऋ, अभिमर्शनीयो न भवति ॥

* जु० प० १४ धा० ।

† वा० स० ११ २४ ।

‡ पा० सू० ३ ४ ६ दृष्टव्यम् ।

मन्त्रं व्याचष्टे— “आ सर्वत इति । ‘अरक्षसा’-इति पर्दं
व्याख्यातम्— “अहीडमानेनेति ॥ २० ॥

मन्त्रगतसङ्ख्या प्रथमसति— “हाभ्या मभिजुहोति द्विपा-
दिति । ‘वज्रमानोऽग्नि’-इति विराड् रूपस्याग्नेर्यजमानभावि-
शरीरात्मकतया च तद् रूपत्वम् । मन्त्रदेवता प्रथमसति— “आग्ने
वीभ्या मिति । “अग्नेडक्” । अनयोर्मन्तयोरग्निसम्बन्ध त्रिष्टप्-
छन्दश्च मिलित्वा प्रथमसति— “यदाग्नेय्याविति । अग्निदेवत्ये-
नाग्निरुच्यते , मन्त्रगतत्रिष्टुप्छन्दसा इन्द्र , त्रिष्टुबिन्द्रयो
सङ्घोत्पत्ते , “त मिन्द्रो देवतान्वसृज्यत त्रिष्टप् छन्द”-इति † ।
अग्निरध्वेन्द्राग्निस्तदुपपादयति— “इन्द्राग्नी इति । इन्द्र सवेषा
देवाना परम , अग्निदेवाना मवम , उभयोर्मध्यवर्तिन्य
सर्वा देवता इति इन्द्राग्नी सर्वदेवात्मकौ ‡ । अग्निरपि सव-
देवत्य , तन्निखेवाग्नी सर्वदेवतोद्देशेन हवि प्रक्षेपात् , ‘अग्निर्वै
सर्वा देवता’-इति § श्रुतेश्च । अत ‘आग्नि यत्परिमाण ,
‘तावता’ तात्परिमाणेन इन्द्राग्निरूपेण प्रकारान्तरेण ‘एनम्’
तत्सङ्ख्याकाभ्या मिन्द्राग्निरूपाभ्या प्रीणितवान् भवति ॥ २१ ॥

आहुतिद्वयस्याधिकारश्च विधत्ते— “अश्वपदे जुहातीति ॥ ।
यद्यश्वपट्ट हवनम् तर्हि कथं मग्निदेवत्यमन्त्रप्रयोग ? तत्राह—
“अग्निरेष यदश्व इति । अश्वस्याग्निरूपत्व प्रागुक्तम्—

* पा० सू० ४ २ ३३ ।

† तै० सू० ७. १ १ ६-६ ।

‡ ये० ब्रा० १ १ १ द्रष्टव्यम् ।

§ १ का० ५ १ ८ (१ भा० ४०७ पृ०) द्रष्टव्यम्

॥ का० श्रौ० सू० १६ २ ३१ ।

“स एतान् पञ्च पशून् प्राविशत् , स एते”-इत्यादिना * ॥ २२ ॥

अत्र सूत्रम्— “अभ्रगा पिण्ड त्रि परिलिखति परिवाज-
पतिरिति, बहिर्बर्हिर्गुत्तरयोत्तरयेति † । एत मृत्पिण्ड “परि-
वाज पति”-इत्यादिभिस्त्रिभिः ‡ उत्तरोत्तराधिकच्छन्दस्त्राभि-
त्रिवार परिलिखेदिति । तदिदं विधत्ते— “अथैन परिलिख-
तीत्यादि । पणिलिखनेन ‘अक्षौ’ मृद्गुणायामये ‘मात्रा’ परि-
च्छेदम् , इयत्ताम् ‘करोति’ कृतवान् भवति । तदेव विद्वणोति—
“यथेतावानिति ॥ २३ ॥

“यद्देवेन परिलिखतीति । परिलिखनं प्रशंसितुं देववृत्तान्तं
माह— “एतद्देवै देवा इति । ‘एता पुर’ रेखारूपा पुर परि-
ञ्चिनवन्त । परिलिखने साधनं विधत्ते— “अस्त्रेति § ।
“सर्वत परिलिखतीति । चतुर्दश वृत्तमित्यर्थः । परिलिख-
नस्य त्रित्वं विधत्ते— “त्रिष्वकृत्व इति । त्रिवारं परिलिखनेन
‘विद्वत्’ त्रिगुणितं ‘वज्रम्’ ‘अक्षौ’ मृत्पिण्डाय ‘अभिगोप्तार
रक्षकं कृतवान् भवति ॥ २४ ॥

मन्त्रं विधत्ते— “परि वाजपतिरिति । आद्या गायत्री । ,
“परि त्वाग्ने पुरं वयम्”-इति द्वितीया अनुष्टुप् ¶ , “त्व मन्त्रे
शुभि”-इति तृतीया त्रिष्टुप् **, तिस्रोऽप्याग्नेय्यः । यती-

* पुरस्ताद्विद्येव (५३ पृ० ६ प०) द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १६ २ २२ क ।

‡ वा० स० ११ २५ २६, २७ ।

§ का० श्रौ० सू० १६ २ २२ ख ।

॥ वा० स० ११ २५ ।

¶ वा० स० ११ २६ ।

** वा० स० ११ २७ ।

ऽग्निदेवस्य , अत एताभिः परिलेखनेन अग्निमेव 'वर्म' कवचं कृतवान् भवति ।

मन्त्रत्रयगत परिशब्द स्तौति— “परिवतीभिरिति । यतो रेखा पुरात्मिका , अतस्तासां परिशब्दयुक्ताभिः ऋग्भिः करण्येन प्राकारपरिवृतपुरात्मकत्वं मुक्तम् । मन्त्रगत त्रित्वं प्रशंसति— “तिसृभिस्त्रिपुर मेवेति । प्राकारत्रयपरिवृतत्वं पुरा मुक्कृष्टतमं रूपम् । “स वै वर्षीयसेत्यादि । अस्यायं मर्थ ,— ‘स’ अर्ध्र्यु ‘वर्षीयसा’ वृद्धेन , ततोऽपि वर्षीयसा’ वृद्धतरेण ‘छन्दसा’, उत्तरोत्तराधिकच्छन्दस्काभिः ऋग्भिः गित्यर्थः । छन्दसि इदानोः प्रदर्शितानि , ताभिः ऋग्भिः रेखा मपि उत्तरोत्तरवरीयसी महत्तरा करोति । तस्मादुत्तरोत्तराधिकरेखात्रयकरणेन तादृग्भूतप्रकारेण पुरेण सृष्टिण्डं रक्षितवान् भवतीति ॥ २५ ॥

अथ पिण्डखननं विधत्ते— “अर्थेन मस्यां खनतीति * । ‘अस्या’ भूमौ ‘एनम्’ पिण्डं खनेदिति । आधेयाधिकरणभावेन भूमिसृष्टिण्डयोः प्रतीयमानं पार्थक्यं मपाकरोति— “एनद्दे देवा इति । पूर्वं देवा रक्षोभीत्या तस्मै’ पिण्डाय ‘इमा’ भूमिमेव आत्मानं स्वरूपम् अकुर्वन् । स्वरूपस्वरूपपरत्वं भविष्यतीत्यतो हेतो रक्षणाय ‘सा’ खन्यमाना भूमिः ‘समम्बिला’ चतुर्दिशं समानविवरा कर्तव्या । अयं मर्थ ,— यावत् उखाषाढादय इष्टका कर्तव्या , तावत्परिमाणं मेवेदं खनेत् । समम्बिलत्वं स्तौति— “यद्देव समम्बिलेति । ‘इय’ भूमिः ‘योनि’ अग्न्युत्पत्तिस्थानम् , ‘इदं रेत’ उखा-

षाढाश्रयं खन्यमानं मृत्स्वरूपं रेतः, अतः 'रेतसः' सम्बन्धी विन्दुः, यावत् 'योनिम् अतिरिच्यते', तावत् उखादिपर्याप्तौ मृत् खनितं बुक्तव्यर्थः । "चतुःस्त्रक्तिरेष कूप इति * । मृदयं खन्यमानं कूपं चतुरस्रं कर्तव्यं । स्त्रीश्चतुर्दिगात्मना स्त्रीति — "चतस्त्री वै दिश इति † ॥ २६ ॥ १ [३ ३] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठे काण्डे तृतीयेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

परमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वर ॥ ३ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषी स्वर्णगर्भम्,
सप्तार्षीन् पञ्चसीरीस्त्रिदशतरुलताधेनुसीवर्षभूमि ।
एतौस्त्रा रुक्मत्रजिह्वपसहितरथी सायणि सिङ्गणार्थं,
व्यश्राणीहिश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिधन्यजन्मा तिलभवमतुलं स्वर्णजवर्णमुख्यं,
कार्पासीयं कृपावानं गुडकृतं मज्जो राजतं राजपूज्यं ।

* अथैव एवेतस्य खगाकारो रञ्जुरिव हि सर्पा, कृपा इव हि सर्पाणां मायतनानि—इति श्रीरत्नपूर्वस्मिन् काण्डे श्रुतम् ४ ५ ३ ।

† "अपि" खनन्त उपस्थी पृथिव्याः—इति च (वा० ब० ११. २१.) ।

आज्योत्थं प्राज्यजन्मा खवणज मन्वृच शार्कर चार्कतीजा ,
रत्नाब्धा रत्नरूपं गिरि मन्नात मुदा प्रात्रसात्विष्णुचार्य * ॥

इति श्रीमद्वाजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
श्रीहृद्विहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचायेण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे तृतीयाध्याय समाप्त ॥ ३ ॥

(अथ चतुर्थेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्)

अथैन म॒तः ख॒न॒त्ये॒व * । ए॒तद्वा ऽए॒नं दे॒वा अ॒नु-
वि॒द्या॒ग्व॒न॒स्तथै॒वैन म॒य मे॒त॒द॒नु॒वि॒द्या ख॒न॒ति दे॒वस्य
त्वा स॒वितुः प्र॒स॒वे ऽश्वि॒नोर्बा॒हु॒भ्या पू॒ष्णो ह॒स्ताभ्यां
पृथि॒व्या॒ सध॒स्था॒दग्नि॒ पुरी॒ष्य म॒ङ्गि॒रस्व॒त् ख॒ना-
मी॒ति स॒त्रि॒ट्प्र॒सू॒त ए॒वैन मे॒त॒दे॒ताभिर्दे॒वताभिः
पृथि॒व्या उ॒प॒स्था॒दग्निं॒ प॒श॒व्य म॒ग्नि॒व॒त् ख॒न॒ति ॥ १ ॥

ज्यो॒तिष्म॒न्त' त्वा॒ग्ने सु॒प्र॒ती॒क म॒ति । ज्यो-
तिष्म॒न्वा ऽअ॒ग्नि † सु॒प्र॒ती॒को ऽज॒ज्ञे॒षा भा॒नुना
दी॒द्यत॒ मित्य॒ज॒ज्ञे॒षा॒र्चि॒षा दी॒प्य॒मान॒ मित्ये॒तच्छि॒व
प्र॒जाभ्यो ऽहि॒ऽस॒न्त पृथि॒व्या सध॒स्था॒दग्निं॒ पुरी॒ष्य
म॒ङ्गि॒रस्व॒त् ख॒नाम॒ इति॒ शि॒वं प्र॒जाभ्यो ऽहि॒ऽ-
स॒न्त पृथि॒व्या उ॒प॒स्था॒दग्निं॒ प॒श॒व्य म॒ग्नि॒व॒त्
ख॒नाम॒ इत्ये॒तत् ‡ ॥ २ ॥

* 'खनत्येव'—इति ग, घ ।

† 'स्य मग्नि'—इति ग, घ ।

‡ 'इत्येतत्'—इति ग, घ ।

द्वाभ्यां खनति । द्विपाद्यजमानो यजमानो
ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत्
खनत्यथो/द्वयधु ह्येवैतद्रूप मृच्चापञ्च ॥ ३ ॥

स वै खनामि खनाम इति खनति । खना-
मीति वा ऽएत प्रजापतिरुखनत् खनाम इति
देवास्तस्मात् खनामि खनाम इति * ॥ ४ ॥

स वा ऽअभ्या खनन् । व्वाचा खनामि ख-
नाम इत्याह व्वाग्वा ऽअभिरारम्भायैवेयं व्वैणवी
क्रियते व्वाचा वा ऽएत मभ्या देवा अखनंस्तथैवैन
मय मेतद्वाचैवाभ्या खनति † ॥ ५ ॥

अथैनं कृष्णाजिने सम्भरति । यज्ञो वै कृष्णा-
जिनु यज्ञ ऽएवैन मेतत् सम्भरति लोमतश्चुन्दाऽ-
सि वै लोमानि कृन्दः ख्वेवैन मेतत् सम्भरति
तत्तूष्णी मुपस्ठयाति यज्ञो वै कृष्णाजिनु प्रजा-
पतिर्ध्वै यज्ञो ऽनिरुक्तो वै प्रजापतिरुत्तरतस्तस्त्रीपरि-
बन्धुः प्राचीनग्रीवे तद्धि देवना ‡ ॥ ६ ॥

* 'इति—इति ग, घ ।

† 'खनति'—इति क ।

‡ 'देवना'—इति ग, घ ।

अथैनं पुष्करपर्णं सम्भरति । योनिर्व्ये पुष्कर-
पर्णं योनौ तद् रेत सिञ्चति यद् योनौ रेतः
सिच्यते तत् प्रजनिष्णु भवति तन्मन्त्रेणोपस्त्वणाति
व्वाग्वै मन्त्रो व्वाक् पुष्करपर्णम् ॥ ७ ॥

अपा पृष्ठ मसि योनिरग्नेरिति । अपाञ्छे-
तत् पृष्ठं योनिर्द्येतदग्नेः समुद्रमभित पिन्व-
मानमिति समुद्रो द्येतदभित पिन्वते वर्द्धमानो
महाश्च ॥ ऽआ च पुष्कर ऽइति वर्द्धमानो मही-
यस्व पुष्कर ऽइत्येतद्विवो मात्रया व्वरिम्णा प्रथ-
स्वेत्यनुविमार्ष्टसौ वा ऽआदित्य एषोऽग्निर्ना हैत
मन्यो दिवो व्वरिमा युन्तु मर्हति द्यौर्भूत्वैन यच्छे-
त्येवैतदाह ॥ ८ ॥

तदुत्तर कृष्णाजिनादुपस्त्वणाति । यज्ञो वै
कृष्णाजिनमियं वै कृष्णाजिनमियमु वै यज्ञो
ऽआञ्छि यज्ञस्तायते द्यौः पुष्करपर्णं * मापो वै
द्यौरापः पुष्करपर्णं मुत्तरो वा ऽअसावस्यै ॥ ९ ॥

अथैने ऽअभिमृशति । सञ्जा मेवाध्या मेतत्

करोति शुर्म च स्यो व्यर्म च स्य इति शुर्म च
 ह्यस्यैते व्यर्म चाच्छिद्रे बहुले ऽउभे ऽद्वयच्छिद्रे
 ह्येते बहुले ऽउभे व्यचस्वती सुव्वसाथा मित्यवकाश-
 वती सुव्वसाथा मित्येतद् भृत मग्निं पुरीष्य मिति
 विभृत मग्निं पश्यव्य मित्येतत् * ॥ १० ॥

सुव्वसाथाऽस्वर्विदा । समीची ऽउरसात्मनेति
 सुव्वसाथा मेनऽस्वर्विदा समीची ऽउरसा चात्मना
 चेत्येतद्ग्निसन्तर्भरिष्यन्ती ज्योतिष्मन्त मजस्र मि-
 दित्यसौ वा ऽत्रादित्य एषोऽग्निः स एष ज्योति-
 ष्मानजस्रस्तु मेते ऽअन्तरा विभृतस्तस्मादाह ज्योति-
 ष्मन्त मजस्र मिदिति ॥ ११ ॥

द्वाभ्या मभिमृशति । द्विपाद्यजमानो यजमानो
 ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवाभ्या मेतत्
 सञ्जा करोत्यथो इयऽ ह्येवैतद्रूप कृष्णाजिनं च
 पुष्करपर्णं च ॥ १२ ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके द्वितीय ब्राह्मणम् [४. १.] ॥

* 'मित्येतत्'—इति ग । 'मित्येतत्'—इति घ ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य नि श्चसित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।

निर्भमे , त मह वन्दे विद्यातीर्थमहेस्वरम् ॥ १ ॥

अथ खननविधिं सुवन् मन्त्र विधत्ते — “अथैन मत खन-
तीति * । ‘अत’ चतु सूक्ते कूपात् ‘अनुविद्य’ लब्ध्वा । देवस्य
त्वेति मन्त्रस्य तात्पर्यं माह — “सवितु प्रसूता इति † ॥ १ ॥

खनने द्वितीयमन्त्र माह — “ज्योतिष्मन्त त्वान्न इति ‡ ।
अयमर्थः । हे ‘अग्ने ।’ ‘ज्योतिष्मन्त’ ज्योतिर्युक्त ‘सुप्रतीक’
समुखावययम्, ‘अजस्त्रेण’ अनवच्छिन्नेन ‘भानुना’ तेजसा ‘दीद्यत’,
व्यत्ययेन शब्दप्रत्यय , दीप्यमानम्, ‘शिव’ शान्तम्, ‘प्रजाभ्य’
प्रजाय शिव मिति सस्वन्ध , ‘अहिसन्त’ प्राणिना हिंसा मकुर्वा
णम् । पृथिव्यादि व्याख्यातम् । तादृश मग्नि भूप्रदेशादग्निवत्
खनाम अध्वर्यव इति ॥ २ ॥

खननमन्त्रगता द्वित्वसङ्ख्या यजमानरूपान्द्यात्मना प्रशंसति—
“द्वाभ्या खनति द्विपादिति । प्रकारान्तरेण स्तौति— “अयो
द्वय मिति । मृत्तिका उदकानि चेति द्वय मित्यर्थः ॥ ३ ॥

* का० श्रौ० सू० १६ २ २२ ।

† “देवस्य त्वा सवितु प्रसवेऽग्निर्बाहुभ्या पूषा हस्ताभ्याम् ।
पृथिव्या सधस्तादग्निम्पुरीष्य मङ्गिरस्वत् खनामि’ वा० स० ११ २८ १ ।

‡ “ज्योतिष्मन्त त्वान्ने सुप्रतीक मजसेय भानुना दीद्यतम् ।
शिव प्रजाभ्यो हिंसन्त पृथिव्या, सधस्तादग्नि पुरीष्य मङ्गिरस्वत्
खनाम” — इति वा० स० ११ २८ २ ।

यत् “देवस्य त्वा”-इति पूर्वमन्त्र , तत्र खनामीत्येकवचनम् * ,
 ष्योतिषमन्त्र मिति द्वितीयमन्त्रे खनाम इति बहुवचनम् † , तस्यो-
 भयस्य निर्वाह माह-- “स वै खनामीति । प्रजापतिविवक्षया
 एकवचनम् , देवविवक्षया बहुवचनम् । ते च अग्निकर्माख्यत्य-
 तिष्ठन् ॥ ४ ॥

प्रागुक्त खननसाधन विदधत् तस्य वायूपता माह-- “स वा
 अभ्रग्राखनन्निति । यदि वाग्भिस्तर्हि वाचैव खनन युक्तम् , कि
 मग्निकरणेनेति, तत्राह-- “आरन्भायेति । ‘आरन्भाय’ आल-
 न्भायाथैव इय वेणुमयी अभि ‡ क्रियते ॥ ५ ॥

अत्र कात्यायन - “कृष्णाजिन मास्तीर्योत्तरतस्तस्मिन्
 पुष्करपर्णं मपाम्पृष्ट मिति , विमार्ष्ट्येनद् दिव इति, आलभत
 उभे शर्म च स्य इति”-इति § । अयं मर्थ । उत्तरतो देशे कृष्णा-
 जिनं प्राग्धीव सुत्तरलोमम् तूष्णीं मास्तीर्य , तस्मिन् कृष्णाजिने
 अपाम्पृष्टमितिमन्त्रेण । पुष्करपर्णं मास्तृणाति । एतत् पुष्करपर्णं
 दिवो मात्रयेति ¶ चतुर्थपादेन विमार्ष्टि । ततः कृष्णाजिन पुष्कर-
 पर्णे “शर्म च स्यो वर्म च स्य”-इति ** मन्त्राभ्यां आलभेतेति ।

* , † २०५ पृ० द्वितीयद्वितीयटीप्यनुद्धृतयोर्मन्त्रयोरन्त्रे पदे द्रष्टव्ये ।
 ‡ वैश्वी , कल्माषी , सुषिरा , प्रादेशमात्री , अन्यतः सुतु ,
 उभयतः चण्डुत् , तीक्ष्णा , औदुम्बरी , वैकङ्कती , अरन्निमात्री अभि-
 भवति । इहैव काण्डे पुरस्तात् (३ १ ३०) द्रष्टव्यम् ।

§ का० अ० सू० १६ २ २३ , २४ , २५ ।

॥ वा० ख० ११ २६ १ ।

¶ वा० ख० ११ २६ २ ।

** वा० ख० ११ ३० , ३१ ।

तदिदं ब्राह्मणशेषेण विधीयते— “अथैन कृष्णाजिन इति । यद्यपि कृष्णाजिनस्योपरि पुष्करपर्णे मृत्पिण्डसम्भरणम् , तथापि कृष्णाजिनसम्बन्धोऽप्यस्तीति मत्वा तस्मिन् सम्भरणोक्ति । “लोमत इति । लोमवत्प्रदेशे ।

कृष्णाजिनास्तरण समन्त्रक मित्याह— “तत् तूष्णी मिति । तूष्णी सुपस्तरण सुपपादयति— “यन्न इति । यन्नस्य कृष्णाजिनत्वम् , “कृष्णो रूप कृत्वोदक्रामत्”—इत्याम्नानात् * । यन्नस्य प्रजापतित्वम् , प्रजापतिदेवत्वत्वात् । प्रजापतिर्हि सकलसूक्ष्मसूक्ष्मप्रपञ्चात्मत्वेनाय मीदृगिति निर्वक्तु मनर्हत्वात् अनिरुक्त । तस्मात् तद्रूपस्य कृष्णाजिनस्यापि आस्तरणम् ‘अनिरुक्तम्’, अमन्त्रक मित्यर्थ । तदास्तरणस्य प्रदेशं विधत्ते— “उत्तरत इति । आस्तरणस्तावकं ब्राह्मण उत्तरत वक्ष्यत इत्याह— “तस्योपरि बन्धुरिति । “प्राचीनश्रीवेति । श्रीवामदेश प्राचीनो यथा भवति तथा आस्तरणीयम् । ‘देवना’ देवेषु भवति “देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्तोभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्”—इति † देवशब्दात् ‘वा’-प्रत्यय ॥ ६ ॥

कृष्णाजिनस्योपरि विधातव्ये पुष्करपर्णे मृत्पिण्डसम्भरण दर्शयति— “अथैन मिति । “योनिरिति । यतोऽग्नि पुष्करपर्णाद् जात , तस्मात् तत् योनिरूपम् , अग्निश्च रेतोरूप , इदानीं सुत्यस्यमानत्वात् ‘प्रजनिष्णु’ प्रजननशीलम् । “वाक् पुष्करपर्ण मिति । अग्निवाचोरन्यत्र तादात्म्यवशात् ‡—“अग्नि-

* श्र० ब्रा० १ १ ४ १ (१ भा० ७१ पृ०) ।

† पा० छ० ५ ४ ५६ ।

‡ तै० अार० २, ४, २ ।

वाङ् भूत्वा मुष्णं प्राविशत्’-इति । पुष्करपर्णादग्निजननात्
कार्यकारणयोरभेदोपचारेण वागीव पुष्करपर्णं मित्युक्तम् ॥ ७ ॥

तदास्तरणे मन्त्र विधत्ते — “अपाम्पृष्ठ मिति * । हे पुष्कर-
पर्ण । ‘अपाम्पृष्ठम्’ उपरिस्थानम् ‘असि’, ‘अग्ने योनि’ च
‘असि’, ‘समुद्र’ समुन्दनशील मुदकम् अभित ‘पिन्वमान’
वर्द्धमान भवसि , किञ्च ‘पुष्करे’ ‘वर्द्धमान’ जात एव ‘आ’ सर्वत
‘महान्’ आस्तरणात् महत्त्वम , अत एव ‘आ महान्’-इति पद-
द्वयस्य ‘महीयस्’-इति व्याख्यानम् ।

अन्तिमपादेन विसर्जन विधत्ते — “दिव इति † । ‘दिव’
द्युलोकस्य माभया परिभाषेन ‘वरिष्णा’ अतिशयेनोरुणा त्व
‘प्रथम्य’ विस्तीर्णो भव । पाद व्याचष्टे— “असौ वा आदित्य
इति । यत ‘एष अग्नि’ ‘आदित्य’, अतो लोकत्रय मस्य
‘वरिष्मा’ उरुत्वम् , ‘एतम्’ आदित्यात्मक ‘यन्तु’ परिच्छेत्तु
नार्हतीति । अतो ‘द्यौ’ द्युलाकात्मक ‘भूत्वा’, ‘एनं’ मृत्पिच्छ
‘यच्छ’ परिच्छिन्न कुविति पुष्करपर्णप्रार्थना ॥ ८ ॥

तदास्तरणस्य प्रदेश माह— “तदुत्तर कृष्णाजिनादिति ।
‘तत्’ पुष्करपर्णं ‘कृष्णाजिनात्’ ‘उत्तर’ तस्योपरि ‘आन्तृणाति’
एकस्योपरि अन्यस्यास्तरण भूलोकद्युलोकालना प्रथसति—
“यज्ञो वा इति । कृष्णाजिनपुष्करपर्णयो भूलोकद्युलोकाल-
त्वेन तयोर्यथा उत्तराधरभाव , एव लोकयोरुत्तराधरभावो
दृश्यत इत्याह— “उत्तरो वा असावस्या इति । ‘असौ’ द्यौ ।
‘अस्या’ भूम्या ॥ ९ ॥

* वा० स० ११ २६ १ ।

† मन्त्रान्तर मिदम् , कर्मान्तरे विनियुक्तत्वात् (वा० स० ११ २६ २) ।

अथैतयो कृष्णाजिनपुष्करपर्णयो युगपदभिमर्शन विधत्ते—
 “अथैनेऽभिमर्शतीति * । शक्यत्वादुभयोर्युगपदालम्बनम् । “सञ्ज्ञा
 मिति । समानसञ्ज्ञम् ‘एतत्’ एतेन अभिमर्शनेन ‘करोति’
 कृतवान् भवति । तत्र मन्त्रद्वय विधत्ते— “शर्म च स्थ इति † ।
 कृष्णाजिन पुष्करपर्णे सम्बोधे । ‘शर्म’ शरण ‘च’ ‘स्थ’, युव-
 योक्तृपरि निधीयमानस्य मृत्पिण्डस्य ‘शरण’ भवथ , ‘वम’
 कवच ‘च’ अस्य ‘स्थ’ भवथ । ‘अच्छिद्रे’ छिद्ररहिते ‘बहुले’
 महाप्राणे ‘उभे’ युवा व्यचस्वती’ आकाशवन्धो भूत्वा ‘सवसाथाम्’
 आच्छादयता मृदम् । वसेराच्छादनार्थस्य ‡ रूपम् । ‘पुरीष्य
 पशव्यम अग्निम्’ ‘बिमृतम्’ । भृजो लोटि बहुलवचनाद्
 द्विवचनाभाव । एतयो शरणत्व कवचत्वम् । मृत्पिण्ड मुद्दिश्य
 व्याचष्टे— “शर्म च ह्यस्यैते वर्म चेति ॥ १० ॥

“सवसाथा मिति § । ‘समीची’ समञ्चने, युवा कृष्णा-
 जिनपुष्करपर्णे ‘उरसा’ हृदये विज्ञानेन , ‘आत्मना’ अवयव-
 सस्थानेन च ‘सवसाथाम्’ सञ्ज्ञादयताम् ‘एन’ मृद्रूप मग्निम् ।
 किमर्थम् ? ‘स्वविदा’ स्वगलाभाङ्गेतो ‘अजस्वम्’ अनुपक्षीणम्
 ‘इत्’ एष ‘ज्योतिष्मन्तम्’ तेजस्विनम् ‘अग्निम्’, ‘अन्तर्’ युवयो-
 र्मध्यप्रदेशे ‘भरिष्यन्ती’ धारयमाणे भवेता मिति शेष ॥

द्वितीयमन्त्रस्योत्तरार्धे ॥ व्याचष्टे— “असौ वा आदित्य
 इति ॥ ११ ॥

* “अथैने मभिमर्शतीति”—इति सायणभाष्यधृतपाठ ।

† वा० स० ११ ३०, ३१ ।

‡ अदा० आ० १३ धा० ।

§ वा० स० ११ ३१ क ।

॥ वा० स० ११, ३२ ख ।

अभिमर्शनमन्त्रगता द्वित्वसङ्ख्या यजमानान्निहृषेण प्रश-
सति— “दाभ्या मिति , व्याख्यातम् * ॥ १२ ॥ २ [४ १] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे चतुर्थाध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीय ब्राह्मणम्)

अथ ऋत्विग्णु मभिमृशति । पुरीष्यो ऽसौति
पशव्यो ऽसौत्येतद्विश्वम्भरा इत्येष हीदु सर्व्वं विभ-
र्त्यथर्वा त्वा प्रथमो निरमन्यदग्न ऽद्वति प्राणो
वा ऽअथर्वा प्राणो वा ऽएत मये निरमन्यत्तदो-
ऽसावये ऽग्निरसृज्यत सोऽसौति तदाह त मुवैन
मेतत् करोति † ॥ १ ॥

अथैन परिगृह्णाति‡ । अभ्या च दक्षिणतो
हस्तेन च हस्तेनैवोत्तरतस्त्वा मग्ने पुष्करादध्य-

* १६६ ए० ३०० इत्यमिति ॥

† ‘करोति’—इति ख । ‘करोति’—इति क ।

‡ ‘परिगृह्णाति’—इति क, क ।

थर्वा निरमन्यतेत्यापो वै पुष्करं प्राणो ऽथर्वा
प्राणो वा ऽएत मुयेऽङ्गो निरमन्यन् मूर्ध्नी विश्वस्य
व्वाघृत इत्यस्य सर्वस्य मूर्धं इत्येतत् * ॥ २ ॥

तु मु त्वा दध्यङ्दृषिः । पुत्र ईधे ऽथर्वाण
इति व्वाग्वै दध्यङ्दाथर्वाणः स एनं तत ऐन्द्र
वृत्रहण पुरन्दर मिति पाप्मा वै वृत्रः पाप्महन्
पुरन्दर मित्येतत् † ॥ ३ ॥

तु मु त्वा पाथ्यो वृषा । समीधे दस्यु-
हन्तम मिति मनी वै पाथ्यो वृषा स एनं तत
ऐन्द्र धनञ्जयः रणेरण ऽइति यथैव यजुस्तथा
बन्धुः ॥ ४ ॥

गायत्रीभिः । प्राणो गायत्री प्राण मेवा-
स्मिन्नेतद्दधाति तिसृभिस्त्रयो वै प्राणाः प्राण
उदानो ध्यानस्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति तासां नव
पदानि नव वै प्राणाः सप्त शीर्षन्वाञ्चो द्वी
तानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ ५ ॥

* 'इत्येतत्'—इति ग, घ ।

† मित्येतत्—इति ग, घ ।

अथैते त्रिष्टुभा ऽउत्तरे भवतः । आत्मा वै
 त्रिष्टुबात्मान मेवात्सैताभ्यां संस्कारोति सीद होतः
 स्व ऽउ लोके चिकित्वानित्यग्निर्वै होता तस्यैष
 स्वो लोको यत् कृष्णाजिनं चिकित्वानिति
 विद्वानित्येतत् सादया यज्ञं सुकृतस्य योना-
 विति कृष्णाजिन वै सुकृतस्य योनिर्देवावीर्देवान्
 हविषा यजासीति देव सन् देवानुवन हविषा
 यजासीत्येतद्गने बृहद्युजमाने व्ययो धा इति यज-
 मानायाशिष माशास्ते ॥ ६ ॥

नि होता होतृषदने विद्वान इति । अग्नि-
 र्वै होता कृष्णाजिनं होतृषदन विद्वान इति
 विद्वानित्येतत्त्वेषो दीदिवां २ ॥ असदत् सुदत्
 इति त्वेषो दीप्यमानो ऽसदत् सुदत् इत्येतद्-
 दध्वन्नतप्रमतिर्व्वसिष्ठ इत्यदध्वन्नत प्रमतिर्ह्येष व्वसि-
 ष्ट सहस्रम्भरं शुचिजिह्वो ऽअग्निरिति सर्व्वं वै
 सहस्रं सर्व्वम्भरं शुचिजिह्वो ऽग्निरित्येतद् हाभ्या
 माग्नेयीभ्या त्रिष्टुब्भ्या तस्योक्तो बभूवुः ॥ ७ ॥

अथैषा बृहत्युत्तमा भवति । बृहती वा
 ऽएष सञ्चिती ऽभिसम्पद्यते यादृग्वै योनी रेतः

सिच्यते तादृग् जायते तद्यदेता मत्र बृहती करोति
तस्मादेष सञ्चितो बृहती मभिसम्पद्यते ॥ ८ ॥

सु०सीदस्व महा० २॥ ऽअसीति । इद् मेवै-
तेद् रेत सिक्ता० सु०सादयति तस्माद्योनौ रेत.
सिक्ता० सु०सीदति शोचस्व देववीतम इति
दौष्यस्व देववीतम इत्येतद्भि धूम मग्ने ऽअरुष
मियेध्य सृज प्रशस्त दर्शत मिति यदा वा ऽएष
समिध्यते ऽथैष धूम मरुष व्विसृजते दर्शत मिति
ददृश ऽइव ह्येष * ॥ ९ ॥

ता षट् सम्पद्यन्ते । षडृतव सव्वत्सरः
सव्वत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत
तद् भवति यदेव सव्वत्सर मभिसम्पद्यते तद्
बृहती मभिसम्पद्यते बृहती हि सव्वत्सरो द्वादश
पौर्णमास्यो द्वादशाष्टका द्वादशमावास्यास्तत् षट्-
त्रिंशत् षट्त्रिंशदक्षरा बृहती तु दक्षिणत
उदञ्च माहरति दक्षिणतो वा † ऽउदग्योनौ रेतः

* 'ह्येष'—इति ग, ह्येष—इति घ ।

† 'वा'—इति क ।

सिच्यत ऽएषो ऽअख्यैतुर्हि योनिरुविच्छेद माहरति
रेतसोऽविच्छेदाय ॥ १० ॥ ३ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके तृतीय ब्राह्मणम् [४. २] ॥ ^{सौष}

कात्यायन — “पिण्ड पुरीषोऽसीति, पाणिभ्या परिगृह्णा-
त्येन दक्षिणोत्तराभ्या दक्षिण साभ्रिस्त्वा मग्न इति षड्भि
सर्वा सङ्गद् धृत्वा, पुष्करपणे निदधाति”-इति *। “त्वा मग्ने”-
इत्यादिभि षड्भि ऋग्भि † यावदपेक्षिता मृद ‘सर्वा’
‘सङ्गत’ एकवार मेव गृहीत्वा ‘पुष्करपणे’ निदध्यादिति। तदिद
द्वितीयम्। प्रथमतो ‘मृत्पिण्ड’ “पुरीषोऽसि”-इति मन्त्रेण ‡
आलभते, ‘अथ’ दक्षिणोत्तराभ्या ‘पाणिभ्याम्’ ‘एन’ ‘परिगृह्णा-
ति’। तत्र ‘दक्षिण’ इत्य ‘साभ्रि’ अभ्रिसहित, वामस्तु
केवल। अथ तद् ब्राह्मणेन विधीयते — “अथ मृत्पिण्ड मिति।

मृत्पिण्डाभिमर्जनयजुषोऽय मर्थं ।— हे ‘अग्ने’ त्वम्
‘पुरीष’ पशुहित’ ‘असि’, ‘विश्वभरा’ भूलीकस्य सर्वस्य
धारकश्च, चीयमानाग्नेर्विराड् रूपत्वात्। ‘अथर्वा’ अरणवान्,
प्राण ‘प्रथम’ पूर्वं त्वा ‘निरमन्यत्’ निर्मथितवान्। पुरीषो-
ऽसीति सिद्धवत्कथनेन यदुक्तम्, तदुपपादयति—“पशव्योऽसीति।
“प्राणो वा अथर्वा”-इत्यर्थवादोऽस्य सिद्धवदर्थकथनम्। “तद्

* का० श्रौ० सू० १६ २ २६, २७, ३ १।

† वा० स० ११ ३२ २-७।

‡ वा० स० ११ ३२, १।

योऽसौ अग्नेऽग्निरसृज्यत, सोऽसौतीति । पूर्व योऽग्निः सृष्ट, त मेत पुरीथोऽसौत्यनेनोक्तवान् भवतीत्यर्थ ॥ १ ॥

“अथैन मिति । ‘परिगृह्णाति’ ऋग्निण्ड धारयन् प्राङ्-
मुखस्याध्वर्या ‘दक्षिणत’ प्रदेशे वर्त्तमान, दक्षिणो हस्त साभि, उत्तरत केवल, ताभ्या पाणिभ्या धारयेत् ।

ग्रहणमन्त्रान् विधत्ते— “त्वा मग्ने पुष्करादधि”—इत्यारभ्य *, “ता षट् सम्पद्यन्ते”—इत्यत † प्राक्तनेन । तत्राद्यास्तिस्त्रो गायत्र्य, त्रिष्टुभौ द्वे, षष्ठी ब्रह्मती ।

“त्वा मग्ने”—इत्यस्याय मर्थ । हे ‘अग्ने । ‘त्वाम्’ ‘अथर्वा’ अरणशील प्राण, ‘पुष्करात्’ उदकात्, ‘अधि’-शब्द पञ्च-
मर्थानुवादी, ‘निरमन्यत’ । अग्नि विशिनष्टि— “विश्वस्व वाघत इतीति । ‘मूर्ध्नि’ मूर्धानम् । कर्मणि षष्ठी ॥

पुष्कराथर्वपदयोरर्थ माह—“आपो वै पुष्कर प्राणोऽथर्वेति ॥ २ ॥

द्वितीया ऋच विधत्ते— “त सु त्वा दध्यङिति ‡ । ‘अथ-
र्वण पुत्र’ ‘दध्यङ्’ नाम ऋषि ‘वृत्रहण’ वृत्रस्य पाप्मन हन्तारम्, ‘पुरन्दर’ असुरपुराणा दारयितारं ‘त्वाम्’ एव ‘ईधे’ दीपयति । “जि इन्वी दीप्तौ’ §, लिटि “इन्विभवति-
भ्याश्च”—इति ॥ कित्वाकलोप । “दध्यङ्ङाथर्वण इति । मधु-
प्रबचनात् वाक्त्वेन श्रुति ॥ ३ ॥

* वा० स० ११ ३२ २ ।

† २१३ पृ० १० पक्तिर्द्रष्टव्या ।

‡ वा० स० ११ ३३ ।

§ इ० व्या० १० धा० ।

॥ पा० सू० १ २ ६ ।

तृतीया ऋच विधत्ते— “त सु त्वा पाथ्य इति * । पाथो-
ऽन्नम्, तत्कार्यत्वात् तत्र भव ‘पाथ्य’ । “पाथोनदीभ्यां
घण्” † । बलम् । सर्वेन्द्रियानुयाहक । ‘पाथ्यो वृषा’-इति मन
उच्यते, “मनो वै पाथ्यो वृषा”-इति श्रुती ‡ व्याख्यानात्
‘दस्युहन्तमम्’ शत्रूणा मतिशयेन हन्तारम्, ‘रणे’ सङ्घान्
‘धनञ्जय’ धनस्य जेतार ‘त्वा’ त्वा ‘समीधे’ । तृतीयपादो विस्व
ष्टार्थत्वात् व्याख्यातु नार्हतीत्याह— “यथैव यजु , तथैव
बन्धुरिति ॥ ४ ॥

उक्ताना तिमृणा ऋचा गायत्रीच्छन्दस्व मनूद्य प्रशंसति—
“गायत्रीभि प्राण इति । गायत्र्या प्राणरूपत्व मुक्तम् ।
मन्त्रगतत्रित्वसङ्ख्या प्राणोदानव्यानात्मना प्रशंसति— “तिसृभि
स्त्रयो वै प्राणा इति । एकैकस्या गायत्र्या ऋच त्रयस्त्रय
पादा । तासा नव प्राणान् सन्भूय नवप्राणात्मना प्रशंसति—
“तासा नव पदानि , नव वै प्राणा इति । एतेन मन्त्रत्रयेण
ऋत्पिण्डस्य परिग्रहे तस्या ऋदि प्राणानेव सहितवान् भव-
तीत्यर्थ ॥ ५ ॥

धारणमन्त्रेषु त्रिष्टुभावित्युक्तम्, तौ विधातुं तद्वत् छन्दः
प्रशंसति— “अथेतन्निष्टुभा ऽउत्तरे भवत इति । त्रिष्टुभ आत्म-
रूपत्व प्रागुक्तम्, ताभ्या मन्त्राभ्यां धारणेन ऋत्पिण्डस्यात्मान
स्वरूप मेव संस्कृतवान् भवति ॥

* वा० स ११ ३४ ।

† पा० सू० ४ ४ ११ ।

‡ इहैव २११ ए० ६ प० द्रष्टव्यम् ।

त्रिष्टुभौ विधत्ते— “सीद होतरिति * । हे ‘हीत’
 देवाना माहात । सृष्टूपान्ने । ‘स्त्रे’ स्वकीये कृष्णाजिने ‘सीद’
 निषीद । ‘चिकित्वाण्’ विद्वान्, अस्मदीय कर्म जानन्,
 सु^१ ‘सुक्रतस्य’ सुष्टु क्रियमाणस्य कर्मणो ‘योनौ’ स्थाने ‘यत्न’
 सु^२ ‘दय’ । कृष्णाजिने विस्तीर्यमाणे व्रीह्या मघघात पिषणं
 सोमनिधानादिकञ्च भवतीति ‘देवावी’ । “अवितृष्टृतन्निभ्य
 द्वे” † । देवान् स्वं सपर्यन् ‘हविषा’ ‘अवन्’ ‘यजासि’
 यजते पञ्चमे लकारे रूपम् । हे ‘अग्ने’ । ‘यजमाने’ ‘हृष्टत्’
 प्रभूत ‘वय’ धन ‘धा’ देहि ॥ ६ ॥

“निहोतेति ‡ । मन्त्र प्रतिपाद मनूय्य व्याचष्टे— “अग्नि-
 र्बे’ होतेति । निहोतेति ‘नि’-इत्थुपसर्ग ‘असदद्’-इति क्रियया
 सम्बध्यते, निषीदति । ‘होता’ आहाता योऽग्नि, ‘होतृ-
 षदने’ अग्ने सदने कृष्णाजिने ‘विद्वान्’ कर्म जानन्, ‘त्वेष’
 “त्वेष दीप्तौ” §, दीप्यमान, ‘दीदिवान्’, ‘सुदद्य’ सुवद्य,
 साधु चिप्रकारी वा ‘अदध्वन्नप्रमति’ अनुपहतकर्मविषय-
 प्रकष्टमति, ‘वसिष्ठ’ वसुमत्तर, ‘सहस्रश्वर’ सर्वस्य भर्ता, यद्वा
 “हृष्टहोर्भे” ॥ सहस्रधा विद्धियमाण । तथा चैतासानुरेयक (१)
 ब्राह्मणम्— “एष ह वा अस्य सहस्र भरता यदेन मेक सन्त्र
 बहुधा विहरन्ति”-इति ।

* वा० ख० ११ ३५ ।

† उ० ३ पा० १५८ सू० ।

‡ वा० ख० ११ ३५ ।

§ भा० उ० १००५ पा० ।

॥ पा० ८ २ ३३ सू० १ वा० ।

अनयोर्द्वौर्द्वित्वसङ्ग्रासनेयत्रिष्टुप्स्तावकं ब्राह्मणं मति-
दिशति— “तस्त्रोक्तो बन्धुरिति । “आ त्वा जिघर्मीत्येताभ्यां
व्यतिषक्ताभ्यां माङ्गुतिद्वयं कार्यं मित्यत्र प्रकरणे “द्विपा-
यजमान इत्यादिना * ॥ ७ ॥

षष्ठी सूच विधातु तद्गतं ब्रह्मतीच्छन्दं प्रशंसति— “अथैषा”
ब्रह्मतीति । ‘एषा’ वक्ष्यमाणा । “ब्रह्मती वा एष इति ।
‘सञ्चितं अग्निं ब्रह्मतीन् अभिसम्पद्यते’ सम्पत्यक्षरसङ्ग्राको
भवति , अथाप्युत्तरत्र ब्रह्मतीसम्पत्तिरास्त्रास्यते † । सामान्ये-
नाथ सम्पत्तिप्रकार ,— सवत्सरेरूपोऽग्निरिति प्रागुक्तम् ‡,
तत्र सवत्सरे द्वादश योर्णमास्य , द्वादश कृष्णाष्टम्य , द्वा-
दशामावास्या , ता षट्त्रिंशत् सवत्सरे धार्यमाणेऽग्नौ सम्प-
द्यन्ते , ब्रह्मत्यपि षट्त्रिंशदक्षरेति तत्साम्यम् ।

एवन्तर्हि अग्निचयनकर्मान्ते सम्पत्तिर्वक्तव्येति चेत् , तथाह—
“धादृष्वै योनाविति । ‘योनौ यादृग् रेत सिञ्चते’, ‘तादृग्’
एवोभर ‘जायते’ । अत इदानीं वीजभूतसृष्टूपान्ते ब्रह्मत्या
धारणे ब्रह्मत्यात्मकत्वं नैव तस्य सम्पादितवान् भवति ॥ ८ ॥

ता सूच विधत्ते— “संसीदस्व महानिति । हे ‘अग्ने’
सृष्टूप । ‘संसीदस्व’ सम्यग् वीजात्मनावतिष्ठस्व , यतो ‘महान्’
त्वम् ‘असि’ । ‘देववीतम’ अतिशयेन इविषा देवानां तर्प-
यित्वतम , त्वं ‘शोचस्व’ दीप्यस्व । हे ‘मियेध्व’ मेधो यन्न-

* पुरस्ताद् (३ प्र० १ भा० १६—११ क०) द्रष्टव्यम् ।

† अशुपदमेव दशमकणिकायां (११३ , ११६ प्र०) द्रष्टव्यम् ।

‡ भा० ब० ११ ३७ ।

स्तदहंतीति हे 'प्रशस्त' प्रकर्षेण सुत । अग्ने । 'दर्शतम्' दर्श-
नीयम्, 'अरुषम्' आरोचमान धूम 'विस्तृज' ॥

मन्त्र व्याचष्टे— “इद मेवैतदिति । उत्पत्त्यमानान्ने
रेतोरूपत्वात् मृत्पिण्डस्य बाहुभ्या धारण नाम, योनौ सिक्तस्य
सुप्त ससादन मित्यथ । 'धूम विस्तृज'-इति यदुक्तम्, तदुप-
पादयति— “यदा वा एष समिध्यत इति ॥ ९ ॥

परिग्रहणे विनियुक्ताना मन्त्राणा सङ्ख्या सन्भूय सवत्सराभ्या-
त्मना प्रशसति— “ता षट् सम्पद्यन्त इति । प्रकारान्तरेण
स्तोत मनुवदति— “यद्देव सवत्सर मिति । सवत्सरे तावद्
द्वादश पीर्णमास्य, द्वादशाष्टका, द्वादशामावास्या, षट्-
त्रिंशत्सङ्ख्या सम्पद्यते, ब्रह्मत्या अपि षट्त्रिंशदक्षरत्वात् सव-
त्सरसञ्चितोऽग्नि ब्रह्मत्यात्मना सम्पद्यत इत्यर्थ ।

विधत्ते— “त दक्षिणत उदञ्च मिति । 'त' मृत्पिण्ड
'दक्षिणत' प्रदेशात् 'उदञ्च' उदङ्मुखम् आहरेत् । तत् प्रश-
सति— “दक्षिणतो वा इति । यतो लोके दक्षिणत स्थितेन
पुरुषेण, वामविभागे स्थितया स्त्रिया “योनौ रेत सिच्यते”,
'एतर्हि' इदानी मध्ये धार्यमाणस्यान्ने एष मृत्पिण्डो 'योनि'
'अविच्छेद' विच्छेदराहित्येन मृत्पिण्डाहरण कर्त्तव्यम्; 'रेतस'
रेतोभूतस्यान्ने 'अविच्छेदाय' इति ॥ १० ॥ ३ [४ २] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे चतुर्थाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीय ब्राह्मणम्)

अथ तत्राप उपनिनयति । यदा ऽअस्यै क्षतं
यद्विलिष्टं मन्त्रिष्वै तत् सम्धीयते ऽङ्गिरेवास्या ऽएतत्
क्षतं व्विलिष्टं सन्तनोति सन्दधाति ॥ १ ॥

अपो देवीरुपसृज । मधुमतीरयक्ष्माय प्रजाभ्य
वृत्ति रसो वै मधु रसवतीरयक्ष्मत्वाय प्रजाभ्य
वृत्त्येतत्तासा मास्थानादुज्जिहता मोषधयः सुपिप्पला
वृत्त्यपां वा ऽआस्थानादुज्जिहता ऽओषधयः सु-
पिप्पलाः * ॥ २ ॥

अथैना व्वायुना सन्दधाति । यदा ऽअस्यै क्षतं
यद्विलिष्टं व्वायुना वै तत् सम्धीयते व्वायुनेवास्या
एतत् क्षतं व्विलिष्टं सन्तनोति सन्दधाति ॥ ३ ॥

सन्ते व्वायुर्मातरिषुवा दधात्विति । अथ वै
व्वायुर्मातरिषुवा योऽय पवत ऽउत्तानाया वृद्ध्यं
यद्विकसं मित्युत्तानाया अस्या एतद्वृद्ध्यं व्विकसं
यो देवानां चरसि प्राणथेनेत्येष हि सर्वेषां
देवानां चरति प्राणथेन कस्यै देव व्वषडस्तु तुभ्य

मिति प्रजापतिर्वै कस्तस्मा ऽएवैतदिमां व्षट्
 करोति नो हैतावत्यन्याहुतिरस्ति यथैषा * ॥ ४ ॥

अथेना दिग्भिः सन्धधाति । यद्वा ऽअथै
 क्षत यद्विलिष्ट दिग्भिर्वै तत् सम्धीयते दिग्भि-
 रेवास्या एतत् क्षत व्विलिष्टः सन्तनाति सन्ध-
 धाति स इमा चेमा च दिशौ सन्धधाति तस्मा-
 देते दिशौ सऽहिते ऽअथेमा चेमा च तस्मादेवैते
 सऽहिते ऽइत्यथे ऽथेति अथेत्यथेति तद्विचिणावृत्तञ्चि
 देषत्रानयानया वै भेषज क्रियते ऽनयैवैना मेतद्
 भिषज्यति † ॥ ५ ॥

अथ कृष्णाजि च पुष्करपर्णं च समुद्गृह्णाति ।
 योनिर्वैपुष्कर पर्णं योन्या तद् रेत सित्तु समुद्-
 गृह्णाति तस्माद्योन्या रेत सित्तु समुद्गृह्यते
 सुजातो ज्योतिषा सह शुर्म व्वरुथ मामद्त्
 स्वरिति सुजातो ह्यप्र ज्योतिषा सह शुर्म चैतद्वरुथ
 च श्वसासीदति ‡ ॥ ६ ॥

* 'यथैषा'—इति ग, यथैषा—इति घ ।

† 'भिषज्यति'—इति ख, ग, घ ।

‡ 'सीदति'—इति क, ख ।

अथैन सुपनञ्चति । योनौ तद्रेतो युनक्ति
 तस्माद्योनौ रेतो युक्त न निष्पद्यते योक्त्रेण योक्त्रेण
 हि योग्य युञ्जन्ति मौञ्जेन त्रिवृता तस्याक्तो
 बन्धुः ॥ ७ ॥

तत्पर्युच्यति । व्वासो ऽग्ने विष्वक्स्वरूप
 संब्ययस्व विवभावसविति व्वरुण्या वै यज्ञे रज्जुः
 रवरुख्य मेवैनदेतत् कृत्वा यथा व्वास. परिधापये-
 देव परिधापयति * ॥ ८ ॥

अथैन मादायोत्तिष्ठति । असौ वा ऽचादित्य
 ण्यो ऽग्निरमुं तदादित्य मुत्यापयत्युदु तिष्ठ स्वध्व-
 रेत्यध्वरो वै यज्ञ उदु तिष्ठ सुयज्ञियेत्येतद्वा नो
 देव्या धियेति या ते दैवी धीस्तया नो ऽवेत्ये-
 तद् दृशे च भासा बृहता सुशक्निरिति दर्श-
 नाय च भासा बृहता सुशक्निरित्येतदाग्ने याहि
 सुशस्तिभिरिति ये व्वोठारस्ते सुशस्तय षाग्ने
 याहि व्वोढभिरित्येतत् † ॥ ९ ॥

* 'परिधापयति'—इति ख ।

† 'व्वोढभिरित्येतत्'—इति ग, घ ।

अथैतन्मिति जडं प्राञ्चं प्रगृह्णाति । असौ
 वा ऽथादित्य एषो ऽग्निरमु तदादित्य मित् जडं
 प्राञ्च दधाति तस्मादसावादित्य इत् जडं प्राड्
 धीयत ऽजडं ज षु ण जतये तिष्ठा देवो न सवि-
 तेति यथैव यजुस्तथा बभ्रुर्हूर्वी व्याजस्य सनि-
 तेत्यूर्वी वा ऽएष तिष्ठन्वाज मन्त्रं सनोति यदञ्जि-
 भिर्वाघुङ्गिर्विह्वयामह ऽइति रश्मयो वा ऽएतस्या-
 ज्ञयो व्याघतस्तानेतदाह परोबाहु प्रगृह्णाति परो-
 बाहु ह्येष इतो ऽथैन मुपावहरति तमुपावहृत्यो-
 परि नाभि धारयति तस्योपरि बभ्रुः ॥ १० ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थ ब्राह्मणम् [४. ३] ॥

कात्यायन — “अप श्चन्नेऽपनयत्यपो देवीरिति, सन्त इति
 वा त मपश्चिपति”-इति * । उदक निनयेत् । तदिधत्ते—
 “अथ तत्राप उपनिनयतीति । ‘अथ’ अनन्तर ‘तत्र’ ‘आप’
 ‘निनयेत्’ आसिञ्चेत् । तत् प्रशंसति— “यद्वा अस्यै चत मिति ।
 ‘अस्यै’ षष्ठ्यर्थं । पृथिव्या यत् ‘चत’ खण्डितम्, ‘यत्’
 च ‘विलिष्टम्’, “लिश अल्पी भावे” † अस्य खलम्, ‘तत्’

* का० औ० सू० १६ ३ २, ३

† दि० आ० ७३ धा० ।

सर्वं स्थलम् 'अग्नि' 'सन्धीयते' जलसन्धाने हि विषमं स्थलं
सम भवति । तस्मादाप कुण्डे निधेया ॥ १ ॥

मग्न विधत्ते— "अपो देवीरिति * । अत्राग्नि सन्धीयते ।
'प्रजाभ्य' प्रजानाम् 'अयच्छाय' यच्छाव्याधि तदभावाय, 'मधु-
मती' रसवती 'देवी' द्योतमाना 'अप' 'उदसृजन्'
आसिञ्चत । आसा भूमिगताना मपाम् 'आस्थानात्' उदक-
ससृष्टभूदेशात् 'सुपिप्लवा' पिप्लव पक्ष फलम्, सुफला,
'शोधधय' फलपाकान्ता शस्यादय उज्जिहृत' उज्जिह्वन्तु,
रोहन्तु । "ओ हाङ् गती" † ।

'अयच्छाय'-इति पद भावत्वेन व्याचष्टे— "अयच्छ-
त्वायेति ॥ २ ॥

अत्र सूत्रम्— "सन्न इति वा त मवक्षिपतीति ‡ । "सन्ते-
वायुर्मातरिच्चा"—इति मन्त्रेण § वायु मवक्षिपेत्, मग्नपाठेना-
वटे वायु पूरयेत् । तद्विद विधत्ते— "अथैना वायुना सन्ध-
धातीति । 'एना' खननभूमिम् । इदानीं मुक्त (१) यद्वा
अस्यै क्षत मिति । यथा लोके क्षत श्वभ्र निम्नस्थस्य वायुना
सन्धीयते । वायुसञ्चालितै प्रजादि कण्टकादिक पूर्यते, एव
मत्रापीति मन्तव्यम् ॥ ३ ॥

मग्न विधत्ते— "सन्ते वायुरिति । पूर्वोऽर्द्धं , पृथिवी-
द्वित्य , उत्तरो वायव्य । 'उत्तानाया' उन्मुखतया विस्तृ-

* वा० सं० ११ २६ १ ।

† सु० व्या० ६ ब्रा० ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ३ ६ ।

§ वा० सं० ११ २६ ।

भाया 'ने' तव पृथिव्या 'यत्' 'हृदय' 'विकस्तम्' अवट-
करणेन खातम्, तत् 'मातरिखा' मातरि अन्तरिक्षे ष्वसिति
पवते इति 'मातरिखा' वायु, 'सन्धधातु' सम्पूरयतु । उत्त-
राक्षे वायु सम्बोध्योच्यते । 'य' च त्व 'देवानाम्' अन्यादीनां
वागादिदेवानां वा 'प्राणयेन' प्राणत्वेन 'चरसि' । वायौ सति
वागादीन्द्रियाणि चेष्टन्ते । हे 'देव' द्योतमान वायो । 'कस्मै'
क प्रजापति, तद्रूपाय 'तुभ्य' 'वषट् अस्तु' । इय पृथिवी
वषट्भूता भवतु । 'क' पदस्यार्थं माह— "प्रजापतिर्वै क"—
इति । वषट्करणेनाहुति कार्येति कृत्वा प्रशंसति— "नो हैता-
षत्वन्याहुतिरिति । 'यथा' 'एषा' आहुति सन्धानकरी, एव
मन्या नास्तीत्यर्थं ॥ ४ ॥

कात्यायन — "अनामिकया सवपति पुरस्तात् पश्चाद्
दक्षिणत उत्तरतश्च"—इति * । अनामिकाङ्गुल्या अवटस्य पुरस्तात्
प्राच्या दिश सकाशात् 'पासु' अवटे सवपेत् । एव प्रत्यगा-
दिभ्य सकाशात् तद् विधत्ते— "अथैना दिग्भि सन्धा-
तीति । तत्र क्रम विधत्ते— "स इमा चेमा च दिशौ सन्ध-
धातीति । 'इमा मिमाम्' इत्यभिनयेन प्राक्प्रतीची दिशौ
विवक्ष्येते । एतयोर्विवक्षाया कारणं माह— 'एते दिशौ' 'स-
हिते' । इम मिति लोकप्रसिद्धे प्राक्प्रतीच्याविति युज्येते, पुन-
इमाश्च—इत्यनेन दक्षिणोदीची दिशौ विवक्ष्येते । अत्रापि
सहितत्वमेव कारणम् । अथ चतुर्दिश सन्धानप्रकार मभि-
नयेन दर्शयति— "इत्यथेऽथेति । 'इति' एवम् 'अथे' प्रथमं
प्राची दिश मित्यर्थं । इतरदिक्क्रियापेक्षया 'अथेति'-पदत्रयम् ।

उत्तरत समापन प्रशंसति— “तद् दक्षिणावर्तदिति । ‘तत्’
कर्म दक्षिण माहृदावर्तन समापन यस्य तद् भवति । ‘तद्’
दक्षिणावर्तन कर्म ‘देवता’ देवेषु भवतीत्यर्थ । ता चात्र-
करणभूता मङ्गुलि मभिनयेन दर्शयति— “अनयेति । ‘अनया’
अनामिकाङ्गुल्या , भेषज्यक्रियासाधनत्व मस्या अङ्गुले प्रसिद्ध
मिति शब्दार्थ ॥ ५ ॥

अथास्तीर्णयो कृष्णाजिनपुष्करपर्णयो अन्तोद्ग्रहण विधत्ते—
“अथ कृष्णाजिनश्चेति * । ‘उद्ग्रहणम् उर्ध्वकरणम् । पुष्कर-
पर्णस्य योनित्व प्रागुक्तम् † , तद् विधत्ते— “सुजात इति ‡ ।
‘ज्योतिषा’ ‘सह’ सयुक्त , सुजातोऽय मग्नि ‘वरुथ’ वरणीय,
‘स्र’ स्वर्गाख्य , ‘शर्म’ शरण गृहम् ‘आसदत्’ आसीददिति ।
सदेर्लुङि च्चुरङि रूपम् ॥ ६ ॥

अथ कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोर्दृष्टीतत्वात् त्रिवृता मुञ्ज
योक्त्रेण बन्नीयादिति विधत्ते— “अथैन मुपनह्यतीति § । “एह
बन्धने” ॥ । “न निष्यद्यत इति । निष्यत्तीत्यर्थ । ‘योक्त्रेण’
दाक्षा ‘योग्य’ योजनीयम् , अश्वाननादिवन्धनं च मौञ्जेन कर-
णीयम् । “तत्र त्रिवृत्”—इत्यत्र पूर्व मुक्त १ ब्राह्मण मति-
दिशति— “तस्यो बन्धुरिति ॥ ७ ॥

* का० श्रौ० सू० १६ ३ ५ ।

† अस्या मेव कण्ठां (२२१ पृ० १२ प) द्रष्टव्यम् ।

‡ वा० सू० ११ ४०. १ ।

§ का० श्रौ० सू० १६ ३ ६ क ।

॥ हि० उ० ६० धा० ।

१ २ प्र० ३ ब्रा० २७ का० (१३८ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

पूर्वं मञ्जरसभाजान् पशून् प्रस्तुत्य , ते मीक्ष्णीभिरभिधानी-
भिरभिहिता भवन्तीत्यादिना, त्रिष्टतो भवन्तीत्यनेन च रश्मि-
विधानं मुक्तम् * , अथ योक्तस्य समन्तं वेष्टनं विधत्ते— “तत्
पर्यस्यति वास इति † । ‘तत्’ योक्तं ‘पर्यस्यति’ परिवेष्टयति ।
हे ‘विभावसो’ दीप्तिभिर्वासयित ।, दीप्तिधन । वा, हे
‘अग्ने !’ ‘विश्वरूप’ विचित्ररूप ‘वास’ ‘सव्ययस्त्र’ । “व्येज्
सवरणे” ‡ , परिधत्स्व । योक्तबन्धने वास सव्ययस्त्रेति वस्त्र-
परिधापनोक्तेस्तात्पर्यं माह— “वरुण्या वै यज्ञ इति । ‘यज्ञे’ हि
रज्जु’ ‘वरुण्या’ वरुणदेवत्या भवति § । यथा— योक्तपरित्यागे
“प्रत्या मुञ्चामि वरुणस्य पाशात्”—इति ॥ मन्त्र , नैवम्, इह तु
‘एतद्’ योक्तम् ‘अवरुण्य कृत्वा’ ‘यथा वास परिधापयेत्’ ‘एष’
तदित्यभिप्रायेण “वास ०—० सव्ययस्त्रेत्युक्तम् ¶ । पाशस्यैव हि
वरुणो देवता , न वासस इत्यर्थं ॥ ८ ॥

विधत्ते— “अथैनं मादायोत्तिष्ठतीति ** । ‘एन’ सृत्पिण्ड
मादाय जङ्घंस्तिष्ठेत् । तत् प्रशंसति— “असौ वा आदित्य इति ।
‘त्रेधात्मानं विकरोति,— अग्निं तृतीयं, वायुं तृतीयम्, आदित्यं
तृतीयम्”—इति श्रुते †† । सृत्पिण्डोऽग्निरिति चोक्तम् । सृद-
मादायोत्यानेन अमुं मादित्यं मेवोत्यापितवान् भवतीति ॥

* २ प्र० ३ ब्रा० २६, २७ क० (१३८ ए०) द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १६ ३ ६ ख ।

‡ भा० उ० १००७ घा० ।

§ १ भा० २ प्र० ४ ब्रा० १२ कण्ठीतो द्रष्टव्यम् ।

॥ ऋ० स० ८ अष्ट० ३ अ० २४ व० द्रष्टव्यम् ।

¶ वा० सं० ११ ४० २ ।

** का० श्रौ० सू० १६ ३ ७ । †† तै० ब्रा० १. ७. १ २ ।

मन्त्रं विधत्ते—“उदु तिष्ठ स्वध्वरेतीति * । हे ‘स्वध्वर’ सुयज्ञ । ‘उत्तिष्ठ’ । ‘उ’ शब्दोऽप्यर्थः । अपि च ‘देव्या’ देव-सम्बन्धिन्व्या ‘धिया’ बुद्ध्या ‘न’ अस्मान् ‘भव’ पालय । ‘दृशे’ दर्शनाय ‘बृहता भासा’ प्रौढेन तेजसा ‘सुशुक्लिनि’ अत्यन्त दीप्यमान ‘सुशस्त्रिभि’ शोभनशिक्षितै ‘वोटृभि’ अश्वै ‘आयाहि’ आगच्छ ‘अग्ने’ अद्विरूप इति । सुशस्त्रिभिरितिपद-स्यार्थं माह— “ये वोटारस्ते सुशस्तय इति ॥ ६ ॥

अत्र सूत्रम्,— “जर्षबाहु प्राञ्च प्रगृह्णाति , जर्षं ज षु ण इति , अवहृत्योपरि नाभिघारयन्निति * । तदूर्ध्वधारण विधत्ते— “अथैन मित जर्षं मिति । ‘इत’ भूमे सकाशात् ‘जर्षं’ प्राङ्मुख प्रगृह्णीयात् । “असी वा आदित्य इत्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् † ।

मन्त्र विधत्ते— “इत जर्षं मिति । ‘न’ अस्माकम् ‘जतये’ तर्पणाय सुष्टु ‘जर्षं’ ‘तिष्ठ’ । तत्रोपमा माह— “देव इति । ‘न’ शब्द उपमार्थः । यथा सविता देव ‘वाजस्य’ अन्नस्य ‘सनिता’ सन्नक्ता ‘जर्षं’ तिष्ठति । ‘यद्’ यस्मात् ‘अस्त्रिभि’ अभिव्यक्तके ‘वाघस्त्रि’ रश्मिभि उपलक्षित त्वा ‘विह्वयामहे’ बहु-विध माह्वयाम ।

अत्र मन्त्रे ‡ पूर्वाह्नं निगदव्याख्यात मिति दर्शयति— “यथैव यजु , तथा बन्धुरिति । उत्तराह्नं ‘वाजस्य’—इत्यादे-

* वा० स० ११ ४१ ।

† का० श्रौ० सू० १६ ३ ८, ६ क ।

‡ पूर्वत्र (३२७ पृ० १४ प०) दृष्टव्यम् ।

§ वा० स० ११ ४२ ।

रथं माह— “जङ्घीं वा एष तिष्ठन्नित्यादिना । पूर्वं मित्तं
जङ्घं मिति सामान्येनोक्तम्, तद् विशिनष्टि— “परोबाहु
प्रगृह्णातीति । बाहो परस्तात् अनूर्ध्वं बाहु, प्राञ्च
मित्युद्गृह्णीत ।

मृत्पिण्डस्याधो नयनं विधत्ते— “अथैन मुपावहरतीति ।
उपावहरणस्य अवधिं दर्शयति— “त मुपावहृत्येति । उपरि-
नाभिधारणस्य स्तावकं ब्राह्मणं मित्यतिदिशति— “तस्योपरि
बन्धुरिति । रुक्मधारणप्रस्तावे “यद्देवोपरि नाभि अवाग् वै
नाभिरेत प्रजातिरिति * ०—० एतद्वै पशोमेध्यतर यदुपरि-
नाभि”-इति † ॥ १० ॥ ४ [४ ३] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे चतुर्थाध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥

(अथ चतुर्थ ब्राह्मणम्)

हस्तऽएष भवत्यथ पशूनभिमन्त्रयते । एतद्वा
ऽएषु देवाः सम्भरिष्यन्त पुरस्ताद्दीर्यं मदधुस्तथैवैष्वय
मेतत् सम्भरिष्यन् पुरस्ताद्दीर्यं दधाति ॥ १ ॥

सो ऽश्वं सभिमन्त्रयते । स जातो गर्भो ऽअसि

रोदस्योरितीमे वै द्यावापृथिवी रोदसी तयो-
 रेषु जातो गर्भोऽग्ने चारुर्विभृत ओषधीष्विति
 सर्वासु ह्येष चारुर्विभृत ओषधिषु चित्रः शिशु
 परि तमाप्स्यत्कूनिति चित्रो वा ऽएष शिशुः
 परेण तमाप्स्यत्कूनतिरोचते प्र मातृभ्यो ऽअधि
 कनिक्रदङ्गा इत्योषधयो वा ऽएतस्य मातरस्ताभ्य
 एष कनिक्रदत्प्रैति तदुश्वे व्वीर्यं दधाति * ॥ २ ॥

अथ रासभः । स्थिरो भव व्वीडङ्ग आशुर्भव
 व्वाज्यर्व्वन्निति स्थिरश्च भव व्वीडङ्गश्चाशुश्च भव
 व्वाजी चार्व्वन्नित्येतत् पृथुर्भव सुषुदस्त्व मग्ने
 पुरीषवाहण इति पृथुर्भव सुशीमस्त्व मग्ने. पशव्य-
 वाहन इत्येतत्तद्रासभे व्वीर्यं दधाति ॥ ३ ॥

अथाजुः । शिवो भव प्रजाभ्यो मानषीभ्यस्त्व
 मङ्गिर इत्यङ्गिरा वा ऽअग्निराग्नेयोऽजुः शमय-
 त्वेवैन मेतदुहिःसायै मा द्यावापृथिवी ऽअभि-
 शोचीर्मान्तरिक्ष मा व्वनस्पतीनित्येतत् सर्व्वं मा
 हिःसीरित्येतत्तदजे व्वीर्यं दधाति ॥ ४ ॥

त्रिभिरभिमन्त्रयते । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्या-
वत्यस्य मात्रा तावतैवेष्वेतदीर्यं दधाति ॥ ५ ॥

अथैन मेतेषा पशूना मुपरिष्ठात् प्रगृह्णाति ।
तदेन मेतै पशुभि सम्भरति नोपस्पृशति व्वज्जो
वै पशवो रेत इद नेदिदु रेतो व्वज्जेण हिन-
सानीत्यथो ऽअग्निरय पशव इमे नेदय मग्निरि-
मान् पशून् हिनसदिति ॥ ६ ॥

त मश्वस्योपरिष्ठात् प्रगृह्णाति । प्रैतु व्वाजी
कनिक्रददिति प्रैतु व्वाजी कनिक्रद्यमान इत्ये-
तन्नानदद्रासभ. पश्वेति तदश्वस्य यजुषि रासभं
निराह तद्रासभं शुचं दधाति भरन्नग्नि पुरीष्यं
मा पाद्यायुषः पुरेति भरन्नग्निं पशव्यं मो
ऽअस्मात् कर्मण. पुरा पादीत्येतत्तदेन मश्वेन
सम्भरति ॥ ७ ॥

अथ रासभस्य । व्वृषाग्नि वृषण भरन्निति
व्वृषा वा ऽअग्निवृषा रासभ. स वृषा वृषाणं
भवत्यपाङ्गर्भं समुद्रिय मित्यपां ह्येष गर्भः समु-
द्रियस्तदेन रासभेन सम्भरति ॥ ८ ॥

अथापादत्ते * । अग्न ऽआयाहि व्वीतय ऽइ-
त्थवितव ऽइत्येतत्तदेन ब्रह्मणा यजुषैतस्माच्छ्रौद्रा-
द्वर्णादपादत्ते † ॥ ९ ॥

अथाजुस्य । ऋतुषु सत्यमृतुषु सत्यमित्यर्थं
वा ऽअग्निर्ऋतु मसावादित्यु सत्य यदि वासावृत-
मयुषु सत्य मुभयस्वेतदय मग्निस्तस्मादाह ऽर्तुषु सत्य-
मृतुषु सत्य मिति तदेन मजेन सम्भरति ॥ १० ॥

त्रिभिः सम्भरति । त्रिवृद्ग्निर्यावानग्निर्या-
वत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत् सम्भरति त्रिभिः
पुरस्तादभिमन्त्रयते तत् षट् तर्ह्योक्तो बभूवुः ॥ ११ ॥

अथैतान् पशूनावर्त्तयन्ति । तेषा मजुः प्रथम
एत्यथ रासभो ऽथाश्वो ऽथेतो यता मश्वः प्रथम
एत्यथ रासभो ऽथाजः क्षत्र वा ऽअन्वश्वो व्वैश्य च
शूद्रं चानु रासभो ब्राह्मण मजः ‡ ॥ १२ ॥

तद्यदितो यताम् § । अश्वः प्रथम एति तस्मात्

* 'अथापादत्ते'—इति क, ख ।

† 'दपादत्ते'—इति ग, घ ।

‡ 'मजुः'—इति ग, घ ।

§ 'यताम्'—इति ग, घ ।

क्षत्रियं प्रथमं यन्तमितरे ज्ञयो व्वर्णा पश्चादनु-
यन्त्यथ यद्मृत आयता मज्जं प्रथम एति तस्माद्
ब्राह्मणं प्रथमं यन्तमितरे ज्ञयो व्वर्णा पश्चादनु-
यन्त्यथ यन्नैवेतो यता नामुतो रासभं प्रथम
एति तस्मान्म कटा च न ब्राह्मणश्च क्षत्रियश्च वैश्य
च शूद्र च पश्चादन्वितस्तस्मादेवं यन्त्यपापवक्ष-
सायाथो ब्रह्मणा चैवेतत् क्षत्रेण चेतौ व्वर्णा-
वभित परिगृह्णीते ऽनपक्रमिणौ कुरुते * ॥ १३ ॥

अथानङ्गापुरुष मीक्षते । अग्निं पुरीष्य मङ्गि-
रस्वङ्गराम इत्यग्निं पशव्य मग्निवङ्गराम इत्येतत्-
देन मनङ्गापुरुषेण सम्भरति ॥ १४ ॥

त मज्जस्योपरिष्ठात् प्रगृह्णन्नेति । आग्नेयो
वा ऽपज स्त्रैर्नैवैन मेतदात्मना स्वया देवतया
सम्भरत्यथो ब्रह्म वा ऽपजो ब्रह्मणैवैन मेतत्
सम्भरति ॥ १५ ॥

अथैन सुपावहरति । ओषधयः प्रतिमोदध्व
मग्निं मेतत् शिव मायन्त मभ्यत्र युष्मा इत्येतत्

* 'कुरुते'—इति क, ख ।

स्मादावत षोषधयो विभ्यति यद्वै नो ऽयं न हि॒ऽ-
 स्वादिति ताभ्य एवैन मेतच्छमयति प्रत्येन मोद-
 ध्वः शिवो वो ऽभ्येति न वो हि॒ऽसिष्यतीति
 व्यस्यन्विश्वान्निरा अमीवा निषीदन्नो ऽअप
 दुर्मति जहीति व्यस्यन्विश्वान्निराश्चामीवाश्च
 निषीदन्नो ऽप सर्व्व पाप्मान जहीत्येतत् * ॥ १६ ॥

षोषधय प्रतिगृह्णीत । पुष्पवती सुपिप्पला
 ब्रूत्येतेतासाः समृद्धः रूपं यत् पुष्पवत्य सुपि-
 प्पला समृद्धा एनं प्रतिगृह्णीतेत्येतदयु वो गर्भं
 ऋत्वियः प्रब्रू सधस्य मासददित्ययं वो गर्भं ऋत-
 व्यः सनातनुः सधस्य मासददित्येतत् † ॥ १७ ॥

द्वाभ्या मुपावहरति । द्विपाद्यजमानो यजमानो
 ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदुपा-
 वहरति तं दक्षिणत उदञ्च मुपावहरति तद्योक्तो
 बन्धुरुद्धत मवोक्षित भवति यच्चैन मुपावहरत्युद्धते वा
 ऽअवोक्षितऽग्नि मादधति सिकता उपकीर्णा भवन्ति
 तासा मुपरि बन्धुः ॥ १८ ॥

* 'जहीत्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'सधस्य मासददित्येतत्'—इति ग, घ ।

परिश्रित भवति । एतद्दे देवा अविभयुर्यद्दे
 न इम मिह रुचाऽसि नाष्टा नु इत्युरिति तस्मा
 ऽएता पुरं पर्यश्रयस्तथैवास्मा ऽअय मेता पुर परि-
 श्रयत्यथो योनिर्वा ऽइयऽ रेत इद् तिर इव वै
 योनौ रेत सिच्यते योनिरूप मेतत् क्रियते
 तस्मादपि स्वया जायया तिर इवैव चिच-
 रिषति * ॥ १६ ॥

अथेनं द्विष्यति । तद्यदेवास्त्रोपनहस्य सऽ-
 शुच्यति ता मेवास्मादेतच्छुच बहिर्धा दधात्यथो
 ऽएतस्मा एवैन मेतद्योने प्रजनयति ॥ २० ॥

वि पाजसा पृथुना शोशुचान इति । वि
 पाजसा पृथुना दीप्यमान इत्येतद्बाधस्व द्विषो
 रत्सो ऽअमीत्रा इति बाधस्व सुर्वान् पाप्मन इत्ये-
 तत् सुशर्मणो बृहतः शर्मणि स्या मग्नेरहऽसुह-
 वस्य प्रणौतावित्याशिष माशास्ते † ॥ २१ ॥

अथाजलोमान्याच्छिद्य ‡ । उदीचः प्राचः

* 'चिचरिष्यति'—इति क ।

† 'माशास्ते'—इति क ख ।

‡ 'अथाजलोमान्याच्छिद्य'—इति क, ग, घ ।

पशून् प्रसृजत्येषा होभयेषां देवमनुष्याणा दिग्य-
दुदीची प्राञ्चेतस्त्रा तद्दिशि पशून् दधाति तस्मादुभये
देवमनुष्या पशून्पजीवन्ति ॥ २२ ॥ ५ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके पञ्चम ब्राह्मणम् [४. ४] ॥

अथ ऋत्विण्डसाहित्येन पञ्चभिमन्त्रण विधत्ते— “इस्त एष
भवतीति । ‘एष ’ ऋत्विण्ड । “एतद्वा इत्यादेरय मर्थ — ‘एतद्’
इदानी पिण्डसम्भरणकाले पञ्चभिमन्त्रणेन एषु ‘वीर्य’ ‘देवा’
इव ‘अय’ यजमानाऽपि ‘दधाति’ निहितवान् भवतीति ॥ १ ॥

पूर्व मन्त्राभिमन्त्रण विधत्ते— “सोऽश्व मिति * । अश्वो
ऽम्नात्मना स्तूयते— ‘स’ त्व ‘रोदस्वी’ व्यावापृथिव्यो ‘गर्भ’
इति जात असि’, तथा ‘ओषधीषु’ ओषधिवनस्पत्यादिषु विष-
येषु ‘चाह’ ‘विभृत’ विशेषेण सम्भृतोऽसि, ‘चित्र’ चित्र-
वर्ण, ‘शिशु’, ‘अक्तून्’ अक्तुशब्दो रात्रिवचन, तत्रत्यानि
‘तमासि’ ‘परि’ योग्यक्रियाध्याहार, परीत्य, अतिरोचत
इति । ‘माह्वय’—इति चतुर्थी । ओषधयोऽत्र माह्वयशब्दाच्चा,
तदर्थम्, तन्नक्षत्रार्थ ‘कनिकदत्’ अत्यर्थं ऋषितशब्द कुर्वन्
‘प्रगा’ प्रगच्छसि † । “इषो गा लुङि”—इति गादेश ‡ ।

मन्त्र प्रतिपद मन्त्रव्य व्याचष्टे— “इमे वै व्यावापृथिवी
रोदसी इति ॥ २ ॥

* का० श्रौ० सू० १६ ३ २ ।

† वा० स० ११ ४३ ।

‡ पा० सू० २ ४. ४५ ।

रासभाभिमन्त्रणे मन्त्र विधत्ते— “अथ रासभ स्थिरौ भवेति * । हे ‘अवन’ अरणवन् ! रासभ । ‘स्थिर’ निश्चल ‘भव’ । ‘वीड्वङ्ग’ डटाङ्ग , ‘आशु’ शीघ्रगति , ‘वाजी’ वेगवाद्य ‘भव’ इति । ‘पृथु’ स्थूल भव । ‘सुषट्’ शोभन-सदनवान् भव । ‘अग्ने पुरीषवाहन’ गोमयस्य सैकतस्य वा वाहकत्वात् रासभस्य पुरीषवोढत्व प्रसिद्धम् ॥ ३ ॥

अजाभिमन्त्रण विधत्ते— “अथाज शिवो भवेति † । अङ्गिर - पदेन अग्निरुच्यते , तद्देवत्वत्वात् । हे ‘अङ्गिर’ अग्निरूप । अज । त्व ‘मानुषीभ्य प्रजाभ्य’ ‘शिवो भव’ । ‘द्यावापृथिवी’ ‘मा अभिशोची’ मा हिंसी । तथा ‘अन्तरिक्ष’, ‘वन स्यतीन्’ । सर्वत्र ‘मा अभिशोची’-इति क्लियापद सम्बन्धुम् मेति पद प्रयुक्तम् । मन्त्रस्यार्हयोस्तात्पर्यं माह— “अङ्गिरा वा अग्निरित्यादिना ॥ ४ ॥

अश्वदिपशुत्रयाभिमन्त्रणगतसङ्ख्या प्रश्नसति— “त्रिभिरभि-मन्त्रयते इति । अग्नेस्त्रिहृत्त्व पुरस्तादुक्तम् ॥ ५ ॥

अत्र सूत्रम्— “धारयत्येषा मुपरि पिण्ड मनुपस्पृशन्निति ‡ । ‘एषा’ अयाणा पशूना मुपरितनान् पशून् अनुपस्पृशन् पिण्ड धारयेदित्यर्थं । तदिद विधत्ते— “अथैन मतेषा पशूना मिति । उपस्पृशनाभाव प्रश्नसति— “वज्रो वै पशव इति । यतो वज्र-रूपा पशव , मृत्पिण्डश्च रेतोरूप , अतो वज्रेण रेत विच्छिन्न न करोमीति बुद्ध्या न स्पृशे पशून् । अथवा ‘अय’ मृत्पिण्डो

* वा० ख० ११ ४४ ।

† वा० ख० ११ ४५ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ३ १०

हि 'अग्नि', अग्नि पशून् मा हिंसीदिति बुद्ध्या न सृष्टेत् ।
 'हिंसानि'-इति क्रीटि रूपम्, 'हिंसत्'-इति पञ्चमसकारे
 रूपम् ॥ ६ ॥

अथाश्वस्योपरि धारण समन्त्रं विधत्ते—“त मश्वस्योपरिष्ठा-
 दिति * । 'वाजी' अश्ववान् अश्व 'प्रैतु' आगच्छतु । त
 विशिनष्टि— 'कनिकदन्' अत्यथशब्द कुर्वन्, 'नानदत्' सर्वा
 दिशो नादयन् 'रासभ' उपमाशब्दलोप गर्हभ इव 'पत्वा'
 पतनशील । पते क्वनिपि रूपम् । 'पुरीष्' पशुहितम्
 'अग्निम्' धारयन्, 'आयुष' कर्मणोऽस्मात् 'पुरा' 'मा पादि'
 मा विनश्यतु † । पदेष्टिणि रूपम् ।

अश्वस्योपरि धारणमन्त्रे रासभ पत्वेति गर्हभवचनस्य
 प्रयोजन माह—“तदश्वस्य यजुषि रासभ निराहेति । अश्व-
 मन्त्रे रासभवचने तस्माद्रासभ अश्वस्यातिशयितत्वोक्ते तस्मिन्
 गर्हभे शोकबलराहित्य मेव निहित भवतीति । 'आयुष'-इति-
 पदस्यार्थं माह 'कर्मण' इति ॥ ७ ॥

अथोत्तरा ऋक्, सहिताया मेव मान्नायते ‡—

“वृषान्निं वृषश्च भरन्नपाङ्गर्भं ससुद्रियम्
 अन्नं आयाहि वीतये ऋतं सत्यं मृतं सत्यं
 मग्निम्युरीष्य मङ्गिरस्वद् भराम ”-इति § ।

* का० श्रौ० सू० १६ ३ १० ।

† वा० स० ११ ४६ १ ।

‡ अक्सदृष्टसहितयासु “वृषान्निम्”-इत्यादि “ससुद्रियम्”-इत्य-
 त्तच्च पाठ ४६ कण्ठपर्यायः ।

§ वा० स० ११, ४७ ।

महाहृत्तीयम्, “चत्वारोऽष्टका पादा जागतश्च महाहृत्ती”
-इति । तस्य विभक्त्य विनियोगो विधीयते । तत्र तस्या'
पूर्वाहं तु रासभस्योपरि धारणम्, तृतीयपादेनाजस्योपरि धार-
णाय रासभं नृत्पिण्डहरणम्, चतुर्थेनाजस्योपरि धारणम्, पञ्च-
मेनानद्यापुरुषेक्षणम् । तदाह सूत्रज्ञात्—“प्रैतु वाजी हृषान्नि
मित्यश्वखुरयो अग्न आयाहीत्याहृत्य खुराच्छागत्यर्त्तं सत्य
मित्यानिधानात्, आयत्यावर्त्य पशूनज पुरस्ताद्रासभो मध्ये,
स्वस्त्रानस्थिताना मेवावृत्ति, अनद्यापुरुष मीचते पूर्ववदग्निं
पुरीष्य मिति”—इति * । तदिदं सव विधत्ते—“अथ रासभस्य
हृषान्नि हृषण मित्यादिना ।

मन्त्रस्थाय मर्थ †,—‘हृषण’ वर्षकं ऋद्रूपम् ‘अग्नि’ ‘भरन्’
‘अपाङ्गभ’ गर्भभूत, समुद्रे अन्तरिक्षे भव ‘समुद्रिय’ ‘भरन्’
‘अग्नि’ ऋद्रूप ‘हृष’ सिञ्च । हृषतेर्लोठि रूपम् । अत्रार्हे
रासभ सम्बोध्य ।

ब्राह्मणे, हृषेति कर्मप्रत्ययान्त पद मिति व्याख्यातं—“हृषा
वा अग्निरिति । तत्राय मर्थ,—‘हृषा’ रेतस सेक्ता ‘रासभ’
‘हृषणम् अग्नि भरन्’, तिष्ठतीति क्रियाध्याहार । तृतीयपादे
अग्नि सम्बोध्य । हे ‘अग्ने’ ऋद्रूप । ‘वीतये’ तर्पणाय ‘आयाहि’
रासभादागच्छ । ‘ऋतम्’ अग्नि, ‘सत्यम्’ आदित्य, यदा,
‘ऋतम्’ आदित्य, ‘सत्यम्’ अग्नि, उभयरूप मग्निम्, आह-
रिष्यामीति शेष । ‘पुरीष्य’ पशुहित मग्निम्, ‘अङ्गिरस्वद्’
अग्निवत् ‘भराम’ सन्भराम इति ।

* का० श्रौ० सू० १६ ३ ११, १२, १३ ।

† पाठस्य वा० च० ११ ३६ ख, ३७ क ।

मन्त्रगतानि पदानि व्याचष्टे— “हृषा वा अग्निरिति । “तदेनं रासभेनेति । मन्त्रस्य पूर्वाह्नेन रासभस्योपरि सृत्पिण्डधारणेन तस्मिन् इदं सम्भृतवान् भवति ॥ ८ ॥

खरात् सकाशात् सृदाहरण समन्त्र विधत्ते— “अथा-पादत्त इति । “अन्न आयाहीति तृतीय पाद * । ‘वीतये’—इत्यस्यार्थं माह— “अवितव इतीति । तर्पणार्थाद् वेते † “मन्त्रे हृषेष०”—इति ‡ क्तिन्, स चादात्त । अपादान प्रश-सति— “तदेनं ब्रह्मणेति । ‘एन’ सृत्पिण्ड ‘ब्रह्मणा’ ब्रह्म-रूपेण ‘यक्षुषा’ “अन्न आयाहि”—इति पादेन ‘एतस्मात्’ ‘शौद्रात्’ वर्णात् अपादत्तवान् भवति । रासभस्य वैश्यशूद्रजातिसम्बन्धो वक्ष्यते— “वैश्यं च शूद्रं चानु रासभ इति § ॥ ९ ॥

अजस्योपरि धारणमन्त्र विधत्ते— “अथाजस्यत्” मिति । ऋतं सत्यं मिति द्विवारं पठ्यते, तत्र प्रथमसंसत्यपदयोरर्थं माह— “अयं वा अग्निर्ऋतं मिति । “यदि वेति, द्वितीयसंसत्यपदयोरर्थवचनम् । ‘असौ’ विप्रकृष्ट ‘आदित्य’ ‘ऋतम्’, ‘अयं मग्निं सत्यम्’, उभयरूपोऽयं मग्निर्मृदूप ॥ १० ॥

अग्निम्युरीष्य मिति मन्त्रशेषस्य विनियोग उत्तरत्र वक्ष्यते ।, इदानीं मग्नादीनां सुपरि धारणे विनियुक्तमन्त्रगतसंख्यां त्रिह-दन्त्यात्मना स्तौति— “निभिरिति । “प्रैतु वाजी”—इति

* इ३८ ए० १८ प० दृश्यः ।

† अदा० प० ३७ धा० ।

‡ पा० सू० ३ ३ ९६ ।

§ इहेव वादशकण्यां (३३२ ए०) दृश्यम् ।

॥ इहेवोपरिष्ठात् चतुर्दशकण्यां (३३२) दृश्यम्

एकी मन्त्र , “ह्रवान्नि”-इति महाह्रत्वा मपर , रासभाजयो-
रपरि धारणे विनियुक्तौ द्वौ मन्त्रौ * । मन्त्रस्य लक्षण याज्ञिक-
समाख्यान मिति , अत एकस्या सृचि विभक्त्य विनियोगात्
मन्त्रा बहव सम्पाद्यन्त इत्यविरोध † ।

पूर्वं मन्त्राद्यभिमन्त्रणे विनियुक्तमन्त्रसङ्ख्याम् मिलित्वा प्रथ-
मसति— “त्रिभि पुरस्तादिति । अभिमन्त्रणमन्त्रास्त्रय , धारण-
मन्त्रास्त्रय , ते षट् सम्पद्यन्ते , तस्य स्तावक ब्राह्मण मति-
दिशति— “तस्योक्तो बन्धुरिति । पिण्डपरिग्रहमन्त्रसङ्ख्याप्रस्तावे—
“ता षट् सम्पद्यन्ते , षड् ऋतव ”-इत्यादिना ‡ ॥ ११ ॥

अथैतेषा पशूना मावर्त्तन विधत्ते— “अथैनान् पशूनि ।
स्वस्थानावस्थिताना निवावर्त्तनम् । तत्रागन्तूणा पशूनां क्रम विधत्ते
—“तेषा मज प्रथम इति § । पूर्वम् ‘इत’ सृदाहरणार्थं ‘यता’
गन्तूणां ‘पशूना’ मध्ये ‘अश्व’ प्रथमो गत , ‘रासभ’ मध्ये,
पश्चात् ‘अज’ , अधुना ‘अज’ प्रथम , ‘रासभ’ मध्ये,
पश्चात् ‘अश्व’ । गमनागमनयोरुभयोरपि रासभस्य मध्येऽव-
स्थानम् , अश्वराजयोरेव पीर्वापर्यम् । “अश्व वा अश्वश्व”-

* वा० स० ११ ४६ १ , ४६ २ , ३ ४७ १ । अत्राह मही-
धर — “का० धारयत्वेषा सुपरि पिण्ड मनुपसृशन् प्रेतु वाजी वृषामि
मित्यन्वखरयोरिति । अन्वादीना सुपरि पिण्डं धारयति तानसृशन्
प्रेतु वाजीत्वन्वोपरि वृषामि मिति खरोपरीति सूत्रार्थ । महा-
पङ्क्तिव्यावसाना अष्टार्णवटपादा महापक्ति । आद्यावर्द्धर्षावन्व-
देवत्वौ , तृतीयोऽर्द्धर्षोरासभदेयत्व , तृतीयचतुर्थपादौ अश्वौ”-इति ।

† पुरस्तात् २३८ पृ० ४ पङ्क्ति २३६ पृ० १० पङ्क्तिपर्यन्तं इत्यन्व ।

‡ पुरस्तात् ३ प्र० ३ ब्रा० १० क० (२१३ पृ०) इत्यन्व ।

§ का० श्रौ० सू० १६ ३ ११ ।

इत्यादेरय मर्थ — अश्वादिपशुत्रयस्य क्षत्रियजातिसम्बन्ध, क्षत्रियस्य राज्ञ इतरेभ्यस्त्रिभ्यो वैश्यशूद्रब्राह्मणेभ्य पुरस्तात् गमन लोके दृष्ट मिति । तत्र यथा गमनसमये अश्वस्य प्राथम्यम्, तथा ब्राह्मणस्यानूचानस्य स्वस्थतिरिक्तवर्णत्रयात् प्रथमगमनं च दृश्यत इति अधुना अजस्य प्राथम्यम्, वैश्यशूद्रयो क्षत्रियाद् ब्राह्मणाद्वा पुरस्ताद् गमन नास्तीति मृदाहरणसमये पुनरागमनसमये च रासभस्य न प्राथम्यम् । तस्मात् कारणादेवम् — यान्ति अश्वपूर्वा प्रथमे, अधुनाजपूर्वा आगच्छन्ति 'अपावस्यसाय' पापपरिहाराय । ब्राह्मणेन क्षत्रियेण च 'एतो' वैश्यशूद्री 'अभित' मध्ये 'परिगृह्णीती', 'अनपक्रामिणी' अनपक्रान्ती 'कुर्वते' ॥ १२, १३ ॥

विधत्ते — "अथानवापुरुष मिति * । तत्र पुरुष मिति पञ्चमम् । "अग्नि पुरीथ मिति † । तदीक्षणेन तेनापि 'अनवापुरुषेण' पुरुषपशुप्रतिनिधिना मृद सम्भृतवान् भवति ॥ १४ ॥

विधत्ते — "त मजस्योपरिष्ठादिति । अजस्योपरि मृत्पिण्ड धारयन्नेव 'एति' आगच्छेदध्वर्यु । तथाविध गमन सुभयथा प्रशसति — "आग्नेयो वा अज इति । 'अज' अग्निदेवस्य, मृदप्यग्नि, अतोऽजस्योपरि धारणात् स्वेन रूपेण स्वदेवस्य च सम्भृतवान् भवति । अपि अजो ब्राह्मणजातीय, ततो ब्राह्मणेनाप्येन मृत्पिण्ड सम्भृतवान् भवति ॥ १५ ॥

अथाजसकाशात्, मृत्पिण्डस्यावरोहण समन्त्र विधत्ते ‡ —

* का० औ० ख० १६ ३ १३ ।

† वा० सं० ११ ४७ २ ।

‡ का० औ० ख० १६ ३ १४ ।

“अथैन सुपावहरतीति । हे ‘ओषधय ।’ ‘युष्मा’ अत्र शस सकारस्य “तस्माच्छसो न”—इति * नत्व क्त्व विसर्जनीयः, युष्मानभिनस्य ‘आयत्तम्’ आगच्छन्त ‘शिवम्’ ‘एत’ पुरोवर्ति-
नम् ‘अग्नि’ ‘प्रति मोदध्वम्’ प्रतिमोदस्व भयराहित्यार्थम् ।

उत्तरार्द्धे † सृष्टूपोऽग्नि सम्बोधय । ‘विष्वा’ ‘अनिरा’ ‘इरा’—इत्यन्ननाम ‡ । अन्नप्रतिबन्धहेतुन अनाष्टृणादीन्, ‘अमीवा’ रोगाश्च ‘व्यस्यन्’ विक्षिपन्, हेतौ शठप्रत्यय । रोगादिविक्षे-
पाद्धेतो ‘निषीदन्’ उपविशन्, ‘न’ अस्माक ‘दुमति’ दुष्ट-
तिमयी मतिम् ‘अपजहि’ अपनयेति ।

प्रतिमोदध्व मिति यदोषधी प्रत्युक्तम्, तस्याभिप्राय माह—
“एतद्वैतस्मादायत ओषधय इति । ‘आयत’ अग्ने सकाशात्
‘ओषधयो विभ्यति’ स्वस्यात्मान भक्षयिष्यति किलेति । तत्परि-
हाराय प्रतिमोदध्व मिति । यतोऽग्नि शान्त, ओषधयो यूय
मेन प्रतिमोदध्वम्, ‘शिव’ सुखकर एव स्वरूप ‘व’
युष्मान् ‘अभ्येति’ अभिगच्छति, न वो हि सिष्यतीति तात्पर्य-
र्यार्थ । उत्तरार्द्धगत दुमतिपद व्याचष्टे— “सर्व पाप्मान
जहोति ॥ १६ ॥

द्वितीय मन्त्र विधत्ते— “ओषधय प्रतिगृह्णीतेति § ।
हे ‘ओषधय’ । ‘एनम्’ अग्निम् ‘प्रतिगृह्णीत’ । ता विशि-
नष्टि— ‘पुष्यवती’ पुष्यवत्य, पुष्यसम्पन्ना, ‘सुपिष्यलाः’

* पा० ख० ६ १ १०३ ।

† वा० ख० ११ ४७ २ द्रष्टव्यम् ।

‡ निघ० २ अ० ७ ख० १३ प० ।

§ वा० ख० ११ ४८ ।

शोभनफलवत्स्य , 'अयम्' अग्निर्वै युष्माक मोषधीनां 'गर्भः'
'ऋत्विज्य' ऋतुषु भव प्राप्तकाल 'प्रज्ञं' पुरातनम् , 'सधस्य'
सहस्रानम् 'आसदत्' आगमत् । सदेर्लुङि चुरेङि रूपम् ॥

मन्त्र व्याचष्टे— “एतच्चै तासां समृद्ध मिति । पुष्यफलवत्स्य
मेव समृद्ध रूप मित्यर्थ ॥ १७ ॥

उपावहरणमन्त्रगतसङ्ग्रा प्रशंसति— “हाभ्या मुपावहरति
द्विपाद् यजमान इति । उक्तोऽर्थ ५ । पिण्डनिधानप्रदेश काल्या-
यन सूत्रयामास— “उत्तरत आहवनीयस्योद्धतावोक्षिते सिक्क-
तोपकीर्णे परिहृते प्राग्द्वादे पिण्ड निदधात्योषधय इति”
—इति १ । तदिद विधत्ते— “त दक्षिणत उदक्ष मित्यादि ,
“तिर इवैव चिवरिषतीत्यन्तेन ६ । 'त' पिण्ड 'दक्षिणत' प्रदे-
शात् 'उदक्षम्' आहरति उदङ्मुखम् 'उपावहरेत्' निद-
ध्यात् । दक्षिणत उदगागमनस्य स्तावक ब्राह्मण मतिदि-
शति— “तस्योक्तो बन्धुरिति । पिण्डहरणसमये “त दक्षिणत
उदक्ष माहरति दक्षिणतो वा उदग् योनौ रेत सिष्यत इति ९ ।

'यत्र' स्थाने 'एन' पिण्ड निदध्यात् , तत् स्थानम् 'उद-
तम्' उदहननसंस्कारम् , 'अवोक्षितम्' उदकसिक्त भवेत् । पिण्ड-
स्त्रान्मित्वात् तत्प्रमाणप्रदेशकरण युक्त मित्याह— “उद्वते वा
अवोक्षितेऽग्नि मिति । गार्हपत्यादिधिष्यात् इत्यर्थः । तस्मिन् प्रदेशे
सिक्कताश्च विकीर्णा भवन्ति । तस्स्तावक ब्राह्मण सूत्तरत्

* पुरस्तात् १३६ पृ० ३ पङ्क्तितो द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १६ ३ १४ ।

‡ पुरस्तात् (२३४ पृ० १४ पं०—२३५ पृ० ७ पं) द्रष्टव्यम् ।

§ पुरस्तात् २३६ पृ० १५ पं० १०क० द्रष्टव्या ।

सप्तमकाण्डादौ गार्हपत्यचयनप्रस्तावे वक्ष्यत इत्याह— “तासां
मुपरि बन्धुरिति * ॥ १८ ॥

“परिञ्चित भवतीति । तासां विकीर्णानां परिञ्चित मिव
परिहृत भवेत् । परिञ्चित्करण नाम रक्षोभीत्या पुरस्य करण
मित्यर्थ । प्रकारान्तरेण सूति— “अथो योनिर्वा इय मिति ।
इदं परिञ्चितं स्थान योनिरूपम्, ‘इद’ पिण्डरूप ‘रेत’
इतश्च योनी ‘तिर’ तिरोहितम् अप्रकाश ‘सिञ्चते’ । उक्त
मर्थे लोकप्रसिद्धया दृढयति— “तस्मादिति । ‘तस्मात्’ खलु
लोके ‘स्वया जायया अपि’ परिहृतस्थाने ‘तिर इवैव’ ‘विच-
रिषति’ चरितु मिच्छति ॥ १९ ॥

“अथैनं विञ्चतीति † । ‘विञ्चति’ प्रमुञ्चेत् । पूर्व कृष्णा-
जिनपुष्करपर्णयोर्मध्ये पिण्ड निधाय, अन्तान् उद्गृह्य, योक्त्रेण
बन्धन कृतम्, तद् योक्त्रं मन्तोद्ग्रहणश्च मुञ्चेदित्यर्थ । “तद्य-
देवास्त्रेति । पूर्वमन्त्रोपनयस्य बहस्य पिण्डस्य शोको जात ,
‘तां’ बन्धनजाता ‘शुच’ ‘बहिर्धा’ तद्विमोकेन निहितवान्
भवति । किञ्च पुष्करपर्णं च योनिरूप मित्युक्तम् ‡, अतो
बन्धनरूपयोक्त्रविमोकात् ‘योनिरेव’ पिण्डं मुख्याद्यात्मना जायता
मित्यभिप्रायेण तद्विमोक इत्यर्थ ॥ २० ॥

मन्त्र विधत्ते— “विपाजसा पृथुनेति § । पाज इति बल-
नाम ।। ‘पृथुना’ बलेन ‘शिशुवान’ दीप्यमानोऽग्निश्च

* उपरिष्ठात् (७ का० ५ प्र० १ ब्रा० २, १० क०) दृश्ये ।

† का० अ० सू० १६ ३ १५ क ।

‡ पुरस्तात् २०३ पृ० ७ क० दृष्टया ।

§ वा० च० ११ ५६ ।

॥ निध० २ अ० ६ ख० २ प० ।

‘द्विष’ द्वेषान् ‘रक्षस’ राक्षसाश्च ‘अमीवा.’ रोगांश्च ‘वि
बाधस्व’ । एव प्रत्यक्षतो याचित्वा, इदानीं मन्त्रि परोक्षीकृत्य
स्वयं माश्लिष्यमाणं ते ‘सुशर्मण’ साधुशरणस्य, ‘बृहत्’,
‘सुहृवस्व’ शोभनाङ्गानस्य ‘अग्ने’ ‘प्रणीती’ प्रकृष्टनीती ‘शर्मणि’
शरणे अहं ‘साम्’ भवेयं मित्यर्थं । मन्त्रस्वार्थयोस्तापर्यं
माह— “बाधस्व सर्वान् पापान इति, “आश्लिष माशास्ते
इति च ॥ २१ ॥

अत्र सूत्रम्— “अजलोमान्यादाय प्रागुदीच पशून्कुञ्ज-
तीति * । तद् विधत्ते— “अथाजलोमानीति । ‘उदीच प्राच’
ईशानदिग्भिसुखान् ‘प्रसृजति’ विसृजेत् । ता दिश प्रशंसति—
“एषा होभयेषा मिति । गतं मन्यत् ॥ २२ ॥ ५ [४ ४] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वर ॥ ४ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापुरुषो स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरीस्त्रिंशत्शतकलताम्रेणुसौवर्णभूमि ।
रत्नोन्ना रत्नत्राजिद्विपसहितरथौ सायणि सिङ्गणार्थं,
व्यथापीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटश्च ॥

धान्याद्भिर्धन्यजन्मा तिलभव मतुन स्वर्णज वर्णमुख्य ,
 कार्पासीय कृपावान गुडकृत मजडो राजत राजपूज्य ।
 आञ्जोत्थ प्राञ्जजन्मा लवणज मन्वृण शार्कर चार्कतेजा ,
 रत्नाब्जो रत्नरूप गिरि मङ्गत मुदा पात्रसाक्षिप्लणार्य * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
 श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
 सायणाचायेण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 षष्ठकाण्डे चतुर्थोऽध्याय समाप्त ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम्)

पर्णकषायनिष्पक्ता एता आपो भवन्ति । स्थित्वा
 न्विव यदेव पर्णकषायेण सोमो वै पर्णश्चन्द्रमा उ
 वै सोम एतद्गु वा ऽएक मग्निरूप मेतस्त्रैवाग्नि-
 रूपस्योपास्यै ॥ १ ॥

ता उप सृजति । आपो हि ष्टा मयोभुव
 इति यां वै देवता मृगभ्यनूक्ता या यजु सैव
 देवता सऽर्क सो देवता तद्यजुस्ता हैता आप
 एवैष त्रिचस्तद्या अमूराप एकः रूपः समदृश्यन्त
 ता एतास्तदेवैतद्रूपं करोति * ॥ २ ॥

अथ फेनं जनयित्वान्ववदधाति । यदेव तत्
 फेनो द्वितीयः रूप मसृज्यत तदेवैतद्रूपं करोत्यथ
 या मेव तत्र मृदः संयौति सैव मृद् यत्तत् तृतीयः
 रूप मसृज्यतैतेभ्यो वा ऽएष रूपेभ्यो ऽयोऽसृज्यत
 तेभ्य एवैन मेतज्जनयति ॥ ३ ॥

अथाजलोमैः सृष्टजतिः । स्वप्ने न्वेव यदे-
वाजलोमैरेतद्वा ऽएन देवा पशुभ्योऽधि समभरं-
स्तथैवेन मय मेतत् पशुभ्योऽधि सम्भरति तद्यद्-
जलोमैरेवाजे हि सर्वेषां पशूनां रूपं मथ यत्तोम
लोमं हि रूपम् ॥ ४ ॥

मित्रः सृष्टज्यः । पृथिवीं भूमिञ्च ज्योतिषा
सहेति प्राणो वै मित्रः प्राणो वा ऽएतद्दुये कर्मा-
करोत् सुजातं जातुवेदसं मयक्ष्माय त्वा सृष्टजाभि
प्रजाभ्य इति यथैव यजुस्तथा बभूवुः ॥ ५ ॥

अथैतच्छयं पिष्टं भवति । शुक्रं राश्यायोरस-
स्तेन सृष्टजतिः स्वप्ने न्वेव यद्देव तेनैतावती
वा ऽद्वयं मये ऽसृज्यत तद्यावतीयं मये ऽसृज्यत
तावती मेवैना मेतत् करोति * ॥ ६ ॥

रुद्राः सृष्टज्यः । पृथिवीं बृहत्ज्योतिः समी-
धिर ऽद्वयसौ वा ऽआदित्य एषो ऽग्निरेतद्देव तद्द्रुद्रा
सृष्टज्यः पृथिवीं बृहत्ज्योतिः समीधिरै तेषां

* 'करोति'—इति क, ख ।

भानुरजस्त इच्छुक्रो देवेषु रोचत ऽइत्येष वा ऽएषा
भानुरजस्त शुक्रो देवेषु रोचते ॥ ७ ॥

इत्याऽ सऽसृजति । द्विपाद्यजमानो यज-
मानो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन
मेतत् सऽसृजति ॥ ८ ॥

अथ प्रयौति । सऽसृष्टा व्वसुभी रुद्रैरिति
सऽसृष्टा ह्येषा व्वसुभिश्च रुद्रैश्च भवति यन्
मिचेण तद्वसुभिर्युद्रैस्तत्तद्गुद्रेर्धीरे कर्मण्या मृद
मिति धीरा हि ते कर्मण्यो ऽद्वय मृदस्ताभ्या
मृद्नीं कृत्वा सिनीवालीं कृणोतु ता मिति
व्वाग्वे सिनीवालो सैनाऽ इस्ताभ्या मृद्नीं कृत्वा
करोत्वित्येतत् * ॥ ९ ॥

सिनीवालीं सुकपर्हां सुकुरीरां स्त्रीपशति ।
योषा वै सिनीवाल्येतद् वै योषायै समृद्धं रूपं
यत् सुकपर्हां सुकुरीरां स्त्रीपशा समर्द्धयत्येवैना
मेतत् सा तुभ्य मदिते मृद्धोखा दधातु इस्तयोरि-
तीय वा ऽअदितिर्मृद्धस्यै तदाह ॥ १० ॥

उखा कृणोतु । शृक्ता बाहुभ्या मदितिर्द्धि-
 येति शृक्ता च हि करोति बाहुभ्या च धिया च
 माता पुत्र यथोपस्थे साग्नि विभक्तुं गर्भं ऽण्ति
 यथा माता पुत्र सुपस्थे विभृयादेव सग्नि गर्भं
 विभर्त्विष्येतत् * ॥ ११ ॥

त्रिभि प्रयौति । त्रिहृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य
 मात्रा तावतैवैन मेतत् प्रयौति द्वाभ्याः सृ-
 ष्टजति तत् पञ्च पञ्चचितिको ऽग्नि पञ्चऽर्त्तुव
 सव्वत्सरः सव्वत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
 तावत्तद् भवति त्रिभिरप उपसृजति तदष्टावष्टा-
 क्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य
 मात्रा तावत् तद् भवत्यथो ऽत्रष्टाक्षरा वा ऽद्वय
 मग्रेऽसृज्यत तद्यावतीय मग्रेऽसृज्यत तावती मेवैना
 मेतत् करोति ॥ १२ ॥ ६ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके षष्ठ ब्राह्मणम् [५. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य नि ष्वसित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।

निर्गमे , त मह वन्दे विद्यातीर्थमहेम्बरम् ॥ १ ॥

अत्र कात्यायन — “आपो हि धेति पर्णकषायपक्ता मुदक मासिञ्चति पिण्डे”—इति * । पलाशपर्णकथित मुदक मृत्पिण्डे सिञ्चेत् । तत्र जलानां पर्णकथितत्व विधत्ते— “पर्णकषाय-निष्पक्ता एता इति । ‘एता’ मृत्पिण्डे सिञ्च्यमाना आप ‘पर्णकषायनिष्पक्ता’ पलाशपर्णकथिता भवेयुः । ‘स्येन्ने’ स्थिरत्वा-यैव , केवलमृदोखादिकरणे विशरण स्यात् । पर्णकषायेण पाकं प्रयसति— “यद्देव पर्णेति । सोमस्य पर्णत्वम् , सर्वौषध्यनु-प्रवेशात् । सोमो नाम चन्द्रमा । स हि ‘एकम् अन्निरूपम्’ । पूर्वं कुमारस्यान्नेरष्टौ रुद्रादिनामान्युक्तानि †, तेषाम्नाम्युदकौ-षध्यादीनि रूपाण्यप्युक्तानि ‡ । तत्र महादेवेति सप्तमनाम्न चन्द्रमा रूपम् , चन्द्रमास्तद्रूप मभवदित्युक्तम् § । तादृश-स्वाग्निरूपस्योपास्यै पर्णकषायपक्ता कुर्यादित्यर्थं ॥ १ ॥

उपसेवन समन्त्र विधत्ते— “ता उपसृजत्यापो हि धेति । । अग्देवत्वं त्वं गायत्रम् । त्वं च स्वाय मर्थं — हे ‘आप’ आप्यते सर्वं कार्यं प्राणिना याभिरित्याप । आप्नोते करषे कर्त्तरि वा क्तिप् , तत्सम्बोधनम् । ‘मयोभुव’ मय इति सुखनाम , सुखस्य

* का० श्रौ० सू० १६ ३ १६ ।

†, ‡ १ प्र० ३ ब्रा० १० कच्छीत. (४१ पृ०) इत्यत्रानि ।

§ ४९ पृ० १३ प० इत्यत्रम् ।

॥ व० स० ११ ५० ।

भावयित्रय । 'स्या' । 'हि' यस्मात् ता एवम्भूता यूयं 'न' अस्मान् 'जजे' अन्नाद्याय 'दधातन' स्यापयत । "तप्तनप्तनघ-
नाच्च"—इति * तस्य तनवादेश । 'महे' महते 'रषाय' रमणी-
याय 'वच्छे' दर्शनाय, ज्ञानाय धत्तेति ॥ ॥ "यो व
इति । 'व' युष्माक 'य' 'शिवतम' अतिशयेन सुखकर 'रस',
'तस्य' रसस्य 'न' अस्मान् 'इह' लोके 'भाजयत' भागिन
कुरुत । 'उशती' कामयमाना 'मातर इव' यथा मातर
पुत्रस्य हित कामयन्ते, एव यूय मिति ॥ ॥ "तस्मा
अर मिति । 'व' युष्माकम्बन्धिने 'तस्मै' रसाय 'अर' प्रीन्नम्,
'अल' पर्याप्तं वा 'गमाम' गच्छेम । "क्रियार्थीपपदस्य"—इति †
चतुर्थी । 'यस्य' रसस्य 'क्षयाय' अस्मासु निवासार्थं हि स्वय
'जिन्वथ' प्रीणयथ । "जिवि प्रीणनकर्मा ‡ । येन रसेन
अस्मान् तर्पयथ, त गच्छेम । हे 'आप' 'न' अस्मान् 'जन-
यथ' युष्मादीयभोक्तृत्वेनोत्पादयतेति ढचस्य सङ्गृहीतोऽर्थ ॥

तिस्र ऋच , तत्प्रतिपाद्या मन्त्रदेवताश्च प्रथसति— "या
वै देवता मिति । "आपो हि षेत्र्यादिका 'ऋक्' 'या देवताम्'
'अभ्यनुक्ता' अनुवदति, कर्त्तरि क्त प्रत्यय । 'यां' देवता 'यजु'-
मन्त्रोऽपि । यया ऋचा, येन यजुषा च, या देवता अन्यगुणा-
भिधानपुरस्सरं प्रतिपाद्यते, सैव प्रतिपाद्या देवता, सा च
प्रतिपादिका ऋक्, यजुर्मन्त्रपदेरप्रतीयमाना देवता नोक्त-
मेत्यर्थः । अत प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरभिदोषचारेण 'एता'

* पा० सू० ७ १ ४५ ।

† पा० सू० २ ३ १४ ।

‡ भा० प० ५६४ घा० ।

आप 'एव' देवता , 'एष' "आपो हि षा"—इति 'त्रिच' ।
 'तत्' तस्माद् 'या' 'अम्' अद् शब्दो विप्रकृष्टप्रदेशवचन ।
 पूव काण्डादौ अग्निष्टेरनन्तरम् अश्वादि पृथिव्यन्त सृष्टि
 सुक्ता * , "सोऽकामयताभ्योऽङ्गोऽधि प्रजनयेय मित्युपक्रम्य †",
 "तदिद मेक मेव रूप" कृतवान् भवति । एव मनुसन्धानार्थं
 सुदकफेनसृत्सिकताशर्कराशमादिसृष्टिरुक्तेति चयनादौ प्रति-
 पादितम् ‡ ॥ २ ॥

पिण्डे फेनासेचन विधत्ते— "अथ फेन जनयित्वेति § ।
 कषायोदकेषु हस्तचालनेन फेन मुत्पाद्य पिण्डे तूष्णी मासि-
 च्चेत । "यदेव तत्फेन इत्यादेरय मर्थ । पूर्व "सोऽकामय-
 ताभ्योऽङ्गो ह्येमा प्रजनयेयम्"—इत्युपक्रम्य , "तदिद मेक मेव
 रूप समदृश्यताप एव"—इति || , उदकलक्षण रूप सुक्ता ,
 "सोऽकामयत भूय एव स्यादिति तेषान फेन मसृजत"—इति ¶
 द्वितीय फेनात्मक रूप सृष्ट्यात्मकम् । अत्र फेनस्य पिण्डे
 आसेचनेन पूर्वसृष्टफेनात्मक द्वितीय रूप मेव सद्रूपेऽग्नौ निहित-
 वान् भवति ।

अथ सित्तोऽग्नौ उदकेन सृद सन्मिश्रण विधत्ते— "अथ या
 मेव तत्र सृद मिति । तत्र 'या सृद' 'मयोति' जलेन सन्मि-
 श्रयति 'सा सृत्' । एतदन्तर सृष्ट सृदात्मक तृतीय रूपम् ।
 तत्र ह्येव मान्नातम्— "अथ यो गर्भोऽन्तरासीत् सोऽग्निरसृज्य-

* १ प्र० १ ब्रा ११ कण्ठीत (४ प्र०) दृश्यम् ।

† , ‡ ५ प्र० ८ पङ्क्तितो द्रष्टव्यम् ।

§ का० औ० सू० १६ ३ १७ ।

|| , ¶ ५ प्र० ८ पङ्क्तितो द्रष्टव्यम् ।

तेति * । “स आन्तस्तेपानो मृदत् शुष्काप मिति †, तेभ्यो वा एष”-इति । ‘एष’ अग्नि ‘तेभ्य’ उदकफेनमृदादिभ्य पूर्व मृष्ट । अतो जनफेनमृदा सन्निश्रणेन अवादिरूपेभ्य पूर्व मृष्टाग्नि मेव उत्पादितवान् भवति ॥ ३ ॥

अथ तत्राजलोममिश्रण विधत्ते— “अथाजलोमे ससृज-
तीति ‡ । ‘स्येन्ने’ स्थिरत्वाय । अजलोम प्रशसति— “यद्दे-
षाजलोमैरिति । यथा पूव ‘देवा’ ‘एनम्’ अष्टरूपात्मना गूढ
मग्नि पुरुषादिपञ्चपशुभ्य सकाशात् सञ्चतवन्त , तथा ‘अथ’
यथा पिण्डेऽजलोमससगेण सर्वेभ्य पुरुषादिभ्य अग्ने सम्पादन
मित्याशङ्क्य अजपशो सव पशुरूप मुपपादयति— “अजे हि
सवेषा मिति । तथा पुरस्तात् वायव्यैकपशुपस्तावे समान्ना-
तम्— “यद्देवैत पशु मानभत एतस्मिन् ह पशो सवेषा पशू
नात् रूपम् , यत् तूपरो लप्सुदी तत् पुरुषस्य रूपम्”—इत्या-
दिना § प्रकारेण अजे सर्वपशुरूप माह— “अथ यज्ञोमेति ।
लोमानि सवेषु पशुषु सन्ति , लोमलक्षण रूप सर्वसाधारण
मित्यर्थ ॥ ४ ॥

लोमसन्निश्रण विधत्ते— “मित्त्र ससृज्येति ॥ । ‘मित्त्र’
प्राण , आदित्यो वा । ‘पृथिवी भूमि च’ लोकत्रयस्यापि पृथिवी-
शब्दवाच्यत्वम् , भूमिशब्दवाच्यत्व च दृश्यते— “तिस्रो भूमी-

* ४ पृ० १४ पङ्क्तितो द्रष्टव्यम् ।

† ६ पृ० २ पङ्क्तितो द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू १६ ३ १८ ।

§ २ प्र० १ ब्रा० १५ क० (६० पृ० ११ प०) द्रष्टव्यम् ।

॥ वा० ख० ११ ५३ ।

धारयन् त्रींश्च द्यून्”—इति * । ‘तिस्रः भूमी’ तिस्रः पृथिवी । अत्रैतयोर्द्वयोर्दर्शनात् चकारशब्देनापि त्रीन् लोकानित्यर्थं सिद्धं । ‘ज्योतिषा’ तेजसा । अत्र ज्योति शब्दोऽजलोमवचनं । अजस्रान्येयत्वादजलोमभिः । ‘सह’ ‘सुजातं जातवेदसम्’ सद्वृत्तं मग्निं त्वाम् ‘प्रजाभ्य’ ‘अयस्त्राय त्वा’ रोगरूपपापापनुत्तये ‘ससृजामि’ सन्मित्रं करोमि , अहं मध्वर्युरिति ॥ ५ ॥

अथ शर्कराश्रमायोरसचूर्णैः ससर्गं विधत्ते— “अथैतत् त्रयं प्रिष्टं मिति † । ‘एतद्’ वक्ष्यमाणं शर्करादित्रयं चूर्णितं भवेत् । “पिष्टुः सचूर्णनै”—इत्यस्य ‡ निष्ठा । पूर्वं शर्करादीनि त्रीणि रूपाणि सृष्टानि , “शर्करा मशमानं मयो हिरण्यं मोषधिवनस्यत्सृजत”—इति हि प्रागान्नातम् § , अधुना तेन त्रयेण ससर्गं तैरेव त्रिभिरूपैर्मृदं रूपवतीं ज्ञातवान् भवति ॥ ६ ॥

मन्त्रं विधत्ते— “रुद्रा सृष्टुष्येति ॥ । ‘रुद्रा’ ‘पृथिवीं’ पार्थिवं ‘बृहज्ज्योति’ अग्निस्तद्वत् पार्थिवं पिण्डं ‘शर्करा-श्रमयो’ , ते ‘ससृज्य’ ‘समीधिरे’ उखाया दीपितवन्तः । रुद्रा उखाया मग्निं सवत्सरं धारितवन्तः । तेषां फलं माह— “तेषां मिति । ‘तेषां’ रुद्राणाम् ‘भानु’ दीप्तिं ‘अजस्र इत्’ अनुपचीषेव ‘देवेषु’ मध्ये ‘शुक्र’ शुक्लवर्णो ‘रोचते’ दीप्यते ॥ ७ ॥

* ऋ० सं० २ २७ ८ ऋकप्रथमपरव्यं मिदम् ।

† का० औ० सू० १६ ३ १६ । ‡ इ० प० १४ धा० ।

§ १ प्र० १ ब्रा० १३ क० (६ पृ० ३ पं) । “शर्करा सृष्टुः कण्डुका , अयोरसो जोह्वरसो यस्मात्प्रमाणात् जोह्वत् पृथगं भवति कीदृ इति लोके प्रसिद्धं , अस्मात् डट्, पाषाणम्”—इति कर्कशाचार्यः ।

॥ वा० सं० ११ ५४ ।

“हाभ्या सृष्टजतीति । पूर्वं मज्जलीमै संसर्गे एको मन्त्र ,
शर्करादिससर्गे द्वितीय , तावुभौ मिलित्वा प्रथमति—
“द्विपाद्यजमान इति ॥ ८ ॥

अथ सृष्ट सन्धिग्रण समन्त्र विधत्ते— “अथ प्रथीतीति † ।
तिष्ठभिर्ऋग्भि ‡ सृष्ट प्रकर्षेण ‘थीति’ पिण्डे सन्धिग्रयेत् ।
‘धीरै’ कर्मणीभि ऋग्भि , ‘वसुभि’ ‘रुद्रै’ च ‘मसृष्टाम्’ ।
वसुपदेनात्राजलोमससर्गमन्त्रो “मित्त्र ससृज्य”—इति विव-
क्षित । रुद्रपदेन शर्करादिसंसर्गमन्त्रो “रुद्रा ससृज्य”—इति
विवक्षित । तन्मन्त्रद्वयप्रतिपाद्ये वसुभि रुद्रैश्च संयोजिताभ्यां
कर्मभ्या सम्पादिता ‘सृष्ट’ ऋत्तिका ‘सिनीवाली’ दृष्टेन्दु , तदभि-
मानिदेवता ‘हस्ताभ्या’ ‘सृष्टी’ सृष्टरूपा ‘कृत्वा’, ‘ता’ कर्माह्वा
‘कृणोतु’ करोतु ।

वसुरुद्रपदाभ्यां “मित्त्र ससृज्य”, “रुद्रा ससृज्य”—
इति मन्त्रौ विवक्षितावित्याह— “यन्मित्रेण तद् वसुभिर्यद्गुद्रै-
रिति ॥ ९ ॥

“सिनीवालीति † । एष द्वितीयो मन्त्र । तस्माद्य मर्थ ,—
सिनीवाख्या योषात्वात् तदुक्षिता धर्मा उच्यन्ते— “सुकपर्दे-
न्धादि । ‘सुकपर्दा’ कपर्दं केशसंयमनवेणि , साधुवेणियुक्ता ।
‘सुकुरीरा’ कुरीरो सुकुट , तद्वती । “स्त्रीपशा’ औपशी
नाम जघनभाग , सुजघना । यद्वा, उपशीते शयन करोति
शैरवयवविशेषे ते सवेऽप्युपशा , तेषा समूह औपश , स्त्रीप

* का० श्रौ० सू० १६ ३ २० ।

† वा० सू० ११ ५५, ५६, ५७ ।

‡ वा० सू० ११ ५६ ।

श्रवती * । या एवविधा सिनीवाली, सा । हे 'अदिति', हे 'महि' महीरूपे । 'तुभ्य' 'हस्तयो' 'उखा' 'दधातु' स्वापयतु । "योषा वै सिनीवाली"—इत्यादिना योषात्वसमर्थनम् ॥ १० ॥

"उखा कृणोत्विति † । अथ तृतीयो मन्त्र । तस्याय मर्थं,— 'अदिति' अखण्डनीया, एतन्नामधेया देवता 'बाहुभ्यां' 'शक्त्या' सामर्थ्येन 'धिया' बुद्ध्या च 'उखा' 'कृणोतु' करोतु । 'यथा माता, पुत्र' 'उपस्थे' स्वीकृत्ये 'विभर्त्सि', एव सा अदिति 'गर्भे' उखाभ्यन्तरे 'अग्निम्' 'आविभर्त्सु' सर्वतो धारयतु 'इति' ॥ ११ ॥

सन्निश्चयमन्त्रगतत्रित्वसङ्का त्रिवृदग्न्यात्मना स्तीति— "त्रिभि प्रथीति त्रिवृदिति । पूर्वं मजलोमशर्करादिससर्गे मन्त्री द्वी, ताभ्या सहोक्तसङ्का प्रथसति— "हाभ्यां ससृजति, तत् पञ्च पञ्चचितिकोऽग्निरिति । "पञ्चर्त्तव इति । "द्विमन्तशिशिरयो समासेन"—इत्युक्तम् ‡ । अग्ने सवत्सरात्मकत्वात्, अग्नेश्च पञ्चसङ्गया तद्रूपा ऋद सम्पादितवान् भवति, अथोदकवेचने "आपो हि धेत्वाद्यास्तिस्त्र, ताभि सहैता पञ्चसङ्गया प्रथसति— "त्रिभिरप उपसृजति तदष्टाविति । अग्नेर्गायत्रत्व सङ्गयासामान्यात् । तथाचान्यत्रात्रातम्— "यद्देवाष्टावग्निरूपाणि अष्टाक्षरा मायत्री, तस्मादाहुर्गायत्रोऽग्निरिति"—इति § ।

* अशुद्धं पद मिद् स्यात् सायणस्य, "न कर्मधारयात्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिस्येत तदर्थप्रतिपत्तिकर"—इति वैयाकरणसिद्धान्तात् ।

† वा० ख० ११ ५७ ।

‡ ऐ० ब्रा० १. १ १ ।

§ १ प्र० ३ ब्रा० ६ क० (४१ पृ०) दृश्यम् ।

प्रकारान्तरेणाष्टसङ्ख्या प्रयंसति—“अथो अष्टाक्षरेति । पूर्वं प्रथमाध्याये द्वितीयब्राह्मणे प्रजापतिरेक एव सन् अस्मा पृथिव्यां बहुधा प्रजायेयेति विचार्य उदकफेनमृत्तिकताशर्कराश्लायो-
हिरण्याष्टौ सृष्ट्वाक्षरत्— “तद् यदसृज्यताक्षरत् तद्वदक्षरत् तस्मादक्षरम्, अष्टौ कृत्वोऽक्षरत् सैवाष्टाक्षरा गायत्राभवत्”—
इति * । यथा ‘यावती’ अष्टाक्षरा ‘अये’ पूर्वम् ‘असृजत’, तथा अग्नि “आपो हि ष्ठा”—इत्यादिभिर्मन्त्रैर्मृत्पिण्डे उदकसेचनाज-
लोमशर्करादित्रयससर्गमिश्रणे ‘तावतीम्’ तस्माद्भ्याम् ‘एना’ सृष्टं कृतवान् भवतीति ॥ १२ ॥ ६ [५ १] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे पञ्चमाध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीय ब्राह्मणम्)

अथ मृत्पिण्ड मपादत्ते । यावन्तं निधयेऽर्त्तं
मन्यते मखुस्त्र शिरो ऽसीति यज्ञो वै मखुस्तस्यै-
तश्चिर आहवनीयो वै यज्ञस्य शिर आहवनीय
मु वा ऽएतं चेश्यन् भवति तस्मादाह मखुस्त्र शिरो
ऽसीति ॥ १ ॥

यद्देवाह मुखस्य शिरो ऽसीति । जायत ऽएष
एतद्यच्चैयते शीर्षतो वै मुखतो जायमानो जायते
शीर्षतो मुखतो जायमानो जायाता ऽइति ॥ २ ॥

त प्रथयति । व्वसवस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेण
कृन्दसाङ्गिरस्वदित्ययुः हैष लोको निधिस्तु मेतद्-
सवो गायत्रेण कृन्दसाकुर्व्वस्तथैवैन मय मेतद्
गायत्रेण कृन्दसा करोत्यङ्गिरस्वदिति प्राणो वा
ऽङ्गिरा ध्रुवासीति स्थिरासीत्येतद्यो प्रतिष्ठिता-
सीति पृथिव्यसीति पृथिवी ह्येष निधिर्धारया मयि
प्रजायुः रायस्पोषं गौपत्युः सुवीर्युः सजातान्यज-
मानायत्येतहै व्वसव इमं लोकं कृत्वा तस्मिन्नेता
माशिष माशासत तथैवैतद्यजमान इमं लोकं
कृत्वा तस्मिन्नेता माशिष माशास्ते ता प्रादेशमात्रीं
कृत्वाथास्यै सर्व्वतस्तीर मुन्नयति ॥ ३ ॥

अथ पूर्व्वं मुञ्चि मादधाति । रुद्रास्त्वा कृण्वन्तु
चैष्टुभेन कृन्दसाङ्गिरस्वदित्यन्तरिक्षुः हैष उद्विस्तु
मेतद् रुद्रास्त्वैष्टुभेन कृन्दसा कुर्व्वस्तथैवैन मय मेतत्
चैष्टुभेन कृन्दसा करोत्यङ्गिरस्वदिति प्राणो वा
ऽङ्गिरा ध्रुवासीति स्थिरासीत्येतद्यो प्रतिष्ठिता-

सौत्यन्तरिञ्च मसौत्यन्तरिञ्चुः ष्येष उद्भिर्धारया मयि
 प्रजाऽु रायस्पोष गौपत्यऽु सुवीर्यऽु सजातान्यज-
 मानायेत्येतद्दे रुद्रा अन्तरिञ्च कृत्वा तस्मिन्नेता
 माशिष माशासत तथैवैतद्यजमानो ऽन्तरिञ्च कृत्वा
 तस्मिन्नेता माशिष माशास्ते ताऽु सल्लिप्य सऽ-
 झञ्ज्या * ॥ ४ ॥

अथोत्तर मुद्भि मादधाति । आदित्यास्त्वा कृ-
 खन्तु जागतेन हृन्दसाङ्गिरस्वदिति द्यौर्हेष उद्भिस्तु
 मेतदादित्या जागतेन हृन्दसाकुर्व्वस्तथैवैन मय
 मेतज्जागतेन हृन्दसा करोत्यङ्गिरस्वदिति प्राणो
 वा ऽअङ्गिरा भ्रुवासीति स्थिरासीत्येतद्दथो प्रति-
 ष्ठितासीति द्यौरसीति द्यौर्हेष उद्भिर्धारया मयि
 प्रजाऽु रायस्पोष गौपत्यऽु सुवीर्यऽु सजातान्यज-
 मानायेत्येतद्दे ऽआदित्या दिव कृत्वा तस्या मेता
 माशिष माशासत तथैवैतद्यजमानो दिव कृत्वा
 तस्या मेता माशिष माशास्ते ॥ ५ ॥

अथैतेन चतुर्थेन यजुषा करोति । विश्वे

त्वा देवा व्ष्वानराः कृण्वन्त्वानुष्टुभेन कृन्दसाङ्गि-
 रस्वदिति दिशो ह्येतद्यजुरेतद्वै व्ष्ववे देवा व्ष्वान-
 नरा एषु लोकेषूखाया मेतेन चतुर्थेन यजुषा दिशो-
 ऽदधुस्तथैवैतद्यजमान एषु लोकेषूखाया मेतेन
 चतुर्थेन यजुषा दिशो दधात्यङ्गिरस्वदिति प्राणो
 वा ऽपङ्गिरा ध्रुवासीति स्थिरासीत्येतद्यो प्रति-
 ष्ठितासीति दिशोऽसीति दिशो ह्येतद्यजुर्धारया
 मयि प्रजाः रायस्योष गौपत्यः सुवीर्यः सजा-
 तान्यजमानायेत्येतद्वै व्ष्ववे देवा व्ष्वानरा
 दिशः कृत्वा तास्वेता माशिष माशासत तथैवै-
 तद्यजमानो दिशः कृत्वा तास्वेता माशिष
 माशास्ते ॥ ६ ॥

तेनैतेनान्तरतश्च बाह्यतश्च करोति । तस्मा-
 देषां लोकाना मन्तरतश्च बाह्यतश्च दिशांऽ परि-
 मित मेतेन करोत्यपरिमिता हि दिशः ॥ ७ ॥

ता प्रादेशमात्री भुवोर्ध्वां करोति । प्रादेश
 मात्रीं तिरश्चीं प्रादेशमात्रो वै गर्भो व्ष्वणुर्योनि-
 रेषा गर्भसम्मितां तद्योनिं करोति ॥ ८ ॥

सा यदि वर्षीयसी प्रादेशाख्यात् । एतेन
यजुषा ऋसीयसी कुर्याद्यदि ऋसीयस्येतेन वर्षी-
यसीम् ॥ ९ ॥

स यद्येकं पशुं स्यात् * । एकप्रादेशं कुर्या-
द्य यदि पञ्च पशुव स्युः पञ्चप्रादेशा कुर्यादिषु-
मात्री वा व्वीर्यं वा ऽद्रुषुर्व्वीर्यसम्मितैव तद्भवति पञ्च-
प्रादेशा ह स्म त्वेव पुरुषुर्भवति ॥ १० ॥

अथ तिरश्चीं गान्तां पर्यस्यति । दिशो ह्यैव
सैतद्दे देवा इमांल्लोकानुखा † कृत्वा दिग्भिरुद्-
हन् दिग्भिः पर्यतन्वस्तथैवैतद्यजमान इमांल्लोका-
नुखा ‡ कृत्वा दिग्भिरुद्दहति दिग्भिः परि-
तनोति ॥ ११ ॥

ता मुत्तरे व्वितृतीये पर्यस्यति । अत्र ह्येषा
ल्लोकाना मन्ताः समायन्ति तदेवैनास्तद् दृ-
ष्टिः § ॥ १२ ॥

* 'स्यात्'—इति ग, घ ।

† 'इमांल्लोकां'—इति ग, घ ।

‡ 'इमांल्लोकां'—इति ग, घ ।

§ 'दृष्टिः'—इति ख ।

आदित्यै राक्ष्णासीति । व्वरुण्या वै यज्ञो रज्जुर-
वरुण्या मेवैना मेतद्राक्ष्णा कृत्वा पर्यस्यति * ॥ १३ ॥

अथ चतस्र जर्षुः करोति । तूष्णी मेव दिशो
हैव ता एतद्दे देवा इमांल्लोकानुखा† कृत्वा
दिग्भिः सर्व्वतो दृहस्तथैवैतद्यजमान इमा-
ल्लोकानुखा कृत्वा दिग्भिः सर्व्वतो दृहति ॥ १४ ॥

ता एता ऐतस्यै भवन्ति । एतद्वा ऽएता एता
मस्तभ्रुवंस्तथैवैना मेतत् स्तभ्नुवन्ति तद्यदत्त जर्षु
तदेतया तिरश्चया दृढ मथ यदतोर्वाक्तदे-
ताभिः ॥ १५ ॥

तासा मयेषु स्तनानुन्नयन्ति । एतद्दे देवा
इमांल्लोकानुखा कृत्वैतै स्तनैः सर्व्वान् कामानदु-
हत तथैवैतद्यजमान इमांल्लोकानुखा कृत्वैतै
स्तनैः सर्व्वान् कामान् दुहे ‡ ॥ १६ ॥

सैषा गौरैव § । इमे वै लोका उखेमे लोका

* 'पर्यस्यति'—इति ख ।

† 'इमांल्लोका'—इति ग घ

‡ 'दुहे'—इति ग , 'दुहे'—इति

§ 'गौरैव'—इति ग , घ ।

गोस्तुत्या ऽएतद्रुधो येषां तिरुषी रास्ता सां व्वि-
द्वतीये भवति व्विद्वतीये हि गोर्धुधः ॥ १७ ॥

तुस्यै स्तनानुन्नयति । ऊधसस्तत् स्तनानुन्न-
यति सा चतुस्तना भवति चतुस्तना हि
गौ * ॥ १८ ॥

ताऽ हैके द्विस्तना कुर्वन्ति । अथो ऽअष्ट-
स्तना न तथा कुर्यादो वै गो कनीयस्तनाः
पशुवो ये भूयस्तना अनुपजीवनीयतरा वा ऽअस्यैते
ऽनुपजीवनीयतराऽ हैना ते कुर्वन्तेऽथो ह ते न गा
कुर्वन्ते शुनीं वावि वा ब्बडवा वा तस्मात्तथा
न कुर्यात् ॥ १९ ॥

अथास्यै बिल मभिपद्यते । अदितिष्टे बिल
गृभ्णात्विति व्वाग्वा ऽअदितिरेतद्वा ऽएना देवाः
कृत्वा व्वाचादित्या निरुष्ठापयस्तथैवैना मय मेतत्
कृत्वा व्वाचादित्या निरुष्ठापयति ॥ २० ॥

ता परिगृह्य निदधाति । कृत्वाय सा मही
मुखा मिति कृत्वाय सा महती मुखा मित्येतन्

* 'गौ'—इति ग, घ ।

सृन्मयी योनि मग्नय इति सृन्मयी ह्येषा योनि-
 रग्ने पुत्रेभ्यः प्रायच्छदिति अपयानित्येतद्वा
 ऽपना मदितिः कृत्वा देवेभ्यः पुत्रेभ्यः अपणाय
 प्रायच्छन्त्यैवैना मय मेतत् कृत्वा देवेभ्यः अपणाय
 प्रयच्छति ॥ २१ ॥

ता हैके तिस्र कुर्वन्ति । त्रयो वा इदमे
 लोका इमे लोका उखा इति वृदन्तोऽथो अन्यो
 ऽन्यस्यै प्रायश्चित्त्यै यद्दीतरा भेरस्यते ऽथेतरस्या
 भग्निष्यामो यद्दीतराथेतरस्या मिति न तथा कुर्यादो
 वा ऽएष निधिः प्रथमोऽयत् स लोको यः पूर्वं
 उद्भिरन्तरिक्ष तद्य उत्तरो द्यौ साथ यदेतच्चतुर्थं
 यजुर्दिशो हैव तदेतावद्वा इददत् सर्वं यावदिमे
 च लोका दिशश्च स यदत्रोपाहरेदिति तद्रेचयेद्युद
 वै यज्ञोऽतिरिक्तं क्रियते यजमानस्य तद् द्विषन्तं
 भ्रातृव्य मभ्यतिरिच्यते यद्दु भिन्नायै प्रायश्चित्ति-
 कृत्तरिच्यन्तदन्वाख्याने ॥ २२ ॥ ७ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् [५. २.] ॥

अधोखाया अधस्तात् पर्याप्तमृत्पिण्डादानं विधत्ते— “अथ मृत्पिण्डं मिति । ‘निधि’ नाम उखाया अधस्तलम् , तस्मै , ‘यावन्त’ पर्याप्तं ‘मन्यते’ यजमान , तावन्तम् आददीत । उखाकरणे यजमान कर्त्ता । तथाच कात्यायन — “यजमान उखां करोति ऋद मादाय मखस्य शिर इति”—इति * । आदाने मन्त्रं विधत्ते— “मखस्य शिरोऽसीतीति † । एतद् यजुर्व्याचष्टे— “यज्ञो वै मख इति । यथा आहवनीयो यज्ञस्य शिर , अग्न्याधारत्वात् , एव मृत्पिण्डोऽपि वज्राधारत्वात् आहवनीयस्य चीयमानत्वाच्च लक्षणया यज्ञशिर इत्युच्यते ॥ १ ॥

प्रकाशान्तरेण स्तोतुं मनुवदति— “यद्देवाह मखस्येति । इष्टकाभिस्वीयते इति यत् , तत् एषोऽग्निर्जायते । चयनं नाम जन्मेत्यर्थं । लोके ह्युत्पद्यमानं पुरुषं प्रथमं ‘शीर्षत’ शिरं प्रभृत्तिक एव ‘चीयते’ जायते । एव मग्निं शीर्षतो जायता मित्यभिप्रायेण “यज्ञस्य शिरोऽसि”—इत्युक्तम् । ‘जायातै’—इति जने पञ्चमलकारे रूपम् ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं समन्त्रं विधत्ते— “तं प्रथयतीति ‡ । ‘प्रथयति’ विस्तारयति । उखा नाम लोकत्रयात्मिकेति स्तुता , तत्र ‘निधि’ भूलोक , उत्तरत्र “द्वौर्ध्वेष उद्धिर्धारयेति श्रवणात् § । उत्तरोत्तरमृत्पिण्डप्रक्षेपौ अन्तरिक्षद्व्यलोककात्मकौ , अतो मन्त्रत्रयेऽपि लोकत्रयवाचकानि पदानि विद्यन्ते । यथा ,

* का० श्रौ० सू० १६ ३ १३ ।

† वा० सू० ११ ५७ २ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ३ २६ ।

§ एतस्मिन्नेव ब्राह्मणे पञ्चमकण्ड्या (२६१ ए० १२ पं०) इष्टयन्तु ।

निधिप्रथममन्त्र एव मान्नायते—

“वसवस्त्वा ऊखन्तु गायत्रेण छन्दसाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवासि पृथिव्यसि धारया मयि प्रजाऽ रायस्वोष गौपत्यऽ सुवीर्यऽ सजातान् यजमानाय”—इति * ।

अथ मर्थ ,— ‘वसव’ नाम भूलोकरक्षका देवा ‘त्वा’ त्वाम् उखां भूलोकात्मिकां ‘ऊखन्तु’ कुर्वन्तु ‘गायत्रेण छन्दसा’ सह ‘अङ्गिरस्वत्’ प्राणवत्, हे उखे । ‘ध्रुवा असि’ स्थिरा असि, ‘पृथिवी’ भूलोकात्मिका च भवसि । “धारया मयि”—इति यषु - शिषेण यजमाने आशिष माशास्ते, यजमानाय मयीतिसप्तमी-निर्देशात् । ‘यजमानाय’—इति सप्तम्यथे चतुर्थी । ‘प्रजा’ ‘धारय’ स्थापय । ‘रायस्वोष’ धनपुष्टिम्, ‘गौपत्य’ गवां पतित्वम्, ‘सुवीर्य’ सुवीराणां कर्म, अथ ‘सजातान्’ समानोदरे जातान् भ्रातृनपि । धारयेति सर्वत्र सम्बन्ध ॥

मन्त्र व्याचष्टे,— “अयं हैष लोको निधिरिति । ‘एष’ भूलोक ‘निधि’ उखाया अधस्तलम् । तदेतत् यथा ‘वसवोऽङ्गुर्वन्’, एवं यष्टापि वसव इति पाठेन भूलोक मेव ज्ञतवान् भवति । ध्रुवासीत्यस्य व्याख्यानं स्थिरासीति, तस्य व्याख्यानं प्रतिष्ठितासीति । पृथिव्यसीत्यस्य व्याख्यानं पृथिवी ह्येष निधिरिति । निधिर्नामीखाया अधस्तल मिति प्रागुक्तम् † । धारया-मोखादिना यजमानस्य स्वाशीराशासनम् ॥

उत्तरत्रोखाया ऊर्ध्वपरिमाणं वक्ष्यते ‡, अत्र निधेस्त्वर्यग्-

* वा० स० ११ पृ८ १ ।

† प्रथमकण्ठीव्याख्यानं (२६७ पृ० २ प०) ब्रह्मणम् ।

‡ अष्टमकण्ठीब्रह्मणम् (२६२ पृ० १६ प०) ।

विस्तारस्य परिमाणं विधत्ते— “तां प्रादेशमात्री मिति । ‘ता’ निधि पर्याप्ता मृदं तिर्यक् ‘प्रादेशमात्रीं कृत्वा’ ‘अथ’ अन्तरम् ‘अथै’ अस्या विस्तारिताया निधिमृद ‘सर्वत’ ‘तीरम्’ अन्तम् ‘उन्नयति’ ऊर्ध्वं कुर्यात् । तथाच सूत्रम्— “वसवस्त्वेति प्रथयत्यन्तानुकीय सर्वत ”—इति * ॥ ३ ॥

अथ तिर्यक् प्रादेशमात्र विस्तारिताया निधिमृद उपरि पृत्पिण्डप्रक्षेपमन्त्र विधत्ते— “अथ पूर्वं मुञ्चि मादधातीति । ‘पूर्व’ प्रथमम् । ‘उच्चि’ शब्दो मृत्पिण्डप्रक्षेपवाची । अत एव कात्यायन — “प्रथम धातु मादधाति”—इत्युक्तवान् † । धातुशब्द उत्तरोत्तर-क्रमेणावस्थान माह , “त्रिधात्वलाबुपात्रम्”—इत्यादिप्रयोगदर्शनात् ‡ ॥

अथ द्वितीयमन्त्र एव मान्नायते— “रुद्रास्त्वा ऊखन्तु त्रैष्टुभेन ऋन्दसाऽङ्गिरस्वद् भ्रुवास्वन्तरिच्च मसि धारया मयि प्रजाऽरायस्रोष गौपत्यऽ सुवीर्यऽ सजातान् यजमानाय”—इति § ।

मन्त्रस्वाय मर्थ ,— हे उखे । त्वा ‘रुद्रा’ अन्तरिक्षामिमानिन ‘ऊखन्तु’ । अत्र मन्त्रे ‘त्रैष्टुभेन ऋन्दसा’—इति, ‘अन्तरिच्च मसि’—इति च विशेष । शेष पूर्ववत् । निधेर्भूलोकात्मकत्वादुपरिनिहितमृत्पिण्डस्यान्तरिक्षलोकात्मकत्वम् । मन्त्रव्याख्यापकब्राह्मण मपि पूर्ववत् ।

* का० औ० सू० १६ ३ २६, २७ क ।

† का० औ० सू० १६ ३ २७ ख ।

‡ धातुशब्दात्प्रत्यक्षेप एव । प्रथितस्य तलप्रान्ताऽनुकीय ऊर्ध्वान् गमयति, धातु प्रथमपिण्डिकाम् का० औ० सू० ६० ।

§ वा० सू० ११ ५८. २ ।

“संलिप्येति । तां निधेरुपरिनिहिता मृदु ‘सलिप्य’ सम्भार्य
‘संज्ञाया’ ज्ञाणां स्त्रिधां कुर्यादित्यर्थः * ॥ ४ ॥

अथ प्रथमोद्देशपरि अन्यमृत्पिण्डप्रक्षेप समन्त्रं विधत्ते—
“अथोत्तरं मुञ्चि मादधातीति † ।

अथ तृतीयमन्त्र एव मान्नायते—

“आदित्यास्वा ज्ञखन्तु जागतेन छन्दसाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवासि
द्यौरसि धारया मयि प्रजाऽरायस्योष गौपत्यऽसुवीर्यऽसजा-
तान् यजमानाय”—इति ‡ ।

अत्र आदित्या द्युलोकाभिमानिनो देवता त्वा सुखा कुर्वन्तु ।
अत्र ‘जागतेन छन्दसा’—इति, ‘द्यौरसि’—इति च विशेषः । शेषं
पूर्ववत् । प्रथमोद्देशरन्तरिक्षात्मकत्वात् तस्योपरि विहितमृत्पिण्डस्य
द्युलोकात्मकत्वम् ॥ ५ ॥

अथ निधेरुद्विद्वयस्य च समीकरणं समन्त्रं विधत्ते— “अथै-
तेन चतुर्थेनेति § । उक्तमन्त्रत्रयापेक्षया एतस्य यजुषश्चतुर्थत्वम् ।
‘वैश्वानरा’ विश्वनरसम्बन्धिनो ‘विश्वेदेवा’ त्वाम् ‘आनुष्टुभेन
छन्दसा’ कुर्वन्ति । “दिशो हितद्यजुरित्यादेरयं मर्थः,—
उखाया लोकात्रयात्मकत्वात् ‘एतेन’ ‘यजुषा’ समीकरणेन तस्या
दिश एव निहितवन्तो भवन्ति ।

सोऽयं चतुर्थी मन्त्र —

“विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा ज्ञखन्त्वानुष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वद्

* का० श्रौ० सू० १६ ३ २८ क ।

† का० श्रौ० सू० १६ ३ २८ ख ।

‡ वा० सू० ११ ५८ २ ।

§ का० श्रौ० सू० १६ ३ २६ ।

ध्रुवासि दिशोऽसि धारया मयि प्रजाऽ रायस्वीर्षं गौपत्यऽ
सुवीर्यऽ सजातान् यजमानाय”-इति * ।

अत्र मन्त्रे ‘भानुष्टुभेन छन्दसा’-इति, ‘दिशोऽसि’-इति
च विशेष ॥ ६ ॥

पूर्वम् “अथैतेन चतुथेन यजुषा करोतीति क्रियासामान्य
मुक्तम्, तद् विशिनष्टि— “तेनेतेनान्तरतश्च बाह्यतश्चेति । ‘अन्त-
रत’ उद्दिश्यस्य मध्यदेशे अपरिमित छिद्रं कुर्यात्, ‘बाह्यत’
अपि निम्नोन्नतत्वपरिहारेण सर्वत समं कुर्यात् । एतस्य
यजुषो दिगात्मकत्वात्, उखायाश्च लोकत्रयात्मकत्वात्, ‘एतेन’
अन्तरतो बाह्यतश्च समीकरणेन लोकत्रयस्य मध्ये बहिष्य ‘अपरि-
मिता दिश’ निहितवान् भवति ॥ ७ ॥

उखाया जर्षपरिमाणं विधत्ते— “तां प्रादेशमात्री मिति ।
एवकारेण परिमाणान्तरनिवृत्तिः । जर्षा यथा प्रादेशमात्री,
तिरश्चीनापि प्रादेशमात्री † । तिर्यक् प्रादेशमात्रीति निधि-
प्रथनसमये प्रागुक्तम् ‡ । जर्षतिर्यक् समा कार्येत्यर्थः ।

तत्परिमाणं प्रथसति— “प्रादेशेति । ‘योनि’ गभसदृशी
कृतवान् भवति । उखाया योनित्वम् अन्याधारत्वात्, अन्नेश्च
गर्भत्वम् तन्मध्ये सवत्सरं मवस्थानात् ॥ ८ ॥

सर्वथोखा प्रादेशमात्री कस्यव्येत्याह— “सा यदीति । ‘यदि’
‘सा’ उखा ‘प्रादेशाद्’ ‘वर्षीयसी’ अधिकपरिमाणा ‘स्वात्’,
तर्हि ‘एतेन’ “विश्वे त्वा देवा”-इति ‘यजुषा’ ‘ऋषीयसीम्’ अधि-

* वा० ख० ११ पृ८ ३ ।

† का० श्रौ० सू० १६ ३ २४ ।

‡ २६ पृ० १३ प०, २६६ पृ० १ प० दृश्ये ।

कांश्च परिहृत्य प्रादेशमात्री निव कुर्यात् । 'यदि' उखा 'ऋषीयसी'
 ष्वात्, 'एतेन' यजुषा तिर्यग् प्रादेशसन्निता निव कुर्यात् ॥ ९ ॥

उखाया परिमाण पञ्चनुष्ठानापेक्षया विकल्पित मिति दर्श-
 यति— "स यथेक पशु स्यादिति । एकपशुपक्षे एव प्रादेश-
 मात्री उखा कर्त्तव्या, पञ्चपशुपक्षे पञ्चप्रादेशपरिमाणा, इषु-
 मात्री वा कर्त्तव्या । एतत् परिमाणद्वय तिर्यगपेक्षया, जर्ष-
 परिमाण त्वच्चापि एकप्रादेशमात्रीति । तथा च कात्यायनेन
 सूत्रितम्— "प्रादेशमात्री तिर्यगूर्ध्वञ्च, पञ्चप्रादेशा मिषुमात्री वा
 तिर्यक् पञ्चपशौ"—इति * । तिर्यगेव पञ्चपशुपक्षे परिमाणद्वयम्,
 जर्षन्तु एकप्रादेशैवेत्यर्थ ॥ १० ॥

अथोखाया उत्तरभागे वर्त्तिकरण विधत्ते— "अथ तिरश्ची
 मिति † । 'पर्यस्यति' परितः सर्वतः कुर्यात् । तां राज्ञा
 दिगाङ्गना स्वीति— "एतद्दे देवा इत्यादिना । पूर्वं 'देवा'
 यथा 'उखा कृत्वा' 'दिग्भि' दृढा मकुर्वन्, एव यथा वर्त्ति-
 कारणेन दिग्भिरेव वितता दृढाश्च कृतवान् भवति ॥ ११ ॥

राज्ञाकरणस्य स्थान विधत्ते— "ता मुत्तरे विद्वतीय इति ‡ ।
 उखां त्रिधा विभज्य 'उत्तरे' अहे 'विद्वतीये' दृतीयभागादध्य-
 दूरे प्रदेशे उखाकण्ठप्रदेशे वर्त्ति सर्वतः तिरश्चीना कुर्या-
 दित्यर्थ ॥ १२ ॥

मन्त्र विधत्ते— "अदित्यै राज्ञासीति § । हे वत्ते । 'अदित्यै'

* का० श्रौ० सू० १६ ३ २४, २५ ।

† का० श्रौ० सू० १६ ३ २० ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ३ ३० ख ।

§ वा० स० ११ ५६, १ ।

अदीनाया देवमातु 'राज्ञा' रशना 'असि' 'इति' । राज्ञा-
पदस्याभिप्राय माह— "वरुण्या वै यज्ञ इति । पाशस्य वरुणो
देवतेति प्रागुक्तम् * , राज्ञा 'अवरुण्या' अपाशत्वात् ॥ १३ ॥

अग्न्याश्चतस्त्री वर्त्तीविधत्ते— "अथ चतस्र जर्वा इति ।
'तूष्णीम्'—इति मन्त्रप्रतिषेध । एता वर्त्तय उखायाश्चतुर्दिशं
कार्या । तथाच सूत्रम्— "जर्वास्तूष्णीं प्रतिदिश चतस्त्री-
ऽपरा वर्त्ती प्राप्ता"—इति † । कण्ठगतवर्त्तिपर्यन्त प्रतिदिशं
चतस्र तुष्णीं कार्या इत्यथ । राज्ञाचतुष्टय दिगात्मना स्तूयते—
"दिशी द्वैव ता इत्यादिना । जर्वाणा चतसृणा तृतीयोत्तर-
ज्ञतराज्ञापयन्तम् ॥ १४ ॥

ता विधत्ते— "ता एता एतस्यै भवन्तीति । "तद्यदत जर्वा
मिति । उत्तरवर्त्तिकरणेन अतो लोका जर्वास्थितं सर्वं दृढं
भवति । उखाया लोकत्रयात्मकत्वात् दार्ढ्यार्थं वर्त्तय कर्त्तव्या
इति तात्पर्यम् ॥ १५ ॥

अथोर्ध्ववर्त्तीना मन्ते स्तनोन्नयनं विधत्ते— "तासा मघेषु
स्तनाविति ‡ । स्तना इव 'स्तना', तदाकारा कुर्यादित्यर्थ ।
"एतद्वै देवा इत्यादे कण्ठिकात्रयस्त्राय मर्थ ,— पूर्वं देवा
लोकत्रयात्मिका गोरूपा मुखे कृत्वा तस्या जघस्थानीयाया
विद्वत्तीयभागे कृतायास्तिरञ्चीनाया राज्ञाया समीपे वर्त्तिराज्ञा-
घेषु चतुर स्तनान् कृत्वा, तेभ्य सर्वान् कामान् दुग्धवन्त ,

* पुरस्तात् (२ भा० २७३ ए० ३ प०) दृश्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १६ ३ ३१ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ४ १ ।

तथायं यष्टापि स्वाभिलषितान् कामान् दोग्धु चतुर स्नानान्
 कुर्यादिति । गोरुघोऽपि विद्वतीयभागे भवति, सापि गौश्चतुस्त-
 नीति तस्मान्म्यम् ॥ १६, १७, १८ ॥

चतुस्तनपक्षं सिद्धान्तयितुं शाखान्तरानुसारेण पञ्चान्तरं
 मनुवदति— “ता द्वैक इति † । तथाच तैत्तिरीया — “द्वि-
 स्तनां करोति व्यावाष्टयिव्योर्दोहाय, चतुस्तनां करोति पशूनां
 दोहाय, षष्टस्तना करोति छन्दसा दोहाय”—इति † ।
 द्विस्तनपक्षे एकस्मिन्नेव वर्च्ये स्नियते स्ननद्वयम्, षष्टस्तनपक्षे
 एकैकस्मिन् वर्च्ये दो हाविति । तत्पक्षद्वयं दूषयति— “न
 तथा कुर्यादिति । ‘ये’ पशवो ‘गो’ पशोरपेक्षया ‘कनीय-
 स्तना’ अल्पस्तना, ‘ये’ च ‘भूयस्तना’, अल्पभूयस्त्वे गवा-
 पेक्षयेति वक्तुं गोरित्युक्तम् । सा द्वि चतुस्तना । स्ननचतुष्टया-
 दर्वाक्स्तना भूयस्तना वा ये पशवः, ते ‘अनुपजीवनीया’
 अभोग्या भवन्ति । यदि ‘एनाम्’ उखा द्विस्तना षष्टस्तना वा
 कुर्यात्, तर्हि अनुपजीवनीयां भोगानर्हा मेव कुर्युः, न तु
 गा भोग्याम् । अभोग्या मेव दर्शयति— “शुनी मिति । षष्ट-
 स्तनकरणे ‘शुनी’ शुन स्त्रियम्, द्विस्तनकरणे ‘अवि वल्वां
 वा’ कृतवन्ती भवन्ति । ता यथा भोग्या न भवन्ति, एवं
 द्विस्तना षष्टस्तना वा उखा न भोगाहेति तथाकरणं मयुक्तं
 मित्यर्थं ॥ १८ ॥

विधत्ते— “अथास्यै बिल मिति ‡ । ‘बिलं’ कण्ठविवरम्

* का० श्रौ० सू० १६ ४ २ ।

† तै० सं० ५ १ ६ २६-२८ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ४ ३ ।

‘अभिपद्यते’ गृह्णाति । मन्त्रं विधत्ते— “अदितिष्ट इति * ।
इ उखे । ‘ते’ ‘बिलम्’ अदिति गृह्णातु । ह्यप्रहीर्भं † ।
अदितिर्वाङ्गुरुपत्वेन स्तूयते— “वाग् वा अदितिरिति । “निष्ठा-
पयतीति । निष्ठिता परिसमाप्ता करोति ॥ २० ॥

उखानिधान समन्त्र विधत्ते— “ता परिगृह्णेति ‡ । ‘पदि-
गृह्ण’ इटा गृहीत्वा निदध्यात् ‘ताम्’ उखाम् ।

मन्त्रस्थाय मर्थ,— ‘सा’ अदिति ‘मही’ भूरूपा महती वा
‘मृन्मयी’ मृदिकारभूताम् ‘अमन्ये’ अमन्यर्थे ‘योनि’ स्थानम्
उखा ‘कृत्वाय’ “क्तो यक्” § कृत्वा ‘पुत्रेभ्य’ अपयन्तु, पक्तां
कुर्वन्तु इति । अतो हेतो ‘अदिति स्वपुत्रेभ्यो देवेभ्य’ प्रायश्च-
दिति सम्बन्ध । अयते पञ्चमलकारे रूपम् ॥

मन्त्र प्रतिपाद मनूय व्याचष्टे— “कृत्वाय सा मही मुखा
मिति ॥ २१ ॥

उखा एकैव करणीयेति सिद्धान्तयितु केषाञ्चित् पञ्च सोप-
पत्तिक मनुवदति— “ता हैके तिस्र कुर्वन्तीति ¶ । ‘ता’
उखा, ‘एके’ आचार्या ‘तिस्र’ कुर्वन्ति । तत्र युक्ति—
“त्रयो वा इमे लोका इति । उखा खलु लोकात्मिका, ‘लोका’
च ‘त्रय’, अतो लोकसङ्ख्याया उखा कर्त्तव्या ‘इति’ ‘वदन्त’

* वा० ख० ११ ५६ २ ।

† पा० द २ ३२ छ० १ वा० ।

‡ का० औ० सू० १६ ४ ४ ।

§ पा० सू० ७ १ ४७ ।

॥ वा० ख० ११ ५६ ३ ।

¶ का० औ० सू० १६ ४ ५ ।

एके तिस्र कुर्वन्तीति सम्बन्ध । युक्त्यन्तर माह— “अथो
अन्योऽन्यथा इति । यदि एका भिद्येत, तर्हि अन्यस्या मन्त्रि
भरिष्याम । “यदीतराथेतरस्या मिति । अतोऽन्योऽन्यस्यै प्राय-
श्चित्त्वर्थे तिस्र उखा कर्त्तव्या इत्यर्थ ।

तं पक्ष दूषयति— “यो वा एष निधिरित्यादिना । निधि-
रेक , जडिद्वयश्च , भूलोकादि त्रयम् , दिग्श्च सब जगत् ,
न ततोऽतिरिक्त मस्ति । अतो लोकत्रयात्मिकाया मुखाया कृता-
याम् * , ‘यद्’ यदि अन्यदुखाद्वयम् ‘उपाहरेत्’ सम्पादयेत्, तर्हि
‘तत्’ लोकादिकम् अति-‘रेचयेत्’ , ‘यद् यज्ञे’ ऽतिरिक्त क्रियते’,
‘तत्’ अतिरिक्त कर्म ‘यजमानस्य द्विषन्तम् एवातिरेचितवान्
भवति । यतो न्यून मतिरिक्तश्च कर्मदोषार्ह मेव , अतो न्यूना-
धिकदोषो परिहार्यौ । तस्मात् लोकत्रयात् दिग्भ्यश्चातिरिक्तस्य
वस्तुन करण न युक्त मिति तात्पर्यम् ।

यद्युखेका स्यात् , सा यदि भिद्येत, तर्हि कि मन्त्रकरण
दूष्यो वावस्थानम् ? अकरणे च कथ मुख्याग्निधारणम् , अस-
त्यग्निधारणे कथ चयनाख्य कर्म सेत्यतीत्याशङ्क्य , तस्य
सर्वज्ञोत्तर ब्राह्मणे वक्ष्यत इत्याह— “यद् भिन्नायै प्राय
श्चित्ति , उत्तरस्मिन् तदन्वाख्यान इति । ‘अन्वाख्याने’ ब्राह्मणे

* “अथोखा माहते द्यौरसि पृथिव्यस्येति । उपस्यौत्वेना
मैतन्नहयत्वेव यदाह द्यौरसि पृथिव्यस्येति”—इत्येतस्य शायशीय
भाष्ये मिदम्— अर्धयो समन्त्रक स्यात्वादान विधत्ते— “अथोखा
मिति । उखाया द्युपृथिव्यात्मकत्वस्य कदापिदप्यसम्भवात् उपस्युति-
मात्र मिद मित्वाह— “उपस्यौत्वेवेति । वापि किमर्थेभ्यत आह— “मह-
यत्वेवेति । सुखा पूजनं लोके प्रसिद्धम्”—इति १ भा० ३३० पृ० १५०

तत्र , वक्ष्यत इति । तत्र श्लोकम्— “यद्येवोखा भिद्येत ,
याभिन्ना नवा स्यात्सुहृद्विली स्यात् , तस्मा मेन पर्यावपेत्”—
इत्यादि * ॥ २२ ॥ ७ [५ २] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे पञ्चमाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

॥ इति षष्ठकाण्डे तृतीय. प्रपाठक. समाप्त + ॥

* उत्तरन (६ अ० ४ ब्रा० ८ क०) द्रष्टव्यम् ।

† इतउत्तर मिह 'कखिका ११४'—इति क , 'कखिकाखङ्गा
११४'—इति ख , ग , घ । तत्र १ ब्रा० २६ क० , २ ब्रा० १२ क० ,
३ ब्रा० १० क० , ४ ब्रा० १० क० , ५ ब्रा० २२ क० , ६ ब्रा० १२ क० ,
७ ब्रा० २२ क० । एतासा लङ्कलनयास्मिन् प्रपाठके समस्त ब्राह्मणेषु
११४ कखिका' सम्यग्ना इति श्रम् ॥

अथ

चतुर्थप्रपाठके प्रथम ब्राह्मणम् ,
अपि वा
पञ्चमाध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

तुस्या एतुस्या अषाढां पूर्व्यां करोति । इयं
वा ऽअषाढेयु सु वा ऽएषा लोकानां प्रथमा-
सृज्यत ता मेतस्या एव मृद्ः करोत्येषां छेव
लोकाना मियं महिषी करोति महिषी हीर्यं तद्वैव
प्रथमा व्वित्ता सा महिषी ॥ १ ॥

पादमात्री भवति । प्रतिष्ठा वै पाद इयु सु
वै प्रतिष्ठा अग्रालिखिता भवति त्रिवृद्धीयम्* ॥ २ ॥

अथीखां करोति । इमांस्तुल्लोकान् करोत्यथ
व्विश्वज्योतिषः करोत्येता देवता अग्निं व्वायु
मादित्य मेता छेव देवता व्विश्वं ज्योतिस्ता

* 'त्रिवृद्धीयम्'—इति ग, घ ।

एतस्मा एव मृद् करोत्येभ्यस्तुल्लोकेभ्य एतान्
 देवान्निर्मिमीते यजमानः करोति त्रालिखिता
 भवन्ति त्रिवृतो ह्येते देवा इत्यधिदेवतम् * ॥ ३ ॥

अथाध्यात्मम् । आत्मैवोखा व्यागुषाढा तां
 पूर्वां करोति पुरस्ताद्भ्य मात्मनो व्याक्ता मेतस्मा
 एव मृद् करोत्यात्मनो ह्येवैव व्याङ्गुहिषीं करोति
 मृहिषी हि व्याक् त्रालिखिता भवति चेधाविहिता
 हि व्यागृचो यजूषि सामान्यथो यदिदं त्रयं
 व्याचो रूप सुपांशु व्यन्तरा मुच्चै † ॥ ४ ॥

अथोखा करोति । आत्मान तत् करोत्यथ
 त्रिष्वज्योतिषः करोति प्रजा वै त्रिष्वज्योतिः
 प्रजा ह्येव त्रिष्वं ज्योतिः प्रजननमेवैतत् करोति
 ता एतस्मा एव मृद् करोत्यात्मनस्तत् प्रजां निर्मि-
 मीते यजमानः करोति यजमानस्तदात्मनः प्रजां
 करोत्यनन्तर्हिताः करोत्यनन्तर्हिता तदात्मनः प्रजा
 करोत्युत्तराः करोत्युत्तरां तदात्मनः प्रजा करोति

* 'देवतम्'—इति ग, घ ।

† 'मुच्चैः'—इति ग, घ ।

त्रास्त्रिखिता भवन्ति त्रिवृद्धिः प्रजातिः पिता माता
पुत्रोऽथो गर्भं उल्व जरायु ॥ ५ ॥

ता एता यजुष्कृतायै करोति । अयजुष्कृ-
ताया ऽइतरा निरुक्ता एता भवन्त्यनिरुक्ता इतराः
परिमिता एता भवन्त्यपरिमिता इतराः ॥ ६ ॥

प्रजापतिरेषोऽग्निः । उभयस्वेतत् प्रजापति-
निरुक्तञ्चानिरुक्तञ्च परिमितञ्चापरिमितञ्च तद्या
यजुष्कृतायै करोति यदेवाद्य निरुक्त परिमितं
रूपं तदद्य तेन संस्करोत्यथ या अयजुष्कृतायै
यदेवाद्यानिरुक्तं अपरिमितं रूपं तदद्य तेन संस्क-
रोति स इ वा ऽएतत् सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिं
संस्करोति य एव द्विद्वानेतदेवं करोत्यथोपशयायै
पिण्डं परिशिनष्टि प्रायश्चित्तिभ्यः * ॥ ७ ॥

अथेना धूपयति । स्थेने न्वेवाथो कर्मणः
प्रकृततायै यदेव धूपयति शिर एतद्यज्ञस्य यदुखा
प्राणो धूमः शीर्षंस्तत् प्राणं दधाति ॥ ८ ॥

अश्वशकैर्धूपयति । प्राजापत्यो वा ऽअश्वः

प्रजापतिरग्निर्ना वा चारुमात्मानं दिनस्थश्चि-
 सायै तद्वै शुक्रेव तद्वि जग्धु यातयाम तथो ह
 नैवाश्वं दिनस्ति नेतरान् पशून् * ॥ ६ ॥

असवस्त्वा धूपयन्तु । गायत्रेणच्छन्दसाङ्गि-
 रस्वद् रुद्रास्त्वा धूपयन्तु त्रैष्टुभेनच्छन्दसाङ्गिरस्वदा-
 दित्यास्त्वा धूपयन्तु जागतेनच्छन्दसाङ्गिरस्वद् विप्रवे
 त्वा देवा अश्वानरा धूपयन्त्वानुष्टुभेनच्छन्दसाङ्गि-
 रस्वदिन्द्रस्त्वा धूपयतु अरुणस्त्वा धूपयतु विश्वा
 धूपयत्वित्येताभिरेवैना मेतद्देवताभिर्धूपयति † ॥ १० ॥

सप्ताश्वशकानि भवन्ति । सप्त यजूषि सप्त-
 तस्य एता देवता सप्त शीर्षन् प्राणा यदु वा
 ऽपि बहु कृत्वः सप्त-सप्त सप्तैव तच्छीर्षण्येव
 तत् सप्त प्राणान् दधाति ॥ ११ ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [५ ३] ॥

* 'पशून्'—इति ग, घ ।

† अत्र 'गायत्रेणच्छन्दसा', 'त्रैष्टुभेनच्छन्दसा', 'जागतेनच्छन्दसा',
 'आनुष्टुभेनच्छन्दसा'—इत्येव पाठेन भवितव्यम् "छि च"—इति (६ १
 ७३) प्राणिनिशासनात्, अस्थेवात्र सहितेति । पूर्वजाप्येव मेव
 बोध्यम् (२६०, २६१, २६२ ए०) ।

अथ सस्त्रताया ऋद सकाशात् उखानिर्माणात् पूर्वं मषा-
 ठाख्येष्टकाया निर्माण माह—“तस्या एतस्या अषाठा पूर्वा करो-
 तीति * । ‘अषाठा’ अषाठलिङ्गकमन्त्रोपधेया मिष्टकाम् ।
 “तद्दानासा सुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतो”—इति †
 मतोर्लुक् । ‘पूर्वाम्’ उखात् पूर्वभाविनीं कुर्यात् । पूर्वभावित्व
 मर्थेवाद्दसुखेन दर्शयति— “इय वा अषाठेति । ‘अषाठा’-
 इति या अस्ति, सा ‘इयम् वै’ पृथिवी खलु, तद्विकारत्वात् ।
 अस्त्वेवम्, प्राथम्ये किं मायात् मित्यत आह— “इय सु वा एषा
 लोकाना प्रथमाऽज्यतेति । पृथिव्या इतरलोकापेक्षया प्राथम्यं
 प्रसिद्धम् । अस्या ऋदन्तरप्रकृतित्वप्रसक्ति वारयति— “ता
 मेतस्या एवेति । ‘एतस्या’ उक्तसंस्कारोपेताया ऋद सका-
 शादित्यर्थ । तत्रोपपत्ति माह— “एषा ह्येव लोकाना मिय
 मिति । यत ‘इयम्’ ‘एषां’ प्रसिद्धाना लोकानां सम्बन्धिनी,
 अत इत्यर्थ । अय मभिप्राय,— उखाया लोकत्रयात्मकत्वेन
 प्रतिपादनात् तस्या या प्रकृतिभूता ऋत्, तदीयाया एषाषा-
 ठाया अपि निर्माणे सत्येव तदीयत्व भवतीति ।

अस्या उखावद् यजमानकर्तृत्व प्राप्त मित्याह— “महिषी
 करोतीति । प्रथमोटा स्त्री महिषी, ‘इयम्’ इष्टकापि ‘हि’
 यस्यात् ‘महिषी’, प्रथमतो निर्माणात्, अतोऽस्यां महिषी-
 कर्त्तव्यता युक्ता । भवत्वेव यद्येषा महिषी स्यात्, सैव
 कुत इत्यत आह— “तद् येव प्रथमा वित्ता, सा महिषीति ।
 ‘वित्ता’ लब्धा ॥ १ ॥

* का० श्रौ० सू० १६ ४ ६

† पा० सू० ४ ४ १२५ ।

तस्या इयत्ता माह— “पादमात्री भवतीति । अत्र महिषी-
शब्दस्य कर्त्तृत्वेन सम्बन्धात् तत्पादमात्रीति न मन्तव्यम्, सूत्र-
कारेण यजमानपादमात्रीति विशेषितत्वात् * । उक्तप्रमाणं
प्रशंसति— “प्रतिष्ठा वै षाद इय मु वै प्रतिष्ठेति । षादाभावे
पतनदर्शनात् पादस्य प्रतिष्ठात्वम् । इय पृथिवी सर्वाधारत्वात्
प्रतिष्ठा, अतस्तद्विकारभूताया अपीष्टकाया प्रतिष्ठात्मकपाद-
प्रमाणत्व युक्त मित्यर्थ । अस्यासिद्धत्वेन खल्वत्र य कर्त्तव्य
मिति विधत्ते— “त्रालिखिता भवति त्रिहृद्वीय मिति । अर्ध-
चन्द्राकाराभि तिसृभि रेखाभिर्युक्ता भवेत् । ‘हि’ शब्देन
“त्रयो वा इमे त्रिहृतो लोका”-इत्यादि † श्रुत्यन्तरप्रसिद्धि
द्योतिता । अस्यास्त्रिहृत्त्व पृथग्यप्येतेजोभिस्त्रिहृत्करणेहा, सिकता-
मृत्तिकापाषाणैस्त्रिभि सहतरूपत्वाहा द्रष्टव्यम् । अत्र सूत्रम्—
“अषाढा करोति महिषी प्रथमविभा तदाख्या, यजमानपाद-
मात्री त्रालिखिताम्”-इति ‡ ॥ २ ॥

उखाया अषाढानन्तरकर्त्तव्यता माह— “अथोखा मिति ।
‘अथ’ अषाढानन्तरम्, ‘उखा’ प्रागुक्तलक्षणा स्थाली पश्चात्
कुर्यात् । तत्रोखाकरणेनेमा स्त्रील्लोकान् कृतवान् भवति ।
“यजमान उखा करोति मृद मादायेत्यादि § सूत्रम् ॥

अथ विश्वस्योतिर्नामधेयाना तिसृणा मिष्टकाना मुखानन्तर-

* ‘यजमानपादमात्री त्रालिखिताम्’-इति का औ० सू० १६ ३.
२२ । ‘महिषीपादमात्री माभूदिति यजमानग्रहणम्’-इति तत्र वृत्तिः ।

† ऐ० ब्रा० ४ २ ३ द्रष्टव्यम् ।

‡ का० औ० सू० १६ ३ २१, २२ ।

§ का० औ० सू० १६ ३ २३ ।

कार्त्तव्यतां विधत्ते— “अथ विश्वज्योतिषं करोतीति * । पूर्व-
वदेनङ्गिकैर्मन्त्रैरुपधेयत्वात् विश्वज्योतिषनाम आसा द्रष्टव्यम् ।
एतासां निर्माणं निवाग्निवाय्वादित्यानां निर्माणं मित्वाह— “एता
देवता अग्नि वायु मादित्य मेता ह्येव देवता विश्वं ज्योति
रिति । ‘एता देवता’ इत्यस्य व्याख्यानम्— ‘अग्निम्, वायुम्,
अदित्यम्’—इति । विश्वज्योतकत्वं मन्वादीनां प्रसिद्धं मिति
‘हि’-शब्दो ज्योतयति । पूर्ववदासा मप्युखार्थं सस्कृतमृत्तिकैव
कारणं मित्वाह— “ता एतस्या एव मृदं करोतीति । एतत्
प्रशंसति— “एभ्यस्तप्तोकेभ्य एतान् देवान् निर्मिमीत इति ।
उखाया लोकात्रयात्मकत्वस्योक्तत्वात् तदनन्तरं तदीयमृदा आसां
निर्माणं नैव तदधिष्ठाह्यदेवतानिर्मितं मित्यर्थं । “यजमान
करोतीति, “वराञ्छिखिता भवन्तीति † वाक्यद्वयं स्पष्टम् ।

देवानां त्रिवृत्त्वं शुभ्रम्यन्तरिक्षस्थानभेदेन, “इष्टकास्तु तिस्रो
विश्वज्योतिषं पृथग्गन्धर्वास्तत्राञ्छिखिता”—इति ‡ सूत्रम् ।
पृथग्गन्धर्वाभिधानम्, द्वितीयदृष्टीयानां क्रमपरिज्ञानार्थम्, तेन
क्रमेणोपधानं यथा स्यादिति । “इत्यधिदैवते मिति । ‘इति’-
शब्दं प्रतिपादितप्रकारवचनं । ‘अधिदैवतम्’ देवता अधिष्ठात्व
प्रवृत्तम्, उक्तं मित्यर्थं ॥ ३ ॥

‘अथ’ वक्ष्यमाणम्, ‘अध्यात्मम्’ आत्मानं अधिष्ठत्य प्रवर्त्त-
मानम्, ‘वक्ष्यते’—इति शेषः । प्रतिज्ञातं मर्थं दर्शयति—
“अग्नेर्वीखा वागपाठेति । उखायाः प्राधान्यादात्मत्वम् । आह्वा-

* का० श्रौ० सू० १६ ४ ६ ।

† २७६ पृ० २ पं० दृष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ४ ६ (तु शब्दकार्त्तव्ये) ।

नादिषु आत्मनोऽपि पूर्वं वाच स्वरूप मस्ति, 'पुरस्तात्' प्रकृते प्रसिद्धि माह 'हि' शब्द । न केवल वैदिक्या एव वाचस्त्रेविध्यम्, अपि च 'यदिद' सर्वैरुच्चार्यमाण 'वाच' 'रूप' स्वरूप मस्ति, तत् 'त्रय' त्रिविधम्— "उपाशु व्यन्तरा सुषैरिति । व्यन्तरा मिति, उपांशूच्चै स्वरमध्यवर्तिनी वाच वदन्ति प्राणिन, तदेकरूप मित्यर्थ । सुगम मन्यत् ॥ ४ ॥

"अथोखा करोतीत्यादिकम्, अधिदैवतवद् व्याख्येयम् । उखाया आत्मरूपत्वात् तदनन्तर तस्या एव सृदो विश्वज्योतिषा सुष्पादने प्रजोत्पादन मित्यर्थ । 'प्रजनन' प्रकृष्ट जनन जन्म यस्मात् प्रजननम्, प्रजा मित्यर्थ । 'अनन्तर्हिता' व्यापारान्तरेणाव्यवहिता कुर्यात् । उखाया विश्वज्योतिषाश्च मध्ये व्यवधान न कुर्यादिति भाव । तच्चानन्तर्हितत्व मुखात् प्राङ् निष्पादनेऽपि सम्भवतीत्याह— "उत्तरा करोतीति । 'उत्तरा' उखाया उत्तरभाविनी कुर्यात् । 'अथो गर्भे उखं गर्भस्यान्तर-षेष्टनम्, 'जरायु' बहिर्वेष्टनम् ॥ ५ ॥

यदेतासां मन्त्राहृतसृदोत्पन्नत्वम्, यच्चाषाढादिनामवत्त्वम्, यदपि पादमात्रादिपरिमाणवत्त्वम्, तदेतत् सर्व मितरेष्टकानां वैलक्षण्येनानूद्य स्तौति— "ता एता यजुष्कृतायै करोतीत्यादिना । 'यजु' मन्त्रः, तेन कृता निष्पादिता 'यजुष्कृता' । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी, तस्या इत्यर्थ । 'अयजुष्कृतायै' अतथाभूताया सृद 'इतरा' अषाढादिस्त्रतिरिक्ता, कुर्यात्, 'एता अनि-कृता' अषाढा विश्वज्योतिषो निर्वाचनं प्राप्ता * ॥ ६ ॥

* 'विश्वशब्दोपेतेश्च मन्त्रैरुपधेया विश्वज्योतिष । ताश्च तिस्रः— प्रथममध्यमोत्तमचित्तिषु उपदध्यात्"—इति तै० सं० ४ ४ ६ सा० भा० ।

“प्रजापतिरेषोऽनिरिति । ‘एष’ चयनलक्षण ‘अग्नि-’
 ‘प्रजापति’ सर्वभूतात्मको विराट् । ‘निरुक्त’ कार्यात्मना स्थितम्,
 ‘अनिरुक्त’ कारणात्मना वर्त्तमान मिति विवेक । यन्निरुक्ता-
 निरुक्ताद्यात्मकत्वम् ‘उभयम्’ अस्ति, तद् द्वय प्रजापतिरेव ।
 ‘तत्’ तथा सति यजुष्कृतोत्पन्नानि प्रजापते ‘यत् निरुक्त रूपम्’,
 तत् कार्यात्मक ‘परिमितम्’, तत् सस्कृतवान् भवति । अतथा-
 भूताभिरिष्टकाभिरतथाभूत प्रजापते रूप सस्करोति । एव
 विद्वान् निरुक्तानिरुक्तरूप मुभय जानन् सस्कृता भवति ।

अवशिष्टाया मृदो विनियोग माह— “अथोपशयाथै पिण्ड
 परिशिनष्टि प्रायश्चित्तिभ्य इति । उखा कृत्वा यजमान इति
 शेष । उपशेते इति ‘उपशया’ मृदुच्यते * । ‘प्रायश्चित्तिभ्य’
 उखाभेदपरिहारोपाया , तदर्थं मित्यर्थं ॥ ७ ॥

यदुक्त सूत्रकृता— “सप्तभिरश्वसक्तङ्गिरुखा धूपयति दक्षि-
 ष्णान्यादीमेरेकैकेन वसवस्त्वेति प्रति मन्त्र मिति †, तदिद
 विधाय प्रशंसति— “अथैना धूपयति ख्येन्ने न्वेवेति । ‘ख्येन्ने
 न्वेव’ स्थिरत्वायैव, न केवल दृष्टार्थम् । ‘अथो’ अपि च ‘कर्मण’
 उख्यधारणलक्षणस्य चयनस्य वा ‘प्रकृततायै’ सस्कृतत्वसिद्धये ।
 “यद्देवेत्यादि, धूपनार्थवाद । उखाया प्राधान्यात् शिरस्वा-
 मिधानम् । नासारम्भेण प्राणस्य सञ्चारवत् ० ० ० धूम तत्स-
 ञ्चारदर्शनात् प्राणत्वोपचार ॥ ८ ॥

“अश्वसक्तौधूपयतीति । धूपनकर्त्तुं चाश्वसक्तङ्गिरेव भवितव्य
 मिति नियमे कारण माह— “प्राजापत्यो वा अश्व इत्यादिना ।

* का० श्रौ० सू० १६ ४ ७

† का० श्रौ० सू० १६ ४. ८

“प्रजापतेरक्षि अश्वयत्तत् परापतत् तदश्वोऽभवत्, यदश्वयत्
तदश्वस्याश्वत्वम्”—इति श्रुते * प्रजापतेरवयवत्वेन सम्बन्धादश्वस्य
प्राजापत्यत्वम् । चीयमानस्यान्ने पिण्डात्मकत्व प्राक् प्रतिपाद-
नात्, सवत्सर प्रजापतिरिति श्रुते सवत्सर मुख्यान्नेर्द्वार्य-
माणत्वाद्वा अग्नि प्रजापति । अश्वशकटद्वारा धूपन प्रश-
सति--“तद्दे शक्रेवेत्यादिना । ‘शक्ता’—इति पदे “पद्म”-
इत्यादिना † शकनादेश । ‘जग्धम’ भक्षितम् । अदेर्जग्धा-
देश ‡ । ‘यातयाम’ कालान्तरगमनम्, गतसार मित्यर्थ ।
यत एवम्भूतम् अत स्वसम्बन्धिनम् ‘अश्वम्’ अपि न हिनस्ति’
अश्वसम्बन्धित्वेन एतेषा पशूना सम्बन्धाभावादेव हिंसाप्रसङ्ग ।
अतोऽश्वशकैर्धूपन प्रशस्तम् ॥ ८ ॥

अथ प्रथमशक्ता धूपने मन्त्र माह—“वसवस्त्वा धूपयन्तु
गायत्रेणच्छन्दसाङ्गिरस्वदिति § । हे उखे । त्वां ‘वसव’ अष्ट-
सङ्ख्याका ‘धूपयन्तु’ अश्वशकधूपनेन सस्त्रुर्वन्तु । कीदृशा
वसव † गायत्राख्येन छन्दसा सहिता , ‘अङ्गिरस्वत्’ अङ्गिरसो
यथा स्वकीये चयने ‘अधूपयन्’, एव मित्यर्थ ॥ । वसूनां गायत्र-
च्छन्दसश्च सम्बन्धे अष्टसङ्ख्यासादृश्य निमित्तम्, अष्टौ हि वसव,
अष्टाक्षरा च गायत्री ।

एव “रुद्रास्त्वा धूपयन्तु त्रैष्टुभेन”—इत्यादय १ अक्षरसङ्ख्या-

* ते० ख० ५ ३ १२ १५ । † पा० सू० ६ १ ६३ ।

‡ “अदो जग्धिर्वापि किति”—इति पा० सू० २ ४ ३६ ।

§ वा० ख० ११ ६० १ (सप्तमन्वात्मिकैषा कण्ठी) ।

॥ विशेषतस्त्वत् २६८ पृ० द्रष्टव्यम् ।

¶ वा० ख० ११ ६० २ ।

हारेण * व्याख्येयम् । “विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा इति चतुर्थ-
मन्त्रे † विश्वेषा देवाना सर्वदेवात्मकत्वाद् अनुष्टुभश्च सर्वच्छन्दो-
रूपत्वात् परस्परसम्बन्धः । विश्वे च ते नराश्च ‘विश्वेनरा’, तेषा
द्वितकारित्वेन सम्बन्धिनो ‘वैश्वानरा’ । इन्द्रवत्सविष्णूना प्रति-
नियतच्छन्दसम्बन्धाभावात् केवला एवास्माता ‡ । “एताभि-
देवैना नेतद्देवताभिर्धूपयतीति । ‘एतत्’ एतेन, वस्त्रादिमन्त्र-
धूपनेन ‘एताभि’ सप्तदेवताभिः § एव धूपन कारितवान्
भवति ॥ १० ॥

यज्ञमन्त्रदेवताना यत् सप्तसङ्ख्यासाम्यम्, तत् प्रथमसति—
“सप्ताश्वशकानि भवन्तीति । सङ्ख्यागतसप्तत्वेषु त्रित्व प्रथमसति—
“यदु वा अपि बहुकत्व सप्त समेति । ‘उ’ अपि च, यदपि तत्र
यज्ञज्ञत मेक सप्तकम्, मन्त्रगतश्चापरम्, देवतानत चान्यत् ।
एव ‘बहुकत्व’ सप्तसङ्ख्याया माहत्ताया मपि सप्तसङ्ख्यागतिरे-
कात् त्रिभिः सप्तभिः ‘शीर्षण्येव’ उखाख्ये यज्ञशिरस्येव ‘सप्त
प्राणान्’ ‘दधाति’ स्थापयति ॥ ११ ॥ १ [५ ३]

इति त्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशि

माध्यन्दिनयज्ञपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठे काण्डे पञ्चमाध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥

* विशेषतस्तत्र २६६ ए० द्रष्टव्यम् ।

† वा० ख० ११ ६० ४ । ‡ वा० ख० ११ ६० ५, ६, ७ ।

§ वसवः, रुद्रा, आदित्या, वैश्वानरा, इन्द्रः, वरुणः,
विष्णुश्चेति सप्त देवाः वा० ख० ११. ६० कण्ड्या मास्माताः ।

॥ इहेव पूर्वत २६८ ए० द्रुतः २७१ ए० द्रुतः द्रुतम् ।

(अथ चतुर्थ ब्राह्मणम्)

अथैन मखां खनति । एतद्दे देवा अविमयु-
र्यद्दे न इम मिह रुक्षाऽसि नाष्ठा न इन्दुरिति
तस्मा ऽइमा मेवात्मान मकुर्वन् गुत्या ऽआत्मा-
त्मानं गोप्सतीति ॥ १ ॥

त वा ऽअदित्या खनति । इय वा ऽअदि-
तिर्नी वा ऽआत्मात्मानं हिनस्यद्विष्सायै यद्-
न्यया देवतया खनेद्विष्सादैनम् ॥ २ ॥

अदितिष्ठा देवी विश्वदेव्यावती । पृथिव्याः
सधस्ये ऽअङ्गिरस्वत् खनत्ववटेत्यवटो ह्येष देवत्रात्र
सा व्यैणव्यभिरुत्सीदति चतुःसक्तिरेष कुपो भवति
पुतस्रो वै दिशः सर्वाभ्य एवैन मेतद्विष्य
खनत्यथ पचन मवधायाषाठा मवदधाति तूष्णीं
मेव तां हि पृथ्वा करोति* ॥ ३ ॥

अथोखा मवदधाति । देवाना त्वा पुत्रीर्देवी-
विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्ये ऽअङ्गिरस्वदधतूख

* 'करोति'—इति ख, 'करोति'—इति ग, घ ।

ऽइति देवानां हैता मये पत्नीर्देवीर्द्विष्वदेव्या-
वतीः पृथिव्याः सधस्ये ऽङ्गिरस्वदधुस्ताभिरुवैना
मेतद्दधाति ता इ ता ओषधय एवौषधयो वै
देवानां पत्न्य ओषधिभिर्हीदुः सर्वं हित मोष-
धिभिरुवैना मेतद्दधात्यथ द्विष्वज्योतिषो ऽवदधाति
तूष्णीं मेवाय पचन मवधायामीन्दे ॥ ४ ॥

धिषणास्त्वा देवीः । द्विष्वदेव्यावती पृथिव्याः
सधस्ये ऽङ्गिरस्वदभीन्वता मुख ऽइति धिषणा
हैता मये देवीर्द्विष्वदेव्यावती पृथिव्याः सधस्ये-
ऽङ्गिरस्वदभीधिरे ताभिरुवैना मेतद्भीन्दे सा इ
सा व्वागेव व्वाग्वै धिषणा व्वाचा हीदुः सर्वं
मिहु व्वाचैवैना मेतद्भीन्दे ऽयैतानि त्रीणि यजू-
षीक्षमाण एव जपति ॥ ५ ॥

व्वरुत्रीष्टा देवी । द्विष्वदेव्यावती पृथिव्याः
सधस्ये ऽङ्गिरस्वच्छपयन्तूख ऽइति व्वरुत्रीहैता
मये देवीर्द्विष्वदेव्यावती. पृथिव्याः सधस्ये ऽङ्गि-
रस्वच्छपयाञ्चक्रुस्ताभिरुवैना मेतच्छपयति तानि इ
तान्यहोरात्रास्येवाहोरात्राणि वै व्वरुत्रयोऽहोरात्रै-

र्हीदं सर्वं हतमहोराचैरेवैना मेतुष्प्रयति ॥ ६ ॥

ग्नास्त्वा देवी । विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः
सधस्थे ऽअङ्गिरस्वत् पचन्तूख ऽइति ग्ना हैता मये
देवीर्विश्वदेव्यावती पृथिव्या सधस्थे ऽङ्गिरस्वत्
पेचुस्ताभिरैवैना मेतत् पचति तानि ह तानि कृन्दा-
स्येव कृन्दाऽसि वै ग्नाऽकृन्दोभिर्हि स्वर्गं लोक
गच्छन्ति कृन्दोभिरैवैना मेतत् पचति ॥ ७ ॥

जुनयस्त्वाच्छिन्नपत्रा देवीः । विश्वदेव्यावतीः
पृथिव्या सधस्थे ऽअङ्गिरस्वत् पचन्तूख ऽइति जुनयो
हैता मये ऽच्छिन्नपत्रा देवीर्विश्वदेव्यावती पृथिव्याः
सधस्थे ऽअङ्गिरस्वत् पेचुस्ताभिरैवैना मेतत् पचति
तानि ह तानि नक्षत्राण्येव नक्षत्राणि वै जुनयो
ये हि जुना पुण्यकृतः स्वर्गं लोकं यन्ति
तेषां मतानि ज्योतीऽषि नक्षत्रैरेवैना मेतत्
पचति ॥ ८ ॥

स वै खनत्येकेन । अवदधात्येकेनाभीन्वऽए-
केन अप्रयत्येकेन हाभ्या पचति तस्माद् दिः संख-
त्सरस्यान्नं पच्यते तानि षट् सम्पद्यन्ते षडृतवः ।

संव्वत्सरः संव्वत्सरी ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
तावत्तद् भवति * ॥ ९ ॥

अथ मित्रस्य चर्षणीधृत इति । मैत्रेण यजु-
षोपन्याचरति यावत् कियञ्चोपन्याचरति न वै
मित्रः † कश्चन हिनस्ति न मित्र कश्चन हिनस्ति
तथो ह्येष एता न हिनस्ति नो ऽएत मेषा ता
द्विवैवोपवपेद्विवोषपेदृहृष्ट्याग्नेयम् ‡ ॥ १० ॥

तां सावित्रेण यजुषोदपति । सविता वै
प्रसविता सविहृप्रसूत एवैना मेतदुदपति देवस्त्वा
सवितोदपतु सुपाणिः स्वङ्गुरिः सुबाहुकृत शक्तेरिति
सर्व्वं मु ङ्गेतत् सविता § ॥ ११ ॥

अथैना पर्यावर्त्तयति । अव्यथमाना पृथिव्या
माशा दिश आपृषेत्यव्यथमाना त्व पृथिव्या माशा
दिशो रसेनापूरयेत्येतत् ॥ ॥ १२ ॥

* भवति—इति ख ।

† 'मित्र'—इति ग, घ ।

‡ 'ऋयम्'—इति ग, घ ।

§ सविता—इति ग, घ ।

॥ 'तत्'—इति ग, घ ।

अथैना मुद्यच्छति । उत्थाय बृहती भवेत्यु-
त्थाय हीमे लोका बृहन्त उदु तिष्ठ ध्रुवा त्व मि-
त्युदु तिष्ठ स्थिरा त्व प्रतिष्ठितेतत् * ॥ १३ ॥

तां परिगृह्य निदधाति । मित्रैता त ऽउखा
परिददाभ्यभिच्या ऽएषा मा भेदीत्यथ वै व्वायुर्मित्रो
यो ऽयं पवते तस्मा ऽएवैना मेतत् परिददाति
गुप्तै ते हेमे लोका मित्रगुप्तास्तस्मादेषा लोकाना
न किञ्चन मीयते † ॥ १४ ॥

अथैना माच्छृणति । स्थेन्ने न्वेवाथो कर्मणः
प्रकृततायै यद्देवाच्छृणति शिर एतद्यज्ञस्य यदुखा
प्राणः पयः शीर्षंस्तत् प्राणं दधात्यथो योषा
वा ऽउखा योषाया तत् पयो दधाति तस्माद्यो-
षाया पयः ॥ १५ ॥

अजायै पयसाच्छृणति । प्रजापतेर्व्वे शोका-
दजा समभवन् प्रजापतिरग्निर्ना वा ऽआत्मा-
त्मान् हि नस्यद्द्विःसायै यद्देवाजाया ऽअजा ह

* 'तत्'—इति ग, घ ।

† 'मीयते'—इति क, ख ।

सुर्वा षोषधीरत्ति सुर्वासा मेवैना मेतदोषधीनात्
रुसेनाच्छृणत्ति ॥ १६ ॥

व्वमवस्त्वाच्छृन्दन्तु । गायत्रेण छन्दसाङ्गिर-
खद्रुद्रास्त्वाच्छृन्दन्तु चैष्टुभेन छन्दसाङ्गिरखदादि-
त्यास्त्वाच्छृन्दन्तु जागतेन छन्दसाङ्गिरखद्विष्वे त्वा
देवा व्वैश्वानरा आच्छृन्दन्त्वानुष्टुभेन छन्दसाङ्गि-
रखद्वित्तेताभिरेवैना मेतद्देवताभिराच्छृणत्ति स वै
याभिरेव देवताभि करोति ताभिर्धूपयति ताभि-
राच्छृणत्ति यो व्वाव कर्म करोति स एव तद्योपचार
व्वेद तच्छाद्याभिरेव देवताभि करोति ताभिर्धू-
पयति ताभिराच्छृणत्ति ॥ १७ ॥ २ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीय ब्राह्मणम् [५ ४] ॥

अथावटे खनन विधत्ते— “अथैन मस्या खनतीति * ।
‘एनम्’ अवटम् ‘अस्या’ पृथिव्याम् उखास्यापनार्थं खनेत् ।
अवटखनन पुराह्वत्तान्ताभिधानमुखेन प्रशसति— “एतद्दे देवा
अविभयुरिति । ‘एतत्’ एतेन वक्ष्यमाणेन खलु ‘देवा’ भीता
आसन्, ‘न’ अस्माक सम्बन्धिनम् ‘इमम्’ उखेष्टकारूप
पदार्थं ‘नाङ्गा’ नाशकारीणि रक्षासि ‘न हन्तु’ हनन न

कुर्युरिति । यदेतदस्ति , 'एतत्' एतेन पूर्वत्रान्वय । 'तस्मै'
अवयवभूताय उखादिपदार्थाय 'इमा' पृथिवीम् 'एव' 'आत्मानम्'
अवयविनम् 'अकुर्वन्' । एव कुवता मभिप्राय माह— "आत्मान
मोप्सतीति । यथात्मभूत मङ्ग स्वय रक्षति , तथा रक्षिष्यतीति
तेषा माशय ॥ १ ॥

खनन मन्व्य मन्त्र विधत्ते— "त वा अदित्या खनतीति ।
'अदित्या' अदितिदेवतात्मनेन मन्त्रेणेत्यर्थ । अन्यव्यतिरेकाभ्या
मदिति खनने प्रशस्तेति दर्शयति— "इय वा अदितिरित्यादिना ।
येयम् 'अदिति' देवता , सा 'इय वे' पृथिवी खलु । आदत्ते
सर्वं मित्यदितिरिति व्युत्पत्ते । स्पष्ट मन्वत् । यथा पादतल-
लग्नकण्ठकाद्युद्गरणादिषु स्वय चेत् न हिनस्ति , अन्यथेत्
हिस्यात् , एव मिति भाव ॥ २ ॥

मन्त्र दर्शयति— "अदितिष्ठा देवोति * । अय मर्थ —
हे अवट । 'त्वा' त्वाम् 'अदिति' अदीना 'देवी' खनतु ।
कीदृशी ? 'विश्वदेव्यावती' विश्वेषा देवाना हित कर्म विश्व-
देव्यम् , तदस्यास्तीति † विश्वदेव्यावती । "मन्त्रे सोमाखेन्द्रिय-
विश्वदेव्यस्य मती"—इति दीघ ‡ । किं तत् ? 'अङ्गिरस्वत्'
अङ्गिरसो यथा तथा । कुत्र ? 'पृथिव्या' 'सधस्ये' सहस्राने
उपरीत्यर्थ । 'इति'-शब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थ इति ॥

"अवटो हैष देवत्वेति । 'एष अवट' 'देवता' देवम् अग्नि
प्रति साधु , इष्टकीर्णारक्षकत्वात् । अवटखननसाधनम् , उखार्थ-

* वा० स० ११ ६१ १ ।

† पा० सू० ५ २ ६४ ।

‡ पा० छ० ६ ३ १३१ ।

मृत्खननार्थं प्रागाहता वैणश्वम्भिरवेत्याह— “अत्र सा वैणश्व-
म्भिरस्मीदतीति । ‘अत्र’ अवटखनने वैव पूर्व सुक्ता ‘वैणवी’
वेषुविकारभूता ‘अम्भिर’, ‘सा’ ‘उत्सीदति’ विनश्यति, कृत-
प्रयोजना भवतीत्यर्थं । अवटस्य प्रकारविशेष माह— “चतु-
स्त्रक्तिरेष कूपो भवतीति । “चतस्रो वै दिश”-इत्यर्थव्याद-
श्यष्ट । “अभ्रागा श्वभ्र चतुरश्र खनत्यदितिष्टेति”-इति
कात्यायन * ॥

अथ यदुक्त सूत्रकृता— “अपण मास्तीर्यं यथाकृत मव-
दधाति, देवानामन्वेत्युखा न्युञ्जाम्”-इति †, तदिदं विधत्ते—
“अथ पचन मिति । पचतेऽनेनेति पचन लणादिकम्, तत्
‘अवधाय’ अवटे आस्तीर्यं, आदौ निष्पादितत्वात् प्रथमम्
‘अपाठान् एव’ तूर्णानि स्थापयेत् ॥ ३ ॥

“अथोखा मवदधातीति । पञ्चादुखा “देवानां त्वा पत्नी”-
इति ‡ मन्त्रेण अवाप्तुखा मवदध्यात् । ‘देवी’-‘विश्वदेव्यावती’-
इत्युभयत्र § “सुपा सुलुक्”-इति ॥ पूर्वसवर्णदीर्घं ॥

मन्त्र व्याचष्टे— “देवानां हैता मथ इति । या देवपत्न्यः—
इन्द्राणी, अग्नायी, अश्विनी, राट् इत्याद्या ष पुरा उखा
मवटे स्थापितवत्य । अत अनेन मन्त्रेण ताभिरवस्थापित-

* का० श्रौ० सू० १६ ४ ६ ।

† का० श्रौ० सू० १६ ४ १०, ११ ।

‡, § “देवानां त्वा पत्नीर्देवीर्विश्वदेव्यावती पथिया सधस्वी अश्वि-
रखट् दधतु”-इति वा० सू० ११ ६१ २ ।

॥ पा० सू० ७ १ ३६ ।

१ अ० सू० ४ २ ३८ १ । व्याख्याताश्चिमा निरुक्ते १३ ७ १२ ।

वान् भवतीत्यर्थे । 'देवपत्नी' शब्दस्य ओषधयोऽर्थं इति सोपपत्तिक वदन् तेन मन्त्रेषोपधानं प्रशंसति— “ता ह ता ओषधय एवेति । 'ता ह' ता खलु देवपत्न्यः, 'ता' 'ओषधय एव', न त्वन्या इति मन्त्रस्य मित्योषध्यात्मना देवपत्नीस्तुति । तन्मोषधीनां निधानशक्तिं कुत इत्यत आह— “ओषधीभिर्हीदुः सर्वं हितमिति । त्रीह्रियवादिरूपाणां मोषधीनाम् अस्य ऋत्स्नस्य जगतो धारकत्वं प्रसिद्धम् ।

निर्माणक्रमप्राप्तानां विश्वज्योतिषा मवधानं विधत्ते—“अथ पचनं मित्यादिना । दीपनं दक्षिणाग्निनैव । “दक्षिणाग्न्यग्निना दीपयति धिषणास्वेति”—इति * सूत्रम् ॥ ४ ॥

“धिषणास्वेति † । मन्त्रस्तु पूर्ववद् व्याख्येयः । “धिषणा हैता मित्यादि ब्राह्मणं मपि पूर्ववत् । 'अभीन्विरे' अभितो दीपयन्तः ।

धिषणाशब्दस्य विवक्षितं मथं भुवन् तस्यां प्रकृतकर्मयोग्यता-समर्थनाय समिधनप्रसिद्धिं आह— “सा ह सा वागेवेति । या सा खलु धिषणा, 'सा' प्रसिद्धा 'वागेव' नान्या, वाचा व्यवहाराभावे कथ्यापि वस्तुनोऽभिव्यक्तेरभावात् । “वाचा होद् सर्वं मिह मित्युक्तम् ‡ 'इहम्' दीपितं प्रकाशितं मित्यर्थं ॥

यदुक्तं सूत्रकृता— “वरुत्री द्वेतीक्षमाणो जपतीति §, तदिदं विधत्ते— “अथैतानि त्रीणि यजूषीक्षमाण एव जपतीति । “वरुत्रीक्षा”, “ग्ना स्वा”, “जनयस्वा”—इति त्रीणि

* का० श्रौ० सू० १६ ४ १२ ।

† वा० सू० ११ ६१ ३ ।

‡ १६० ए० ११ प० ।

§ का० श्रौ० सू० १६ ४ १४ ।

‘वरुत्री’ वरुत्रिभय * । अर्थवादे बहुवचनात्स्त्वेन निहेगात् एकेन अणम् हाभ्या पचनम् यद्यपि वर्णते , तथापि पाकअणयोरभिकर्त्तव्यत्वेन स्वस्थानुकूलप्रयत्न मन्तरेण स्वकर्त्तव्याभावात् ईक्षणपूर्वको जप एव कर्त्तव्य इत्येवाभिप्राय ॥ ५ ॥

प्रथम यजुरवधाय व्याचष्टे— “वरुत्रीष्टा देवीरिति † । वरुत्रिशब्दस्याभिप्रेत मर्थं माह— “तानि हेति । ‘तानि’ एतानि ‘अहोरात्राणि’ । प्रतिनिद्देश्यमानाहोरात्रापेक्षया तानीति । वरुषीणा महोरात्रनिहेगात् नपुसकता, अथवा सामान्यविवक्षया नपुसकत्वं द्रष्टव्यम् , तानि वरुत्रास्थानि कृत्स्न जगत् अपयन्त्विति । वरुत्रय इति योऽय वरुत्रिशब्दस्यावयवार्थं , तस्येतरस्याहोरात्रेषु सङ्गाव दर्शयत्युक्तार्थसमर्थनाय— “अहोरात्रैर्हीट सव हत मिति । ‘अहोरात्रैरेव’ ‘एनाम्’ उक्त्वा अपयति , य ‘एतत्’ एतेन अहोरात्रवाचकवरुत्रिशब्दयुक्तेन यजुषा अपयति ॥ ६ ॥

अथ द्वितीय यजुरनूथ व्याचष्टे— “ग्नास्त्वा देवीरित्वादिना ‡ । यदुक्त “छन्दामि वै ग्ना इति § , तदुपपादयति— “छन्दोभिर्हि स्वर्ग लोक गच्छन्तीति । गच्छन्त्याभियजमाना स्वर्ग मिति व्युत्पत्ते छन्द स्वपि सम्भवादित्यर्थं । “ग्ना गच्छन्त्येना”—इति ॥ निरुक्तम् ॥ ७ ॥

* पा० सू० ७ २ ३४ । वरुत्रिशब्दो ब्रह्मिकारान्तो दीधिकारान्तश्च । वा० स० ११ ६१ १३ ४४ , शत० ब्रा इहेवोभयविघ श्रुतः , ते० स० तथैव ४ १ ६ १ , ५ १ ७ ३ द्रष्टव्यम् ।

† वा० स० ११ ६१ ४ ।

‡ वा० स० ११ ६१ ५ ।

§ पुरस्तात् (५ अ० ४ ब्रा० ७ क०) द्रष्टव्यम् ।

॥ निरु० ३ ४ ४ । पुनस्तत्रान्ध्र “ग्ना गमनात्”—इति (१० ४ १०) ।

तृतीय यजुरनूद्य व्याचष्टे— “जनयस्वाच्छिन्नपत्रा इति * । जायन्ते जनय , पुष्यकृतो नक्षत्ररूपेति ‘जनय’ नक्षत्राणि, तानि च ‘अच्छिन्नपत्रा’ अच्छिन्नपतनसाधनपक्षयुक्तानीत्यर्थ , न हि तानि सुकृतिक्षयादर्वाक् पतन्ति । जनिशब्दार्थं माह— “तानि ह तानि नक्षत्राण्येवेति । नक्ष्यन्ते प्राप्यन्ते सुकृतिभिरिति नक्षत्राणि । उक्त निद्देशिना नपुंसकत्वम् † । “नक्षत्राणि नक्षत्रेर्गतिकर्मण”-इति ‡ नैरुक्तम् । नक्षत्राणा जनित्वप्रसिद्धिं दर्शयति— “ये हि जना पुष्यकृत इति । ‘तेषा’ स्वर्गयता यानि ‘एतानि ज्योतीषि’, तानि नक्षत्राणि । ‘अपयन्तूखे’, ‘पचन्तूखे’, इत्यनयो § अपथ पाकक्रियासामान्यम् , पचनं पाकनिर्वृत्तिरिति विवेक ॥ ८ ॥

खननादिमन्त्रगता सञ्ज्ञा मनूद्य प्रथसति— “स वै खनत्येकेनेत्यादिना ॥ । खननादिक्रिया त्वेकैकेनैव मन्त्रेण, पाकस्य तु मन्त्रद्वयसाध्यत्व ¶ विहितम् , तस्यार्थवाद — “तस्माद् हि सवत्सरोऽस्य मिति । शाल्यादिपरिपाक सवत्सरोऽस्य द्विर्भवतीति प्रसिद्धम् । षडृतवो मिलित्वा सवत्सरो भवति , स सवत्सरोऽग्नि । प्रजापतिना सवत्सरो भ्रियमाणो भवति । अस्तु सवत्सरोऽग्नि प्रजा-

* वा० स० ११ ६१ ६ ।

† २६८ पृ० ८ प० द्रष्टव्यम् ।

‡ निरु० ३ ४ ३ ।

§ २६ पृ० १५ प० २६१ पृ० ६ प० ।

॥ अदितिद्वैतिमन्त्रेण । पुरस्तात् २८६ पृ ६ प० (का० औ० सू०

१६ ४ ६) द्रष्टव्यम् ।

¶ वा० स० ११ ६१ ४, ६२ १ । का० औ० सू० १६ ४. १४, १५ ।

पतिना धृत , तथाच किं मायात मित्यत आह— “यावामग्नि-
र्यावत्यस्य मात्रेति । यावानिति स्वरूपस्येयत्ता , यावतीत्यवयवस्य ।
“तावद् तत् भवतीति । नैमित्तिकचित्या सह चितीना मध्यवय-
वानां षट्त्वात् सा मन्त्रगता सङ्ख्या चितिद्वारेणान्मेर्मात्रया समा
भवति । चित्वात्मकस्याग्ने स्वरूपस्यैकत्वात् । ऋतुषट्सङ्ख्यावतोऽवय-
विन सवत्सरस्याप्येकत्वाच्च सा मन्त्रगता सङ्ख्या सवत्सरद्वारेण अग्नि
र्यावान् तावती भवतीत्यर्थ ॥ ८ ॥

उखाया समन्त्रकमुपावहरणविधाय प्रथमसति— “अथ
मित्तस्य चर्षणीधृत इति * । “मैत्रेण यजुषोपन्याचरतीति । लोके
‘मित्त’ मित्तभूत पुमान् ‘न’ ‘कञ्चन’ ‘हिनस्ति’ मित्तत्वादेव ,
‘मित्तम्’ अपि ‘न’ ‘कञ्चन’ मित्तत्वादेव । ‘तथो’ तथा च सति
मैत्रेण मन्त्रेण नितरा मुपचरणीयस्य पुनस्तृणप्रक्षेपाद्युपचारस्यो-
पचारे सति ‘एष’ यजमान ‘एताम्’ उखा मित्तत्वादेव
‘न हिनस्ति’ । ‘नो’ नैव ‘एतम्’ उपचरन्त यजमानम् ‘एषा’
उखा, मा मयं दहतीति क्रुद्धा सती न हिनस्ति ।

तस्या प्रक्षेपोत्क्षेपणयो कालनियममाह— “ता दिवै-
वोपवपेद् , दिवोहपेदिति । उपवापोऽवष्टे प्रक्षेप , उद्वापस्तत
जर्षं नयनम् । “अहङ्घ्वाग्नेयमिति ॥ १० ॥

अग्ने सूर्यस्य तेजस एकत्वाभिभावकत्वाभिप्रायेण उद्वापे मन्त्र
विधास्यन् सावित्रमाह— “ता सावित्रेण यजुषोहपतीति † ।

यजुषोऽयमर्थः ‡— हे उखे । त्वा ‘सविता’ सर्वस्य प्रेरको

* वा० म० ११ ६२ ।

† का० श्रौ० सू० १६ ४ १६ ।

‡ वा० स० ११ ६३ १ ।

देव उद्वपतु । कौटुम्भ ? 'सुपाणि' 'पाणि' पानादिसाधन-
प्रदेश , शोभनेन तेन युक्त । 'स्वङ्गुरि' शोभनाङ्गुलिक ।
“वालमूलनघ्नल मङ्गुलीना वा लो रत्व मापद्यत इति वक्तव्यम्”
—इति * विकल्पेन रत्वम् । बाहुर्भुजदण्ड । 'उत' अपि च
शक्त्या महत्या युक्त इति शेष । “सर्वं मृ ह्येतत् सवितेति ।
एतत् 'सर्व' सुपाण्यादिक 'सविता' एव , न देवतान्तर मित्यथ ।
उक्त उद्वपनार्थ † ॥ ११ ॥

यदुक्त सूत्रकृता “उखा मुत्ताना करोति अव्यथमानेति”—
इति ‡ , तदिदं समन्त्रक पर्यावर्त्तन विधत्ते— “अथैना पर्या-
वर्त्तयत्यव्यथमानेति § । पर्यावर्त्तन मूर्द्धाभिमुखीकरणम् । हे
उखे । ‘अव्यथमाना’ व्यथा मप्राप्नुवन्ती, ‘पृथिव्याम्’ अवस्थिता
त्वम् , इमा परिव्याप्ता ‘आशा’ प्राच्यादय , ‘दिश’ आग्नेयादि-
विदिशश्च ‘आ’ सर्वत ‘पृण’ पूरय । आपृणेत्यस्यार्थं माह—
“आपूरयेति । ‘एतत्’ एव आपृण , यद् वायव्य मस्ति , तदेतदेव
न त्वधिक मित्यर्थं ॥ १२ ॥

तस्या गर्त्तादुद्धरण विधत्ते— “अथैना मुद्यच्छतीत्युत्थाय
हृहती भवेतीति ॥ । उद्यमन मूर्द्धधारणम् । हे उखे । पृथि-
वीत्त उत्थिता भव , न ह्यनुत्थिताया प्रथन मुपपद्यते । एत-

* पा० ८ २ १८ सू० २वा० ।

† ३०० पृ० १७ प० उद्धं नयन मिति । उद्वपति भस्मीभूत
पराकरोति”—इति चात्र भङ्गीधर ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ४ २० ।

§ वा० ख ११ ६३ २ ।

॥ का० श्रौ० सू० १६ ४ २१ ।

अन्तभाग * व्याचष्टे— “उत्थाय हेमे लोका बृहन्त इति । उखाया लोकत्रयात्मकत्वेन प्रागुक्तत्वात् ‘उत्थाय’ ऊर्ध्वं भवस्थित्य, बहिरिमे द्वयो लोका ‘बृहन्त’ अधिकपरिमाणा दृश्यन्त इत्यभि प्राय । “उदु तिष्ठेति द्वितीयभागे भ्रुवशब्दस्य स्थैर्यम् अर्थ इति व्याचष्टे— “उदु तिष्ठ स्थिरा त्व प्रतिष्ठितेतीति । ‘एतत्’ उपरिस्थापिताया ॥ १३ ॥

क्षीरसेचनार्थं पात्रे स्थापन विधत्ते— “ता परिगृह्णेति । ‘निदधाति’ स्थापयति, ‘पात्रे’-इति शेष । तथाच कात्यायन — “परिगृह्य पात्रे करोति मित्रेता त इति”—इति † । हे ‘मित्र ।’ देव । वायो । ‘एताम्’ उखा ‘ते’ तुभ्यम् ‘परिददामि’ । परिदान रक्षणार्थं दानम् । ‘अभिच्छै’ अभेदनाय ‘एषा’ उखा ‘मा भेत्’ भिन्ना मा भूत् इति ‡ । मित्रशब्दस्यात्र समीहित मर्थं माह— “अथ वै वायुर्मित्र इति । ‘योऽथ पवते’ सतत वाति । पवतिर्गतिकर्मा § । “ते हेमे लोका मित्रगुप्ता इति । लोकत्रयात्मकोखापरिदानेनेदानी मपि त्रयो लोका वायुना गुप्ता धृता अविचलिता वर्त्तन्ते । ‘तस्मात्’ ‘एषा लोकाना’ मध्ये ‘न किञ्चन’ ‘मीयते’ हिंस्यते ॥ १४ ॥

अथ तस्या मुख्याया पय आसेचन विधाय स्तीति— ‘अथैना माच्छृण्वतीति ॥ । “खेन्ने त्वा”—इत्यादिना । ‘एनाम्’ उखाम्

* वा० स० ११ ६४ १ ।

† का० औ० सू १६ ४ २२ ।

‡ वा० स० ११ ६४ २ ।

§ निघ० २ १४ १०८ दृष्टव्यम् ।

॥ का० औ० सू० १६ ४ २३ ।

‘आच्छृणोति’ आसिञ्चति । गत मन्यत् । प्रकारान्तरेण प्रश-
सति— “यद्देवाच्छृणोति, शिर एतद् यज्ञस्य यदुखेति । प्राधा-
न्याद् उखाया शिरोस्त्वव्यवहार । पयसो बलकरत्वात् प्राणत्व
व्यपदेश । पयोयोग्यत्व मिदानीन्तनप्रसिद्ध्या समर्थयते— “अथो
योषा वा उखेति । स्त्रीनिङ्गत्वादुखाया योषात्वम् पयस
रेतोवर्द्धकत्वात् रेतस्त्व प्रसिद्धम् ॥ १५ ॥

विधाय स्तीति— “अजायै पयसाच्छृणोतीति * । प्रजापते
शोकादजासम्भूतिराख्यानान्तराच्च द्रष्टव्या, चीयमानस्याग्ने प्रजा-
पत्यात्मकत्व प्रागुक्तम् । प्रजापतिरग्नि, प्रकारान्तरेण स्तीति—
“यद्देवाजाया इति । ‘यत् ‘उ’ अपि च ‘अजाया’ पयो भवतीति
शेष । स्पष्ट मन्यत् ॥ १६ ॥

तत्र मन्वानाह— “वसवस्त्वाच्छृन्दन्तु गायत्रेणच्छन्दसाङ्गिर-
स्वदित्यादिना † । हे उखे । त्वा ‘वसव’ देवा अष्टसङ्ख्याका,
‘अङ्गिरस्वद्’ अङ्गिरस इव ‘आच्छृन्दन्तु’ आसिञ्चन्तु । कीदृशा ?
‘गायत्रेण छन्दसा’ सहिता, अष्टसङ्ख्या वसूना गायत्रच्छन्द-
सम्बन्धे द्वार ।

एव मुत्तरत्र मन्वा अपि व्याख्येया ।

विश्लेषा नराणा हिता ‘वैश्वानरा’ ते, सर्वे देवा । “अजा-
पयसावसिञ्चति वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रम्”—इति हि सूत्रम् ‡ ॥

अजासेचनमन्त्रेषु वस्त्रादय प्रतिपाद्या, निर्माणमन्त्रेषु,
धूपनमन्त्रेषु च । अतो यद् देवतीक्य तत् प्रशसति— “स वै
याभिरेवदेवताभि करोति, ताभिर्धूपयति, ताभिराच्छृण-

† वा० ख० ११ ६५ १—४ ।

*, ‡ का० श्रौ० ख० १६ ४ २३ ।

प्तीति * । “यो वाव कर्म करोति , स एव तस्योपचार वेदेति ।
यथा लोके तच्चादि प्रासादनिर्माणादि ‘कर्म करोति’, ‘स एव’
तद्दार्ढ्यार्थम् ‘उपचार’ शब्दु प्रति दार्वादिस्थापनलक्षण सुपचार-
जात ‘जानाति’, अतो युक्तम् , यैरेव कृतम् , तैरेव धूपना-
सेवनोपचारण मित्यर्थ ॥ १७ ॥ २ [५ ४] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे पञ्चमाध्याये चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाह निवारयन् ।
पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वर ॥ ५ ॥

ब्रह्माण्ड गोसहस्र कनकहयतुलापूरुषी स्वर्णगर्भम् ,
सप्तमब्धीन् पञ्चसीरीस्त्रिदशतरुलताधेनुसीवर्णभूमौ ।
रत्नोस्त्रा रुक्मवाजिहिपसहितरथी सायणि सिङ्गणार्थं ,
व्यश्राणीद्विश्चक्र प्रथितविधिमहाभूतयुक्त घटञ्च ॥
धान्याद्रि धन्यजन्मा तिलभव मतुल स्वर्णज वर्णमुख्य ,
कार्पासीय कृपावान् गुडकृत मजडो राजत राजपूज्य ।

* “यावद्वाचरेन”—इति का० श्रौ० सू० १६ ४ १६ । यावद्भि
प्रकारे अपण्य प्रक्षिपेत तावद्वानेनेव मन्त्रेणाचरेत् । आचरण च
अपण्यप्रक्षेप । “द्विवेव प्रदहनोद्धरणे (१६ ४ १७) कर्त्तव्ये । प्रद-
हनं पचनम् , उद्धरणं वह्निर्निष्काशनम् ॥

आज्योर्त्यं प्राज्यजन्मा लवणज ममृण शार्करं चार्कतेजा ,
रत्नाक्षी रत्नरूप गिरि मङ्गत मुदा पात्रसाक्षिङ्गणार्थं * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे पञ्चमोऽध्याय समाप्त ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्)

भूयाऽसि हवीऽषि भवन्ति । अग्निचित्याया
यदु चानग्निचित्याया मतीनि ह कर्माणि सन्ति
यान्यन्यत् कर्माति तान्यतीनि तेषा मग्निचित्या
राजसूयो व्वाजपेयो ऽश्वमेधस्तद्यत्तान्यन्यानि कर्मा-
ण्यति तस्मात्तान्यतीनि ॥ १ ॥

आग्नावैष्णव एकादशकपाल । तदध्वरस्य
दीक्षणीयं वैश्वानरो द्वादशकपाल आदित्यस्य
चरुस्ते ऽश्वने ॥ २ ॥

स यदाग्नावैष्णव मेव निर्व्वपेत् । नेतरे
हविषी ऽध्वरस्यैव दीक्षणीयं कृतं स्यान्नाग्ने-
रथ यदितरे ऽएव हविषी निर्व्वपेन्नाग्नावैष्णव मग्ने-
रेव दीक्षणीयं कृतं स्यान्नाध्वरस्य ॥ ३ ॥

उभयानि निर्व्वपति । अध्वरस्य चाग्नेस्त्रीभु-
यऽस्यैतत् कर्माध्वरकर्म चाग्निकर्म चाध्वरस्य
पूर्व्वं मथारनेरुपायि स्यैतत् कर्म यदग्निकर्म † ॥ ४ ॥

* 'अग्ने'—इति ग, घ ।

† 'कर्म'—इति ग, घ ।

स य एष आग्नावैष्णव * । तस्य तदेव ब्राह्मण
 यत् पुरश्चरणे वैश्वानरो द्वादशकपालो वैश्वान-
 नरो वै सर्व्वेऽग्नय सर्व्वेषा मग्नीना मुपात्स्यै
 द्वादशकपालो द्वादश मासाः सव्वत्सरः सव्वत्सरो
 वैश्वानर † ॥ ५ ॥

यदेवैत वैश्वानर निर्व्वपति । वैश्वानरं वा
 ऽएत मग्नि जनयिष्यन् भवति त मेतत् पुरस्ता
 हीक्षणीयायाऽ रेतो भूतऽ सिञ्चति यादृग्वै योनौ
 रेत सिञ्चते तादृग् जायते तद्यदेत मत्र वैश्वान-
 नरऽ रेतो भूतऽ सिञ्चति तच्चादेशो ऽमुत्र वैश्वान-
 नरो जायते ॥ ६ ॥

यदेवैते हविषी निर्व्वपति । क्षत्र वै वैश्वान-
 नरो व्विडेष आदित्यश्चक्षु क्षत्र च तद्विश च
 करोति वैश्वानर पूर्वं निर्व्वपति क्षत्र तत् कृत्वा
 व्विश करोति ॥ ७ ॥

एक एष भवति । एकदेवत्य एकस्य तत् क्षत्र

* आग्नावैष्णव'—इति ग, घ ।

† वैश्वानर'—इति ग, घ ।

मेकस्याऽऽश्रियं करोति चरुःरितरो बहुदेवत्यो
भूमा वा ऽएष तण्डुलाना यच्चरुर्भूमो ऽएष देवा-
नां यदादित्या व्विशि तङ्गमानं तधातीत्यधि-
देवतम् * ॥ ८ ॥

अथाध्यात्मः † । शिर एव व्वैश्वानर आत्मैष
आदित्यश्चक्रः शिरश्च तदात्मान च करोति व्वैश्वान-
नरं पुर्व्वं निर्व्वपति शिरस्तत् कृत्वात्मान
करोति ‡ ॥ ९ ॥

एक एष भवति । एक मिव हि शिरश्चरु-
रितरो बहुदेवत्यो भूमा वा ऽएष तण्डुलाना
यच्चरुर्भूमो ऽएषोऽज्ञाना यदात्मात्मस्तदज्ञाना भूमान
दधाति ॥ १० ॥

घृत एष भवति । घृतभाजना द्यादित्या-
स्वेनैवैनानेतङ्गागेन स्वेन रसेन प्रीणास्युपाऽ-
श्वेतानि हवीषुषि भवन्ति रेतो वा ऽअत्र यच्च
उपाऽशु वै रेत सिच्यते § ॥ ११ ॥

§ '०देवतम्'—इति ग, घ ।

† 'अथाध्यात्मः'—इति ग घ । 'अथाध्यात्मः'—इति ङ ।

‡ 'करोति'—इति ग, घ । § 'सिच्यते'—इति ख ।

अथोद्ग्रभणानि जुहोति । औद्ग्रभणैर्वै देवा
आत्मान मस्माल्लोकात् स्वर्गं लोकं मभ्युद्ग्रह्णत
यदुद्ग्रह्णत तस्मादौद्ग्रभणानि तथैवैतद्यजमान
औद्ग्रभणैरेवात्मान मस्माल्लोकात् स्वर्गं लोकं मभ्युद्-
ग्रह्णीते ॥ १२ ॥

तानि वै भूयांसि भवन्ति । अग्निचित्याया
यदु चानग्निचित्याया तद्योक्तो बभ्रुरुभयानि
भवन्ति तद्योक्तोऽध्वरस्य पूर्व्याण्यथान्नेस्तद्यो ऽए-
वोक्त' * ॥ १३ ॥

पञ्चाध्वरस्य जुहोति । पाङ्को यज्ञो यावान्यज्ञो
यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतद्रेतो भूतुं सिञ्चति
सप्ताग्ने सप्तचितिकोऽग्नि सप्तर्त्तव सव्वत्सर-
सव्वत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतै-
वैन मेतद्रेतो भूतुं सिञ्चति तान्युभयानि द्वादश
मस्यद्यन्ते द्वादश मासाः सव्वत्सर सव्वत्सरो ऽग्नि-
र्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति ॥ १४ ॥

स जुहोति । आकूति मग्नि प्रयुजुस्व स्वा-

हेत्याकूताद्वा ऽएतद्ग्रे कर्म समभवत्तदेवैतदेतस्मै
कर्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ १५ ॥

मनो मेधा मग्नि प्रयुज्ण स्वाहेति । मनसो
वा ऽएतद्ग्रे कर्म समभवत्तदेवैतदेतस्मै कर्मणे
प्रयुङ्क्ते ॥ १६ ॥

चित्तं चिन्नात मग्नि प्रयुज्ण स्वाहेति ।
चित्ताद्वा ऽएतद्ग्रे कर्म समभवत्तदेवैतदेतस्मै कर्मणे
प्रयुङ्क्ते ॥ १७ ॥

व्वाचो व्विधृति मग्नि प्रयुज्ण स्वाहेति ।
व्वाचो वा ऽएतद्ग्रे कर्म समभवत्ता मेवैतदेतस्मै
कर्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ १८ ॥

प्रजापतये मनुवे स्वाहेति । प्रजापतिर्व्वै मनु-
सु हीदण् सर्व्वं ममनुत प्रजापतिर्व्वर्वा ऽएतद्ग्रे कर्मा-
करोत्त मेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ १९ ॥

अग्नये व्वैश्वानराय स्वाहेति । संव्वत्सरो वा
ऽअग्निर्वैश्वानरु सव्वत्सरो वा ऽएतद्ग्रे कर्माकरोत्त
मेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ २० ॥

अथ सावित्रीं जुहोति । सविता वा ऽएतद्ग्रे

कर्माकरोत्त मेवैतदेतच्छौ कर्मणे प्रयुङ्क्ते विश्वो
 देवस्य नेतुर्मर्तो वरीत सख्यम् * विश्वो राय इषु-
 ध्यति द्युम्नं व्वृणीत पुष्यसे स्वाहेति यो देवस्य
 सवितु सख्य व्वृणीते स द्युम्न च पुष्टि च
 व्वृणीत ऽएष वा ऽअस्य सख्य व्वृणीते य एतत्
 कर्म करोति ॥ २१ ॥

तान्यु हैके उखाया मेवैतान्यौदयभणानि
 जुह्वति कामेभ्यो वा ऽएतानि ह्ययन्त ऽआत्मो
 ऽएष यजमानस्य यदुखात्मन्यजमानस्य सर्वान्
 कामान् प्रतिष्ठापयाम इति न तथा कुर्यादेतस्य
 वै यज्ञस्य स०स्थितस्यैतासा माहुतीना यो रस-
 स्तदेतुर्दार्चिर्यहोष्यते तद्यत्स०स्थिते यज्ञे हुतेष्वौद्-
 यभणेषूखा प्रवृणक्ति तदेना मेष यज्ञ आरोहति
 त यज्ञ विभर्त्ति तस्मात्स०स्थित ऽएव यज्ञे हुते-
 ष्वौद्दयभणेषूखा प्रवृज्यात् ॥ २२ ॥

मुञ्जकुलायेनावस्तीर्णा भवति । आदीप्यादिति
 न्वेव यद्देव ; मुञ्जकुलायेन योनिरेषाग्नेर्यन्मुञ्जो

न वै योनिर्गुर्भुः हिनस्युहिःसायै योनेर्वै जायमानो
जायते योनेर्जायमानो जायाता ऽइति ॥ २३ ॥

शणकुलाय मुन्तर भवति । आदीप्यादिति न्वेव
यद्देव शणकुलाय प्रजापतिर्यस्यै योनेरसृज्यत
तस्या ऽउमा उल्ब मासच्छणा जरायु तस्मात्ते पूत-
यो जरायु हि ते न वै जरायु गुर्भुः हिनस्युहिः-
सायै जरायुणो वै जायमानो जायते जरायुणो
जायमानो जायाता ऽइति ॥ २४ ॥ ३ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके तृतीय ब्राह्मणम् [६. १] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य नि श्वसित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।

निर्भामे , त मह वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन्नध्याये उखासम्भरण मषाठाविश्वज्योतिषानाश्चेष्ट-
काना तिर्यङ्मानु सुक्तम् , अथ षष्ठे दीक्षणीयाद्युखाभिदनप्राय-
श्चित्तान्त' प्रयोग उच्यते । तत्र प्राक्तनीं मात्रां वैष्णवीष्टि ,
वैक्तनीं वैश्वानरद्वादशकपालेष्टि मादितो विधातु सुपोद्वात-
यति — “भूयांसि इवींषि भवन्त्यग्निचित्याया मित्यादिना ।
भूयासां इविषा सन्नावयोग्यत्वाभिधानाया अस्यातिकर्मत्वं प्रवक्तु
प्रतिजानीते — “अतीनि इ कर्माणि सन्तीति । तेषां स्वरूप-

दर्शनविलम्ब मसहमानोऽतिकर्मशब्द तावन्निर्वक्ति— “यान्यन्यत् कर्माति तान्यनीनीति ॥ १ ॥

इदानी माग्नावैष्णवादिहवीषि विधत्ते— “आग्नावैष्णव एकादशकपाल इत्यादिना । ‘तत्’ ‘अध्वरस्य’ सोमयागस्य ‘दीक्षणीय’ दीक्षासंस्कारक हवि । ‘वैश्वानरो द्वादशकपाल’, ‘आदित्यश्चतु’ च ‘त’ एते हविषी ‘अग्ने’ एव प्राति-
खिके * ॥ २ ॥

इत्य अध्वरचित्याग्न्योहविव्यवस्था मुक्त्वा उभयविधान्यपि हवीषि कर्तव्यानीत्याह— “स यदाग्नावैष्णव मेव निवपेदित्या-
दिना । अध्वरस्य चितेश्चेत्युभयोर्दीक्षणीयत्वसिद्धये उभयानि हवीषि अनुष्ठेयानि, अन्यतरहविषोऽकरणे तत्र स्यादित्यर्थ ॥ ३ ॥

“उभयानि निवपतीति । “उभय हि एतत् कमेति । ‘एतत्’ साग्निचयनसौमिक ‘कर्म’, ‘उभयम्’ उभयात्मक खलु । किं तदुभय मिति, तत्राह— “अध्वरकम चाग्निकर्म चेति । तत्र पौर्वापयस्यानियमप्राप्तौ आह— “अध्वरस्य पूर्वं मथान्ने-
रिति । अग्ने कर्मण प्राथम्य किं न स्यात् ? इत्यत आह—
“उपायि ह्येतत् कर्म, यदग्निकमेति । ‘उप’ प्रकृतकर्मण समीपे,
तदुपजीव्य, ‘एति’ आयातीति ‘उपायि’ ॥ ४ ॥

प्राकृतस्याग्नावैष्णवस्य प्रयोग किं न व्याख्यायत इत्याशङ्क्य
आग्निष्टोमिक ब्राह्मण मतिदिशति— “स य एष आग्ना-
वैष्णवस्तस्येति । “यत् पुरश्चरण इति । ‘पुर’ पूर्वं ‘चरणम्’

* प्रातिखिक = खकीय त्रि० का ३ १ २२ । ‘यस्माच्चतुर्थं
पर्वण शुनाशीर्यस्य सवत्सरातिरिक्त प्रातिखिक कालो नास्ति’—
इति का० श्रौ ५ ११ १ सू० वृत्तौ द्रष्टव्यम् ।

अनुष्ठान यस्मिन् , तत् 'पुरस्करणम्', प्रातः कृत मग्निष्टोम-
कमेत्यर्थं । तस्मिन् यद् 'ब्राह्मणम्' उक्तम् , 'तदेव 'तस्य'
अग्निचयनस्य , यद्वा 'तस्य' तरुक्रतोरग्नावैष्णवस्य * ।

अथान्नेर्दीक्षणीय इविरनूद्य प्रशंसति— "वैश्वानरो द्वादश-
कपालो वैश्वानरो वै सर्वेऽग्नय इति । यो 'वैश्वानर' धित्वा
स्थाप्यमान , स 'सर्वेऽग्नय' चित्तिरूपा षडग्नय , अधि-
ष्ठानारोप्ययोरभेदात् । अथवा विश्लेषेण नराणां हितत्वेन सम्बन्धी
'वैश्वानर' श्रुतिलोकसाधारणोऽग्नि , स एव 'सर्वेऽग्नय'
प्रीर्वजाठरवैद्युताहवनीयाद्यग्नय , तेषां सर्वेषां मिह प्राप्ती
वैश्वानराग्निदेवत्वकपालगतसङ्ख्या प्रशंसति— "द्वादशकपालो
द्वादशमासां सवत्सर इति ॥ ५ ॥

प्रकारान्तरेण पुरोडाशदेवता प्रशंसति— "यद्देवेत वैश्वानर
मिति । 'एत' 'वैश्वानर' समचित्वात्मक 'जनयिष्यन्' इष्ट-
काभिरुत्पादयिष्यन् भवति , अत 'तम्' 'एतत्' इदानीं 'पुर-
स्तात्' उत्पादनात् प्रागेव , 'दीक्षणीयायाम्' एव वैश्वानर-
इवि करणेन 'रितोभूत' वीजरूपापन्न 'सिञ्चति' । अत उभयो-
र्निषिक्तव्यजनयितव्ययोर्विलक्षणपरिहाराय आदावपि पुरोडाशीं
वैश्वानर एव कर्त्तव्यं । उक्तार्थी लोकसिद्ध इति दर्शयति—
"द्यादृग्वे योनौ रित इति । प्रतिपादित सादृश्यं प्रकृते दर्श-
यन् पुनर्निगमयति— "तद्यदेत मत्र वैश्वानर मिति । 'तद्यत्'
—इत्यत्र तच्छब्दोऽनुवादी यच्छब्देन प्रयुज्यते , 'अत्र' दीक्षा-
काले , 'अमुत्र' चयननिष्पत्तिकाले । अथवा , 'अत्र' प्राचीन-

वशे रेतोभूत सिञ्चति वैश्वानरम्, 'अमुच' सौमिके चिति-
प्रदेशे जनयति ॥ ६ ॥

अथ वैकृते उभे हविषी समुच्चित्य प्रशसति— 'यद्देवैते
हविषी इति । 'एते हविषी' वैश्वानरहादशकपालादित्यचर्वाख्ये ।
"अत्र वैश्वानर इति । 'वैश्वानर' अग्नि, 'अत्र' अन्निय-
जाति । तथाच बृहदारण्यकम्— "यान्येतानि देवता अत्रा-
णीन्द्रो वरुण सोमो रुद्र पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति"
—इति * । आदित्याना तु अग्निर्वसुभि, सोमो रुद्रै,
वरुण आदित्यै"—इत्यादिश्रुतिषु † तृतीयान्ताना मुपसर्जनप्रतीते
तेषा प्रजारूपत्वम् । यद्यपि "विडेष आदित्यश्चरु"—इति चरो
प्राधान्य प्रतिभाति, तथापि वैश्यजातित्वयोगात् तद्धितान्ता-
वयवभूता देवतैवात्र विवक्ष्यते । एष वैश्वानरवाक्येऽपि । यद्वा,
देवताहारा द्रव्ययोरप्युक्तजातित्वम्, "एते हविषी भवत इति
हविष प्राधान्यात् । पुरोडाशस्यैकपिण्डत्वेन प्राधान्याच्चर्ववय-
वाना तण्डुलाना बहुत्वाद्वा पुरोडाशचर्वो अन्नविड्जातित्व
द्रष्टव्यम् । उभयोरप्यनुष्ठेयत्वाद् अनियम प्रसक्तावाह— "वैश्वान-
र पूर्व मिति ॥ ७ ॥

पूर्वस्मिन् हविषि द्रव्यस्य देवतायाश्चैकत्वम्, उत्तरस्मिन्
तद्बहुत्व च प्रशसति— "एक एष भवतीत्यादिना । 'एष'
पुरोडाश 'एको भवति', स च 'एकदेवत्व' । एक एव देवता

* ट० उप० १ अ० ४ ब्रा० ११ क० ।

† स विश्व मरुत्तत यान्येतानि देवजातानि गण्यश्च आख्यायन्ते
वसवो रुद्रा आदित्या विश्वे देवा मरुत इति"—इति च ट० उप०
१ अ० ४ ब्रा० १२ क० ।

यस्य स तथोक्त । 'तत्' तेन , तथात्वसम्पादनेन 'एकस्थ' 'क्षत्र' क्षत्रियम् , एक मेव सर्वस्यापि महामण्डलस्य कृतवान् भवति , बहुराजन्यदृष्टत्वात् । फलित मर्थं माह— "एकस्था श्रिय करोतीति । श्रिया राजाश्रयत्वनियमात् राज्ञ एकत्व सम्पादनादेव तस्या श्रिय मध्येकस्था कराति । इत्य वैश्वानरस्य पुरोडाशस्य च परस्परयोग्यता मभिधाय आदित्याना चरोश्च सङ्गतत्व माह— "चरुरितरो बहुदेवस्य इति । यत् 'एष' 'तण्डुलाना' 'भूमा वै' बहुत्व खलु । भूमेति पुङ्क्तिङ्ग प्रतिनिद्देश मपेक्ष्य एष इति पुङ्क्तिङ्गता । "भूमो एष देवानाम्"— इत्यत्र 'भूमा उ' इति निपातानिपातसमुदाय । शिष्ट स्पष्टम् । प्रकारान्तरेण पुन स्तोतु मुक्त मर्थं व्यवस्थापयति— "इत्यधि-देवत मिति । "यद्देवैते हविषी"—इत्युपक्रम्य , "विशि तद् भूमान दधाति"—इत्यन्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण प्रतिपादितम् 'अधि देततम्' देवता मधिकृत्य प्रवृत्त मुक्तम् ॥ ८ ॥

"अथाध्यात्म मिति । वक्ष्यते, "शिर एष वैश्वानर , आत्मैष आदित्यश्चरुरित्यादिना । प्रथम मनुष्ठेयत्वेन प्राधान्यात् एकत्वाच्च साम्यात् 'आदित्यश्चरु' 'आत्मा' अङ्गप्रत्यङ्गसहित कृत्स्न शरीरम् । शिष्टम् अधिदेवतवाक्यवद् व्याख्येयम् ॥ ९ , १० ॥

चरोराश्रयद्रव्य माह— "ष्टुत एष भवतीति । 'ष्टुतभाजना ह्यादित्या'—इति । ष्टुतभागा इत्यर्थ । "तेजो वै ष्टुत मिति * श्रुते ष्टुतस्य तेजोद्रव्यत्वात् आदित्याना मपि तथात्वात् ।

* "तेजो वा एतत् पशूना यद् ष्टुतम्"—इति ऐ० ब्रा० ८. ४ ६ ।
"एतद् वा अग्नेस्तेजो यद् ष्टुतम्"—इति च ते स० २ ५ २ ७ ।

“आदित्य घृतेन चरुम्”—इत्यादौ * घृतसम्बन्धाद्वा तेषा तद्भाग-
भाक्तम् । ‘स्वेनैव भागेन’, ‘स्वेन रसेन’ इति व्याख्यानव्याख्येय-
भाव । अत्र कात्यायन उखानिष्पादनानन्तरप्रयोग मुक्ताह—
“दीक्षामावास्याया मामावास्येनेष्ट्वा, आग्नावैष्णववैश्वानरौ, घृते
चरुरादित्येभ्य”-इति † । एषा त्रयाणा हविषा मुपाशुधर्मकत्व
विधत्ते— “उपाश्वेतानि हवीषि भवन्तीति । “करणवदशब्द
मुपाशु”—इति तल्लक्षणम् । “रेतो वा अत्र यज्ञ इति । ‘अत्र’
‘अस्मिन् दीक्षासमये क्रियमाणो ‘यज्ञ’ ‘रेतो वै’ रैत खलु ।
अस्य रेतस्त्व मुक्त प्राक् ॥ ११ ॥

अथौदग्रभणानि हवीषि विधाय तन्निर्वचनद्वारेण प्रशंसति—
“अथौदग्रभणानि जुहोतीति ‡ । “अथौदग्रभणैर्वै देवा आत्मान
मिति । ‘आत्मान’ लिङ्गशरीरोपाधिक जीवात्मान ‘देवा’
‘अस्माद्’ भूलोकात् ‘स्वर्ग लोकम्’ ‘अभि’ लक्ष्य ‘उदग्रहृत’
ऊर्ध्वमुख माकर्षण कृतवन्त । उदग्रहणसाधनत्वात् ‘अथौदग्रभ-
णानि’ इति नाम सम्पन्नम् । “हृद्यहोर्म” § । “तथैवैतदिति ।
दृष्टान्तवद् व्याख्येयम् ॥ १२ ॥

तेषा भूयस्त्व माह— “तानि वै भूयासीति । ‘अग्नि-
चित्वायाम्’ अग्निचयनव्यतिरिक्ताया केवलज्योतिष्टोमादिक्रियायां
‘यद्’ यान्येव हवीषि, ततोऽपि ‘भूयासि’ ‘अग्निचित्वाया’
क्रियाया ‘भवन्ति’ । चयनस्य हविर्भूयस्त्व स्वय मेव वक्ष्यति ।

* शू० ब्रा० ३ २ ३ १ द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १६ ४ २७, २८, २९ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ४ ३ क ।

§ पा० ८ १ ३२ सू० १ वा० ।

हविर्भूयस्वार्थवादब्राह्मण किमिति नोक्त मित्याशङ्काया माह—
 “तस्योक्तो बन्धुरिति । तस्य’ हविर्भूयस्त्वस्य ‘बन्धु’ अर्थनिबन्धको-
 ऽर्थवाद ‘उक्त’ अध्यायादौ “भूयासि हवीषि भवन्त्यग्निचित्या-
 याम्”—इत्यादिना * । आग्निकौ सौमिकबाधप्रसक्तत्व माह—
 “उभयानि भवन्ति तस्योक्त इति । आग्निकानि सौमिकानि
 च ‘उभयानि’ भवेयु, तस्योभयत्वस्य अर्थवाद उक्तो दीक्षणीय
 हवि प्रस्तावे— “उभयानि निर्वपति अध्वरस्य चान्नेष”—इत्या
 दिना † । आध्वरिकाणा पूर्वभावित्वम्, आग्निकाना पश्चाद्भा-
 वित्वञ्च विधाय तदर्थवादञ्चातिदिशति— “अध्वरस्य पूर्वाणि,
 अथान्ने, तस्यो एवोक्त इति । “उपायि ह्येतत् काम, यदग्नि-
 काम”-इत्येव मुक्ता इत्यर्थः ‡ ॥ १३ ॥

आध्वरिकाणा पञ्चसङ्ख्या मन्व्य प्रशंसति— “पश्चाध्वरस्य
 जुहोति पाङ्क्तो यज्ञ इति । प्रातरादिसवनानि त्रीणि, प्राय-
 णीथोदयनीथी हो, इति पञ्चसङ्ख्यायोगाद् ‘यज्ञ’ ‘पाङ्क्त’ ।
 यद्वा, धाना करश्च परिवापः पुरोडाश पयस्या इत्येव
 तैत्तिरीयोक्तहवि पञ्चकसङ्ख्यायोगात् पाङ्क्तत्वम् § । हवि पञ्चकत्व-
 निष्पादने सति ‘यज्ञ’ सोमयाग ‘यावान्’ यत्परिमाण, ‘अस्य’
 ‘मात्रा’ अवयवा ‘यावती’ यत्परिमाणा, ‘तावता’ तेन कृत्स्नेनापि
 ‘एनम्’ उत्पाद्यमान चयनलक्षण मग्नि ‘रेतोभूत’ बीजरूपे-

* पुरस्तात ३ १ १ (३०६ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

† पुरस्तादिहैव चतुर्थी कण्ठी (३०६ पृ०) द्रष्टव्या ।

‡ पुरस्तात (३०६ पृ० १७ प०) द्रष्टव्यम् ।

§ तै० स० ६ ४ ११ ४, ५, ऐ० ब्रा० २ ३ ६, इह च
 ३ २ १२ सा० भा० द्रष्टव्यम् ।

णावस्थितम्, 'एतत्'-इति क्रियाविशेषणम्, क्रियमाणप्रकारेण 'सिञ्चति' निषेक कृतवान् भवति ।

अग्निचयनीयाना मीदृशभणाना समझारूप यद्विर्भूयस्वम् तद् विधाय प्रशसति— 'सप्तान्ने सप्तचितिकोऽग्निरित्यादिना । अग्ने सप्तचितय इत्य द्रष्टव्या — षड् चितय इष्टकामय्य, सप्तमी श्रूयते— "विकर्णी च स्वयमाह्वणाञ्चोपदधाति ०—० सा सप्तमी चितिरिति * । शिष्ट पूवत् । मिलिताना सह्य मनुद्य प्रशसति— "तान्मुभयानीति । द्वादशमासलक्षण एक इति व्यावृत्तधमका षट्, अनुगतकाललक्षण एक इति वा सप्तर्त्तुवम ॥ १४ ॥

समीदृशभणहविषा मन्वाननुद्य व्याचष्टे— "म जुहोति आ-
कृति मग्नि प्रयुज स्वाहेत्यादिना † । 'आकृति' आत्मधर्मी मनस प्रेरणहेतु । यदा, 'आकृति' सङ्कल्प, तदवस्थापन्नम् । 'प्रयुज' प्रकषेण युनक्ति तादृशी वृत्ति मिति प्रयुक्, तादृश मग्नि-
चयनात्मकविराड् रूपम् । 'स्वाहा' त मभिलक्ष्य सुहुत मस्तु ‡ । "आकृताहा एतदग्रे कर्म समभवत्, तदेवैतदेतस्मै कर्मणि प्रयुक्ते"—इति । एतत्पूर्वं सम्भूतप्रकारेण 'कर्म' चयनाख्यम्, 'अग्रे' पुरा 'आकृतात्' प्रकारात् 'समभवत्' सम्यन्त मासीत्, 'तदेव' 'एतत्' इदानीद्धियमाणप्रकारविशेषम् 'एतस्मै' चयना-
ख्याय 'कर्मणि' 'प्रयुक्ते' प्रयुक्तवान् भवति । एव मुत्तरत्रान्यपि व्याख्येयानि ॥ १५ ॥

* 'विकर्णी च स्वयमाह्वणाञ्चोपदधाति ०—० सा सप्तमी चिति"—
इतीहोवोपरिष्ठात ८ १ ४ ६ । † का० श्रौ० सू० १६ ४ ३०ख ।
‡ "आकृति मग्नि प्रयुज स्वाहा"—इति वा० अं० ११ ६६ १ ।

“मनो मेधा मिति * । उपर्युपरि व्यापारशीला मनसो वृत्तिर्मेधा, तद्रूप यत् ‘मन’ अस्ति । विमर्शलक्षण तदात्मकता मापन्नम् अग्निम् । गत मन्यत् । “मनसो वा एत दग्रे”—इत्यर्वादीऽपि व्याख्यातप्राय ॥ १६ ॥

“चित्त विज्ञात मग्नि मिति † । अनुसन्धानरूप ‘चित्तम्’, “अनुसन्धानतश्चित्त विमर्शात्मन उच्यते”—इति स्मरणात् । गत मन्यत् ॥ १७ ॥

इत्थ मानसव्यापाररूप मापन्नस्य अने प्रतिपादक होमसाधन मन्त्र मनूय व्याचष्टे— “वाचो विधृति मग्नि मिति ‡ । ‘वाचो विधृति’ वचसो विधर्त्ता, वाचा नियम्यम्, वायूप मापन्न मित्यर्थ । “वाचो वा इत्यादि, गतम् ॥ १८ ॥

“प्रजापतये मनवे स्वाहेतीति §, पञ्चमो मन्त्र । तत्र प्रजापतेर्मनोश्च वैयधिकरख्यशङ्का व्युदस्यति— “प्रजापतिर्वै मनुरिति । कथं तस्य मनुत्व मिति तत्राह— “स ह्रीदं सर्वं मनुत इति । ‘इद’ ‘सर्व’ जगत् ‘मनुते’ अह मित्यवगच्छते, तस्य विराड्रूपत्वात् । “प्रजापतिर्वा एतदग्रे कर्माकरोत्, त मेवैतत्”—इत्यादि स्पष्टम् । ‘कर्म’ चयनाख्यम् ॥ १९ ॥

“अग्नये वैश्वानराय स्वाहेतीति ॥ । अग्निन् षष्ठमन्त्रे वैश्वानरशब्द सवत्सरपरतया व्याचष्टे— “सवत्सरो वा अग्नि-

* “मनो मेधा मग्नि प्रयुज स्वाहा”—इति वा० स० ११ ६६ २ ।

† चित्त विज्ञात मग्नि प्रयुज स्वाहा”—इति वा० स० ११ ६६ ३ ।

‡ वाचो विधृति मग्नि प्रयुज स्वाहा”—इति वा० स० ११ ६६ ४ ।

§ “प्रजापतये मनवे स्वाहा”—इति वा० स० ११ ६६ ५ ।

॥ अग्नये वैश्वानराय स्वाहा”—इति वा० स० ११ ६६ ६ ।

वैश्वानर इति । सविष्टप्रदेशे स्थाप्यमानोऽग्नि वैश्वानर, स च सवत्सर कृत्वा सवत्सर * । गत मन्यत् ॥ २० ॥

अथ समम मन्त्र मनुष्य व्याचष्टे — “अथ सावित्रीं जुहोति, सविता वा एतदित्यादिना । सविता देवता यस्या ऋचः सा ‘सावित्री’, “देवस्य नेतु”-इतिलिङ्गात् । तन्मन्त्रसाध्या षाहुतिरपि सावित्री । “सविता वा एतदित्यादि, व्याख्यातम् ॥

साकष्येन मन्त्र पठति— “विश्वो देवस्य नेतुरिति † । व्याख्यातोऽय ढतीयकाण्डे ‡ । सवितु सख्य लब्धवतो हिर-
ण्यादिवहुधनशरीरतुष्टिश्च सुप्तमेत्यय मर्थ उत्तरार्धस्य तात्पर्यमित्याह— “यो देवस्य सवितु सख्य वृणीते, स द्युम्न च पुष्टि च वृणीते”—इति । यद्यपि तत्र द्युम्नवत् पुष्टिशब्दो द्वितीयान्त-
तया न निर्दिष्ट, तथापि ‘पुष्यसे’-इत्यत्र पोषलक्षण प्रकृत्यर्थं विवक्षित्वा एव व्याख्यातमिति मन्तव्यम् ॥

असु सख्य कृतवत् एतत्फलद्वय तुच्छस्थामर्त्तस्य भगवता सवित्रा सह सख्य कथ सुपपद्यत इत्यत आह— “एष वा अस्य सख्य वृणीते, य एतत् कर्म करोतीति । ‘य’ पुरुष ‘एतत्’ सविष्टदेवताक ‘कर्म’ ‘करोति’, ‘एष’ खलु ‘सख्य वृणीते’ तदीयकर्मसम्पादन मेतन्नख्यलाभहेतुरित्यर्थ । अथ

* “सह पित्रा वैश्वानरयेति । सवत्सरो वै पिता वैश्वानरः प्रजापतिः”—इत्यादि श्र० भा० १ का० ४ प्र० २ भा० १६ क० द्रष्टव्यम् ।

† वा० ख० ११ ६७ (४ द १) ।

‡ १ प्र० ४ भा० १८, १६ क० (३ भा० ४८, ५५ ए०) द्रष्टव्यम् ।

कात्यायन — “प्राकृतान्यौद्ग्रभणानि हुत्वा सप्ताग्निकान्याकूति मिति प्रतिमन्त्रम्”-इति * ॥ २१ ॥

अथैतेषा मौद्ग्रभणाना होमविषये केषाञ्चित् पक्ष मनुष्य , तेषा मुपपादन निराचष्टे—“तान्यु हैके उखाया मेवेत्यादिना † । ‘तानि’ एतानि औद्ग्रभणानीति सम्बन्ध । ‘एके’ महर्षयः ‘उखाया’ तप्ताया ‘जुह्वति’, तेषा मभिप्राय माह— “कामिभ्यो वा एतानीति । काम्यन्त इति कामा स्वर्गादय । स्वर्ग प्रत्युद्ग्रहणसाधनत्वात् स्वर्गाख्य कामस्तावदुक्त एव , एव मन्येऽपि । ततोऽर्वाचीन्य कामा एतेषा सिद्धा । ‘उखा’-इति ‘यत्’ अस्ति, ‘एष’ ‘यजमानस्य’ ‘आत्मा उ’ शरीर मेव , शरीरस्योखात्वेन तज्जन्यस्याग्नेर्यजमानकात्मत्वेन च सस्कारात् । यद्वा , यजमान-शरीर यथा यज्ञनिवर्त्तनसाधनम् , एव सुखापीति । तद्धि न्यायेन यजमानशरीरत्व सुखाया । ‘आत्मन्’ आत्मनि ‘यजमानस्य सर्वान् कामान्’-इति स्पष्टम् ॥

अथ त पक्ष निषिध्य स्व पक्ष सोपपत्तिक माह— “न तथा क्षुर्यादेतस्य वै यज्ञस्येत्यादिना । ‘एतस्य वै यज्ञस्य’ प्रकृतस्य दीक्षणीयाख्यस्य ‘सस्थितस्य’ सम्पूर्णस्य ‘एतासा’ दीक्षाहुतीना ‘यो रस’, ‘तदेतत्’ अग्निज्वालारूप आहवनीयात्मना ‘दीप्यते’ । तप्ताया सुखायाम् औद्ग्रभणहोमपक्ष निराकृत्य हुतेश्वौद्ग्रभणेषु तेषां यो रस स्थित , तेन प्रज्वलितानी उखाप्रवृत्तन कर्त्तव्य मिति सिद्धान्तयतोऽय मभिप्राय — सर्वकामावाप्तिस्तु दीक्षणीयाख्ये यज्ञे सम्पूर्णे , हुतेषु औद्ग्रभणेषु तेषा यो रस

* का० औ० सू० १६ ४ ३० ।

† का० औ० सू० १६ ४ ३१ क ।

स्थित , तेन प्रज्वलिताग्नी उखासम्पतनेनापि सम्भविष्यति । तस्माद् दीक्षणीयाख्ये सस्थिते यज्ञे औदुग्रभणेषु सम्बन्धिषु हुते-
ष्वेव उखाप्रवृत्तन कर्तव्य मिति ॥ २२ ॥

उखाया अस्या मुञ्जदृणावस्तरण विधाय प्रशसति— “मुञ्ज
कुलायेनावस्तीर्णा भवतीति । अनेन मुञ्जकुलायावस्तरणस्य दृष्टा-
र्थत्व मेव , न त्वशब्दार्थत्व मित्युक्त भवति । आदीप्तिसु
दृणान्तरेणापि भवति , किं मुञ्जनियमेनेति , तत्राह— “यद्देव
मुञ्जकुलायेन योनिरेषाम्नेर्यन्मुञ्ज इत्यादिना । एवकारो भिन्नक्रम ,
मुञ्जकुलायेनेति यदस्ति , अत्रोपपत्तिरभिधीयत इति शेष ।
मुञ्जस्य क्षुद्रदृणत्वेन शीघ्र मग्निजननसाधनत्वात् अग्नियोनित्वम् ।
योनेर्गर्भहिसकत्वाभावसिद्धिर्विशब्देनोच्यते । जायमानोऽग्नि' स्वयो-
नेरेव सकाशात् जायत इत्यभिप्रायेण मुञ्जकुलायेनैव भवितव्य
मित्यर्थ ॥ २३ ॥

अथ मुञ्जकुलायादप्यन्तर शणकुलायावस्तरण कर्तव्य मि
त्याह— “शणकुलाय मन्तर भवतीति * । “आदीप्यादिति
न्वेत्यर्थवाद , पूर्ववत् † । “यद्देव शणकुलाय मित्यादि । अन्त
अवस्तीर्यमान वस्तु भवेदिति यदस्ति , तत्र शण मभिधीयत
इति शेष । पूर्व 'प्रजापति' चित्याग्निरूप 'यस्यै योने' यस्या
योने सकाशात् उत्पन्नस्याग्ने 'उमा' ‡ । क्षीमवस्त्रोपा-

* 'मुञ्जकुलायावस्तीर्णा मन्तरे शणम्'—इति का० श्रौ० सू० १६ ४ ३१

† पूर्वकण्ठीयाख्यावदित्यर्थ ।

‡ अतसीत्यादमा क्षुमा—इति अम० को० २ ६ ३० । अथ
जवस इति ख्यातस्य धान्यभेदस्य । 'विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाण्युभय'
—इति पा० सू० ५ २ ४ ।

दानभूतास्तृणविशेषा उमा । ता' उखस्थानीया अभवन् ,
शणाख्यहृणविशेषा जरायुस्थानीया । शिष्टं सुगमम् । 'पूतय'
दुर्गन्धा ॥ २४ ॥ ३ [६ १] ॥

इति त्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे षष्ठोऽध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्)

ता तिष्ठन् प्रवृणक्ति * । इमे वै लोका उखा
तिष्ठन्तीव वा ऽइमे लोका अथो तिष्ठन्वै व्वीर्य-
वत्तर' † ॥ १ ॥

उदङ् प्राङ् तिष्ठन् । उदङ् प्राङ् तिष्ठन् प्रजा-
पतिः प्रजा असृजत ॥ २ ॥

यद्देवोदङ् प्राङ् तिष्ठन् । एषा होभयेषां
देवमनुष्याणा दिग्यदुदीचो प्राची ॥ ३ ॥

यद्देवोदङ् प्राङ् तिष्ठन् । एतस्याऽऽ दिशि
स्वर्गस्य लोकस्य द्वार तस्मादुदङ् प्राङ् तिष्ठन्नाहुती-

* ग-घ-पुस्तकयोरिह छेदचिह्नं (।) नास्ति ।

† 'वीर्यवत्तर'—इति ग, घ, सायणभाष्यविरहः ।

र्जुहोत्युदङ् प्राङ् तिष्ठन्दक्षिणा नयति द्वारैव तत्
स्वर्गस्य लोकस्य व्वित्त प्रपादयति ॥ ४ ॥

मा सु भित्वा मा सु रिष इति । यथैव
यजुस्तथा बभ्रुरम्ब धष्णु व्वीरयस्व स्विति योषा
वा ऽउखाम्बेति वै योषाया ऽआमन्वणु स्विव
व्वीरयस्वाग्निश्चेदं करिष्यथ इत्यग्निश्च ह्येतत् करि-
ष्यन्ती भवतः ॥ ५ ॥

दुहस्र देवि पृथिवि स्वस्तय ऽइति । यथैव
यजुस्तथा बभ्रुरासुरी माया स्वधया कृतासीति
प्राणो वा ऽअसुस्तस्यैषा माया स्वधया कृता जुष्ट
देवेभ्य इद् मस्तु हव्य मिति या एवैतस्मिन्नग्ना-
वाहुतीर्हीष्यन् भवति ता एतदाहाथो ऽएषैव हव्य
मरिष्टा त्व मुदिहि यज्ञे ऽअग्निन्निति यथैवारिष्टा-
नार्तैतस्मिन्यज्ञ ऽउदियादेव मेतदाह ॥ ६ ॥

द्वाभ्यां प्रवृणक्ति । द्विपाद्यजमानो यजमानो
ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैना मेतत्
प्रवृणक्ति गायत्र्या च त्रिष्टुभा च प्राणो गाय-
त्र्यात्मा त्रिष्टुवेतावान्वै पशुर्यावान् प्राणस्यात्मा

च तद्यावान्पशुस्तावतैवैना मेतत् प्रवृणक्तप्रथो ऽग्निर्वै गायत्रीन्द्रस्त्रिष्टुवैन्द्राग्नी ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैना मेतत् प्रवृणक्तीन्द्राग्नी वै सर्वे देवा सर्वदेवत्योऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैना मेतत् प्रवृणक्ति तयोः सप्त पदानि सप्तचित्तिकोऽग्निः सप्तऽर्त्तव सव्वत्सरो सव्वत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ ७ ॥

ता यदाग्नि सन्तपति । अथैना मर्चिरारोहति योषा वा ऽउखा वृषाग्निस्तस्माद्यदा व्वृषा योषाऽ सन्तपत्यथास्याऽ रेतो दधाति ॥ ८ ॥

तद्वैके । यदि चिर मर्चिरारोहत्यङ्गारानेवावपन्त्युभयेनैषो ऽग्निरिति न तथा कुर्यादस्थन्वान्वावपशुर्जायतेऽथ त नाग्र ऽएवास्थन्वन्त मिव नृषन्ति रेत इवैव दधति रेत उ ऽएतदनस्थिक यदर्विस्तस्मादेना मर्चिरेवारोहत् ॥ ९ ॥

ता यदार्चिरारोहति । अथास्मिन्समिध मादधाति रेतो वा ऽएना मेतदापद्यत ऽएषो ऽग्नि-

स्तस्मिन्नेताऽ रेतसि सम्भूतिं दधाति ॥ १० ॥

सा कार्मुकी स्यात् । देवाञ्चासुराञ्चीभ्ये प्राजा-
पत्या अस्पृहन्त ते देवा अग्नि मनीष कृत्वासुरा-
नुभ्यायस्तस्यार्चिष प्रगृहीतस्यासुरा अग्र प्रावृश्च-
स्तदस्या प्रत्यतिष्ठत्स कृमुको ऽभवत्तस्मात्स स्वादू-
रसो हि तस्माद्दु लोहितो ऽर्चिर्हि स एषो ऽग्नि-
रेव यत् कृमुको ऽग्नि मेवास्मिन्नेतत् सम्भूतिं
दधाति ॥ ११ ॥

प्रादेशमात्री भवति । प्रादेशमात्रो वै गर्भी
व्विष्णुरात्मसम्मिता मेवास्मिन्नेतत् सम्भूतिं द-
धाति ॥ १२ ॥

घृते न्युत्ता भवति । अग्निर्यस्यै योनेरसृज्यत
तस्यै घृत मुल्ब मासीत्तस्मात्तत् प्रत्युद्दीप्यत ऽत्रात्मा
ह्यस्यैष तस्मात्तस्य न भस्म भवत्यात्मैव तदात्मान
मुष्येति न वा ऽउल्ब गर्भऽ हिनस्त्यह्विऽसाया
ऽउल्बाह्वै जायमानो जायत ऽउल्बाज्जायमानो
जायाता ऽइति ॥ १३ ॥

ता मादधाति * । द्रुन्न. सर्पिरासुतिरिति दा-

व्वंन' सर्पिरशन इत्येतत् प्रत्नो होता व्वरेण्य
 इति सनातनो होता व्वरेण्य इत्येतत् सहस-
 स्पुत्री ऽअहुत इति बल वै सहो बलस्य पुत्रो
 ऽदभुत इत्येतत्तिष्ठन्नादधाति स्वाहाकारेण तस्यो-
 परि बन्धु' ॥ १४ ॥

तदा ऽआत्मैवोखा * । योनिर्मुञ्जा' शणा जरा-
 युल्ब घृत गर्भं समित् † ॥ १५ ॥

बाह्योखा भवति । अन्तरे मुञ्जा बाह्यो
 ह्यात्मान्तरा योनिर्बाह्ये मुञ्जा भवत्यन्तरे शणा
 बाह्या हि योनिरन्तर जरायु बाह्ये शणा भव-
 न्यन्तर घृत बाह्ये हि जरायुन्तर मुल्बं बाह्यं
 घृत भवत्यन्तरा समिदाह्ये ह्यल्ब मन्तरो गर्भं
 एतेभ्यो वै जायमानो जायते तेभ्य एवैन मेतज्ज-
 नयति ॥ १६ ॥ ४ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थ ब्राह्मणम् [६. २.] ॥

* 'आत्मैवोखा'—इति ग, घ ।

† 'समित्'—इति ग, घ ।

यदुक्त सूत्रकृता— “दण्डोच्छ्रयणान्त कृत्वाध्वर्युर्गजमानयो-
रन्धतर उखा माहवनीयेऽधिश्यति मुञ्जकुलाय शणकुलायाव-
स्तीर्णा मन्तरे शणा मा सु भित्वा इति तिष्ठन्नुदङ्प्राङ्”—इति * ।
तद्विधत्ते— “ता तिष्ठन् प्रवृणक्तीमे वै लोका उखेति । अध्व-
र्युर्गजमानो वा ‘तिष्ठन्’ ‘प्रवृणक्ति’ आहवनीये प्रतितपेत । “इमे
वै लोका उखेति । उखाया लोकत्रयात्मकत्व मुक्त प्राक् तृतीय-
प्रपाठकान्ते † । लोकस्थाना प्राणिना मूर्ध्वं मवस्थानादुत्तर-
भावाद्वा ‘तिष्ठन्तीव वेत्युक्तम् । शयानात् आसीनासु तिष्ठन्सु
पुरुषेषु युद्धादिव्यापारे वीर्यादर्शनात् “तिष्ठन् वै वीर्यवत्तर
इत्युक्तम् ॥ १ ॥

उदङ्प्राङ् तिष्ठन्निति ‡ । ईशानाभिमुखस्तिष्ठन्नित्यर्थं ।
पूर्व प्रजापतिना प्रजासृष्टिकाले प्रागुदङ्मुखेन सृष्टत्वादिदानी
मपि तन्मुखेनैव कर्त्तव्य मिति प्रकारान्तरेण तन्मुखत्व प्रश-
सति— “यद्देवोदङ्ङिति । उत्तरस्या दिशि प्रायेण मनुष्याणा
प्राचुर्यात् , मनुष्यसम्बन्धिदेविकानामकर्मण + + + प्राङ्
मुखानुष्ठानात् , देवान् प्रति नियतभागत्वाच्च प्राची दिक् देवाना
मिति व्यवस्था । अत उभयसम्बन्धात् ‘प्रागुदीची’ ईशानाशा ॥ २ ॥

प्रकारान्तरेण ता दिश प्रशसति— “यद्देवोदङ्प्राङ् तिष्ठ-
न्निति । यस्मात् स्वर्गहारम् , तस्मात् ‘उदङ्प्राङ् तिष्ठन्’ सर्वा
‘आहुतीर्जुहोति’, तस्मादेव कारणात् तादृङ्मुख एव सन्

* का० श्रौ० सू० १६ ४ ३१ । मुञ्जकुलायावस्तीर्णा मन्तरे
शयाम्—इति मुदितपाठ ।

† अस्मिन्नेव काण्डे उपरिष्ठात् (३ प्र० ७ ब्रा० १७ क०) द्रष्टव्यम्

‡ का० श्रौ० सू० १६ ४ ३१ ख ।

‘दक्षिणा’ ‘नयति’ प्रयच्छति । ‘तत्’ तेन तादृङ्मुखं सन्
 आहुतिप्रदानेन दक्षिणानयनेन च स्वर्गद्वारेणैव ‘वित्त’ आहुति-
 रूपम्, दक्षिणारूप धनञ्च ‘प्रपादयति’ दत्तवान् भवति । अने-
 नेशानाभिमुख माहुतयो होतव्या, दक्षिणा च दातव्या इति विधि-
 वक्ष्यते, अपूर्वार्थत्वात् ॥ ३, ४ ॥

उखाप्रवृत्तनस्य द्वौ मन्त्री, तत्र प्रथम मन्त्र विभक्त्य व्याचष्टे
 — “मा सु भित्वा मा सु रिष इतीति * । “यथैव यजुस्तथा
 बन्धुरिति । ‘यजु यथा’, ‘बन्धु’ अर्थवादोऽपि ‘तथा’, पाठ
 एव व्याख्यान मित्यर्थ । अर्थसु— हे उखे । त्वम् ‘मा सु भित्वा’
 सुहु भित्वा मा स्य, दृढा भवेत्यर्थ । तथा ‘सुहु मा रिष’ द्वि-
 सिता मा भू । द्वितीयभाग व्याचष्टे— “अम्ब धृष्णु वीरयस्व
 स्त्रितीति । हे ‘अम्ब’ मात उखे । त्व ‘धृष्णु’ प्रगल्भ यथा
 भवति तथा सुहु एव ‘वीरयस्व’ अग्निधारणलक्षणास्वकर्म कुरुष्व ।
 “योषा वा इत्यादि स्पष्टम् । तृतीयभाग व्याचष्टे— “अग्नि-
 श्वेद करिष्यथ इतीति, “अग्निश्च द्वि एतत् करिष्यन्ती भवत
 इति । अग्निश्चेति च शब्दाद् हे उखे त्वञ्च इदं कर्म करिष्यथ
 समाप्ति प्रापयिष्यन्ती भवथ ॥ ५ ॥

द्वितीयमन्त्रस्य प्रथमभाग निगदव्याख्यात मिति व्याचष्टे—
 “दृहस्व देवि पृथिवि स्वस्तये इतीति † । “यथैव यजुस्तथैव
 बन्धुरितीति । अक्षरार्थस्वयम्— हे ‘पृथिवि देवि ।’ विकारी
 प्रकृतिशब्द, हे उखे । इत्यर्थ । सा त्व ‘स्वस्तये’ अविनाश-
 नामैतत्, चेमाय ‘दृहस्व’ दृढा भव । द्वितीयभाग व्याचष्टे—

* वा० ख० ११ ६८ ।

† वा० ख० ११ ६९ ।

“आसुरी माया स्वधया कृतासीतीति । “प्राणो वा असुस्तस्यैषा
माया स्वधया कृतेति । असौ सम्बन्धिनी माया प्रज्ञा , तथा
निर्मितत्वात् उखापि मायेत्युच्यते, सा च स्वधया कृता । “स्वधा”
-इत्यन्ननाम * , तद्देतुत्वात् पृथिव्यपि स्वधा । “ता अग्नि मसृ-
जन्त”-इत्यत्र यथाग्निशब्देन पृथिवी विवक्षिता , तद्वत् , तादृ-
श्यसि । तृतीयभागे “हव्य” शब्देन किं मभिप्रेत मिति तद्
दर्शयति— “लुष्ट देवेभ्य इदं मसु हव्य मितितीति । “या एव
एतस्मिन् अग्नी आहुती होष्यन् भवति, ता एतदाहेति । ‘एत-
स्मिन्’ उखया निष्याद्ये ‘अग्नी’ अन्नाहुती सोमपञ्चाग्यादि-
रूपा , ‘एतत्’ एतेन हव्यशब्देन ‘आह’ ‘इति’ । नन्विदं
व्यवहितं कथं मिदं मसु हव्य मितिदन्तया व्यपदिश्यत इत्यत्र
ब्रूम — प्रकृतत्वेन बुद्धौ सन्निधानादुपपद्यत इति । चतुर्थभाग
माशासनरूप इति व्याचष्टे— “अरिष्टा त्वमुदिहि यज्ञेऽस्मि-
न्निति, यथैवारिष्टानासौ तस्मिन् यज्ञ उदियादेव मेतदाहेति । उखे ।
त्वम् ‘अरिष्टा’ अहिंसिता सती, ‘अस्मिन् यज्ञे’ ‘उदिहि’ उन्नता
भव । अरिष्टेत्यस्य व्याख्यानं मनासौति ॥ ६ ॥

मन्त्रगतं द्वित्वं प्रशंसति— “हाभ्यां प्रवृणक्ति , द्विपाद्यज-
मानोऽग्निरित्यादिना । यजमानस्य चीयमानवैश्वानरात्मना सस्वा-
राद् ‘यजमानोऽग्नि’ । अथ वा “यजमान प्रस्तर”-इति-
वत् † अग्नेरपि यागनिर्बन्तकत्वात् यजमानत्वम् , अतो यज-
माननिष्ठपादद्वित्वसङ्गा तदुख्याम्नौ युक्ता । “यावानग्निरिति ।

* निघ० २ अ० ७ ख० १७ प० ।

† तै० सं० १ ७ ४ ८ ब्रह्मण्यम् ।

यावत्प्रस्थानेर्मात्रा यजमानहारकद्वित्वसङ्घारूपा, तावता सर्वेषांपि 'एनाम्' उखाम् 'एतत्' एतेन प्रकारेण 'प्रवृणक्ति' ॥

मन्त्रगत छन्दोविशेष प्रशंसति— "गायत्र्या च त्रिष्टुभा च प्राणो गायत्र्यात्मा त्रिष्टुबित्यादिना । प्राण उदानो व्यान इति प्राणस्य वृत्तिभेदेन त्रित्वात्, गायत्र्याश्च पादत्रयात्मकत्वात् प्राण एव गायत्री, आत्मा तु शरीरम्, प्राणस्य आयतन इति शरीरम्, अतः पादत्रयात्मिकाया गायत्र्या पादचतुष्टयात्मिकाया त्रिष्टुभिः अन्तर्भावेन त्रिष्टुभः प्राणरूपगायत्रीशरीरत्वात् "आत्मा त्रिष्टुबित्युक्तम् । लोके द्विपादूपषतुष्पादूपश्च य 'पशु' अस्ति, 'स' 'एतावान् वै', 'यावान्' 'प्राण' प्राणशरीर-सङ्घात्मकं खलु, तयोरेव प्रत्यक्षतः प्रतीतेः । स्पष्टं मन्यत ॥

इत्य मन्त्रगत छन्दः प्राणात्मरूपत्वेन प्रशंस्य तदभिमानि-देवताद्वारेणापि प्रशंसति— "अथो अग्निर्वै गायत्रीन्द्रस्त्रिष्टुबिति । "त मग्निदेवतान्वसृजत गायत्रं छन्दस्त मन्द्रो देवतान्वसृज्यत त्रिष्टुभं छन्द'-इति श्रुतत्वात् * प्रजापतिसहोत्पन्नत्वेनान्नेर्गायत्रीत्वम्, इन्द्रस्य च त्रिष्टुपत्वम् । अत एव अग्निनेन्द्रेण सम्बन्धेन मन्त्रेषोखाप्रवृत्तनात् 'ऐन्द्राग््नोऽग्नि' यजमानः । "यावानग्नि-रित्यादि पूर्ववत् ॥

तद्वत्सर्वदेवतात्मकत्वद्वारेणाभ्य, प्रवृत्तनात् प्रशंसति— "इन्द्राग्नी वै सर्वे देवाः सर्वदेवत्योऽग्निरित्यादिना । "ते देवा विभ्यतोऽग्निं प्राविशन्"-इति † श्रुतेः अन्नेः सर्वदेवतात्वम्, इन्द्रस्य च सर्वदेवा-

* तै० स० ७ १ १ ४ द्रष्टव्यम् ।

† तै० स० ६ २ २ १० द्रष्टव्यम् ।

धिपतित्वम् , अतस्तद्द्वारा अग्निरुत्थोऽपि सर्वदेवतात्मक । गत
मन्यत् ॥

मन्त्रद्वयगतपादसङ्ख्याद्वारेणापि मन्त्रद्वयेन प्रवृत्तान् प्रश-
सति— “सप्त पदानि , सप्तचित्तिकोऽग्निरित्यादिना । अजे
सप्त चितय , षट् चितय इष्टका , अथ सप्तमी तु “विक-
र्णीञ्च स्वयमाहृष्टाञ्चोपदधाति , हिरण्यशकलै प्रोचति , अग्नि
मभ्यादधाति , सा सप्तमी चिति ’-इति * सप्तचितय । गत
मन्यत् ॥

“तावद् तद् भवतीति । तदुखाप्रवृत्तानुरूप कर्म ‘तावत्’
अग्निमात्रया सम ‘भवति’ ॥ ७ ॥

सन्तपने सति उखाया या दीप्ति , सा रेतआत्मना ,
सन्तापक मग्नि पुरुषात्मना , उखा च योषिदात्मना , सन्ता-
पञ्च सन्तोमात्मना प्रशसति— “ता यदाग्नि सन्तपत्यथैना
मिति ॥ ८ ॥

उखाया चिरारोहणविषये केषाञ्चित् पक्ष मुपन्यस्य निरा-
चष्टे— “तद्वैके यदि चिर मर्चिरारोहतीत्यादिना । ‘अर्चिं’
सामग्रीप्रोज्ज्वल्याभावेन ‘चिर’ कालविलम्बेनारोहेत् , तत प्रागिव
‘अङ्गारानावन्ति’ उखा प्रक्षिपेयु । तेषा माशय ,— ‘उभयेन’
अङ्गारेण अर्चिषा च ‘एष अग्नि’ जायत इत्यभिप्राय । तत्पक्ष
निराकरोति— “न तथा कुर्यादिति । तत्पक्षानाश्रयणे कारण
माह— “अस्थन्वान्वाव पशुर्जायत इति । ‘पशु’ जननकाले
‘अस्थन्वान् वाव’ अस्थन्वानिव सांख्यिक एव ‘जायते’, ‘अथ’

* उपरिष्ठात ८ १ ४ ६ द्रष्टव्यम् । पूर्वत्र चेह (३१६४० ७५) गतम् ।

तस्मात् कारणात् 'अये एव' जननात् प्राक्काले एव 'अस्थन्व-
न्तम् इव' 'न न्युषन्ति' न स्थापयन्ति लोके । तर्हि किं कुर्व-
न्तीत्यत आह— "रेत इवैव दधतीति । रेत एव दधति गर्भं ।
इत्य लोकवृत्तान्त प्रदर्श्य प्रकृते योजयति— "रेत उ एतदिति ।
'अर्चिं' इति यत् एतद् अस्ति , तत् 'एतत्' 'रेत' 'उ' खलु ।
अतो गर्भाधानकाले एव रेतसा महास्यैर्योगात् 'एन' केवलम्
'अर्चिरेवारोहेत्' । अत्र सूत्रम्— "अनारोह्यङ्गारानोप्यैके"
—इति * ॥ ८ ॥

यदुक्त सूत्रकृता— "अग्नावारूढे अयोदशास्या प्रादेशमाभी
समिध आदधाति , अनारोह्यङ्गारानोप्यैके , वृत्तोन्ना कार्मुकीं
इव इति वैकङ्कती परस्या इति , श्रीदुम्बरी परमस्या इति ,
अपरशुक्लकणा यदग््न इति , अध शया यदत्तीति , पालाशी
प्रत्यय महरहरिति"—इति † , तदिद क्रमेण विवक्षु आदौ
कार्मुक्या समिध आधान विधाय प्रशंसति— "ता यदार्चिरित्या-
दिना । अर्चीरूपस्य केवलरेतस आधाने सति अग्ने सश्रूत्या
आकारविशेषरूपाया अभावात् तथाभावाय समिदाधान कर्तव्य
मित्यर्थ ॥ १० ॥

आधातव्याया समिधो वृक्षविशेषसम्बन्धमाह— "सा कार्मु
की स्यादिति । धनुःरूपादानभूतो वृक्षविशेष कसुक । तद्वि-
कारत्व समर्थयितु माख्यायिका माह— "देवाश्चासुराश्चेत्या-
दिना । सृष्टिमानागां मध्ये ते देवा 'अग्निम्' 'अनीक' मुख
कृत्वा असुरानभिगता , तस्मिन् समये असुरा प्रत्यावृत्त्य

* का० श्रौ० सू० १६ ४ ३४ ।

† का० श्रौ० सू० १६ ४ ३३-४० । वा० स० ११ ७०-७५ ।

अनेरर्चिं प्रष्टञ्च, यावन्मात्रं गृहीतं मासीत्, तावन्मात्रं मर्चि-
षोऽयं 'प्रावृञ्चन्' छिन्नवन्त । छिन्नं तदयम् अस्यां पृथिव्यां प्रति-
ष्ठितं मभूत् । स च तत्र क्रमुकाख्यो वृक्षः सम्पन्नः । 'क्रमुक' नाम धनुष उपादानभूतं सारवान् वृक्षविशेषः ।

उक्तं मर्थं प्रत्यक्षबलेन दृढयति— "तस्मात् स स्वादुरिति । तस्मादित्युक्तम्, कस्मादित्याह— "रसो हीति । यस्मादग्ने साराय, तस्मादित्यर्थः । तस्मिन्नेवाथे प्रत्यक्षान्तरं दर्शयति— "तस्माद् लोहितोऽर्चिर्हीति । अर्चिषो लोहितवर्णत्वात् तदात्मको वृक्षोऽपि लोहितः । यत एव 'क्रमुक' य अस्ति, 'स एष अग्निरेव' वृक्षरूपेण परिणामात् । 'एतत्' एतेन क्रमुक-समिदाधानेन 'अग्नि मेव' 'सम्भूतिं दधाति' स्थापितवान् भवति ॥ ११ ॥

समिध इयत्ता विधाय प्रशंसति— "प्रादेशमात्री भवतीति । "प्रादेशमात्रो वै गर्भं इति । 'गर्भं' विष्णुः, यज्ञरूपं प्रादेश-मात्रं । गर्भस्य प्रादेशपरिमाणत्वं लोकसिद्धम् । विष्णुरेव वामनावतारं गर्भरूपं प्रादेशमात्रं ॥ १२ ॥

आधेयाया समिधं प्रवृञ्चन् विधाय प्रशंसति— "घृते न्युक्ता भवत्यनिर्यस्यै योनेरसृज्यतेति । 'अग्नि' उख्यलक्षणं पूर्वं 'यस्यै' यस्या 'योने' 'असृज्यते', 'तस्यै' तस्या 'घृतम्' एव 'उख्यं मासीत्', 'तस्मात्' 'तद्यति' घृतं प्रति 'उहीष्यते' । 'तस्मात्' अग्न्यवयवत्वादेव 'तस्य' घृतस्य हुतस्य 'न भक्ष्यं भवति' इतरकाष्ठादिवत् । भक्ष्याभावे कारणमाह— "आत्मैव तदाज्जान मप्येतीति । गतं मन्यत् ॥ १३ ॥

समिदाधाने मर्गं विधाय विभज्य व्याचष्टे— "ता मादधाति

इन्न सर्पिरासुतिरित्यादिना * । द्रवणात् ऊर्ध्वगमनात् 'दृ' वन-
स्यति , स एव अन्न यस्य स , सरणात् 'सर्पि' घृतम् , तदेव
'आसुति' आसवस्थानीय यस्य स तथोक्त ।

प्रथमपाद व्याचष्टे— "दार्वन्न सर्पिरशन इत्येतदिति ।
इन्न इति पादेन यदुक्तम् , 'तदेतत्' एतदेव 'दार्वन्न' इत्या-
द्युक्त मेवेत्यर्थ । अशनशब्देनान्नसामान्यवाचिना अपानलक्ष-
णान्नविशेष उपलक्ष्यते । द्वितीयपादे प्रज्ञशब्द व्याचष्टे— "प्रज्ञो
होता वरेण्य इति । "सनातनो होता वरेण्य इत्येतदिति ।
स्पष्टम् । तृतीय पाद व्याचष्टे— "सहसस्युतो अद्भुत इतीति ।
"बल वै सह इति । सहते अभिभवति शत्रु मिति सहो
बलम् , मथनकाले बलेनोत्पाद्यमानत्वात् 'बलस्य पुत्र' इत्यु-
क्तम् । 'अद्भुत' पूर्वं मभूत इव , सर्वदा नूतन इत्यर्थ ।
मन्वान्ते स्वाहाकारेण समिदाधान कर्त्तव्यम् , तच्च तिष्ठतैवेति
विधत्ते— "तिष्ठन्नादधाति स्वाहाकारेणेति । "तस्योपरि बन्धु-
रिति । 'तस्य' स्वाहाकारेणाधानस्य 'बन्धु' अर्थवादरूपो वाक्य
शेष 'उपरि' "स्वाहाकारेण रेतो वा इदं सिक्तं मय मग्नि-
रित्यादिना † प्रदर्शयत इत्यर्थ ॥ १४ ॥

गर्भरूपाया समिध सर्वान्तरत्वं प्रशंसति— "तदा आत्मी
वोखेत्यादिना । 'उखा' 'आत्मीव' स्त्रीशरीर मेव , इतरस्या मव-
स्त्रीर्णानि मुञ्जदृष्टान्येव योनि , ततोऽप्यन्तरत्वात् । एव शणा-
दयोऽप्युन्नेया ॥ १५ ॥

* वा० स० ११ ७० ।

† इत उत्तरस्मिन् ब्राह्मणेऽन्वकण्डिकायां द्रष्टव्यम् ।

उखादीना मात्मत्वादिकल्पनाया मुत्पत्ति स्वय मैव दर्शयति— “बाह्योखा भवत्यन्तरे मुञ्जा इत्यादिना । आत्मत्वादिकल्पनाया प्रयोजन माह— “एतेभ्यो वै जायमानो जायत इति । ‘जायमानो’ गर्भं ‘एतेभ्य’ शरीरादिभ्य सकाशात् ‘जायते’ खलु । जातस्य उत्पद्यमानस्य अनेरपि एतेषा मपेक्षणात् ‘एतत्’ एतेन उखामुञ्जादीना मुक्तक्रमेण सम्पादनेन ‘तेभ्य एव’ आत्मादिभ्य एव ‘एनम्’ अग्नि गर्भरूप ‘जनयति’ । अत उक्तक्रमेणैवेतेषा मनुष्ठान प्रशस्त मिति विधेयस्तुति ॥ १६ ॥ ४ [६ २] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे षष्ठाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीय ब्राह्मणम्)

अथ व्वैकङ्कती मादधाति । प्रजापतिर्यां प्रथमा माहुति मजुहोत्सु हुत्वा युत्र न्यमृष्ट ततो व्विकङ्कत । समभवत् सैषा प्रथमाहुतिर्यद्विकङ्कतस्ता मस्मिन्नेतज्जुहोति तयैव मेतत् प्रीणाति परत्या अधि सव्वतोऽवरा २ ॥ ऽअभ्यातर । युत्राह मस्मि ता २ ॥ ऽअवेति युथैव युजुस्तथा बन्सुः ॥ १ ॥

अथौदुम्बरी मादधाति । देवाश्चासुराश्चोभये

प्राजापत्या अस्पृक्षन्त ते ह सर्व्वे ऽएव व्वनस्पतयो
 ऽसुरानभ्युपेयुरुदुम्बरो ह्यैव देवान् जहौ ते देवा
 असुरान् जित्वा तेषा व्वनस्पतीनवृञ्चत ॥ २ ॥

ते हीचुः । हन्त येषु व्वनस्पतिषूर्ग्यो रस
 उदुम्बरे त दधाम ते यद्यपक्रामेयुर्यातयामा अपक्रा-
 मेयुर्यथा धेनुर्दुग्धा यथानडानूहिवानिति तद्येषु
 व्वनस्पतिषूर्ग्यो रस आसीदुदुम्बरे त मदधुस्तयै-
 तदूर्जा सुर्व्वान् व्वनस्पतीन् प्रति पच्यते * तस्मात् स
 सर्व्वदाद्रुं सर्व्वदा क्षीरी तदेतत् सर्व्वं मन् यदु-
 दुम्बरः सर्व्वे व्वनस्पतयः सर्व्वेणैवैन मेतदन्नेन प्री-
 णाति सुर्व्वैर्व्वनस्पतिभि समिन्हे ॥ ३ ॥

परमस्याः परावत इति । या परमा परा-
 वदित्येतद्रोहिदश्व इहागहीति रोहितो हाग्ने-
 रश्वः पुरीष्य पुरुप्रिय इति पशुव्यो बहुप्रिय
 इत्येतदग्ने त्व तरा मृध इत्यग्ने त्व तर सुर्व्वान्
 पाप्मन इत्येतत् † ॥ ४ ॥

* 'प्रतिपच्यते'—इति च इष्ट डा०—वेवरमहोदयेन ।

† 'इत्येतत्'—इति ग, घ ।

अथापरशुवृक्ण मादधाति । जायत ऽएषु
 एतद्यच्चीयते स एष सर्व्वस्मा ऽअन्नाय जायत
 ऽएतद्देक मन्न यद्परशुवृक्णं तेनैव मेतत् प्रीणाति
 यद्गने कानि कानि चिदा ते दारूणि दध्मसि ।
 सर्व्वं तदस्तु ते घृतं तज्जुषस्व यविष्ठेति यथैव
 यजुस्तथा बभ्रुस्तद्यत् किञ्चापरशुवृक्ण तदस्मा ऽए-
 तत् स्वदुयति तदस्मा ऽअन्नं कृत्वापिदधाति* ॥ ५ ॥

अथाधःशय मादधाति । जायत ऽएषु एत-
 द्यच्चीयते स एष सर्व्वस्मा ऽअन्नाय जायत ऽएत-
 द्देक मन्न यद्दधःशय तेनैव मेतत् प्रीणाति
 यदुत्पुपजिह्विका यद्गमो ऽअतिसर्पतीत्युपजिह्विका
 वा हि तदुत्ति ब्रह्मो व्वातिसर्पति सर्व्वं तदस्तु ते
 घृतं तज्जुषस्व यविष्ठेति यथैव यजुस्तथा बभ्रु-
 स्तद्यत् किञ्चाधःशयं तदस्मा ऽएतत् स्वदुयति
 तदस्मा ऽअन्नं कृत्वापिदधाति † ॥ ६ ॥

अथैता उत्तराः पालाशो भवन्ति । ब्रह्म
 वै पलाशो ब्रह्मण्यैवैन मेतत् समिन्दे यदेव पा-

लाश्र्य सोमो वै पलाश एषो ह परमाहुतिर्यत्
सोमाहुतिस्ता मन्त्रिन्नेतउजुहोति तयै न मेतत्
प्रीणाति * ॥ ७ ॥

अहरहरप्रयाव भुरन्त इति । अहरहरप्रमत्ता
आहरन्त इत्येतदश्रायैव तिष्ठते घास मस्मा ऽइति
यथाश्राय तिष्ठते घास मित्येतद्रायस्पोषेण समिषा
मदन्त इति रय्या च पोषेण च समिषा मदन्त
इत्येतद्गन्ने मा ते प्रतिवेशा रिषामेति यथैवाद्य
प्रतिवेशो न रिष्येदेव मेतदाह ॥ ८ ॥

नाभा पृथिव्याः समिधाने ऽचग्नाविति । एषा
ह नाभिः पृथिव्यै यच्चैष एतत् समिध्यते राय-
स्पोषाय बृहते इवामह ऽइति रय्यै च पोषाय
च बृहते इवामह ऽइत्येतदिरम्मद मित्तीरया स्त्रीषु
मत्तो बृहदुक्थ मिति बृहदुक्थो स्त्रीषु यजत्र मिति
यज्ञिय मित्येतउजेतार मग्नि' पृतनासु सासहि
मिति जेता अग्नि' पृतना उ सासहिः † ॥ ९ ॥

* 'प्रीणाति'—इति ख ।

† सासहि'—इति ग, घ ।

याः सेना अभीत्वरी । दृष्ट्वाभ्या मलिम्बून्ये
जनेषु मलिम्बो यो ऽचस्मभ्य मरातीयाद्यश्च नो हे-
षते जन । निन्दाद्यो ऽचस्मान् धिप्साच्च सर्व्वं त
मप्ससा कुर्व्विति ॥ १० ॥

एतद्दे देवा * । यश्चैनानद्देड् यञ्च्चादिषुस्त मस्मा
ऽचन्न कृत्वाप्यदधुस्तेनैन मप्रीणन्नन्न महैतस्याभवद्-
दहद् देवानां पाप्मानं तयैवैतद्यजमानो यश्चैन
हेष्टि य च हेष्टि त मस्मा ऽचन्न कृत्वापिदधाति
तेनैन प्रीणात्यन्न महैतस्य भवति दहत्यु यजमानस्य
पाप्मानम् ॥ ११ ॥

ता एता एकादशादधाति † । अक्षत्रियस्य वा-
पुरोहितस्य वासर्व्वं वै तद्यदेकादशासर्व्वं तद्यद्-
क्षत्रियो वापुरोहितो वा ॥ १२ ॥

द्वादश क्षत्रियस्य वा पुरोहितस्य वा । सर्व्वं
वै तद्यद् द्वादश सर्व्वं तद्यत् क्षत्रियो वा पुरो-
हितो वा ॥ १३ ॥

* 'देवा'—इति ग, घ ।

† 'दधाति'—इति ख, ङ ।

सु पुरोहितस्यादधाति । सुश्रुशितस्मि ब्रह्म सुश्रु-
शित व्वीर्यं बलम् । सुश्रुशित क्षत्रं जिष्णु य-
स्याह मन्त्रि पुरोहित इति तदस्य ब्रह्म च क्षत्र-
च सुश्रुश्रुति * ॥ १४ ॥

अथ क्षत्रियस्य । उदेषा वाहू ऽअतिर मुद्-
र्ची ऽअथो बलम् । क्षिणोमि ब्रह्मणा मित्रानु-
न्नयामि स्वा२॥ ऽअह मिति युथैव क्षिणुयादमित्रा-
नुन्नयेत् स्वानेव मेतदाहोभे त्वेवैते ऽआदध्यादयं वा
ऽअग्निर्ब्रह्म च क्षत्र चेम मेवैतदग्नि मेताभ्या सुभा-
भ्याऽ समिन्दे ब्रह्मणा क्षत्रेण च ॥ १५ ॥

तास्त्रयोदश सम्पद्यन्ते । त्रयोदश मासाः
संवत्सर संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
तावतैवैन मेतदन्नेन प्रीणाति ॥ १६ ॥

प्रादेशमात्रो भवन्ति । प्रादेशमात्रो वै गर्भो
व्विष्णुरन्न मेतदात्मसन्मितेनैवैन मेतदन्नेन प्री-
णाति यदु वा ऽआत्मसन्मित मन्त्रं तदवति तन्न
हिनस्ति यद् भूयो हिनस्ति तद्यत् कनीयो न तद-

वति तिष्ठन्नादधाति तृह्योपरि बभ्रुः स्वाहाकारेण
 रेतो वा ऽद्भुत् सित्तु मयु मग्निस्तस्मिन्यत् काष्ठा-
 न्यस्वाहाकृतान्यभ्यादध्याद्विष्ट्याद्वैन ता यत् समि-
 धस्तेन नाहुतयो यदु स्वाहाकारेण तेनाम्न मन्त्रं हि
 स्वाहाकारस्तथो ह्येन नृ हिनस्ति ॥ १७ ॥ ५ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चम ब्राह्मणम् [६. ३] ॥

अथ द्वितीयाया समिधो वैकङ्कतत्व विधाय प्रशसति—
 “अथ वैकङ्कती मादधाति प्रजापतिर्वा प्रयमा माहुति मजुहो
 दिति । पुरा ‘प्रजापति’ प्रजा सृष्ट्वा, ‘या प्रथमा माहुति
 मजुहोत्’, ‘ता’ प्रथमभूता ‘हुत्वा’ ‘यत्र’ देशे ‘न्यसृष्ट’ हुत-
 शेष निर्माज्जन कृतवान्, ‘तत’ तस्मात् देशात् ‘विकङ्कत’
 ‘समभवत्’ । यत एवम, अतो विकङ्कतसाध्या आहुति ‘प्रथमा-
 हुति’ । प्रथमाहुतेरशत्वात् अस्या अतिथिप्रथमाहुतत्व युक्तम्,
 अत ‘ता’ प्रथमाहुति मेव ‘अस्मिन्’ उखाग्नी हुतवान् भवति ।
 ‘तया’ चाहुत्या ‘एनम्’ अग्नि ‘प्रीणाति’ ।

तत्र मन्त्र साकल्येन पठित्वा तस्य निगदव्याख्यानता
 माह— “अस्या अधीत्यादिना । मन्त्रस्थाय मर्थं †,— अग्ने ।
 ‘परस्त्रा’ ‘सवत’ सङ्गामनामेतत् ‡, सङ्गामस्य ‘अधि’ उपरि

* का० श्रौ० सू० १६ ४ ३६ ।

† वा० स० ११ ७१ ।

‡ निघ० २ अ० १७ ख० ४६ प०

‘अधरान्’ अस्मदीयान् ‘अभ्यातर’ अभ्यागमय । समनन्तरं
‘यत्र’ सङ्गामे जनपदे वा ‘अहम् अस्मि’, ‘तान् अव’ तान् सङ्गा-
मान् जनपदान् वा रक्ष ॥ १ ॥

द्वितीयसमिधो वृक्षविशेष विधाय प्रशंसति— “अथौदुम्बरी
मादधाति देवाश्चासुराश्चेत्यादिना * । देवासुरेषु परस्पर स्पर्ध-
मानेषु सर्वेऽपि ‘वनस्पतय’ ‘असुरान्’ एव ‘अभ्युपेयु’ अभ्यगमन्,
‘उदुम्बर’ एक’ ‘एव’ ‘देवान् न जही’ । पश्चात् ‘देवा
असुरान् जित्वा’, ‘तेषा’ तेभ्य सकाशात् ‘वनस्पतीन्’ ‘अहृच्छत’
वर्जितानकुर्वन् ॥ २ ॥

“ते होचुरिति । पश्चात् ‘ते’ देवा तेषु वनस्पतिषु विश्वास
मकृत्वा ‘वनस्पतिषु’ ‘य उर्गं रस’ सारोऽय , ‘तम्’ ‘उदुम्बरे’
स्थापयाम इति परस्पर मुक्त्वा उदुम्बरे एव स्थापितवन्त । एव
कुर्वन्ता मभिप्राय माह— ‘ते यद्यपक्रामेयु’ तदा दुग्धधेनु-
वत् जडबलीवर्द्धवच्च गतसारा एवापक्रामेयु ‘इति’ । ‘तथा’
स्थापितयोज्जां ‘सर्वान्’ ‘वनस्पतीन्’ ‘प्रति’ सर्वेषा प्रतिनिधि-
त्वेन ‘पच्यते’ परिपक्वबहुफलो भवतीत्यर्थ । प्रते कर्मप्रवचनी-
यत्वात् तद्योगात् ‘वनस्पतीन्’ इति द्वितीया । उक्त मर्थ प्रत्य-
क्षेण दृढीकरोति— “तस्मादाद्र् सर्वदा चीरीति । अष्टम् ।
सर्ववनस्पतिप्रतिनिधित्वात् सर्वात्राद्यात्मक ॥ ३ ॥

तस्मा. समिध आधाने मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— “पर मस्या
परावत् इति † । “या परमा परावदित्वेतदिति । हे अग्ने ।
‘या’ ‘परमा’ उत्कृष्टा , ‘परावत्’ दूरनामैतत् ‡ , अत्यन्त दूर

* का० श्रौ० सू० १६ ४ ३७ ।

† वा० स० ११ ७२ ।

‡ निघ० इत्य० २७ख० ५प० ।

मस्ति , तादृशात् देशात् आगच्छ 'इति', 'एतत्' एतेन मन्त्रभागे-
नोक्त मित्यर्थ । द्वितीयभागे 'रोहिदश्च' शब्दाभिधेयत्व मन्त्रे कुत
इति , तद् दर्शयति— "रोहितो हानेरश्च इति । "रोहितो-
ऽग्ने"—इति निरुक्तम् * । तृतीयभाग व्याचष्टे— "पुरीष
पुरुप्रिय इतीति । "पशुश्चो बहुप्रिय इत्येतदिति । पुरीष-
शब्देन बहुपुरीषा पशव उच्यन्ते । बहुभ्य पशुभ्य आहित-
पुरीष । 'पुरु'-इति बहुनामसु पाठात् † बहुभ्यो यजमानेभ्यो
देवताभ्योऽपि प्रिय । गत मन्यत् । चतुर्थभागे 'मृध'-इत्ये-
तस्य ‡ सङ्गामनामकस्यात्र पाप मर्थ इति व्याचष्टे— "अग्ने
त्व तरा मृध इतीति । "अग्ने । त्व तर सर्वान् पाप्मान इति एत-
दिति । तरतिरत्र निरासार्थ ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थसमिदाधान विधाय प्रशंसति— "अथापरशु-
हृक्ष मादधाति जायत एष एतदित्यादिना § । 'अथ' 'अपरशु-
हृक्षस्य' परशुना अश्विनस्य वाखादिना भग्नस्य । तस्याधाने
प्रयोजन माह— "स एष सर्वस्मा इति । कथं मस्यात्तत् मित्यत
आह— "एतदेक मन्त्र मिति । अपरशुहृक्ष मपि अग्नेषु मध्ये
'एक मन्त्रम्' ।

तत्र मन्त्र विधाय तस्य व्याख्यानानपेक्षत्व माह— "यदग्ने
कानि कानि चिदित्यादिना ॥ ।

* निघ० १ अ० १५ ख० २ प० ।

† निघ० ३ अ० १ ख० ३ प० ।

‡ निघ० २ अ० १७ ख० २० प० ।

§ का० श्रौ० सू० १६ ४ ३८ ।

॥ वा० स० ११ ७३ ।

मन्त्रस्थाय मर्थ ,— हे 'अग्ने ।' 'यत्' 'यानि कानिचिद्' रूपाणि 'दारुणि' 'ते' त्वयि 'आदधसि' आदध , 'तत् सर्व' 'दृत्-मस्तु' दृत्तवत् प्रिय मस्तु । 'तद्' दृत्तत्वेन कल्पित यत् किञ्चित् काष्ठ 'जुषस्व' सेवस्व । हे 'यविष्ठ' युवतम अग्ने ! मन्त्रस्थावयवार्थस्यष्टत्वम् "यथैव यजुस्तथा वन्तु"—इत्यनेनोक्तम्, इदानीं तात्पर्यार्थं माह— "तद् यत् किञ्च अपरशुक्लक्षणम्, तदस्मा एतत् स्वदयति, तदस्मा अन्नं कृत्वापिदधातीति । 'अस्मै' शिशुरुपाय अग्नये । यथा लौकिकशिशोर्नवनीतादिकं मन्त्रं कृत्वा आस्येऽपिदधाति, तथा कृतवान् भवतीति ॥ ५ ॥

अथ समस्या समिदाधान विधाय प्रश्नसति— "अथाध शय मादधाति जायत एष इत्यादिना * । पूर्ववद् व्याख्येयम् । 'अध' भूमेरुपरि स्वयं मेव धरित' 'शय' शीते, स' 'अध'-शय' । पूर्ववत् । तत्र मन्त्र विधाय, पूर्वाहं व्याख्याय, उत्तरार्धस्य स्पष्टार्थता माह— "यदष्ट्युपजिह्विकेत्यादिना † । हे 'अग्ने' 'यत्' काष्ठम् 'उपजिह्विका' उपदीका 'अग्नि' भक्षयति, 'वन्न' वस्त्रीको 'वा' 'यत्' काष्ठम् 'अतिसर्पति' आरोहति, 'सर्वम्' इत्यादि पूर्ववत् । मन्त्रस्य तात्पर्यं माह— "तद्यत् किञ्चाध शय मित्यादिना । अपरशुक्लक्षणाध शययोर्वृक्षविशेषा-विधानात् प्रकृतं सुदुम्बरत्वमेव तयोरित्यवगन्तव्यम् ॥ ६ ॥

इत्य पञ्चसमिधो विलक्षणतां विधाय, उत्तरासा मष्टानां समिधां पलाशैकद्रव्यत्वं माह— "अथैता उत्तरा पालाशो भव-

* का० श्रौ० सू० १६ ४ ३६ ।

† वा० सं० ११ ७४ ।

न्तीति * । पलाशत्व ब्रह्मत्वेन सोमत्वेन च प्रशंसति— “ब्रह्म वै पलाश इति, “यद्देव पालाशस्य सोमो वै पलाश”-इति च वाक्यद्वयेन † । “देवा वै ब्रह्मन्नवदन्त तत् पर्यं उपाशृणोत्”-इतिश्रुतेर्ब्रह्मत्व पलाशस्य ‡ । “द्वितीयस्या मितो दिवि सोम आसीत्, त गायत्राहरत् तस्य पर्यं मच्छिद्यत तत्पर्णो-ऽभवत्”-इतिश्रुते § पलाशस्य सोमावयवत्वात् “सोमो वै पलाश”-इत्युक्तम् ॥ ७ ॥

अथ समिदाधानस्य षष्ठमन्त्र चतुर्धा विभज्य व्याचष्टे— “अहरहरप्रयाव भरन्त इत्यहरहरप्रमत्ता आहरन्त इत्यादिना ॥ । मन्त्रस्य तु ब्राह्मणेनैव विस्पष्ट व्याख्यानात् न पृथगुक्त्यपेक्षास्ति । मिश्रणनिषेधवचनात् ‘प्रयाव’-शब्देन तदविनाभूतो प्रमाद-लक्षणोऽर्थो विवक्षित इति ब्राह्मणेन व्याख्यातम् । ‘भरन्त’-इति शब्दस्य च समिदाहरण मर्थ इत्युक्तम् ॥

द्वितीयभागिनोक्तान्यर्थाहरणस्य दृष्टान्तोऽभिधीयत इति व्याचष्टे— “यथाश्वाय तिष्ठते घास मित्येतदिति । ‘एतत्’ एतेन मन्त्रभागेनोक्त मित्यर्थ । ‘यथाश्वाय तिष्ठते’ गृह एव निवसते अश्वाय ‘घास’ बालवृणादिक प्रतिदिन हरन्ति, ‘तथास्यै अग्नये’ इत्यर्थ ।

* पालाशी प्रत्युच महरहरिति—इति का० औ० सू० १६ ४ ४० । अष्टमिं प्रत्युच मष्टौ पालाशी प्रादेशमिता समिध, उख्येऽनावाद्धातीति तत्प्रचार्थ ।

† पुरस्तात् ३३६ प० १६, १७ प० द्रष्टव्ये ।

‡ श्र० ब्रा० १ का० २ प्र० ६ अ० १६ क० ।

§ तै० ब्रा० १ १ ३ १० । ॥ वा० स० ११ ।

द्वितीयभागे 'रायस्योषेण'-इत्यत्र 'धनस्य पुष्ट्या' इत्येव-
रूपोऽर्थं प्रतिभाति, तथापि राय इति निर्देशबलादेव अपुष्टस्य
धनसिद्धे शरीरादिपोषरूपोऽर्थं पृथगिव विवक्षित इत्यभिप्रेत्य
'रय्या च पोषेण च' इति पृथक्तया ब्राह्मणे व्याख्यातम् । न
केवलं रय्या पोषेण च, किन्तु इष्टानेन च । "सम्पदन्तो वय
मा रिषाम"-इत्युत्तरत्र सम्बन्ध ।

चतुर्थभागस्य तात्पर्यं माह— "अग्ने मा ते प्रतिवेशा रिषा
मेति । "यथैवास्य प्रतिवेशो न रिष्येत्, एव मेतदाहेति ।
प्रतिवेशो नाम स्वर्गहे अलभ्यमानस्य पदार्थस्थानयनायोचित
स्वर्गहनिकटवर्तिं मित्रादिगृहम् । अत्र तद्दानं विवक्षित ।
अथास्थानेरभिमतश्च विप्रदाता प्रतिवेशो यजमान, उक्तलक्षण
तद्गृहं वा 'न रिष्येत्' न हि स्यात्, एव मनुगृह्णाद्येत्येव रूपं मर्थं
मर्थं मन्त्रभाग आहेत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ तेषु सप्तमसमिधाधानमन्त्र विभज्य व्याचष्टे— "नाभा
पृथिव्या समिधाने अग्नावित्येषा ह नाभि पृथिव्यै"-इति * ।
मन्त्रस्त्राय मर्थ — 'पृथिव्या' 'नाभा' नाभौ आहवनीयाख्ये
'समिधाने' अग्नी समिध्यमाने सति 'राय' धनस्य 'बृहते' महते
'पोषाय' 'हवामहे' आह्वयाम । 'इरस्यदम्' इरया मादयि-
तव्यम्, 'बृहदुक्थं' महच्छस्त्रम् 'यजत्रम्' यष्टव्यम्, 'जितार'
जयशीलम्, 'पृतनासु' सङ्ग्रामेषु 'सासहि' सोठारम् 'अग्नि'
'हवामहे' आह्वयाम † ॥

* का० श्रौ० सू० १६ ४ ४० ।

† बा० सू० ११ ७६ ।

प्रथमभागं व्याचष्टे—“एषा ह नाभि पृथिव्यै, यत्र एष एतत् समिध्यत इति । ‘यत्र’ यस्मिन् देशे ‘एष’ अग्नि ‘एतत्’ एतेन प्रकारेण ‘समिध्यते’, ‘एष’ प्रदेश ‘पृथिव्यै’ पृथिव्या ‘नाभि’ उच्यते । द्वितीयभागे रायस्योषत्राङ्गणं प्रागते मन्त्रे व्याख्यातम् * । तृतीयभाग व्याचष्टे—“इरन्मद मितीरया ह्येष मत्त इत्यादिना । ‘इरया’ घृतादिनाम्नेन ‘मत्त’ तर्पित । ‘हि’-शब्देन प्रसिद्धिर्वीत्यते । अग्नेर्वृहदुक्त्वत्त्वत् प्रसिद्ध मिति दर्शयति—“वृहदुक्थो ह्येष इति । यजत्रशब्द व्याचष्टे—“यजत्र मिति यन्नियमित्येतदिति । चतुर्थभागस्यार्थं प्रसिद्ध इत्याह—“जेता ह्यग्नि घृतना उ सासहिरिति ॥ ८ ॥

अथाष्टमसमिदाधानमन्त्रस्य प्रतीकमुपादत्ते—“या सेना अभीवरीरिति † । तस्याय मर्थ,—‘या सेना’ ‘अभीवरी’ अभीवर्यं, अभियायिन्व । करप्-प्रत्ययान्तस्य “इष् गती”—इत्यस्य‡ रूपम् । या च ‘आव्याधिनी’ आविध्यन्तीत्याव्याधिन्व, आविध्यन्व । ‘उ’-शब्दोऽप्यर्थे । ‘उद्गुणा’ उद्गुणी गुणो यासां ता तथोक्ता । पृषोदरादित्वात् § अभिमतरूपस्वरसिद्धि । ये च ‘स्तेना’ ये च चौरा, ये च ‘तस्करा’ पापकारिण । “तस्कार, तत् करोति यत् पापक मिति नैरुक्ता ॥”—इति । तान् सर्वान् हे अग्ने । ते आस्ये भक्षणाय प्रक्षिपामि ॥

* पुरस्तादिहैव (३४८ पृ० १ प०) द्रष्टव्यम् ।

† वा० स० ११ ७७ ।

‡ अदा० प० ३५ धा० ।

§ पा० सू० ६ ३ १०६ ।

॥ निरु० ३ ३ २ ।

अथ नवम्या समिदाधानमन्त्रप्रतीक सुपादत्ते— “दंष्ट्राभ्या मलिञ्जूनिति * । तस्याय मर्थं,— ‘दंष्ट्राभ्या’ ‘मलिञ्जून’ मलिञ्जुच ‘उत’ अपि च ‘तस्करान्’ परद्रव्यापहरणलक्षणपापकारिण ‘जम्भै.’ जम्भनाहै उपर्यधोवर्तिभि पुरोदन्तैरित्यर्थं । तै ‘खाद’ । हे भगवन् । षड्गुणैश्चर्ययुक्त । अन्ने । हनुभ्या स्तेनान् खादितानेनान् यथा ईषदपि न परिशिष्यते , तथा सुष्ठु खादितान् कृत्वा खादेति ॥

अथ दशम्या आधानमन्त्रप्रतीक सुपादत्ते— “ये जनेषु मलिञ्जुच इति † । अस्याय मर्थं,— ‘ये’ ‘जनेषु’ ‘मलिञ्जुच’, ‘स्तेनास’ स्तेना , ये च ‘तस्करा’, तथा कक्षेषु नदी-पर्वतगह्वरेषु ‘अघायव’ पाप परस्मै इच्छन्त , तान् तव जम्भयो ‘दधामि’ स्थापयामि ॥

अथैकादश्या समिधो मन्त्र पठति— “यो अस्मभ्य मिति ‡ । ‘य’ जन ‘अस्मभ्यम्’ ‘अरातीयात्’ अरातिवदाचरेत्, ‘य’ च जनोऽराति ‘न’ अस्मान् ‘हेषते’ हेष्टि, ‘य’ च जन अस्मान् ‘निन्दात्’ निन्देत्, निन्दति, तथा ‘धिष्णात्’ दभ्नाते सन्, यासो लोप , दन्भितु हिंसितु मिच्छेत्, ‘त सर्वम्’ ‘अप्ससा’ ‘कुरु’ । अनुकरणशब्दोऽयम्, यथा भक्षणसमये ‘अप्ससा’ शब्द कर्षन्ति, तथा कुर्वित्यर्थं ॥ १० ॥

एतन्मन्त्र प्रशंसितु पुरावृत्त माह— “एतहै देवा यश्चै-
नानित्यादिना । ‘एतत्’ अनेन प्रकारेण पुरा खलु देवा ‘अप्य-
दधु’—इत्याख्यातेन सम्बन्ध । ‘एनान्’ यजमानान् ‘यश्च जन’

* वा० ख० ११ ७८ ।

† वा० ख० ११ ७९ ।

‡ वा० ख० ११, ८० ।

‘अद्देष्ट’ द्वेष मकार्षीत्, ‘यञ्च’ जन यजमाना ‘अद्दिषु’ द्वेष मकुर्वन् । ‘तम्’ उभयविधम् ‘अस्मै’ उत्पन्नाय शिशरूपाय अग्नये ‘अन्नं कृत्वा’ ‘अप्यदधु’ मुखे स्थापितवन्त । ‘तेन’ अन्नेन ‘एनम्’ अग्निम् ‘अप्रीणन्’ । कथं तदन्नं भवतीत्याह— “अन्नं महैतस्याभवदिति । “अह इति विनियहार्थीय ” * । अन्नं मेतस्याग्नयेऽभवदेव । ‘उ’ अपि च पश्चात् सोऽग्निं ‘देवानां’ ‘पाप्मानं’ द्वेषम् ‘अदहत्’ भस्माकरोत् । तथैवैतद् यजमान इत्याद्योपघातिकं वाक्यं सुप्रोद्घातवद् व्याख्येयम् ॥ ११ ॥

या एता एकादश समिध उक्ता, तासां क्षत्रियपुरोहित व्यतिरिक्तविषयता माह— “ता एता एकादशादधत्वात्क्षत्रियस्य वापुरोहितस्य वेति † । क्षत्रियादन्यस्त्रेवर्णिकं अक्षत्रियं, तत्रापि ‘अपुरोहितस्य’ पुरोहितव्यतिरिक्तस्य, पुरोहितक्षत्रियव्यतिरिक्तो यो यागाधिकारी, तस्य ‘एकादश आदध्यात्’ । अन्यैकादशसङ्ख्यायोग्यता सुपपादयति— “असर्वं वै तद्यदेकादशासर्वं तद्यदक्षत्रियो वापुरोहितो वेति । क्षत्रियपुरोहितयोः सर्वरक्ष-क्षमवीर्यातिशयदर्शनेन सवत्वं प्रसिद्धम् । अत एव तदितरस्य चासर्वत्वम्, एकादशसङ्ख्यायाश्च विषमसङ्ख्यारूपत्वादसर्वत्वम्, अतस्तस्य तदुचितम् ॥ १२ ॥

तर्हि क्षत्रियपुरोहितस्य कियत्वं इत्यत आह— “द्वादश क्षत्रियस्य वा पुरोहितस्य वा सर्वं वै तद् यद् द्वादश”—इत्येतत् ‡ पूर्वेणैव व्याख्यातप्रायम् ॥ १३ ॥

* निरु० १ २ ४ ।

† का० श्रौ० सू० १६ ४ ४१ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ४ ४२ ।

तर्हि पुरोहितस्य द्वादश को मन्त्र क्षत्रियस्य वा क इत्य
पेक्षायां तावत् पुरोहितस्याह— “स पुरोहितस्याभिदधाति सशित
ने ब्रह्मेति * । मन्त्रस्य स्पष्टार्थत्वेन विभज्य व्याख्यानानपेक्षणात्
साकल्येन पठित्वा तात्पर्य दर्शयति— “तदस्य ब्रह्म च क्षत्र च
सश्यतीति । मन्त्रे ब्रह्मक्षत्रयो सशितत्वप्रदर्शनात् ‘अस्य’ पुरो
हितयजमानस्य ‘ब्रह्म च क्षत्र च’ उभे जाती ‘सश्यति’ सम्यक्
तिष्णीकरोति † ।

मन्त्रस्य त्वक्षरार्थोऽयम्,— ‘मे’ मम स्वभूत ‘ब्रह्म’ ब्राह्मण-
जाति ‘सशित’ भवति । एतदेव विद्वणोति— ‘ब्रह्मण’ ‘वीर्य’
श्रुताध्ययनादिजनितम्, ‘बल’ शारीरम्, तदुभय सशित
भवतु । तथा ‘जिष्णु’ जयशील ‘क्षत्र’ क्षत्रियजाति, ‘सशित’
यस्य क्षत्रस्याह पुरोहितोऽस्मि, तत् सशित भवत्विति ॥ १४ ॥

क्षत्रियपक्षे द्वादश्या समिधो मन्त्र माह— “अथ क्षत्रियस्यो-
द्देशा मिति ‡ । अय मर्ष,— ‘एषा’ विरोधिना ‘बाहू’ भुजौ
‘उदतिरम्’ उद्धृतवानस्मि । तथा तेषा ‘वर्ष’ तेज, ‘अथो’
‘बल’ शारीरम्, तत् सर्वम् उदतिरम् । किञ्च ‘ब्रह्मणा’ निय-
माधीनेन मन्त्रेण ‘अभित्नान्’ विरोधिन ‘क्षिणोमि’ हिसितान्
करोमि । ‘स्वान्’ अक्षदीयान् मित्रान् ‘अहम्’ ‘उन्नयामि’ ।
उत्तरार्धस्य तात्पर्यं माह— “यथैव क्षिणुयादभिन्नानुन्नयेत् स्वानेव
मेतदाहेति । स्पष्टम् ॥

पुरोहितक्षत्रियव्यतिरिक्तस्य एकादश, तयोस्तु द्वादशैव ।

* वा० स० ११ ८१ ।

† का० श्रौ० सू० १६ ४ ४३ ।

‡ वा० स० ११ ८१ ।

तत्रापि उपोत्तमा पुरोहितस्य , उत्तमा क्षत्रियस्येति व्यवस्थापि-
तम् * । इदानीं सुपोत्तमोत्तमे उभे अपि सर्वेषां माधातव्ये
इति सार्थवाद माह— “उभे त्वेवैते इति । तु शब्द पूर्वोक्त-
व्यवस्थापक्षं वारयति , एव शब्दो भिन्नक्रम । ये ‘उभे’ पुरोहित-
क्षत्रियविषयत्वेनोक्ते, ते उभे सर्वत्रादध्यादेव, न परित्यजेत् । तत्रो-
पपत्ति माह— “अथ वा अग्निर्ब्रह्म च क्षत्र चेति । ‘अयम् अग्नि’
एव ब्रह्मक्षत्रे , यद् ब्राह्म क्षत्र च तेज , तस्याग्नेयत्वादित्यभि-
प्राय । अतः ‘एतत्’ एतेन ब्रह्मक्षत्रमन्त्राभ्याम् अग्नी समिदा-
धानेन ‘इम मेव’ उच्य मग्निम् ‘एताभ्याम्’ ब्रह्मक्षत्राभ्याम् ‘उभा-
भ्यां’ ‘समित्थे’ सम्यग् दीपितवान् भवति । तस्मादुभे अप्यवश्यं
सर्वविषयतयानुष्ठेयेत्यर्थ ।

एतदुक्तं भवति— पुरोहितक्षत्रियव्यतिरिक्तानां मेकादश वा
त्रयोदश वा , तयोस्तु द्वादश वा त्रयोदश वेति । अत्र सूत्रम्—
“उपोत्तमा क्षत्रियस्येच्छन्नुत्तमा पुरोहितस्यान्यस्योभे”—इति † ।
‘अन्यस्य’ पुरोहितक्षत्रियाभ्यां मन्यस्य , तत्रापि पुरोहितव्यति-
रिक्तस्य सक्षत्रियस्य , अन्यस्य क्षत्रियव्यतिरिक्तस्य पुरोहित-
स्यान्यस्येत्यर्थ । एवं कर्कीपाध्यायैरपि व्याख्यातम् ॥ १५ ॥

अर्थसिद्धौ त्रयोदशसङ्ख्या मनुष्यं प्रशंसति— “तास्त्रयोदश
सम्पद्यन्ते त्रयोदश मासां सवक्षर इत्यादिना । ‘ता’ समिध ।
गतं मन्यत् ॥ १६ ॥

समिधां प्रादेशमात्रत्वं विधाय प्रशंसति— “प्रादेशमात्रो
भवन्ति प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुरित्यादिना । गर्भभूतस्य

* का० श्रौ० सू० १६ ४ ४१, ४२ ।

† का० श्रौ० सू० १६ ४ ४१, ४२, ४३ ।

यज्ञात्मकस्य विष्णो प्रादेशमात्रत्व गर्भाधारस्योदरस्य प्रादेशमात्रत्व मपेक्ष्येतद्वोद्धतस्यम् । समिदाख्य वस्तु 'अन्नम्', अत 'एन' गर्भम् 'आत्मसम्मितेन' आत्मसमप्रमाणेनैवानेन प्रीणाति । आत्म-सम्मितत्वं न्यूनाधिकभावे बाधदर्शनेन स्तूति— "यदु वा आत्म-सम्मित मन्नम्, तदवतीति । 'अवति' तर्पयति । 'कनीय' चेत् 'न अवति' न तर्पयति, 'भूय' चेत् अन्तरोष्माद्युत्पा-दनेन 'द्विनस्ति', अत आर्कसम्मित प्रशस्तम् । तिष्ठतैवोक्त-समिधा माधान कर्त्तव्य मिति विधाय, तदर्थवाद वक्ष्यमाण मतिदिशति । "तिष्ठन्नादधाति तस्योपरि बन्धुरिति । 'उपरि' नवमे काण्डे * "तिष्ठन् समिध आदधाति, अस्थीनि वै समिध"— इत्यत्र रुक्मधारणप्रस्तावे "तिष्ठन् वै वीर्यवत्तर"—इति बन्धु-रुक्त इत्यर्थं ॥

यत् समिधा माधान मुक्तम्, तस्य स्वाहाकारान्तता विधाय प्रशंसति— "स्वाहाकारेण, रेतो वा इत्यादिना । उख्यान्ने-रुत्तरत्नीत्यद्यमानवैश्वानरार्थसिक्तरेतोरूपत्वात् तत्र प्रक्षेप्तव्यानि 'काष्ठानि' 'अस्वाहाकृतानि' चेत् 'अभ्यादध्यात्', 'एन' रेतोरूप मग्नि इत्यु, सस्वाहाकाराणि चेत् हनन न कुर्यु । ननु केवल-काष्ठानां द्विसकत्व प्रयुक्तम्, तच्च काष्ठाना माहुतित्वेन प्रक्षेपात् आहुतेष्वान्नत्वात् कथं द्विसकत्व मिति, तत्राह— "ता यत् समिधस्तेन नाहुतय इति । समिधा केवल मग्निसमिन्धन-साधनत्वेनानाहुतिरूपत्वात् नाप्याहुतिवत्त्वम्, अतो द्विसका-स्युरित्यर्थः । तर्हि स्वाहाकारसहितास्ता इति चेत् कथं मन्नाभावे-

नाहिंसकत्व मिति , तत्राह— “यदु स्वाहाकारेण तेनात्र मन्त्र
हि स्वाहाकारस्तथो ह्येन न हिनस्तीति । स्वाहाकारेण वषट्-
कारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयत इति श्रुतेरन्नप्रदानहेतुत्वादन्न-
त्वम् । स्पष्ट मन्यत् । “स्वाहाकार. सर्वासुखायाम्”—इति
सूत्रम् * ॥ १७ ॥ ५ [६ ३] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे षष्ठाध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥

(अथ चतुर्थ ब्राह्मणम्)

अथ व्विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा । व्वात्सप्रेणोपस्था-
यास्तमित ऽआदित्ये भृक्षैश्च प्रथम मुद्वपत्येतद्वा
ऽएन मेतेनान्नेन प्रीणात्येताभिः समिद्धिस्तस्यान्नस्य
जग्धुस्त्रैषु पाप्मा सौदति भुस्म तेनैव मेतद् व्या-
वर्त्तयति तस्मिन्नपहतपाप्मन्वाचं व्विसृजते व्वाचं
व्विसृज्य समिध मादधाति रात्र्या ऽएवैन मेतद्-
न्नेन प्रीणाति रात्रीऽ रात्री मप्रयावं भुरन्त इति
तद्योक्तो बभूवु रात्र्या ऽएवैता मुरिष्टिऽ स्वस्ति मा-

शास्त्रे तद्यत् किञ्चातो रात्रोपसमाद्धात्याहुति-
कृतं हैवास्त्रौ तदुपसमादधाति * ॥ १ ॥

अथ प्रातरुदित ऽत्रादित्ये † । भुञ्चैव प्रथम
मुदपत्येतद्वा ऽएन मेतेनुन्नेन प्रीणात्येतया समिधा
युञ्च रात्रोपसमादधाति तस्यान्नस्य जग्धुस्त्रैष पाप्मा
सौदति भुञ्ज तेनैव मेतद् व्यावर्त्तयति तस्मिन्नपहत-
पाप्मन्वाच व्विसृजते व्वाच व्विसृज्य समिध
मादधात्यङ्ग ऽएवैन मेतदुन्नेन प्रीणात्यहरहर-
प्रयावं भुरन्त इति तस्योक्तो बन्धुरङ्ग ऽएवैता
मरिष्टिः स्वस्ति माशास्त्रे तद्यत् किञ्चातो ऽङ्गो-
पसमाद्धात्याहुतिकृतं हैवास्त्रौ तदुपसमाद-
धाति ॥ २ ॥

अहोरात्रे वा ऽअभिवर्त्तमाने सव्वत्सर माप्रुतः
सव्वत्सर इदं सव्वं माङ्गायैवैता मरिष्टिः स्वस्ति
माशास्त्रे ‡ ॥ ३ ॥

* 'समादधाति'—इति ख, ङ ।

† 'ऽत्रादित्ये'—इति ग, घ ।

‡ 'माशास्त्रे'—इति ख, ङ ।

अथ यदाश्चै व्रतं प्रयच्छन्ति । अथ व्रते न्युज्य
समिध मादधाति न व्रते न्यञ्जादित्यु हैक ऽचाहु-
राहुतिं तज्जुहुयादुनवक्लृप्त वै तद्यद्दीक्षित आ-
हुति जुहुयादिति ॥ ४ ॥

स वै न्यञ्जादेव * । देवो वा ऽअस्यैष आत्मा
मानुषोऽयत् स यन्न न्यञ्जान्न हैतं देव मात्मान
प्रीणीयाद्यथ यन्ननक्ति तथो हैतं देव मात्मान
प्रीणाति सा यत् समित्तेन नाहुतिर्यदु व्रते न्यक्ता
तेनान्न मन्नत् हि व्रतत् † ॥ ५ ॥

स वै समिध माधायुथ व्रतयति । देवो वा
ऽअस्यैष आत्मा मानुषोऽयु देवा उ वा ऽअग्नेऽथ
मनुष्यास्तस्मात् समिध माधायुथ व्रतयति ‡ ॥ ६ ॥

अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीति § । अशनपतेऽशनस्य
नो देहीत्येतदनमीवस्य शुष्मिण इत्यनशनायस्य
शुष्मिण इत्येतत् प्र प्र दातारं तारिष इति यज-

* 'न्यञ्जादेव'—इति ग, घ ।

† 'व्रतत्'—इति ग, घ ।

‡ 'व्रतयति'—इति ख 'व्रतयति'—इति च ।

§ 'देहीति --इति क, ग, घ । 'देहीति'—इति च । 'देहीति'—इति ख ।

मानो वै दाता प्र यजमानं तारिष इत्येतदूर्जं नो
 धेहि द्विपदे चतुष्पदे ऽइत्याशिष माशास्ते यदु
 भिन्नायै प्रायश्चित्ति माहोत्तरस्त्रिंशद्दन्वाख्यान
 ऽइति ॥ ७ ॥

यद्येषोखा भिद्येत । याभिन्ना नवा स्थाल्यु-
 रुबिली स्यात्तस्या मेनं पर्यावपेदाच्छति वा ऽएषो-
 खा या भिद्यते ऽनार्त्तौ वा ऽइय देवतानार्त्ताया मिसु
 मनार्त्तं विभराणीति तत्रोखायै कपाल पुरस्तात्
 प्रास्यति तथो ह्येष एतस्यै स्वायै योनेर्न
 च्यवते * ॥ ८ ॥

अथ सृष्टमाहृत्य । उखा चोपशयां च पिष्ट्वा
 सप्तसृज्योखा करोत्येतयैवावृतानुपहरन् यजुस्तूष्णी
 मेव पक्त्वा पर्यावपति कर्मणिरिव † तत्र प्राय-
 श्चित्तिः पुनस्तत् कपाल मुखाया सुपसमस्योखा
 चोपशया च पिष्ट्वा सप्तसृज्य निदधाति प्राय-
 श्चित्तिभ्यः ‡ ॥ ९ ॥

* 'च्यवते'—इति क ।

† 'कर्मणिरिव'—इति क ।

‡ 'प्रायश्चित्तिभ्यः'—इति ख, क ।

अथ यदोष उख्योऽग्निरनुगच्छेत् । गार्हपत्यं
 व्वाव स गच्छति गार्हपत्याद्धि स आहूतो भवति
 गार्हपत्यादेवैनं प्राञ्च मुहूर्त्योपसमाधायोखां प्र-
 वृक्ष्णादेतयैवावृतानुपहरन् यजुस्तूष्णी मेव तां यदा-
 ग्निरारोहति * ॥ १० ॥

अथ प्रायश्चित्ती करोति । सर्व्वेभ्यो वा ऽएषु
 एत कामेभ्य आधत्ते तद्यदेवात्यात्र कामाना
 व्यवच्छिद्यतेऽग्नावनुगते तदेवैतत् सन्तनीति सन्द-
 धात्युभे प्रायश्चित्ती करोत्यध्वरप्रायश्चित्ति चाग्नि-
 प्रायश्चित्तिं चाध्वरस्य पृष्वां मथान्नेस्तुखीक्तो
 बन्धुः ॥ ११ ॥

सु समिधाज्यस्योपहृत्य † । आसीन आहुतिं
 जुहोति विश्वकर्मणे स्वाहेत्यथोपीत्याय समिध
 मादधाति पुनस्त्वादित्या रुद्रा व्वसवः समिन्धतां
 पुनर्ब्रह्माणो व्वसुनीय यज्ञैरित्येतास्त्वा देवताः
 पुनः समिन्धता मित्येतद् घृतेन त्वं तन्वं व्वर्द्धयस्व

* 'ारोहति'—इति ख, ङ ।

† 'स्योपहृत्य'—इति क, ग, घ । 'स्योपहृत्य'—इति ख, ङ ।

सत्याः सन्तु यजमानस्य कामा इति घृतेनाह
 त्वं तन्वं अर्हयस्व येभ्य उ त्वा कामेभ्यो यजमान
 आधत्त तेऽस्य सर्व्वे सत्याः सन्त्वित्येतत्* ॥ १२ ॥

अथ यदि गार्हपत्योऽनुगच्छेत् । अरुणी ब्वाव
 स गच्छत्यरुणिभ्यां हि स आहृतो भवत्यरुणिभ्या
 मेवैन मथित्वोपसमाधाय प्रायश्चित्ती करोति † ॥ १३ ॥

अथ यदि प्रसुत आहवनीयोऽनुगच्छेत् ।
 गार्हपत्यं ब्वाव स गच्छति गार्हपत्याच्चि स आ-
 हृतो भवति गार्हपत्यादेवैन प्राञ्चं साङ्गाशि-
 नेन हृत्वोपसमाधाय प्रायश्चित्ती करोति यस्त-
 ष्चिन् कालेऽध्वर. स्यात्ता मध्वरप्रायश्चित्तिं कुर्यात्
 समान्यग्निप्रायश्चित्तिं ‡ ॥ १४ ॥

अथ यद्याग्नीध्रीयोऽनुगच्छेत् । गार्हपत्यं
 ब्वाव स गच्छति गार्हपत्याच्चि स आहृतो भवति
 गार्हपत्यादेवैनं प्राञ्च मुत्तरेण सदी हृत्वोपसमा-

* सन्त्वित्येतत्—इति ग, घ ।

† 'करोति'—इति ख ।

‡ 'प्रायश्चित्ति'—इति ग, घ ।

धाय प्रायश्चित्ती करोत्यथ यदि गार्हपत्योऽनु-
गच्छेत्तस्योक्तो बन्धुः ॥ १५ ॥ ६ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके षष्ठ ब्राह्मणम् [६. ४.] ॥

अथ समिदाधानानन्तरं भस्मोद्धपनस्य कालं माह— “अथ विष्णुकमान् क्रान्त्वा वाक्सप्रेणोपस्थायास्तमिते आदित्ये भस्मैव प्रथमं मुहपतीति * । विष्णुकमवाक्सप्रयो स्वरूपं सुपरिष्ठाद् वक्ष्यते † । ‘प्रथमं’ रात्रौ कर्त्तव्याया एकस्या समिध आधानात् पूर्वं ‘भस्म’ ‘उद्धपन्ति’ अपममयन्ति । उद्धपनं प्रथमं सति— “एतद्वा एन मिति । समिदाधानं मेव अग्ने अग्नेन प्रीणनम्, अतो भक्षितस्य ‘अन्नस्य’ पापरूपं ‘भस्म’ ‘सीदति’ अवशिष्यते । ‘एतत्’ एतेन पापशमनेनैव ‘एनम्’ अग्निम् ‘तेन’ भस्मना ‘व्यावर्त्तयति’ । यद्वा, ‘एतत्’ एतेन पापशमन-प्रकारेण ‘एनं’ ‘व्यावर्त्तयति’, पश्चात् ‘तस्मिन्’ अग्नी ‘अपहत-पाप्मन्’ भस्माख्यपापरहिते सति पश्चात् अस्तमयात् प्राक् गृहीतां ‘वाचम्’, तदा ‘विष्टुष्य’ ‘समिधम्’ आदध्यात् । तस्मिदाधानम् अग्ने रात्रिभोजनं मन्त्रस्थानीयम् ।

तत्र मन्त्रविधाय, तद्व्याख्यानं प्रागुक्तं मित्यतिदिशति—
“रात्रीऽ रात्री मप्रयाव भरन्त इतीति ‡ । “तस्योक्तो बन्धु-

* का० श्रौ० सू० १६ ५ ११ २१, ६ १ ।

† उपरिष्ठात् पञ्चमप्रपाठकौय चतुर्थं ब्राह्मणं द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ६ २ ।

रिति । समिदाधानप्रस्तावे “अहरह मप्रयाव भरन्त”-
इत्यत्र * । तात्पर्यं दर्शयति— “रात्र्या एवेता मरिष्टि स्वस्ति
माशास्ते † तद् यत् किञ्चेति । ‘अत’ कारणात् तन्नाम्नी
यत् किञ्चित् काष्ठादिक मादधाति, ‘तत्’ सर्वम् ‘अस्मै’ अन्वये
‘आहुतिज्ञत मेव’ ‘उपसमादधाति’ ॥ १ ॥

रात्री यत् कर्त्तव्यं भस्मोदपनादि उक्तम्, तत् सर्वं प्रात-
रपि विधत्ते— “अथ प्रातरुदित आदित्य इत्यादिना, “आहुति-
ज्ञतं ईवास्ते तदुपसमादधातीत्यन्तेन ‡ । एतत् पूर्ववद् व्याख्ये-
यम् । “अहरहरप्रयावम्”—इति § मन्त्रपाठे विशेष ॥ २ ॥

रात्रावहनि च क्रियमाणे समिदाधानभस्मोदपने समुच्चित्य
प्रथसति— “अहोरात्रे वाभिवर्त्तमाने संवत्सर माप्रुत इति ।
एतस्य सर्वस्य जगत सवत्सरोपलक्षितकालाधारत्वात् अहोरात्रस्य
सर्वजगदात्मकत्वम् । ‘आह्नाय’ सवत्सराय । अत्र कात्यायन—
“उखाया भस्मोदपन मस्तमिते पात्रे, वाच विद्वज्य समिदा-
धान रात्रीः रात्री मप्रयाव मिति, एव मुदिते भस्मोदपनादि,
अहरहरित्याधानम्”—इति ॥ ३ ॥

व्रतप्रदानकाले व्रतपयसि समिध व्यज्याधातव्य मिति,
विधत्ते— “अथ यदास्मै व्रत मिति ¶ । ‘व्रत’ तस्माधन पयः ।

* एतत्पूर्वस्मिन् ब्राह्मणेऽदृष्ट्या कल्पा (३४० पृ०) द्रष्टव्यम् ।

† मन्त्रस्तु वा० ख० ११ ७५ १ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ६ ३ ।

§ वा० ख० ११ ७५ २ ।

॥ का० श्रौ० सू० १६ ६ १-४ ।

¶ का० श्रौ० सू० १६ ६ ८ ।

अत्र वेधाच्चित् पक्ष मुदाहृत्य त निराकृत्य स्वपक्ष सुपसहरति—
 “न व्रते न्यञ्जगादित्यु हैक आहुरिति । व्यञ्जनपक्षे दोष माह—
 “आहुरिति तज्जुहुयादिति । अस्त्वाहुरिति को बाध इत्यत आह—
 “अनवक्तृत्वं वै तदिति । ‘अनवक्तृत्वं’ असमर्थम्, अनधिकृतं
 मित्यर्थ , “दीक्षितो न जुहोति न ददाति न पचतीति-
 निषेधात् ॥ ४ ॥

स्वपक्षे युक्ति माह— “स वै न्यञ्जगादेव देवो वा
 इत्यादिना । ‘अस्य’ यजमानस्य ‘देव’ देवसम्बन्धी ‘आत्मा’
 शरीरं क इत्याकाङ्क्षाया माह— “एष इति । ‘एष’ अग्नि-
 रित्यर्थ । उत्तरत्र वैश्वानररूपेण यजमानस्योत्पत्ते ‘अय’
 पाञ्चभौतिक आत्मा ‘मानुष’, अतो न्यञ्जने अकृते सति
 देवतासम्बन्धिन स्वात्मान न प्रीणीयात्, न्यञ्जने तु प्रीणात्येव ।
 ननु अवक्तृमिदोष उक्त , तस्य क परिहार इति , तत्राह—
 “सा यत् समित् तेन नाहुरितिरिति । देवस्यात्मन कथ व्रताख्यान-
 लाभ इति , तत्राह— “यद्दु व्रते न्यक्ता , तेनात्र मिति । ननु
 पय एव कथ मत्र मित्यत आह— “अत्र हि व्रत मिति ॥ ५ ॥

व्रतपरिग्रहस्य समिदाधानानन्तर्यं प्रशंसति— “स वै समिध
 साधाय व्रतयति देवो वा इति * ॥ ६ ॥

तत्र मन्त्र विधाय विभज्य तात्पर्यं माह— “अन्नपतेऽन्नस्य
 नो देहीत्यन्नपतेऽन्नस्य नो देहीत्यादिना † । ‘अमीव’ शब्दो
 व्याधिवचन , अत्र बुभुक्षाख्यव्याधिपर इति व्याचष्टे— “अन-

* का० श्रौ० सू० १६ ६ ८ ।

† वा० सं० ११ ८३ ।

अनायस्य शुष्मिण इत्येतदिति । चरमपाद आशी पर इत्याह—
 “आशिष माशास्त इति । हे ‘अन्नपते’ अग्ने । ‘अन्नस्य’
 अन्नं ‘देहि’ प्रयच्छ ‘न’ अस्मानित्यर्थ । अन्न विशिनष्टि—
 “अनमौवस्य शुष्मिण इति । पुनरग्नेच्छारूपो रोगो यस्य
 नास्ति, तादृशस्य ‘शुष्मिण’ बलवत । उक्तलक्षण मन्नम्,
 तस्य ‘दातारम्’ प्रयच्छन्त ‘प्रतारिष’ प्रावर्द्धयत । ‘न’
 अस्माक ‘द्विपदे चतुष्पदे’ उभयविधाय प्राणिनि ‘जर्जम्’ अन्न
 बल वा ‘धेहि’ ॥ ७ ॥

भिन्नाया उखाया प्रायश्चित्त कर्त्तव्यम्, “तदुत्तरस्मिन्
 अन्वाख्यानं” आख्यान मनु आख्यायत इति ‘अन्वाख्यानम्’
 ब्राह्मणम्, तदेतत् तत्र प्रदर्श्यत इति यत् प्रतिज्ञातम् *, तदि-
 दानी प्रदर्श्यत इत्यर्थ । प्रतिज्ञात मर्थ दर्शयति— “यद्ये-
 षोखा भिद्येतेत्यादिना † । ‘यदि’ प्रमादात् ‘एषा उखा’
 ‘भिद्येत’ भिन्ना भवेत्, तर्हि अभिन्नायां प्रभूतविलाया नव-
 स्यात्याम् ‘एनम्’ अग्निम् उखागत ‘पर्यावपेत्’, ‘एषा’ अभिन्ना
 ‘उखा’ ‘आर्च्छति वै’ आर्त्तिम् नाशलक्षणां प्राप्नोति खलु ।
 किं तत इत्यत आह— “अनार्त्ती वेति । ‘इयम्’ अग्न्याख्या
 देवता ‘अनार्त्ती’ आर्त्तिरहितैव खलु । आर्त्तीखाया अनर्हत्वात्
 अनार्त्तीया स्यात्याम् ‘अनार्त्तम्’ अग्नि ‘विभराणि’ इत्यभिप्रायेण
 प्रभूत-विल-नव स्यात्या पर्यावपन प्रशस्तम् । अग्नेरनार्त्तत्व मवा-

* पुरस्तात ५ अ० २ ब्रा० २२ क० (२६६ ए०) दृश्यम् ।

† का० अ० सू० १६ ७ ८ । एतच्चेकोखापक्षे, त्रितपक्षे
 तु द्वयोर्विकस्या मावपनम् । विहितं तत् पुरस्तात (५ २ २२)
 दृश्यं मिथैव ।

न्तरदीक्षाप्रस्तावे प्रागुक्तम् * । “तत्रोखाया इति । भिक्षोखाया’
‘कपाल’ ‘पुरस्तात्’ स्यात्वां पुरो देशे ‘प्रास्यति’ प्रक्षिपेत् † ।
‘तथा’ सति अथ मग्नि स्वस्य या ‘योनि’ उत्पत्तिस्थानम्,
ततो ‘न च्यवते’ प्रच्युतो न स्यात् ॥ ८ ॥

किं मेतावता प्रायश्चित्ति स्यात् ? नेत्याह— “अथ सृद
मित्यादिना । ‘उखा’ भिन्नम्, ‘उपशया’ उखानिर्माणकाले
प्रायश्चित्तार्थं मुखामसमीपे स्थापितां ‘च’ ‘सृद’ पुन’ ‘पिष्टा’ ।
‘आवृत्’ प्रकार , एतेन पूर्वोक्तेनैव प्रकारेण ‡ । मन्त्रस्यापि
प्रसक्तावाह— “अनुपहरन् यजुरिति । यजुर्मन्त्रं मनुपहरन् ।
पाकोऽपि ‘तूष्णीं मेव’ कर्त्तव्य । ‘पर्यावपति’ स्थाली मेता
मग्नीं प्रक्षिपेत् । ‘कर्मणिरिव’ पुन करणरूप कर्मैव ‘तत्र’ उखा-
भेदे प्रायश्चित्ति । ‘पुन’ ‘तत्’ उखाकपाल स्यात्वां स्थापितम्
‘उखाया सुपसमस्य’ ता मुखोपशयाश्च शिष्टा ‘पिष्टा ससृज्ज
निदधाति’ पुन प्रायश्चित्तार्थम् § ॥ ९ ॥

उख्यान्यनुगमने प्रायश्चित्तं माह— “अथ यद्येष उख्यो-
ऽग्निरिति । † गार्हपत्यं मेव सोऽनुगत उख्योऽग्निं गच्छति,
गार्हपत्यादाहृतस्य आहवनीयस्य ज्वालारूपेणोख्यामिद्वेनोत्पन्न
त्वात् । एतदेवाह— “गार्हपत्याहीति । यत एवम्, अतो

* ३ का० ४ अ० ३ ब्रा० (३ भा० ३४१ पृष्ठत) द्रष्टव्यम् ।

† का० अ० सू० १६ ७ १० ।

‡ ‘उखोपशये पिष्टा नृदा सङ्घोर्वां करोत्पावता’—इति का०
अ० सू० १६ ७ ९ । उखाखण्डं मेकं मुख्यायां प्रक्षिपन्, द्वितीय
सुपशयया सह पिष्ट्वा ‘आवृत्ता’ आवृच्छन्नेन मन्त्रवर्जं क्रियामात्रम् ।

§ का० अ० सू० १६ ७ ११ ।

‘गार्हपत्यादेव’ ‘एनम्’ अग्निम् ‘प्राञ्चम्’ ‘उद्धृत्य’, ‘उपसमा-
धाय’ पुन ‘उखां’ ‘प्रवृञ्ज्यात्’ । ‘एतया एव आहता’ पूर्वी-
क्तोखाप्रवृञ्जनप्रकारेण अत्रापि ‘अनुपहरन् यजु’ । तर्हि
कथम् ? ‘तूष्णीं मेव’ ‘ताम्’ उखाम् प्रवृञ्ज्यादिति शेषः * ।
प्रायश्चित्ताहुते उखाप्रवृञ्जनानन्तरत्वं माह— “यदान्मिरारो-
हतीति ॥ १० ॥

“अथ प्रायश्चित्ती करोतीति । “उभे प्रायश्चित्ती करोतीति †
वक्ष्यमाणेन प्रायश्चित्तेन प्रायश्चित्तद्वयं कुर्यादित्यर्थः । उख्याने
शीमिकान्निकोभयसाधारणत्वात् विहितं प्रायश्चित्तं सर्वकाम-
सन्तानरूपत्वेन स्तीति— “सर्वेभ्यो वा एष एत मिति । सर्व-
कामाभिष्टयार्थं मन्त्रेराहितत्वात् तदनुगमे सति यदेवाङ्गं कामाना
सम्बन्धि व्यवच्छिद्यते, तेन प्रकारेण सन्ततं व्यवच्छिन्नं करोति ।
कोऽर्थः ? ‘सन्धधाति’ इत्यर्थः ॥

उभयविधं प्रायश्चित्तं कर्तव्यं मित्याह— “उभे प्रायश्चित्ती
करोतीति ‡ । अक्षरस्य प्रकारविशेषश्च दर्शयति— “पूर्वा
मथान्नेरिति । ‘तस्य’ अर्थादात्मको ‘बन्धुक्त’— “उपायि
ज्ञेतत् कर्म, यदग्निकर्मेत्यनेनोक्तं इत्यर्थः § ॥ ११ ॥

तत्र ह्यग्निक्तं प्रायश्चित्तस्य प्रकारविशेषं मन्त्रविशेषं च दर्श-

* का० श्रौ० सू० १६ ७ ६ । एतस्य वृत्तिरिहाजोष्या विशेषतः ।

† इत उत्तरस्यां कण्ठां दृष्टव्यम् (१४ प्र०) ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ७ ७ । अक्षरपायश्चित्तिः, आत्मिकौ
प्रायश्चित्तिश्चेति ।

§ पुरस्तात् ३६६ पं० १७ पं० दृष्टव्यम् ।

यति— “स समिधाज्यस्योपहृत्येत्यादिना * । पूर्वस्य समिदाधाने तिष्ठन्नित्युक्तत्वात् † अत्रापि तथात्वप्रसक्तावाह— “आसीन इति । आज्य समिधा आदाय जुहुयादित्यर्थ । तत्र मन्त्र दर्शयति— “विश्वकर्मणे स्वाहेतीति ‡ ।

आज्याहुत्यनन्तरं तत् समिदाधानं समन्त्रकं माह— “अथोपोत्याय समिधं मिति § । आज्यहोमस्यासीनत्वाभिधानादुपोत्यायेत्युक्तम् ।

मन्त्रस्यायं मर्थ ॥,— हे अग्ने । त्वाम् आदित्यादयः ‘पुनः’ ‘समिन्धन्ताम्’ दीपयन्तु । तथा ‘ब्रह्मण्य’ ब्राह्मण्यं ऋत्विगादयः ‘समिन्धन्ताम्’ । हे ‘वसुनीथ ।’ नीथेति वाङ्नाम, वस्वर्थस्तुत ।, यद्वा वस्वर्थं गमयन् । ‘यज्ञे’ निमित्तभूतैः ‘समिन्धन्ताम्’ । ‘त्व’ च ‘घृतेन’ ‘तन्व’ तनु ‘वर्धयस्व’ । ‘यजमानस्य कामा’ ‘सत्या’ अवितथा ‘सन्तु’ । “एतास्त्वा देवता इति पूर्वाह्वितात्पर्यग्रदर्शनब्राह्मणं स्पष्टम् । उत्तरार्धे मनुष्यं व्याचष्टे— “येभ्य उ त्वा मिति । ‘येभ्य’ ‘कामेभ्य’ निमित्तभूतेभ्य ‘यजमान आधर्त्त’, ‘ते सर्वे’ अपि कामा ‘सत्या सन्तु’ इति ।

* ‘प्रायश्चित्ति समिधोपहृत्याज्यं विश्वकर्मण्य इति—इत्येव साधुपाठ । का० औ० सू० १६ ७ १ । इह ‘उपपूर्वञ्च हन्तिर्गृह्यार्थो ङष्टोऽन्यत्रापि (३ ४ १ २५), समिधा करणभूतया सुकस्यानीयया उपहृत्य’ गृहीत्वा’—इति च तद्दृत्तौ ।

† पुरस्तात् ३४३ ए० १ प द्रष्टव्यम् ।

‡ वा० सू० १७ ४३ २ ।

§ का० औ० सू० १६ ७ २ ।

॥ वा० सू० १२ ४४ ।

आधानस्य सर्वकामनिमित्तत्वात् तस्य कृतत्वात् कामैरपि सत्वै-
र्मन्वितव्य मित्येतत् उत्तरार्द्धेनोक्त मित्यर्थ ॥ १२ ॥

उख्यस्यानुगमप्रसङ्गात् तदाश्रयभूतगार्हपत्यस्याप्यनुगमे प्राय-
श्चित्त माह— “अथ यदि गार्हपत्य इति * । अरणीभ्या मग्नि
सुत्याद्य गार्हपत्ये उपसमाधाय आध्वरिकाग्निर्कोभयप्रायश्चित्ते
कुर्यात् ॥ १३ ॥

सुत्यादिने आहवनीयानुगतौ प्रायश्चित्त माह— “अथ यदि
प्रसृत आहवनीय इति † । “साङ्गाग्निनेन हृत्वेति । साङ्गा-
ग्निन नाम शालामुखीय मारभ्य सदोहविर्दानमध्वगतपूर्व्यरज्जु
मवलम्ब्योत्तरदिक्पर्यन्त प्रागायतरज्जुमाग । स्पष्ट मन्यत् ॥

“प्रायश्चित्ती करोतीति ‡ । सर्वत्र प्रायश्चित्तद्वय मभि-
हितम्, तयोर्ब्यवस्था माह— “यस्तस्मिन् कालेऽध्वर स्यादिति ।
तत्कालानुरूपा प्रायश्चित्ति मध्वरप्रायश्चित्तिम्, सौमिकी मित्यर्थ ।
“समान्वाग्निप्रायश्चित्तिरिति । ‘समानी’ एकरूपैव आग्निर्की-
प्रायश्चित्ति । ससमिधान्यस्योपहृत्येत्याद्युक्ते च । अथ मर्थ ,—
सर्वानुगमे अध्वरप्रयोगवेलाया तत्तत्कालचोदिता प्रायश्चित्ति
कुर्यात्, अग्निप्रयोगवेलाया मुक्ता मेकरूपा मेव आग्निर्की
कुर्यादिति ॥ १४ ॥

“अथ यद्याग्नीध्रीय इत्यादि । अग्नीध्रमण्डपे भव ‘आग्नी-
ध्रीय’ । तस्यापि गार्हपत्यादेव प्रततत्वात् अनुगतोऽग्नि तत्रैव
प्रविष्टो भवति, अत ‘गार्हपत्यात् एव’ ‘एनम्’ अग्निम्

* का० श्रौ० सू० १६ ७ ३ ।

† का० श्रौ० सू० १६ ७ ४ ।

‡ ‘प्रायश्चित्तिरिति अस्य होमस्य सञ्ज्ञा’—इति का० १६ ७ १८० ।

‘प्राञ्चम्’ ‘उत्तरेण सद’ सदस उत्तरदेशतो ‘हृत्वा’ चान्नीध्रे
 ‘उपसमाधाय’ तत्कर्मोचिता प्रायश्चित्ति कुर्यात् * । सुत्या-
 दिने गार्हपत्यानुगमने प्रायश्चित्त माह— “अथ यदि गार्हपत्यो-
 ऽनुगच्छेत् तस्योक्तो बन्धुरिति । “अरणीं वाव स गच्छति”—
 इत्यादिनोक्त इत्यर्थं † ॥ १५ ॥ ६ [६ ४] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 षष्ठकाण्डे षष्ठाध्याये चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वर ॥ ६ ॥

ब्रह्माण्ड गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषी स्वर्णगर्भम् ,
 सप्ताब्धीन् पञ्चसीरीस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमौ ।
 रत्नोस्त्रा रत्नवाजिद्विपसहितरथौ सायणि सिङ्गणार्यं ,
 व्यश्राणीद्विश्वचक्र प्रथितविधिमहाभूतयुक्त घटञ्च ॥
 धान्याद्रि धन्यजन्मा तिलभव मतुल स्वणज वर्णमुख्य ,
 कार्पासीय कृपावान् गुडकृत मजडो राजत राजपूज्य ।

* का० श्रौ० सू० १६ ७ ५ ६, ७ ।

† पुरस्तात् ३६० पृ० ४५० द्रष्टव्यम् ।

पाण्योत्यं प्राण्यजन्मा लवणज मन्वृष शार्कर चार्कतेजा ,
रत्नाब्धो रत्नरूपं गिरि मङ्गत मुदा पात्रसाक्षिङ्गणार्थं * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे षष्ठोऽध्याय समाप्त ॥ ६ ॥

॥ इति षष्ठकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः † ॥

* अथत्वाष्टीष्यन्थ* षष्ठमकाण्ठीयद्वितीयाध्यायान्ते द्रष्टव्या ।

† इतोऽनन्तर मिह क-ग-घ-पुस्तकेषु "कण्डिकासंख्या १००"—इति ,
ष्यन्थ "कण्ठी १००"—इत्येव । तत्र १ ब्रा० ११ क०, २ ब्रा० १७ क०,
३ ब्रा० २४ क०, ४ ब्रा० १६ क०, ५ ब्रा० १७ क०, ६ ब्रा० १५ क० ;
अष्टमगया १०० सिद्धम् ॥

अथ

पञ्चमप्रपाठके प्रथम ब्राह्मणम् ,
अपि वा
सप्तमेऽध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

रुक्म प्रतिमुच्य विभर्त्ति । सत्यं ह्यैतद्यदुक्मः
सत्यं वा ऽएत यन्तु मर्हति सत्येनैतं देवा अविभरुः
सत्येनैवैन मेतद् विभर्त्ति ॥ १ ॥

तद्यत्तत् सत्यम् । असौ स आदित्यः स हिर-
ण्मयो भवति ज्योतिर्व्यै हिरण्य ज्योतिरेषोऽमृतं
हिरण्य ममृत मेष परिमण्डलो भवति परिमण्डलो
द्येष एकविंशतिनिर्बाध एकविंशो द्येष बहि-
ष्ठान्निर्बाध विभर्त्ति रश्मयो वा ऽएतस्य निर्बाधा
वाद्यत्त उ वा ऽएतस्य रश्मयः ॥ २ ॥

यद्देव रुक्म प्रतिमुच्य विभर्त्ति । असौ वा
ऽआदित्य एष रुक्मो नो हैत मग्निं मनुष्यो

मनुष्यरूपेण यन्तु मर्हत्येतेनैव रूपेणैतद्रूपं वि-
भर्त्ति ॥ ३ ॥

यद्देव रुक्मं प्रतिमुच्य विभर्त्ति । तेतो वा
ऽद्भृद्भृत् सित्तु मय मग्निस्तेजो व्यीर्यं रुक्मोऽस्मि-
स्तद्रेतसि तेजो व्यीर्यं दधाति ॥ ४ ॥

यद्देव रुक्मं प्रतिमुच्य विभर्त्ति । एतद्दे देवा
अविभयुर्यद्दे न इमं मिह रक्षाऽसि नाष्टा न हन्यु-
रिति तस्मा ऽएत मन्तिकाङ्गोप्तार मकुर्वन्नमु मेवा-
दित्य मसौ वा ऽआदित्य एष रुक्म स्तुथैवास्मा ऽअय
मेत मन्तिकाङ्गोप्तारं कराति ॥ ५ ॥

कृष्णाजिने निष्यूतो भवति । यज्ञो वै कृ-
ष्णाजिनं यज्ञो वा ऽएत यन्तु मर्हति यज्ञेनैत
देवा अविभर्यज्ञेनैवैत मेतद् विभर्त्ति लोमतश्छु-
न्दाऽसि वै लोमानि कुन्दाऽसि वा ऽएत यन्तु
मर्हन्ति कुन्दोभिरेत देवा अविभरश्छुन्दोभिरेवैत
मेतद् विभर्त्ति ॥ ६ ॥

अभि शुक्लानि च कृष्णानि च लोमानि नि-
ष्यूतो भवति । ऋक्सामयोर्हैते रूपे ऽऋक्सामे

वा ऽएतं यन्तु मर्हंत ऋक्सामाभ्या मेतं देवा
अविभर्त्तृक्सामाभ्या मेवैन मेतद् विभर्त्ति शानो
रुक्मपाशस्त्रिवृत्तस्योक्तो बन्धु' ॥ ७ ॥

त सुपरिनाभि विभर्त्ति । असौ वा ऽचादित्य
एष रुक्म उपरिनाभ्यु वा ऽएषः * ॥ ८ ॥

यद्देवोपरिनाभि † । अवाग्वै नाभे रेत प्रजाति-
स्तेजो व्वीर्यं रुक्मो नेन्मे रेत प्रजाति तेजो व्वी-
र्यं रुक्म प्रदहादिति ॥ ९ ॥

यद्देवोपरिनाभि ‡ । एतद्वै पशोर्मध्यतर यदुपरि-
नाभि पुरीषसंहिततरं यदुवाङ्नाभेस्तद्यदेव पशो-
र्मध्यतरं तेनैन मेतद् विभर्त्ति ॥ १० ॥

यद्देवोपरिनाभि § । यद्वै प्राणस्यामृत मूर्ध्व तन्ना-
भेरूर्ध्वै प्राणैरुच्चरत्यथ यन् मर्त्य पराक्तन्नाभि मत्ये-
ति तद्यदेव प्राणस्यामृतं तदेन मेतद्भिसम्पादयति
तेनैन मेतद् विभर्त्ति ॥ ११ ॥

* 'एष'—इति ग घ ।

† 'यद्देवोपरिनाभि'—इति ख । 'यद्देवोपरिनाभि'—इति ग, घ ।

‡ यद्देवोपरिनाभि --इति ग । यद्देवोपरिनाभि'—इति घ ।

§ 'यद्देवोपरिनाभि'—इति ग, घ । ॥ 'विभर्त्ति'—इति ख

अथैन मासन्द्या विभर्त्ति । इयं वा ऽथा-
सन्द्यास्त्रां षीदु सूर्वा मासन्न मियं वा ऽएत
यन्तु मर्हत्यनयैत देवा अविभरुनयैवैन मेतद्
विभर्त्ति * ॥ १२ ॥

औदुम्बरी भवति । जुर्वै रस उदुम्बर जुर्जै-
वैन मेतद्रसेन विभर्त्ययो सूर्वा ऽएते न्नस्पतयो
यदुदुम्बरः सूर्वा वा ऽएत न्नस्पतयो यन्तु मर्हन्ति
सूर्वाैरेत न्नस्पतिभिर्देवा अविभरु सूर्वाैरेवैन
मेतद्दन्नस्पतिभिर्विभर्त्ति † ॥ १३ ॥

प्रादेशमाचूद्वा भवति । प्रादेशमात्रो वै
गुर्भो विष्णुर्योनिरेषा गुर्भसन्मिता तद्योनिं करो-
त्यरत्निमात्री तिरस्त्री वाहुर्वा ऽअरत्निर्वाहुनो वै
व्वीर्यं क्रियते व्वीर्यसन्मितैव तद् भवति व्वीर्यं
वा ऽएत यन्तु मर्हति व्वीर्येणैत देवा अविभरु-
व्वीर्येणैवैन मेतद् विभर्त्ति ‡ ॥ १४ ॥

चतुःसक्तयः पादा भवन्ति । चतुःसक्ती-
न्यनूच्यानि चतस्री वै दिशो दिशो वा ऽएत यन्तु

मर्हन्ति दिग्भरेतुं देवा अत्रिभक्तर्हिग्भरेवैन मे-
 तद् विभर्त्ति मीञ्जीभी रुञ्जुभिर्व्युता भवति त्रि-
 वृङ्गिसुखोक्ती बन्धुर्मृदा दिग्धा तस्यो ऽएवोक्तोऽथो
 ऽअनतिदाहाय * ॥ १५ ॥

अथैनऽ शिक्वेन विभर्त्ति । इमे वै लोका
 एषो ऽग्निर्हिंश, शिक्व दिग्भर्त्तिमे लोकाः शक्तु-
 वन्ति स्यातुं यच्छक्तुवन्ति तस्माच्छिक्व दिग्भ-
 रेवैन मेतद् विभर्त्ति षडुद्याम भवति षड्दि दि-
 शो मीञ्जु त्रिवृत् सुखोक्ती बन्धुर्मृदा दिग्धं तस्यो
 ऽएवोक्तोऽथो ऽअनतिदाहाय † ॥ १६ ॥

तस्याप एव प्रतिष्ठा ‡ । अप्सु हीमे लोकाः
 प्रतिष्ठिता आदित्य आसञ्जन मादित्ये हीमे लोका
 दिग्भुरासक्ताः स यो हैतदेवं द्वेदैतनेव रूपेणैतद्रूप
 विभर्त्ति ॥ १७ ॥

यद्देवैनऽ शिक्वेन विभर्त्ति । संवत्सर एषो-
 ऽग्निर्कर्तवः शिक्व मृतुभिर्हि संवत्सरः शक्नोति

* , † 'अनतिदाहाय'—इति ख ।

‡ 'प्रतिष्ठा'—इति ग, 'प्रतिष्ठा'—इति घ ।

स्यातुं यच्छक्नोति तृष्णाच्छिष्य मृतुभिरेवैन मेतद्
विभर्त्ति षडुद्यामं भवति षड्व्यातवः ॥ १८ ॥

तृष्णाहोरात्रे ऽएव प्रतिष्ठा* । अहोरात्रयोर्ह्ययुः
संव्वत्सरः प्रतिष्ठितश्चन्द्रमा आसञ्जनं चन्द्रमसि
ह्ययुः संव्वत्सरः ऋतुभिरासक्तः स यो हैतदेव व्वे-
दैतेनेव रूपेणैतद्रूपं विभर्त्ति तस्य ह वा ऽएष
संव्वत्सरभृतो भवति य एव व्वेद संव्वत्सरोपासि-
तो हैव तस्य भवति य एव न व्वेदेत्यधि-
देवतम् † ॥ १९ ॥

अथाध्यात्मम् । आत्मैवाग्निः प्राणाः शिष्यं
प्राणैर्ह्यय मात्मा शक्नोति स्यातुं यच्छक्नोति तृष्णा-
च्छिष्य प्राणैरेवैन मेतद् विभर्त्ति षडुद्यामं भवति
षड्वि प्राणाः ‡ ॥ २० ॥

तस्य मन एव प्रतिष्ठा § । मनसि ह्यय मात्मा
प्रतिष्ठितो ऽन्न मासञ्जनं मन्ने ह्यय मात्मा प्राणै-

* 'प्रतिष्ठा'—इति ग, घ ।

† '०देवतम्'—इति ग, घ ।

‡ 'प्राणा'—इति ग, घ ।

§ 'प्रतिष्ठा'—इति ग, घ ।

रासक्तः स यो हैतदेव व्यैदेतेनेव रूपेणैतद्रूपं
विभर्त्ति * ॥ २१ ॥

अथैन मुखया विभर्त्ति । इमे वै लोका उखे-
मे वा ऽएतं लोका यन्तु महन्त्येभिरेतं लोकैर्देवा
अविभरुरेभिरेवैन मेतल्लोकैर्विभर्त्ति † ॥ २२ ॥

सा यदुखा नाम । एतद्दे देवा एतेन कर्म-
णैतथावृत्तेमाल्लोकानुदखनन् यदुदखनंस्तस्मादुदखो-
रखा इ वै ता मुखेत्याचक्षते परोऽक्ष परोऽक्ष-
कामा हि देवा ‡ ॥ २३ ॥

तद्वा ऽउखेति द्वे ऽअक्षरे । द्विपाद्युजमानो यज-
मानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन
मेतद् विभर्त्ति सो ऽएव कुम्भी सा स्थाली तत्
षट् षडृतवः सव्वत्सरः सव्वत्सरो ऽग्निर्यावानग्नि-
र्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति § ॥ २४ ॥

अथैन मिण्ड्याभ्या परिगृह्णाति । असी वा
ऽआदित्य एषो ऽग्निरहोरात्रे ऽङ्गण्डे ऽअमुं तदा-

* † विभर्त्ति—इति ख ।

‡ देवा—इति ग, घ ।

§ भवति—इति ख ।

दित्य महोरात्राभ्या परिगृह्णाति तस्मादेषोऽहो-
रात्राभ्यां परिगृहीतः ॥ २५ ॥

यद्देवैः मिण्डाभ्या परिगृह्णाति । असौ
वा ऽद्यादित्य एषोऽग्निरिमा ऽउ लोकाविण्डे ऽचमं
तदादित्य माभ्या लोकाभ्या परिगृह्णाति तस्मा-
देष आभ्या लोकाभ्या परिगृहीतः परिमण्डले
भवतः परिमण्डलौ हीमौ लोकौ मौञ्जे त्रिवृती
तस्योक्तो बभ्रुर्मृदा दिग्धे तस्यो ऽएवोक्तोऽथो ऽअन-
तिदाहाय ॥ २६ ॥

अथातः सम्पदेव * । आसन्दी चोखा च शि-
क्यश्च रुक्मपाशश्चाग्निश्च रुक्मश्च तत् षट् षड्-
तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य
मात्रा तावत्तद् भवतीण्डे तदष्टावष्टाचरा गाय-
त्री गायत्रीऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्
तद् भवति † ॥ २७ ॥

अथ सर्व्वसम्पत् । चत्वारः पादाश्चत्वार्यनु-

* 'सम्पदेव'—इति ग, 'सम्पदेव'—इति घ ।

† 'भवति'—इति ख ।

च्चानि शिष्यं च रुक्मपाशुषु यदु किञ्च रज्जु-
व्यं शिष्यं तदनुखाग्नी रुक्मस्तत् त्रयोदश त्रयो-
दश मासा सव्वत्सरः सव्वत्सरोऽग्निर्यावानग्नि-
र्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति * ॥ २८ ॥ १ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [७. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य नि श्वसित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।

निर्भमे , त मह वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

यदुक्त कात्यायनेन— “यजमान कण्ठे रुक्म प्रतिमुञ्चते परिमण्डन मेकविंशतिपिण्ड कृष्णाजिननिष्पृत लोमसु शुक्ल-
कृष्णेषु शणसूत्रे त्रिहृत्यो त सुपरिनाभि बहिष्पिण्ड दृशानो रुक्म इति”—इति †, तदिद वक्तु मादौ रुक्मप्रतिमोक विधत्ते—
“रुक्म प्रतिमुञ्च विभर्त्सति । यजमानो रुक्म सुवर्षमय माभ-
रणं कण्ठे बध्वा उखा धारयेत् । विहित रुक्मप्रतिमोचन-
धूर्वक धारणं प्रशंसति— “सत्य हैतद् यद् रुक्म इति । अत्य-
न्तान्निसयोगेऽपि नाशादर्शनात् रुक्मस्य सत्यत्वम् । ‘एतम्’
अग्नि ‘यन्तु’ नियन्तु ‘सत्यम्’ एव ‘अहति’ । ‘देवा’ ‘सत्येन’
सत्य मात्रय कृत्वा ‘अविभक्त’ भरण मकुर्वन् । ‘एतत्’ रुक्माख्यं
सत्यम् आदित्यात्मना ‘सत्येन’ ‘एव’ ‘विभर्त्सि’ ॥ १ ॥

* ‘भवति’—इति ख ।

† का० श्रौ० सू० १६ ५ १ ।

प्रशसति— “तद्यत्तत्त्वत्वं मसौ स आदित्य इति । रुक्मस्य सुवर्णमयता विधाय प्रशसति— “स हिरण्ययो भवतीति । हिरण्यस्य भास्वररूपत्वात् ज्योतीरूपत्वम्, तदेव ‘अमृतम्’ अविनाशि, ‘एष’ रुक्म ‘परिमण्डल’ वर्जुल, भवति । तत्रोपपत्ति— “परिमण्डलो ह्येष इति । ‘एष’ आदित्य ‘एकविंशतिनिर्वाध’ । वित्तसहिता पुलका धारणसमये निर्वाधा * , यथा बाह्या भवन्ति, तथा धारयेत् । निर्वाधस्य बहिर्भाव प्रशसति— “रश्मयो वा एतस्य निर्वाधा इति । ‘एतस्य’ आदित्यात्मकस्य रुक्मस्य ॥ २ ॥

रुक्मधारण प्रशसति— “यद्देव रुक्म प्रतिमुच्येति । मानुषेण रूपेण अनेर्धारणस्यानुचितत्वात् ‘एतेन’ रुक्माख्येन आदित्येन ‘रूपेण’ ‘एतत्’ अग्न्यात्मक ‘रूप’ ‘विभर्त्ति’ ॥ ३ ॥

पुन प्रकारान्तरेण प्रशसति— “यद्देव रुक्म प्रतिमुच्येति । अस्यान्ने रेत सेकस्थानीयत्व मुक्तं प्राक्, रुक्मश्च तेजोरूप वीर्यम् । तथा सति अग्ने रुक्मसंयोजनेन रेतस्यग्न्याख्ये ‘तेज.’ वीर्यं मेव स्थापितवान् भवति ॥ ४ ॥

पुनरप्यग्ने रुक्मसयोग मग्नेर्गोमृत्वरूपेण प्रशसति— “यद्देव रुक्म प्रतिमुच्य विभर्त्तीति । पुरा ‘देवा’ ‘इमम्’ अग्निम् ‘नाष्टा’ नाशकानि ‘रक्षासि’ ‘यद्दे’ येनैव प्रकारेण ‘न हन्युः’, ‘एतत्’ एतेन विषयभूतेन ‘अविभयु’ । भीतिपरिहारोपाय दर्शयति— “तस्मा एत मन्त्रिकादिति । ‘तस्यै’ अग्ने ‘एतम्’ आदित्यम् । एतच्छब्दार्थं माह— “असु मेवादित्य मिति । तर्हि

* निर्वाधा*, निर्वाधन्ते निष्काशन्ते उन्नतात् खरूपाद् बहिर्निःसृता भवन्ति—इति का० श्रौ० सू० १६ ५, १ ४० ।

मानुषै कथ गोसारं कर्तुं शक्यत इति , तत्राह-- “असौ वा
आदित्य एष रुक्म इति ॥ ५ ॥

“कृष्णाजिने निष्कृतो भवतीति । नितरां स्यूत सम्बद्ध
भवति । यथा कृष्णाजिनस्योपरि वर्त्तत , तथा कुर्यादित्यर्थं ।
“यज्ञो वै कृष्णाजिन मिति । यज्ञसाधनहविराधारत्वात् यज्ञ
इत्युच्यते । शिष्टं गतप्रायम् । निषीवन मपि ‘लोमत’ लोम-
प्रदेशे कर्त्तव्यम् । कृष्णाजिनस्य यज्ञत्वविधानात् तल्लोम्ना यज्ञा-
वयवच्छन्दोरूपत्व युक्तम् । गत मन्यत् ॥ ६ ॥

तत्रापि शुक्लकृष्णलोमरेखयोरुपरि निष्कृतेन भवितव्य मिति
दर्शयति-- “अभि शुक्लानि च कृष्णानि च लोमानि निष्कृतो भव-
तीति । उभयविधाना लोम्नाम् ‘अभि’ उपरि । “ऋक्सामयोर्हेते
रूपे इति । ‘ह’ शब्द “ऋक्सामयो शिल्पे”-इत्यादि * मन्त्र-
प्रसिद्धियोत्तमार्थं । गत मन्यत् । “शाणो रुक्मपाशस्त्रिहृदिति ।
रुक्मसम्बन्धनरज्जुः ‘शाण’ शण्डणनिर्मित , ‘त्रिहृत्’ त्रिगु-
णित । “तस्योक्तो बन्धुरिति । शणार्थवाद -- “शणकुलाय
मन्तर भवतीत्यत्रोक्त † , त्रिहृदर्थवादसु “त्रिहृदग्निरित्यादि-
नोक्त ‡ ॥ ७ ॥

रुक्मधारणप्रदेश विधाय प्रशंसति-- “त मुपरिनाभि विभ
र्ष्यसौ वा आदित्य इति । “उपरिनाभ्यु वा एष इति । ‘एष’

* वा० ख० ४ ६ । “कृष्णाजिनयोः सन्धि मालभत ऋक साम-
योरिति का० औ ख० ७ ३ ३३ । “यद्वा प्रतिकल्प तच्छिल्प
मिति चेह पुरस्तात् (३ २ १ ५) द्रष्टव्यम् ।

† पुरस्तात् (६ ख० १ ब्रा० २४ क०) द्रष्टव्यम् ।

‡ पुरस्तात् (१ प्र० १ ब्रा० १४ क०) द्रष्टव्यम् ।

आदित्य 'उपरिनाभि' नामेरुपरिप्रदेशे , तत्र मध्ये ध्येयत्वात् ,
रक्तवर्षनामेरुपरि वर्त्तमानत्वाद् वा , जाठरवङ्गात्मकस्य तस्य
नामेरुपरि वर्त्तमानत्वाद् वा ॥ ८ ॥

उक्त सुपरिनाभित्व बहुधा प्रशंसति— “यद्देवोपरिनाभ्यवाम्
वे नाभेरित्यादिना । रेतस 'प्रजाति' उत्पत्ति, नाभे-
रवाक्प्रदेशे खलु , अत 'तेज' वीर्यरूप 'रक्त' ता 'प्रजाति'
प्रदहेत् , तत् 'नेत्' नैवेष्टम् । “नेत्येष इदित्यनेन सम्प्रयुज्यते
परिभये”-इति * निरुक्तम् ॥ ९ ॥

प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “यद्देवोपरि नाभीति । 'एतद्दे
पशोमेध्यतर' यन्नामेरुपरिष्ठाद् वर्त्तमान हृदयादिकम् । 'नाभे'
'अवाङ्' अर्वाक्प्रदेशे 'यत्' अङ्गम् , 'तत्' 'पुरीषसहिततरम्'
अत्यन्त पुरीषेण सहितम् । “तद्यदेवेत्यादि , स्पष्टम् ॥ १० ॥

उपरिधारण मन्वृतास्योपरिधारणतया प्रशंसन् गतिभेदेन
मृतामृतविभाग माह— “यद्देवोपरिनाभि यद्दे प्राणस्येति ।
प्राणस्य ह्रावशी , अमृताशो मृताशश्च , तत्रामृतास्यो योऽशो-
ऽस्ति नामेरुर्वाक्प्रदेशे , स. 'जडै' प्राणै' 'उच्चरति' उच्चरति ,
य मर्त्याऽश्च , स नामे 'पराक्' अवाङ्मुख 'तं नाभिम्'
'अत्येति' अतिगच्छति । विभागप्रदर्शनप्रयोजन माह— “तद्
यदेवेति । 'तत्' 'प्राणस्य' 'अमृतम्' अंशम् 'एनम् अभि' आयु-
ष्यामेरुपरि 'सम्पादयति' । 'एतत्' एतेन , नामेरुपरि सम्पा-
दनेन 'एनम्' अग्निम् 'तेन' अमृतेन 'विभर्त्ति' ॥ ११ ॥

उत्पन्नामेरुस्योपरि धारण विधाय तत्राप्यासन्त्यां धारणं

कर्त्तव्य मित्याह— “अथैन मासन्ध्या मिति ॥ । आसन्दीप्रवृत्त-
निमित्तं पृथिव्यां सम्पादयन् तदात्मकत्वसम्पादनद्वारेण प्रशंसति
—“इयं वा आसन्दीति । आधीदत्यत्राग्निरित्यासन्दी , इयं पृथि-
व्यपि सर्वस्यापि पदार्थस्यासदनयोग्यत्वात् आसन्दी , तथा च सती
अस्या निव भृतवान् भवतीत्यर्थ । “इय वा एत यन्तु मित्यादि ,
पूर्ववत् ॥ १२ ॥

आसन्ध्या औदुम्बरत्व विधाय प्रशंसति— “औदुम्बरी भवति
जग्वैरस इति । जगर्गुरुत्व सर्ववनस्पत्यात्मकत्वञ्च उख्यसमिदा-
धानप्रस्तावे प्रागुक्तम् ॥ । “सर्वे वा इत्यादि , पूर्ववत् ॥ १३ ॥

जङ्घप्रमाण विधाय स्तौति— “प्रादेशमात्रीति । गर्भरूपि-
णो यज्ञस्य विष्णोरेषा आसन्दी अपि तदाधारभूता , अतः प्रादेश-
प्रमाणां ‘योनिं’ ‘गर्भसञ्चिता’ गर्भसमपरिमाणा ‘करोति’ ।
तिर्यक्प्रमाण माह— “अरत्रिमात्रीति । “तिरश्चीति । हि-
प्रादेशोऽरत्रि , इयोररत्रयोर्बाहु । किं तत इत्याह— “बाहुनो
वै वीर्यं क्रियत इति । ‘बाहुना उ’ बाहुनैव । ‘तत्’ तस्मात्
बाहु ‘वीर्यसञ्चिता’ भवति’ प्रहारसमये तथा दर्शनात् ॥ १४ ॥

“चतु स्रक्तय इति । स्रक्तिचतुष्टयोपेता स्यु , ‘अनूथानि’
अपि चतुर्द्वाराणि स्यु । पादाङ्गेषु आयततिर्यक् काष्ठानि अनू-
थानीत्युच्यन्ते । स्पष्ट मन्यत् । ‘त्रिवृद्धि’ त्रिगुणाभि ‘रञ्जुभि’
‘व्यूता’ विविध सक्तता । “व्येष् तन्तुसन्ताने” ३ । “तस्योक्ती
बन्धुरिति । मौञ्जार्यवाद , ऋदाहरणस्यादौ तदाहरणार्थं पञ्च-

* का० औ० सू० १६ ५ २ ।

† पुरस्तात् ६ अ० ३ ब्रा० २ क० (३३७ ए०) दृश्यम् ।

‡ भा० उ० १००७ धा० ।

त्रयधन्वनरञ्जुप्रस्तावे — “ते मीचीभिरभिधानीभिरभिहिता भ-
वन्ति, अग्निदेवेभ्य उदक्रामत् स मुञ्चं प्राविशत्”—इत्यादि-
नोक्त* †, त्रिवृत्त्वं तु “त्रिवृदग्निरित्यत्र— “शैवानेस्त्रिवृत्ता”—
इत्युक्तम् ‡। आसन्दी ‘सृदा दिग्धा’ आलिप्ता स्यात्, ‘तस्यो’
तस्या अपि ‘बन्धु’ सृस्तावकोऽर्थवाद उक्त ‡। इष्टप्रयोजनं
च दर्शयति— “अथोऽनतिदाहायेति ॥ १५ ॥

“अथैनमिति । ‘एनम्’ उख्यानिम् । ‘शिक्षेन विभर्त्ति’
शिक्षवत्या मासन्ध्याम् उखां विभर्त्तीत्यर्थं §। उक्तं मर्धं मधि-
देवताध्यात्मभेदेन प्रशंसति— “इमे वै लोका एषोऽग्निरित्या
दिना । उख्याम्नेर्लोकत्रयात्मकत्वं मुखाद्वारा । । उखायाश्च
लोकत्रयात्मकता “यो वा एष निधि प्रथमोऽय स लोक” —इत्या-
दिना प्रागुक्त ¶। तस्या दिश शिक्षम् । किं तत इत्यत
आह— “दिग्भिर्हीने लोका शक्नुवन्ति स्यात् मिति । तस्माच्छि-
क्षेन भरषं युक्तम् । प्रसङ्गाच्छिक्षणशब्दनिर्वचनं दर्शयति— “यच्छि-
क्नुवन्ति तस्माच्छिक्ष मिति । स्त्राधिष्ठितवस्तुधारणसमर्थत्वात् ।
शिक्षरूपकल्पनाया प्रयोजनं दर्शयति — “दिग्भिरेवैन मिति ।
“षडुद्यामं भवतीति । ऊर्ध्वाधोविवक्षया दिशा षट्त्वम् । उद्ग-
तानि दासानि उद्यामानि, तेषां षट्त्वेनोपेतं कर्त्तव्यम्, सूत्रे

* पुरस्तात् २ प्र० ३ ब्रा० २६ क० (१३८ पृ०) दृश्यम् ।

† पुरस्तात् १ प्र० ३ ब्रा० १८ क० दृश्यम् ।

‡ ३ प्र० १ ब्रा० १ क० (१७६ पृ०) दृश्यम् ।

§ का० श्री० सू० १६ पृ २ ।

॥ “अथो वा इमे लोका” —इत्यादि १६६ पृ० ६ पं० दृश्यम्

¶ पुरस्तात् ६ ७ २२ (१६६ पृ० १० पं०) दृश्यम् ।

षडुद्याम मिति पठितत्वात् * । यद्वा, उद्यमनसाधनत्वात् उद्याम-
शब्देन शिष्यदामान्युच्यन्ते ।

पाशानां मौञ्जत्रिवृत्तार्थवाद प्रागुक्त †, उद्यमनानां वृद्धि-
श्वत्वार्थवादोऽपि प्रागुक्त ‡, इत्यतिदिशति— “तस्यो एवेति ।
‘तस्य’ वृदालेपनस्यापीति ॥ १६ ॥

“तस्याप एव प्रतिष्ठेति । ‘तस्य’ शिष्यस्य ‘आप’ उदका-
न्धेव ‘प्रतिष्ठा’ आस्यदम्, लोकसृष्टे प्राक् उदकस्य सृष्टत्वात् ।
शिष्यस्वाधस्तादृशी उद्यामाधार पाशरचितोऽवयवविशेष, स
एवात्र ‘प्रतिष्ठा’-शब्देनोक्त । “आदित्य आसञ्जन मिति । आस
ञ्जते बध्यते शिष्य मन्नेति ‘आसञ्जनम्’ शिष्याधार काष्ठविशेष ।
यद्वा, आसञ्जत इत्यासञ्जनम्, शिष्यस्योर्जावयव आदित्यो-
ऽत्र तदस्थानीय । उक्तार्थेन प्रशसति— “स यो हैतदेवं
वेदेति ॥ १७ ॥

प्रकारान्तरेण प्रशसति— “यद्देवेन शिष्येन विभर्तीति ।
एतत् पूर्वकण्डिकावद् व्याख्येयम् । अने सवत्सररूपत्व सव-
त्सरभरणात्, शिष्यस्य स्वाश्रिताधारकत्वनियमात् सवत्सरस्याग्नि-
रूपत्वेन ऋतूनां संवत्सराधारत्वात् तेषां शिष्यत्व युक्तम् ॥ १८ ॥

“तस्माद्धोरात्रे एव प्रतिष्ठेति । “चन्द्रमा आसञ्जन मिति ।
चन्द्रमासहसुरपध्यायनत्वात् सवत्सरस्य चन्द्रासञ्जनरूपत्वम् । सव-
त्सरात्मकत्वप्रयुक्त मर्थवाद माह— “तस्य ह वा एष संवत्सरभृत

* “शिष्यपाश प्रतिमुञ्जते षडुद्याम विश्वा रूपाणीति”—इति
का० श्रौ० सू० १६ ५ ६ ।

† पुरस्तात् ३८४ पृ० टीप्पनीदय (*, †) द्रष्टव्यम् ।

‡ पुरस्तात् ३७५ पृ० ३ प० द्रष्टव्यम् ।

इति । 'य' 'एवम्' अन्ते सवत्सरात्मकत्वम्, शिष्यस्य ऋत्वात्मकता च 'वेद' जानीयात्, 'तस्य' 'एष' उख्योऽग्नि 'सवत्सरभृत' सवत्सरादर्वाचीनकाले धारणेऽपि कृत्स्न सवत्सर भृतवान् भवति । उक्तविज्ञानप्रशंसार्थं मविज्ञातुरुक्तफनाभाव दर्शयति — "सवत्सरोपासितो हैवेति । सवत्सर मुपासित एव भवति, परं न तूक्तरूपेण धृत । उक्तवक्ष्यमाणयो साङ्ख्यपरिहाराय उक्त-स्वाधिदैवतपरता व्यवस्थापयति— "इत्यधिदैवत मिति ॥ १९ ॥

"अध्यात्म मिति । प्रदर्शयत इति शेष । "आत्मैवान्तिरिति । आत्मात्र देहव्यतिरिक्तो मनउपाधिक । 'प्राणा' शीर्षण्या 'शिष्यम्' । ननु निरवयव मात्मान प्रति धारकत्वेन कथं प्राणाना शिष्यत्वयोग्यतेति, तत्राह— "प्राणैर्ह्यय मात्मा शक्नोति स्यात् मिति । "प्राणाधिप सञ्चरति स्वकर्मभि"— इत्यादिश्रुते * प्राणोपाधिकत्वेन देहाख्यगृहेऽवस्थानसम्भवात् । अत शक्नोत्यनेन अवस्थात् मिति । वर्णव्यापत्या शिष्यशब्दो निष्यन्न † । 'प्राणानां' चक्षु श्रोत्रनासारन्ध्रवर्तिनां षट्सङ्ख्यायोगात् "अद्धि प्राणा"—इत्युक्तम् ॥ २० ॥

शिष्यस्याधस्ताद्वर्तिन मवयव दर्शयति— "तस्य मन एव प्रतिष्ठेति । एतत् समर्थयते— "मनसि ह्यय मात्मा प्रतिष्ठित इति । मनसा परिच्छेद्यत्वात् मनसि प्रतिष्ठितत्वम् । शिष्य-स्त्रोपर्यवयव दर्शयति— "अन्न मासन्नं मनो ह्यय मात्मा प्राणै-रासक्त इति । अन्नाभावे सोपाधिकस्यात्मनो भोगाभावात् प्राण-

* श्वेता० उप० ५ ७ ।

† तदेव शक्नोति शिष्य मिति रूप निष्यद्यत इत्याशयः ।

धारिणान्नप्राप्तो भवति । आत्मरूपोऽग्निर्मनस्त्वहै प्राणाख्यै
इन्द्रियैरन्न भुञ्जानो वर्त्तत इत्यभिप्राय । “स यो हैतदिति ।
‘एतत्’ अग्निशक्त्यात्मक वस्तु ‘एवम्’ उक्तप्रकारेण अग्ने
रात्मत्वम् प्राणाना शिष्यत्वाद्यात्मकता च ‘वेद’, स ‘एतेनेत्यादि,
व्याख्यातम् * ॥ २१ ॥

उखयैव धारण प्रशंसति— “अयैव मुखेति । ‘एनम्’
अग्निम् ‘इमे लोका’ ‘यन्तु’ धारयितुम् ‘अर्हन्ति’ ॥ २२ ॥

उखा ‘स्व’-शब्दप्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनद्वारा प्रशंसति— “सा
यदुखा नामेत्यादिना । ‘सा’ स्थाली ‘यद्’ यस्मात् उखानाम
धृतवती, तदभिधीयत इति शेष । “एतद्वै देवा उदखनन्”
—इति सम्बन्ध । तत्रकार मभिनीय दर्शयति— “एतेन कर्म-
णेति । ‘एतेन’ परिदृश्यमानप्रकारेण । तद् विशिनष्टि— “एत
यैवाहतेति । ‘आहत्’ प्रकारविशेष । उच्चिमत्या उखाया लोक-
त्रयात्मकत्वस्योक्तत्वात् । उखोत्खनन मेव लोकत्रयोत्खनन मित्य-
र्थ । खनन मत्र निर्माण मभिप्रेतम् । उत्खन्यमानत्वात् ‘उखा’ ।
स्पष्ट मन्यत् ॥ २३ ॥

भरणीया मुखा तद्गताचरसङ्ख्याया प्रशंसति— “तद्वा उखे-
ति हे अक्षरे इत्यादिना । यजमानस्य चीयमानाग्न्यात्मना संस्त
र्त्तव्यत्वात् ‘यजमानोऽग्नि’ इत्युच्यते । “यावानग्निरिति । द्वित्व-
परिमाणवान् । ‘अस्य’ यजमानाभिन्नस्याग्ने ‘यावती मात्रा’
अथयव पादगतसङ्ख्याया, ‘तावता’ क्त्वस्त्रेणापि ‘एनम्’ ‘एतेन’

* ३७५, ३८४ पृ० १६ कण्ठी द्रष्टव्या ।

† ३ प्र० ७ ब्रा० ४, ५ क० (२६०, २६१ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

प्रकारेण 'विभक्ति' इतवान् भवति यजमान । एव मन्थत्रापि
ज्ञावानग्निरित्येतद् व्याख्येयम् ।

पर्यायान्तर समुच्चित्व तद्गतसङ्घराहारेषोखाभरण स्तीति—
“सो एव कुम्भी स ख्याली तत् षडित्यादिना । ‘सो एव’ उखा,
सैव, ‘उ’ शब्दोऽनर्थक । ‘कुम्भी’ कुम्भीत्यपि व्यवह्रियते,
‘सा’ एव ‘ख्याली’ । अत्र ‘तत्’ सर्वाणि मिलित्वा ‘षट्’ ।
गत मन्थत् ॥ २४ ॥

उख्यानेरिण्डाभ्या परिग्रह प्रशंसति— “अथैन मिण्डाभ्या
मिति * । ‘इण्ड’ इति ततोखाधारणसाधनभूतो परिमण्डली
पदार्थविशेषी, ताभ्याम् ‘एनम्’ उखानि परिगृह्णाति । एक-
स्त्रैव तेजसं चित्यादिष्वग्न्याद्यात्मनावस्थानात् “वेधात्मान व्याकु-
रत”—इत्यादिश्रुते † एषोऽग्निरेव असी आदित्य । परिभ्रमत,
आदित्यस्य पुरस्तात् पश्चाच्चावस्थिते ‘अहोरात्रे’ एव इण्ड-
ख्यानीये, अत्र इण्डाभ्या मग्निपरिग्रहेण अहोरात्राभ्याम् अमुम्
आदित्य परिगृह्णीतवान् भवति । उक्तं मर्थं लोकप्रसिद्धया इट-
यति— “तस्मादेष इति ॥ २५ ॥

इत्य मिण्डे अहोरात्रात्मना प्रशंस्य द्युष्टयिव्याख्यलोकद्वया-
त्मनापि प्रशंसति— “यद्येवैन मिति । तयोर्वर्तुल्लत्व प्रशंसति—
“परिमण्डली भवत’ परिमण्डली हीमी लोकाविति । इण्ड-
योर्मुञ्जविष्टतित्वं त्रिवृत्त्वं च विधाय तदर्थवादं सुक्तं मतिदि-
शति— “मौञ्जे त्रिवृती तस्योक्तो बन्धुरिति । “त्रिवृदग्निरित्या-

* का० श्रौ० सू० १६ ५ ३ ।

† अग्नेवोपरिष्ठादात्मास्यते (१० का० सू० ५ ब्रा० ३ क०) ।

दिनेत्यर्थं * । तयोर्बहिर्दाहपरिहाराय ऋद्भिन्वत्व विधाय तद्वाक्य-
शेष मप्यतिदिशति— “सृदा दिग्धे तस्यो एवोक्त इति † । अथ
सूत्रम्— “इण्डुशिक्ष्यासन्दीषु सुञ्जरज्जवस्त्रिवृतो ऋद्भिन्वा” , परि-
मण्डनाभ्या मिण्ड्वाभ्या सुखा परिगृह्णाति”—इति ‡ ॥ २६ ॥

भर्त्सव्यस्याग्नेर्यावन्त साधनपदार्था प्रागुक्ता , तेषां या
सङ्ग्रासि , तां सङ्ग्रा प्रशंसति— “अथात सम्पदेवासन्दी चोखा
चेत्यादिना । इत पर सम्पत्सम्पत्तिरेवोच्यते , न तु नूतन
कश्चित् पदार्थोऽभिधीयत इत्यर्थं । शिक्ष्यादय षट् , ऋतवो-
ऽपि षट् , तदात्मक सवत्सरोऽग्नि , ‘अत’ उक्तार्थसम्पा-
दनेनैक एवाग्नि. सवत्सरसन्धितो भवतीति ‘सम्पत्’ । उक्त-
पदार्थसङ्ग्रहा इण्डुसङ्ग्रा मपि समुच्चित्य सम्पत्त्यन्तरं दर्श-
यति— “इण्डुं तदष्टाविति । अग्नेर्गायत्राद्य प्रजापतिमुखात्
सहोत्पन्नत्वोपाधिनेकत्वम् § ॥ २७ ॥

इत्य प्रधानपदार्थगतसङ्ग्रासम्पत्ति मुक्ताद्य सर्वविषया सम्बद्धं
दर्शयति— “अथ सर्वसम्पदिति । उच्यत इति शेष । ‘चत्वार
पादा’ आसीत्या सन्ति , तस्याद्यतुर्दिक्ष्वस्थितानि ‘चत्वारि
अनूचानि’, तन्मिलित्वाष्टौ । शिक्ष्यरुक्मपाशौ द्वौ । ननु शिक्ष्या-
वयवा बहव सन्ति , कथं न गण्यन्त इत्याह— “यदु किञ्च

* पुरस्तात (१३८ पृ० १४ प०) द्रष्टव्यम् ।

† पुरस्तात (३७५ पृ० ३ प०) द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ५ इ । ‘उखा याभ्यां गृह्यते तौ इण्डौ
शिक्ष्य प्रसिद्धम् व्यासन्दी च , अतुरक्ता रज्जवो ऋद्भिन्वा भवन्ति ।
ऋद्भिन्वा; कर्द्दममलिमा’—इति तत्र इति; ।

§ तै० ब० ७ १ २ ४ द्रष्टव्यम् ।

रज्जव्य * शिष्य मिति । 'तदनु' शिष्य मनु 'उखा' भवति ,
सैका 'अग्नि' । रुक्माभ्या सह 'त्रयोदश' । "त्रयोदश मासा
स वक्षर इत्यादि , स्पष्टम् ॥ २८ ॥ १ [७ १] ॥

* इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे सप्तमेऽध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीय ब्राह्मणम्)

तं तिष्ठन् प्रतिमुञ्चते । असौ वा ऽआदित्य
एष रुक्मस्तिष्ठतीव वा ऽअसावादित्योऽयो तिष्ठन्
वै ब्वीर्यवत्तर उदङ् प्राङ् तिष्ठस्तुखीक्तो बभूवुः ॥ १ ॥

दृशानो रुक्म उर्व्या व्यदौदिति । दृश्यमानो
ह्येष रुक्म जर्व्या ब्विद्योतते दुर्मर्ष मायुः श्रिये
रुचान इति दुर्मरं वा ऽएतस्यायुः श्रियो ऽएष
रोचतेऽग्निरमृतो ऽअभवदयोभिरिति सर्व्वैर्व्व्या ऽएष
व्ययोभिरमृतो ऽभवद्यदेनं द्यौरजनयदिति द्यौर्वा
ऽएत मजनयत् सुरेता इति सुरेता ह्येषा यस्या
एष रेतः † ॥ २ ॥

* "मौञ्ज त्रिट्टद् रज्जव्य भवति"—इति का० श्री० सू० १७ २ ६ ।

† 'रेतः'—इति ग, घ ।

अथैन मिण्डाभ्या परिगृह्णाति । नृत्तीषासा
सुमनसा विरूपे इत्यहोरात्रे वै नृत्तीषासा सु-
मनसा विरूपे धापयेते शिशु मेकः समीची
ऽइति यद्वै किञ्चाहोरात्रयोस्तेनैत मेव समीची
धापयेते द्यावाक्षामा रूक्मो ऽअन्तर्विभातीति इर-
न्नेतद्यजुर्जपतीमे वै द्यावापृथिवी द्यावाक्षामा ते
ऽएष यन्नन्तरा विभाति तस्मादेतच्चरन्त्यजूर्जपति
देवा अग्नि धारयन् द्रविणोदा इति परिगृह्य
निदधाति प्राणा वै देवा द्रविणोदास्तु ऽएत मय
ऽएव मधारयस्तेरेतैन मेतद्धारयति * ॥ ३ ॥

अथ शिष्यपाश प्रतिमुञ्चते । विश्वा रूपा-
णि प्रतिमुञ्चते कविरित्यसौ वा ऽआदित्यः कवि-
र्विश्वा रूपा शिष्य प्रासावीङ्गद्रुं द्विपदे चतुष्पदे
ऽइत्युद्यन्वा ऽएष द्विपदे च चतुष्पदे च + भद्र प्रसूति
वि नाक मल्लत् सविता व्वरेण्य इति स्वर्गा वै
लोकी नाकस्तु मेष उद्यन्नेवानुविपश्यत्यनु प्रयाण

* मेतद्धारयति'—इति ख ।

† ग-घ-पुस्तकयो, द्विपदे चतुष्पदे च'—इत्येव पाठः ।

सुषसो विराजतीत्युषा वा ऽचये व्युच्छति तस्मा
 ऽएष व्युष्टिं विराजन्ननुदेति * ॥ ४ ॥

अथैन मतो व्विकृत्या व्विकरोति । इद् मेवै-
 तद्रेतः सित्तं व्विकरोति तस्माद्योनौ रेतः सित्तं
 व्विक्रियते ॥ ५ ॥

सुपर्णो ऽसि गतुत्मानिति । व्वीर्यं वै सुपर्णो
 गतुत्मान् व्वीर्यं मेवैन मेतदभिसंस्क्रोति त्रिवृत्ते
 शिर इति त्रिवृत मस्य स्तोमं शिरः करोति
 गायत्र चक्षुरिति गायत्र चक्षुः करोति बृहद्रथ-
 न्तरे पञ्चाविति बृहद्रथन्तरे पक्षौ करांति स्तोम
 आत्मेति स्तोम मात्मानं करोति पञ्चविंश हृन्दां-
 क्षुङ्गानीति हृन्दांसि वा ऽएतस्याङ्गानि यजूषि
 नामेति यदेन मग्निरित्याचक्षते तदस्य यजूषि
 नाम साम ते तनुर्ध्वामदेव्य मित्यात्मा वै तनु-
 रात्मा ते तनुर्ध्वामदेव्य मित्येतद्यज्ञायज्ञियं पुच्छ
 मिति यज्ञायज्ञियं पुच्छ करोति धिष्णाः शफा
 इति धिष्णौर्ध्वा ऽएषोऽस्मिंश्चोके प्रतिष्ठितः सुप-

र्षीऽसि गरुत्मान् दिवम् गच्छ स्वः पतेति तदेनः
सुपर्णं गरुत्मन्तं कृत्वाह देवान् गच्छ स्वर्गं लोकां
पतेति ॥ ६ ॥

तं वा ऽएतम् * । अत्र पक्षपुच्छवन्तं विकरोति
यादृग् वै योनौ रेतो विक्रियते तादृग् जायते
तदादेत मत्र पक्षपुच्छवन्तं विकरोति तस्मादेषो-
ऽमुत्र पक्षपुच्छवान् जायते ॥ ७ ॥

तः हैके । एतया विकृत्याभिमन्त्रान्यां चि-
तिं चिन्वन्ति द्रोणचितं वा रथचक्रचितं वा कङ्क-
चितं वा प्रउगचितं बोभयतः प्रउगं † वा स-
मुद्यपुरीष वा न तथा कुर्याद्यथा पक्षपुच्छवन्तं
गर्भं परिवृञ्चेत् तादृक्तात् तस्मादेनः सुपर्णचितं मेव
चिनुयात् ॥ ८ ॥

तु मेतया विकृत्या । इतु जड्वं प्राञ्चं प्रगृह्णा-
त्यसौ वा ऽआदित्य एषो ऽग्निरमुं तदादित्य मितु
जड्वं प्राञ्च दधाति तस्मादसावादित्य इतु जड्वं

* ऽएतम्—इति ग, घ ।

† 'उभयतः प्रउगं'—इति च दृष्टं डा०—वेबरमहोदयेन ।

प्राङ् धीयते परोबाहु प्रगृह्णाति परोबाहु क्षेप्र
 इतोऽथैन मुपावहरति त मुपावहृत्योपरिनाभि धार-
 यति तस्थोक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥

अथ विष्णुक्रमान् क्रमते । एतद्वै देवा
 विष्णुर्भूत्वेमाँल्लोकानक्रमन्त यदिष्णुर्भूत्वाक्रमन्त त-
 स्माद् विष्णुक्रमास्तथैवैतद्यजमानो विष्णुर्भूत्वे-
 माँल्लोकान् क्रमते ॥ १० ॥

स यः स विष्णुर्यज्ञ स ः । स यः स यज्ञो-
 ऽय मेव स योऽय मग्निरुखाया मेतु मेव तुद्देवा आ-
 त्मान कृत्वेमाँल्लोकानक्रमन्त तथैवैतद्यजमान एत
 मेवात्मान कृत्वेमाँल्लोकान् क्रमते ॥ ११ ॥

उदङ् प्राङ् तिष्ठन् । एतद्वै तत् प्रजापति-
 र्विष्णुक्रमैरुदङ् प्राङ् तिष्ठन् प्रजा असृजत तथै-
 वैतद्यजमानो विष्णुक्रमैरुदङ् प्राङ् तिष्ठन् प्रजा
 सृजते ॥ १२ ॥

विष्णोः क्रमोऽसीति । विष्णुर्हि भूत्वा क्र-
 मते सपत्न्येति सपत्नान् हात्र हन्ति गायत्रं कुन्द

आरोहेति गायत्र कुन्द आरोहति पृथिवी मनु
विक्रमस्वेति पृथिवी मनु विक्रमते प्रहरति पादं
क्रमत ऽजङ्घुं मग्नि मुद्गुल्लात्यूर्ध्वी हि रोहति ॥ १३ ॥

व्विष्णो क्रमोऽसीति । व्विष्णुर्हि भूत्वा क्र-
मतेऽभिमातिहेत्यभिमातीर्हाव हन्ति चैष्टुभ कुन्द
आरोहेति चैष्टुभ कुन्द आरोहत्यन्तरिक्ष मनु वि-
क्रमस्वेत्यन्तरिक्ष मनु विक्रमते प्रहरति पादं क्रमत
ऽजङ्घुं मग्नि मुद्गुल्लात्यूर्ध्वी हि रोहति ॥ १४ ॥

व्विष्णो क्रमोऽसीति । व्विष्णुर्हि भूत्वा क्र-
मते ऽरातीयतो हन्तेत्यरातीयतो हात्र हन्ति जा-
गत कुन्द आरोहेति जागत कुन्द आरोहति दिव
मनु विक्रमस्वेति दिव मनु व्विक्रमते प्रहरति
पादं क्रमत ऽजङ्घुं मग्नि मुद्गुल्लात्यूर्ध्वी हि
रोहति ॥ १५ ॥

व्विष्णो क्रमोऽसीति । व्विष्णुर्हि भूत्वा क्र-
मते शचूयतो हन्तेति शचूयतो हात्र हन्त्यानुष्टुभ
कुन्द आरोहेत्यानुष्टुभ कुन्द आरोहति दिशोऽनु
विक्रमस्वेति सर्वा दिशोऽनु वीक्षते न प्रहरति

पादं नेदिमाल्लोकानतिप्रणश्यानीत्यूर्ध्वं मेवाग्निं मुद्-
गृह्णाति स्रुं ह्यारोहति ॥ १६ ॥ २ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके द्वितीय ब्राह्मणम् [७ २] ॥

अथ यदुक्तं सूत्रकृता तिष्ठन्नुदङ्प्राङ् रुक्मप्रतिमोचनविष्णु-
क्रमवात्सप्रेषु च”-इति * , तदिदं विधाय प्रशंसति— “तं तिष्ठन्
प्रतिमुञ्चतेऽसौ वा आदित्य एष रुक्म इति । रुक्मस्यादित्यत्व
रुक्मस्य सत्यत्व मभिधाय तद् यत् तत् सत्य मसौ स आदित्य
इत्यादिनीकम् । उपर्युपर्यारोहणात् आदित्य तिष्ठतीव वर्त्तते ।
“उदङ् प्राङ् तिष्ठन् तस्योक्तो बन्धुरिति । “एषा होभयेषां देव
मनुष्याणा दिक् च”-इत्यादिनेत्यर्थ ॥ १ ॥

तत्र मन्त्र विधाय व्याचष्टे— “दृशानो रुक्म उर्व्या व्यधी-
दिति दृश्यमानो ह्येष रुक्म इत्यादिना † । आदित्यात्मक
‘एष रुक्मो’ ‘दृशान’ दृश्यमान ‘उर्व्या’ महद्दीप्त्य, ‘व्यधीत्’
विद्योतते । यस्य रुक्मस्य ‘आयु’ जीवनोपलक्षित काल
‘दुर्मर्षम्’ दुर्मरम् , अविनाश्य मित्यर्थ । य ‘अिये’ जगत
श्रीनिमित्त ‘रुचान’ रोचमान भवति । आदित्ये रोचमाने
सति जगत् शोभते इति प्रसिद्धम् । किञ्च ‘अग्नि’ ‘वयोभि’
अन्ने ‘सर्वै’ अपि ‘अमृत’ अमरणधर्मा ‘अभवत्’ । ‘यद्’

* का० श्रौ० सू० १६ ४ ३१, ३२ ।

† पुरस्तात् ६ २ ३ (३२४ पृ० १४५०) द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ५ १ ।

यस्माद् 'द्यौ' 'एनम्' अग्निम् 'अजनयत्' उदपादयत् । कीदृशी
द्यौ ? 'सुरेता' शोभनाग्न्याख्यरेतयुक्ता * ॥

प्रथमपादब्राह्मण स्पष्टम् । दुर्मर्ष मित्येतद् व्याचष्टे—
“दुर्मर मिति । वयोभिरिति बहुवचन सार्थक मित्याह—
“सर्वैर्वा एष वयोभिरमृतोऽभवदिति । अग्ने सर्वभक्षत्वात् सर्व
मप्यस्यान्नम् । अस्य दिव सकाशात् उत्पत्ति प्रसिद्धेति दर्श-
यति— “द्यौर्वा एत मजयदिति । 'सुरेता'-इति द्यु विशे-
षणम् । कथं तस्य तथात्व मिति , तत्राह— “सुरेता ङोषा
यस्या रेत इति ॥ २ ॥

अस्याग्नेरिण्डाभ्या परिग्रहण विधत्ते— “अथैन मिण्डाभ्या
परिगृह्णाति नक्तोषासा समनसा विरूपे इति † । “अहोरात्रे
वै नक्तोषासेति । कृत्स्नाया ऋचोऽय मर्थ —

'नक्तोषासा' उष शब्देन कृत्स्न महर्विवक्ष्यते , रात्रग्रहणी ।
'समनसा' समानमनसो , 'विरूपे' विविधरूपे , शुक्लकृष्णभेदेन
द्वैविध्यम् , 'ऋची' सम्यगञ्चने , यथा लोके 'एक शिशु धाप-
येते' द्विताचरणानुगच्छत , एव मेक मग्न्याख्य शिशु
धापयेते , स्वावस्थितै प्राणिभि अग्निहोत्रादिकर्महारेणानुगतं
शिशु मग्नि परिगृह्णामीति शेष । किञ्च यौ 'द्यावाप्तामा'
द्यावापृथिव्यौ 'अन्त' तयोर्मध्ये 'रुक्म' रोचमान अग्नि
'बिभाति' दीप्यते , त माहरामीति शेष । यम् 'अग्नि' द्वि-

* वा ख० १२ १ ।

† का० श्रौ० सू० १६ ५ ३ । 'उखा याभ्या यच्छते तौ
इक्ष्वा'—इति तदुद्धृता ।

षोदा' धनस्य दातारो देवा 'धारयन्' । त धारयामीति शेष * ।

अत्र प्रथमभागेनाहोरात्रौ विवक्षिताविति दर्शयति— “अहो-
रात्रे वै नक्तोषावेति । द्वितीयभागेनाहोरात्रकर्तृकं धापनं स्वनिष्ठ-
कृत्स्नप्राणिद्वारेति दर्शयति— “यद्वै किञ्चाहोरात्रयोस्तेनैत मेव
समीची धापयेते इति । स्पष्ट मेतत् । तृतीयभागस्य विनियोग
माह— “द्यावाक्षामा रुक्मो अन्तर्विभातीति † ।

एन मन्त्र व्याचष्टे— “इमे वै द्यावापृथिवीति । 'क्षामा'
—इति पृथिवीनाम ‡ । 'अन्तरा'—शब्दप्रयोगात् 'ते'—इति द्वि-
तीया § । 'तस्मात्' उक्तविनियोगानुकूलार्थत्वात् तद्यजुर्हरण-
काले जपेत् । ऋचश्चतुर्थ्यांशस्य विनियोग दर्शयति— “देवा
अग्नि धारयन् द्रविणोदा इति परिगृह्य दधातीति । आह
वनीयस्य पुरस्तात् शिष्यवत्या मासन्द्या स्थापयेत् । 'द्रवि-
णोदा' द्रविणोदगुणविशेषिता देवा अत्र 'प्राणा' विवक्षिता ।
'ते' 'एतम्' अग्निम् 'अये' 'एवम्' 'अधारयन्' । एतन्मन्त्रेण
धृते सति 'तैरेव' 'एनम्' अग्निम् 'धारयति' यजमान ॥ ३ ॥

यदुक्तं सूत्रे “शिक्ष्यपाश प्रतिमुञ्चते षडुग्राम विश्वारूपा-
णीति ॥, तदेतद् दर्शयति— “अथ शिक्ष्यपाश मिति । तत्र
विश्वारूपाणीति मन्त्र ।

* वा० स० १२ २ ।

† “हरति द्यावाक्षामेति—इति का० औ० सू० १६ ५ ४ ।

‡ निघ १ १ ५ ।

§ पा० सू० २ ३ ४ ।

॥ का० औ० सू० १६ ४. ६ ।

तस्याय मर्थ * — 'कवि' क्रान्तप्रज्ञ , उख्याग्नि 'विश्वा' विश्वानि रूपाणि प्रतिमुञ्चते । शिक्वाख्यस्य रूपस्य बहुदामो-
पेतत्वात् बहुवचनम् । स च 'द्विपदे' मनुष्यादिकाय , 'चतुष्पदे'
गवादिकाय च 'भद्र' कल्याण 'प्रासाधीत् प्रायच्छत् , 'सविता'
सर्वस्य प्रेरयिता 'वरेण्य' सर्वैर्वरणीय , स 'नाक' नास्मिन् क
दु ख मस्तीति नाक स्वर्गम् 'व्यस्यत्' प्रकाशयति , अन्तरिक्षे
धृतत्वात् । तादृशोऽग्नि 'उषस प्रयाणम् अनुविराजति' प्रत्यङ्
दीप्यत इत्यर्थ ॥

अय मर्थो ब्राह्मणेन अग्ने सवितुश्च अभेद विवक्षित्वा स्पष्ट
व्याख्यात — "असी वा आदित्य कविर्विश्वा रूपेति † । ऊर्ध्वा-
धोदिग्भिरुपेताश्चतस्रो दिश 'शिक्वम्' इत्यभिप्राय । क्त्वरस्य
प्राणिनो भद्रप्रसव उषोदयेन भवतीति प्रसिद्ध मिति दर्श-
यति— "उषा वा अग्ने व्युच्छति , तस्या एष व्युष्टि विराजन्नू-
देतीति । विराजन्नेष व्युष्टि ग्नूदेतीति सम्बन्ध ॥ ४ ॥

"अथैन मतो विकृत्या विकरोतीति ‡ । "सुपर्णोऽसीत्यय
मन्त्रो विकृतिरुच्यते, अग्ने पक्षपुच्छादिमत्सपर्णरूपेण तत्र विकार-
प्रतिपादनात् । 'एनम्' अग्निम् 'अत' अस्मात् पूर्वावस्थितात्
सन्निवेशाद् । विकारप्रतिपादकमन्त्रेणाभिमन्त्रण मेवात्र विकर-
णम् । तेनेद मेवोखाया सिक्त मग्न्याख्य रेतोविकारयुक्त कृत-
वान् भवति । उक्त मर्थ मिदानीन्तनरेतोविकारप्रसिध्या दृढ-
यति— "तस्माद् योनाविति ॥ ५ ॥

* वा० स १२ ३ ।

† ३६१ पृ० १३ प० दृश्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ५ ७

विकारमन्त्र मुक्ता विभज्य व्याचष्टे— “सुपर्णोऽसि गरुत्मान्-
निति दोषं वै सुपर्णो गरुत्मानित्यादिना * । मन्त्रस्त्राय मर्थ —

हे अग्ने ! त्वं गरुत्मान् प्रबलपक्षीपेत सुपर्णाख्य पक्षी
असि । यन्न एव पद्यात्मनोच्यते । तथाभूतस्य ‘ते’ ‘त्रिहृत्’
स्तोम † ‘शिर’ मस्तकम्, षादौ स्तूयमानत्वेन मुख्यत्वात् ।
गायत्र्या शसित ‘ते’ ‘चक्षु’ । ‘हृद्द्रथन्तराख्ये सामनी ‡ ते
पक्षी’, सकलयागनिर्वाहकत्वात् तयो । महाव्रतस्तोत्रवद-
स्यापि पञ्चविंश ‘स्तोम’ § ‘आत्मा’ । ‘हृन्दांसि’ गाय
त्र्यादीनि ‘ते’ ‘अङ्गानि’ । यजूषि’ शुक्लकृष्णाख्यानि प्रसिष्ट-
वाक्यानि, तत्रत्य अग्निशब्द ‘ते’ ‘नाम’ आख्या । ‘वाम-
द्वेष्यम्’ “कया नखिल आ भुवत्”—इत्यस्या सुत्पन्नं ‘साम’ ॥,
‘ते’ ‘तनू’ शरीरम् । ‘यज्ञायन्नियम्’ “यज्ञायन्ना वो अग्नये”
—इत्यस्या सुत्पन्नं ‘साम’ ¶, ‘ते’ ‘पुच्छम्’ अन्त्यत्वसाम्यात् ।
‘विष्वागा’ तत्तदायतनस्या अग्नय ‘शफा’ प्रतिष्ठासाधनावय-
वा । एवविधं सुपर्णं सुपतनं गरुत्मान् असि । अतस्त्व ‘दिव
नच्छ’ सुलोक गच्छ । तदेव विश्विनष्टि— ‘स्वर्गं परं’ इति ॥

सुपर्णोऽसीति मन्त्रभागपाठस्य प्रयोजनं माह— “वीर्यं मेवैन

* वा० ख० १२ ४ ।

† सा० ता० ब्रा० २ प्र० १, २ ३ ख० ।

‡ सा० छ० ३ १ ५ २ ऋषि व्या० १ १ २७ साम ‘हृद्द्रुत्’ ।

सा० छ० ३ १ ५ १ ऋषि व्या २ १ २१ साम ‘रथन्तरम्’ ।

§ ते० ब्रा० १ ३ ६ सा० भा० द्रष्टव्यम् ।

॥ सा० छ० २ २ ३ ५ ऋषि मे० ५ १ २५ साम ।

¶ सा० छ० १ १ ४ १ ऋषि मे० १ २ २५ साम ।

भिति । सुपर्णात्मना भावनया तस्य वीर्यं मेवाभिसंस्कृतवान्
भवति । त्रिवृदादयः शब्दा मन्त्रव्याख्यानावसरे एव व्याख्याता ।
सुगम मन्त्रम् ॥

यजुषां कथं मन्त्रेर्नामधेयत्वं मित्याशङ्क्य तद् व्याचष्टे—
“यजुषि नामिति । “यदेन मग्निरित्याचक्षत इति । य सर्वै-
रुच्यमानोऽग्निरिति शब्दोऽस्ति , तस्यापि यजुरन्तः पातित्वात्
यजुष्टम् । ‘तत्’ तत एव । नान्न एकस्यापि बहुषु प्रदेशेषु आम्ना-
नात् यजूषीति बहुवचनम् । दिव मित्यनेन तत्रस्था देवा
विवक्षिता इति व्याचष्टे— “देवान् गच्छेति । “तद् एनं सुपर्णं
गरुत्मन्तं कृत्वा आह्वेति मन्त्रशेषः । किं माह ? देवान् गच्छेत्या-
द्यर्थं माह्वेति । अथवा मन्त्रोच्चारयिता सुपर्णोऽसीत्यादिना ‘एनम्’
अग्निं ‘सुपर्णं गरुत्मन्तं कृत्वा’ ‘आह्व’ ब्रूते । किं मिति ?
‘देवान् गच्छ’—इति ॥ ६ ॥

उक्तं विकारं पञ्चपुच्छाद्यात्मकम् , भाविनोऽग्निजननस्य उप
योगितया प्रशंसितुं मनुवदति— “त वा एतं मिति । वक्ष्य-
माणोपयोगिनं लोकन्यायं दर्शयति— “यादृग् वै योनाविति ।
यादृग्विधं सिच्यते , तादृग् जायते , इति लोकमर्यादा । ‘यद्’
यस्मात् ‘पञ्चपुच्छवन्तं विकरोति’ ‘अत्र’ उखाधारणसमये । तस्मात्
‘एष’ अग्निं ‘अमुत्र’ आह्ववनीयदेशे चयनानन्तरं तादृगिव ‘जायते’,
चयनेन सुपर्णाकार एव जायत इत्यर्थः । अनेनाभिमन्त्रणचयनयोर्वै
सादृश्याभावः उक्तः ॥ ७ ॥

प्रसङ्गात् केषाञ्चित् पञ्चमुदाहृत्य निराचष्टे— “तं ह्येकं
एकया विद्वत्प्राभिमन्त्रणान्या चिति मित्यादिना । ‘एतया’ सुपर्-
णोऽसीत्याद्युक्तं रूपया । ‘अन्याम्’ इत्यस्य विवरणम्— “द्वीप-

चित् मित्यादिकम् * । द्रोणादयोऽग्नेरेवाकारा । “समुच्च
पुरीष वेति । प्रतिदिश पुरीष माहृत्याहृत्य , तेनैव चयन
‘समुच्च’, पुरीषाख्या चिति । इतरा स्पष्टा । निषेधोपयोग
सिद्धये निषेध्यस्य प्रतिकूलता माह— “यथा पक्षपुच्छवन्त
गर्भं परिहृष्येत् , ताट्क् तदिति । स्वपक्ष सुपस हरति— “तस्मा-
देन सुपर्णचित् मेवेति ॥ ८ ॥

यदुक्त सूत्रकता— “सशिक्य प्राञ्च प्रगृह्णाति सुपर्णोऽसीति
पिण्डवद् धारणञ्चेति”—इति † । च-शब्दोऽवधारण मिति पिण्ड-
वदेव , उखार्थं मृत्पिण्डधारण यद्वात् , तद्वादित्यर्थं । तद्विद्
विधत्ते— “त मेतया विकृत्येत जर्षं प्राञ्च प्रगृह्णातीति ।
‘इत’ अस्मात् धृतप्रदेशात् ‘प्राञ्च’ प्राञ्चसुख सूर्यस्याग्नेश्च यथा
मध्ये व्यवधान न भवति , तथेत्यर्थं । एतत् प्रशंसति—
“असी वा आदित्य एषोऽग्निरिति । अग्नेरादित्यात्मकत्व प्रागु-
क्तम् । आदित्यस्य प्रागुर्ध्वगति प्रसिद्ध्या उक्तार्थं सुपोऽन्यति—
“तस्मादमावादित्य इति । प्रग्रहणे प्रकारविशेष माह— “परो-
बाहु प्रगृह्णातीति । बाह्वो ‘पर’ जर्षवर्त्ती यथा भवति
तथेत्यर्थं । ‘एष’ आदित्य ‘इत’ ‘अस्मात्’ भूस्थानात् ‘परो-
बाहु’ , सवेषा बाह्वोरुर्ध्वप्रदेशवर्त्तित्वात् तदतिभिन्नस्याप्यस्य
तथा ग्रहण युक्त मित्यर्थं । बाह्वोरुपरिधृतस्याग्ने प्रत्यवरो-

* एतथा विद्वत्वाभिमन्त्रोक्तोऽन्यचिति चिन्वन्ति , त्रौषचिद्दरथ-
चक्रचित्तप्रउगचित्तुभयत प्रडग समुच्च पुरीष —इति का० औ०
सू० १६ ५ ६ । एते ह्यग्निविशेषा , तदाकाराश्चिन्वन्त्येके , एके
सुपर्णचिन्म’—इत्यादि तत्र वृ० ।

† का० औ० सू० १६ ५ ७ , ८ ।

हणम्, तदनन्तरम् नामैरुपरि प्रदेशे धारण विधत्ते— “अथैन
मुपावहरतीति । “तस्योक्तो बन्धुरिति । उपरिनाभिधारणार्थ-
वाद उक्तो रुक्मधारणप्रस्तावे * इत्यर्थ ॥ ८ ॥

अथ विष्णुक्रमक्रमण विधाय, तत् निर्वचनद्वारेण प्रश-
सति— “अथ विष्णुक्रमानिति † । विष्णुभूतैर्देवै क्रान्तत्वात्
विष्णुक्रम इति नाम सम्पन्नम् । यथा देवैस्तथैव ‘एतत्’ एतेन
समन्त्रकपादाक्रमणेन ‘इमान् लोकान्’ विष्णुर्भूत्वा क्रान्तवान्
भवति यजमान ॥ १० ॥

ननु मनुष्यस्य यजमानस्य कथं विष्णुभावेन आक्रमण
सङ्गच्छत इत्याशङ्क्याह— “स य इति । ‘स’ ‘य’ प्रसिद्ध
‘विष्णु’ अस्ति, ‘स’ ‘यज्ञ’ । पुनश्च ‘स’ ‘य’ प्रसिद्धो ‘यज्ञ’
अस्ति, ‘अयम् अग्निरेव’ । अयं मिति क ? य ‘उखाया’
वचते, सोऽग्निरेव विष्णुरित्यर्थ । प्रतिपादितस्य विष्णो
स्वरूपप्राप्ति देवानां दर्शयति— “एत मेव तद्देवा इति । “तथै-
वैतद्यजमान मित्यादिक स्पष्टम् । उखान्नि धृत्वा क्रमण मेव विष्णु-
क्रमण मित्युक्तम् भवति ॥ ११ ॥

क्रमणप्रकार विधाय प्रशसति— “उदङ् प्राङ्ङित्यादिना ‡ ।
अथ लोकत्रयप्रतिनिधित्वेन त्रिवाराक्रमणम्, तस्य त्रयो मन्त्रा,
दिशो विक्रमार्थ § पादाक्रमणाभावेऽपि एको मन्त्र ॥ १२ ॥

* पुरस्तात् (७१ ८-११) ३७३ पृ० द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १६ ५ ११ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ५ १४ ।

§ का० श्रौ० सू० १६ ५ १३ ।

॥ का० श्रौ० सू० १६ ५ १२ ।

तदेव मन्त्रचतुष्टय विक्रमणेन विधाय व्याचष्टे— “विष्णो क्रमोऽसीति * । “विष्णुर्हि भूत्वा क्रमत इत्यादिना । प्रथममन्त्र-
स्थाय मर्थ — हे आक्रम्यमाण । पादनिधानस्थान । त्व ‘विष्णो
क्रमोऽसि’ ‘इति’ एतत् प्रसिद्धमेव , तद् दर्शयति— “विष्णुर्हि
भूत्वेति । ‘अत्र’ आक्रमणकाले ‘सपत्नान्’ शत्रून् ‘हन्ति’
हिनस्ति खलु , अत ‘सपत्नहा’ इति विशेषण युक्तम् । ‘गायत्र
हन्द’-‘पृथिवी मनु’-इत्येतयोर्ब्राह्मण स्पष्टम् । क्रमणप्रकार
माह— “प्रहरति पाद मिति । पाद पुरोदेश प्रति नयेत् ,
नीत्वा च ‘क्रमते’ पाद प्रक्षिपेत् । तदनन्तरम् ‘अग्निम्’ ‘जङ्घ’
नामेरुपरिदेश प्रति ‘उद्गृह्णीयात्’, जङ्घमुख गृह्णीयात् ।
‘हि’ यस्मात् ‘जङ्घ’ भूलोकादुपरिदेश प्रति ‘रोहति’ विष्णु
क्रमणेन , अतोऽग्नेरप्यूर्ध्वदेशप्रापण युक्तमित्यर्थ ॥ १३ ॥

एव सुपरितन मन्त्रब्राह्मण मपि व्याख्येयम् । ‘सपत्नहा’-
इत्यस्य स्थाने क्रमेण ‘अभिमातिहा’-‘अरातीयतो हन्ता’-इति
विशेष † । तथा गायत्र मित्यस्य स्थाने क्रमेण ‘त्रैष्टुभम्’, ‘जाग-
तम्’, ‘आनुष्टुभम्’ इति विशेष । एवम् ‘अन्तरिक्ष’, ‘दिव’,
‘दिशम्’-इति च । इतरत् समानम् ॥ १४ , १५ ॥

दिग्विक्रमण विशेष माह— “दिशोऽनुविक्रमस्वेति ‡ । सर्वा
दिशोऽनुवीक्ष्य पाद न प्रहरेत् । पादप्रक्षेपाकरणस्य प्रयोजन
माह— “नेदिमानिति । ‘नेत्’-इति परिभये , एतेषा त्रयाणा

* वा० स० १२ पृ १ ।

† चतुर्दशकण्डिकायाम् ‘अभिमातिहा’ इति , तत् उत्तरत्र
‘अरातीयतो हन्ता’-इत्येवमादि बोद्धव्यम् ।

‡ वा० स० १२ पृ २ ।

लोकाना मतिक्रम परिभयम्, अतस्त्वकर्त्तव्य मिति तस्या-
भिप्राय । पादप्रहारवत् अनेरुद्ग्रहणस्यापि निवृत्तिप्रसक्ता
वाह— “जर्ष मेवाग्नि मिति । ‘एव’-शब्दो भिन्नक्रम , उद्-
गृह्णात्येव । तत्र प्रयोजन दर्शयति— “सृष्ट्यारोहतीति ।
समारोहणसम्भवात् तत्प्रयोज्य मप्युद्ग्रहण कर्त्तव्य मेवे
त्यर्थ ॥ १६ ॥ २ [७ २] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे सप्तमेऽध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीय ब्राह्मणम्)

अथैन मिति प्रगृह्णाति । एतद्वै देवा अका-
मयन्त पर्जन्यो रूपं स्यामेति त एतेनात्मना
पर्जन्यो रूपं मभवस्तथैवैतद्यजमान एतेनात्मना पर्ज-
न्यो रूपं भवति * ॥ १ ॥

अक्रन्ददग्नि स्तनयन्निव द्यौरिति । क्रन्दतीव हि
पर्जन्य स्तनयन् क्षामा रेग्निहृदीरुध समञ्चन्निति
क्षामा वै पर्जन्यो रेग्निहृत्क्षामाणो व्वीरुध समनक्ति

सद्यो जज्ञानो वि ही मिद्धो ऽच्यव्यदिति सद्यो
 वा ऽएष जज्ञान इदं सर्वं विख्यापयत्या रो-
 दसी भानुना ऽऽभात्यन्तरितीमे वै द्यावापृथिवी
 रोदसी ते ऽएष भानुनाभाति परोबाहु प्रगृह्णाति
 परोबाहु हि पर्जन्य * ॥ २ ॥

अथैन मुपावहरति । एतद्द्वै यो ऽस्त्रिंश्लोके
 रसो यदुपजीवनं तेनैतत् सहोर्द्धु इमांश्लोकान् रो-
 हत्यग्निर्वा ऽचस्त्रिंश्लोके रसोऽग्निरुपजीवनं तद्यत्
 तावदेव स्यान्न हास्त्रिंश्लोके रसो नोपजीवन्
 स्याद्यत् यत् प्रत्यवरोहत्यस्मिन्नेवैतल्लोके रस मुपजी-
 वन दधाति ॥ ३ ॥

यद्देव प्रत्यवरोहति । एतद्वा ऽएतदिमांश्लो-
 कानित ऊर्द्धो रोहति स स पुराडिव रोह इयमु
 वै प्रतिष्ठा तद्यत्तावदेव स्यात् प्र हास्त्रिंश्लोका-
 द्युजमानस्रावेताथ यत् प्रत्यवरोहतीमा मेवैतत्
 प्रतिष्ठा सभिप्रस्यैतस्या मेवैतत् प्रतिष्ठाया प्रति-
 तिष्ठति ॥ ४ ॥

* 'पर्जन्य'—इति क, ग, 'पर्जन्य'—इति ख, ङ

युदेव प्रत्यवरोहति । एतद्वा ऽएतदिमास्त्रो-
 कानित ऊर्ध्वं जयति स स पराडिव जयो यो
 वै पराडेव जयत्यन्ये वै तस्य जित मन्ववस्यन्त्यथ
 य उभयथा जयति तस्य तत्र कामचरणं भवति
 तद्यात् प्रत्यवरोहतीमानेवैतल्लोकानितस्त्रीर्धानमुत-
 श्चार्वाचो जयति * ॥ ५ ॥

अग्नेऽभ्यावर्त्तिन् । अभि मा निवर्त्तस्वान्ने
 ऽअङ्गिर. पुनरूर्जा सह रय्येत्वेतेन मा सर्व्वेणाभि-
 निवर्त्तस्वेत्येतच्चतुष्कृत्व प्रत्यवरोहति चतुर्हं कृत्व
 ऊर्ध्वं रोहति तद्यावत्कृत्व ऊर्ध्वं रोहति ता-
 वत्कृत्व प्रत्यवरोहति त मुपावहृत्यौपरिनाभि
 धारयति तस्योक्ती बन्धु ॥ ६ ॥

अथैन मभिमन्त्रयते । आयुर्वा ऽअग्निरायु-
 रेवैतदात्मन् धत्त ऽआत्वाहार्ष मित्या ह्येनं हरन्त्य-
 न्तरभूरित्यायुरेवैतदात्मन् धत्ते ध्रुवस्त्रिष्ठमषिचाचलि-
 रित्यायुरेवैतद् ध्रुव मन्तरात्मन् धत्ते विश्वा सर्वा
 वाञ्छन्वित्यन्न वै विश्वोऽन्न त्वा सर्व्व वाञ्छ-

त्वित्येतन्मा त्वद्राष्ट्र मभिभ्रशदिति श्रीर्वै राष्ट्र मा
त्वच्छीरभिभ्रशदित्येतत् * ॥ ७ ॥

अथ शिक्वपाश च रुक्मपाश चीन्मुञ्चते ।
व्वारुणो वै पाशो व्वरुणपाशादेव तत् प्रमुच्यते
व्वारुण्यऽर्चा स्त्रेनैव तदात्मना स्वया देवतया
व्वरुणपाशात् प्रमुच्यत ऽउदुत्तम व्वरुण पाश मस्म-
द्वाधम वि मध्यमऽु श्रथायेति यथैव यजुस्तथा
बभ्रुरथा व्वय मादित्य व्रते तवानागसो ऽअदितये
स्यामेतीय वा ऽअदितिरनागसस्तुभ्य चास्यै च स्या-
मेत्येतत् † ॥ ८ ॥

अथैन मिति प्रगृह्णाति । एतद्वा ऽएन मदी
व्विकृत्येत उर्ध्वं प्राञ्च प्रगृह्णाति त तत् इति
प्रगृह्णाति तद्यत्तावदेवाभविष्यद्भ्र ह्वैषु व्यरऽ-
स्यताथ यदेन मिति प्रगृह्णाति तस्मादेष इतीत्वा-
थेति पुनरेति ‡ ॥ ९ ॥

अग्रे बृहन्नृषसा मूर्ध्नी ऽअस्थादिति । अग्रे ह्येषु

* 'दित्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'स्यामेत्येतत्'—इति ग घ

‡ 'पुनरेति'—इति ग, घ ।

बृहन्नुषसा मूर्द्धस्तिष्ठति निर्जगन्वान्तमसो * ज्योति-
 षागादिति निज्जगन्वान् वा ऽएष रात्रे तमसो-
 ऽक्ला ज्योतिषैत्यग्निभानुना रुशता स्वङ्ग इत्यग्निर्वा
 ऽएष भानुना रुशता स्वङ्ग आ जाती विप्रवा
 सद्भान्यप्रा इतीमे वै लोका विप्रवा सद्भानि ता-
 मेष जात आपूरयति परोबाहु प्रगृह्णाति परो-
 बाहु ह्येष इतो ऽथैन मुपावहरतीमा मेवैतत् प्र-
 तिष्ठा मभिप्रत्यैत्यद्या मेवैतत् प्रतिष्ठाया प्रति-
 तिष्ठति जगत्या जगती हेमाल्लोकानमुतोऽर्वाचो
 व्यश्रुते † ॥ १० ॥

हृत्सु. शुचिषदिति । असौ वा ऽत्रादित्यो
 हृत्सुः शुचिषद् वसुरन्तरिक्षसदिति व्यायुर्वै व्सु-
 रन्तरिक्षसङ्गोता वेदिषदित्यग्निर्वै होता वेदिषद्-
 तिथिरिति सर्वेषा वा ऽएष भूताना मतिथिर्दु-
 रोणसदिति विप्रमसदित्येतन्वृषदिति प्राणो वै
 नृषन् मनुष्या नरस्तद्योऽय मनुष्येषु प्राणो ऽग्नि-

* निर्जगन्वा तमसो—इति च पाठो दृष्ट डा०-वेत्तरमहोदयेन

† 'व्यश्रुते— इति क ।

स्तु मेतदाह व्वरसदिति सर्वेषु ह्येष व्वरेषु सन्न
 ऋतसदिति सत्यसदित्येतद् व्योमसदिति सर्वेषु ह्येष
 व्योमसु सन्नोऽब्जा गांजा इत्यब्जाश्च ह्येष गो-
 जाश्चऽर्त्तजा इति सत्यजा इत्येतदद्रिजा इत्यद्रिजा
 ह्येष ऋत मिति सत्य मित्येतद् बृहदिति निद-
 धाति बृहद्धेष तद्यदेष तदेन मेतत् कृत्वा
 निदधाति ॥ ११ ॥

हाभ्या मक्षराभ्याम् । द्विपाद्यजमानो यज-
 मानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन
 मेतन्निदधाति * ॥ १२ ॥

अथैन मुपतिष्ठते । एतद्वा ऽएन मेतल्लघूयतीव
 यदेनेन सहिति चेति चेमाल्लोकान् क्रमते तस्मा
 ऽएवैतन्निद्गतेऽहिष्सायै ॥ १३ ॥

यदेवोपतिष्ठते । एतद्वै देवा अविभयुर्यद्दे
 नोऽय मिमाल्लोकानन्तिकान् हिष्सादिति तदेभ्य
 एवैन मेतल्लोकेभ्योऽशमयस्तथैवैन मय मेतदेभ्यो
 लोकेभ्यः शमयति ॥ १४ ॥

* 'मेतन्निदधाति'—इति ख ।

सीद त्व मातु । अथा उपस्थे ऽन्तरग्ने रुचा
 त्वु शिवो भूत्वा मच्च मग्ने ऽअथो सीद शिव-
 स्त्व मिति शिव शिव इति शमयत्येवैन मेत-
 द्दहिंसायै तथो हैष इमाल्लोकाञ्छान्तो न
 हिनस्ति ॥ १५ ॥

विभिरुपतिष्ठते । त्रय इमे लोका अथो
 त्रिवृद्ग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मा
 ऽएतन्निर्ऋतेऽथो तावतैवैन मेतदेभ्यो लोकेभ्य
 शमयति ॥ १६ ॥ ३ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके तृतीय ब्राह्मणम् [७ ३] ॥

अथ यदुक्त विष्णुकर्मणाम्नेरुर्द्धीदृग्रहण युक्तम्, तस्य तथै-
 वीर्षेवाहुना धारणप्रकार हस्तेनाभिनीय विधत्ते— “अथेन
 मिति प्रगृह्णातीति । ‘इति’-शब्दविवक्षितोर्थ सूत्रे व्याख्याय
 दर्शित — “धारणञ्च पिण्डवत्”—इति * । उखाया उपादान-
 भूतस्य मृत्पिण्डस्य धारण यथा प्रागुक्तम् †, ऊर्ध्ववाहुत्वविशि-
 ष्टम्, एतादृगत्रापीत्यर्थ । एतत् प्रशंसति— “एतहै देवा
 इति । एतदिति कामनाविषयस्य सङ्ग्रहेण प्रदर्शनम् । एत

* का० श्रौ० सू० १६ ५ ८ ।

† पुरस्तात् (४ ४ ६-११) २३१ पृ० द्रष्टव्यम्

च्छब्दार्थं माह— “पर्जन्यो रूपं स्यामेतीति । य ‘पर्जन्य’ मेघोऽस्ति , तद्रूपं ‘स्याम इति’, मेघरूपो भवेमेत्यर्थं ॥ १ ॥

“अक्रन्दद्ग्निं स्तनयन्निवेति * । उपमानोपमेयभाव औपचारिक । ‘क्षामा’ अवर्षणेन सर्वक्षयकारी पर्जन्यात्मा अग्नि ‘रेरिहत्’ शृगं लीहन् ‘वीरुध,’ लतागुल्मादीन् ‘समञ्जन्’ सम्यग्मार्द्राकुर्वन् ‘अक्रन्दद्’ इति पूर्वत्वान्वय । अथवा ब्राह्मणानुसारेण ‘वीरुध समनक्ति’ इति व्याख्येयम् । पर्जन्यात्मा अग्नि ‘सद्य’ तदानीं मेघ ‘जज्ञान’ जायमान ‘इह’ समिद्धं सन् ‘इद सर्वं’ विख्यापयति ‘रोदसी’ द्यावापृथिवी ‘अन्त’ तयोमध्ये ‘भानुना’ प्रकाशिन ‘आभाति’ सर्वतः प्रकाशते † ।

प्रथमपाद व्याचष्टे— ‘पर्जन्य’ अग्न्याख्यं स्तनयन् , वृष्टिं लिङ्गशब्दं कुर्वन् ‘क्रन्दतीव’ आक्रोशतीव वर्त्तते । क्षामशब्देनात्र पर्जन्यो विवक्षित इति व्याचष्टे— “जज्ञान इदं सर्वं विख्यापयतीति । “इमे वै द्यावापृथिवी इत्यादि चतुर्थपादब्राह्मणं स्पष्टम् । “परोबाहु प्रगृह्णातीति । एष सार्थवाद उख्याननिधारणप्रस्तावे व्याख्यातः ‡ ॥ २ ॥

ऊर्ध्वं घृतस्याम्नेरवरोहणं सार्थवादं दर्शयति— “अथैनं सुपावहरत्येतद्वा इति § । ‘य अस्मिन् लोके’ ‘रस’ सारभूतोऽयं , ‘यत्’ यच्च सर्वप्राणिनां सुपजीवनम् , ‘तत्’ सर्वम् ‘एतद् वै’ अग्निः । यद्वा , ‘एतत्’ इति वक्ष्यमाणार्थस्य सामा-

* का. औ० सू० १६ ५ १४ ।

† वा० म० १२ ६ ।

‡ पुरस्तान् ७ २ ६ कण्ठी द्रष्टव्या

§ का० औ० सू० १६ ५ १५ ।

न्यत सङ्गृह्याभिधानम् । 'तेन' स्वभूतेनोपजीवनेन 'सह' यजमान 'एतत्' एतेन अनेरुर्ध्वप्रापणप्रकारेण 'जर्हम्' 'इमान् लोकान्' 'आरोहति' । यो रसो यदुपजीवनञ्चोक्तम्, तद् विशिनष्टि— "अग्निर्वा इति । अग्ने रसत्व मुपजीवनत्वञ्च दाहपाकाद्युपकारितया सर्वप्रसिद्धम् । 'तत्' पूर्वोक्त 'यद्' यदि 'तावदेव' ऊह घृत मेव 'स्यात्', तर्हि 'अस्मिन् लोके' रसोपजीवने न स्त । 'अथ' आरोपणानन्तर 'यद्' यदि 'प्रत्यवरोहति' अग्नि पृथिव्याम्, तदुभय भूलोके पुन स्थापयति ॥ ३ ॥

प्रकारान्तरेण प्रत्यवरोहण प्रशसति— "यदेव प्रत्यवरोहत्येतदा इति । पूर्ववत् । "इमाल्लोकानिति । 'जर्ह्वा रोहति' विष्णुक्रमव्याजिन 'स' 'पराङ्' प्रतिनिवृत्त 'रोह' आरोहणम् । लोकाना बहुत्व मपेक्ष्य 'स स' इति वीष्वा प्रतिरूपे । भूलोक प्रति प्रत्यारोहणाभावे न प्रच्युति स्यात् । 'ह' प्रसिद्धौ । "अथ यत् प्रत्यवरोहतीत्यादि गतम् ॥ ४ ॥

पुनस्तदेव प्रकारान्तरेण प्रशसति— "यदेव प्रत्यवरोहतीत्यादिना । 'रोहति' इत्यस्य स्थाने 'जयति' इत्येतद् विशेष । शिष्ट पूर्ववत् । अस्तु पराजय तस्य को बाध इत्यत आह— "अन्ये वै तस्य जित मन्ववस्यन्तीति । 'अन्ये' शत्रव 'तस्य' 'जित' स्थानम् 'अन्ववस्यन्ति' अनुक्रमेण क्रमते । अथोक्त-वैपरीत्येन यदि 'उभयथा जयति', पराजित पुन प्रत्यङ् गमयतीत्यर्थ, 'तस्य' उभयथा जयवत 'तच्च' जितप्रदेशे 'कामचरण भवति', अन्यैरप्रतिबद्धत्वात् । उभयथा जयप्रकार माह—

“तद्यत्प्रत्यवरोहतीति । ‘इतश्च जङ्घान्’ अस्माद् भूलोकादुपर्य-
वस्थितान् पराङ् प्रापणेन जयति , ‘अमुतश्च अर्वाच’ अमुष्मात्
दुलोकात् अधोवर्त्तिनो लोकान् प्रत्यग्घरणेन ‘जयति’ ॥ ५ ॥

आरोहणस्य यथा आरोह्यस्थानभेदेन मन्त्रचतुष्टय “विष्णो
क्रमोसि”—इत्यादिक मुक्तम् , एव मवरोहणीयाना मपि दिक्-
सहिताना लोकानां चतुष्पादेवावरोहणस्यापि मन्त्रचतुष्टयस्य
प्रतीक सुपादाय सङ्गृह्य तात्पर्यं माह— “अग्नेभ्यवर्त्तिन्नित्या-
दिना * । “अग्ने अङ्गिर शत ते सन्त्वा वृत ’—इति † द्वितीय ,
“पुनरूर्जा निवर्त्तस्व”—इति ‡ तृतीय , “सहरय्या निवर्त्तस्व”
—इति § चतुर्थ । ‘एतेन’ सवेण मन्त्रेण यावन्त आयुर्वर्च-
प्रभृतय उक्ता , तेन ‘सर्वेण’ अपि सहितो ‘निवर्त्तस्व’ ‘इति’
‘एतत्’ सर्वमन्त्रेषु प्रतिपादितम् , न ततोऽधिक मित्यर्थ ।

स्थानभेदेनैव यत् सिद्ध चतुष्कृत्व प्रत्यवरोहणम् , तदनूद्य
प्रशंसति— “चतुष्कृत्व प्रत्यवरोहतीति । तत्रोपपत्ति माह—
“चतुर्हि कृत्व इति । फलितं मर्थ दर्शयति— “तद्
यावत्कृत्व जङ्घ इति । ‘त सुपावहृत्य’ पूर्वं यस्मिन् नाभिप्रदेशे
ष्टमम् , तत्रैव धारयेत् । उक्त सुपरिनाभिधारणार्थवाद मति-
दिशति— “तस्योक्तो बभ्रुरिति । रुक्मधारणप्रस्तावे उक्त
† ॥ ६ ॥

* वा० स० १२ ७ ।

† वा० स० १२ ८ ।

‡ वा० स० १२ ९ ।

§ वा० स० १२ १० ।

॥ पुरस्ताद्बुपद मेव क्वचितम् (४०३ पृ०) ।

यदुक्त सूत्रकृता— “उपरिनाभि धारयन्ता त्वाहार्यं मित्य भिमन्त्रयते”—इति * , तदेतद् विधत्ते— “अथैन मभिमन्त्रयते इति । ‘अथ’ नाभ्युपरिधारणानन्तरम् । “आयुर्वा अग्निरिति । यावन्त काल जठराग्निर्जठरेऽस्ति , तावत्पर्यन्त मायुषोऽवस्थानात् आयुषोऽग्निनिमित्तत्वात् “आयुर्वा अग्नि”—इत्युच्यते ।

तत्र मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— “अन्वाहार्षं मिति † । अथ मथ ,— हे अग्ने । ‘त्वा’ त्वाम ‘आहार्षम्’ आहृतवानस्मि मध्यदेशे प्रति , त्व च देहस्य ‘अन्त’ मध्ये नाभिदेशे ‘अभू’ स्या । तदनन्तरम् अन्वैरचालित ‘अविचाचलि’ ‘ध्रुव तिष्ठ’ । त्वा ‘सर्वा विश’ प्रजा ‘वाञ्छन्तु’ इच्छन्तु , अन्न-कारणत्वात् , अन्न सर्वदा अस्मासु तिष्ठतु इति हि वाञ्छन्ति । ‘त्वत्’ त्वत्त सकाशात् ‘राष्ट्र’ राज्यम् ‘मा अभिभ्रशत्’ अधिक भ्रशम मा प्राप्नुयात् । ‘आ ह्येन हरन्तीति आहार्षं मित्यस्य मन्त्रभागस्याभिप्राय । “अन्तरभू”—इत्येतस्य तात्पर्य-कथनम्— “आयुरैवेतदन्तरात्मन् धत्त इति । द्वितीयपादेन तस्यायुषो ध्रुवत्वप्रार्थनम् । अन्नदातृत्वात् अन्नोपजीवित्वाद्वा विश अन्न मिति “अन्न वै विश”—इत्युक्तम् । अतो विशा मन्त्ररूपत्वात् ‘सर्वा विश’ ‘त्वा’ त्वाम् अन्न ‘सर्व वाञ्छन्तु’—इत्येतदेव । राष्ट्रवृद्धिभावाभावस्य त्रियोऽन्वयव्यतिरेकायत्तत्वात् ‘त्रीर्वै राष्ट्रम्’—इत्युपचारेणाह ॥ ७ ॥

“अथ शिष्यपाश मित्यादि ‡ । ‘अथ’ उपस्थानानन्तरम् ,

* का० श्रौ० सू० १६ ५ १६ ।

† वा० स० १२ ११ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ५ १७ क ।

शिव्यरुक्मयो सम्बद्ध पाशम् 'उन्मुञ्चते' जर्हं विस्रसयेत् ।
 कृत्स्नस्य बन्धनसाधनस्य पाशस्य वरुणदेवताकत्वप्रसिद्धिं "वारुणो
 वै पाश"—इत्यत्र 'वै'-शब्देन द्योत्यते । पाशोन्मोके वरुणदेवताका
 मृच विधाय प्रशसति— "वारुण्यर्चेति । 'तत्' तेन वारुण्यर्चा
 पाशविमोकेन 'स्वेनैव आत्मना' पाशस्य वास्तवेन रूपेण 'स्वया'
 स्वकीयया पाशाभिमानिन्या 'देवतया' 'वरुणपाशात् प्रमुञ्चते'
 यजमान ।

ता मृच दर्शयति— "उदुत्तम मिति * । पूर्वाह्नस्य स्पष्टा-
 र्थता माह— "यथैव यजुस्तथा बन्धु रिति । यजु शब्देन मन्त्रो
 विवक्षित । मन्त्रो यादृश मर्थं प्रकाशयति, 'बन्धु' तद्वाङ्मण
 मपि तादृगर्थप्रकाशक एव, नात्र व्याख्यातव्यो गूढोऽर्थोऽस्ती
 त्यर्थ । मन्त्रभागे उत्तमादिभेदभिन्नस्य त्रिविधस्य पाशविश्रथनस्य
 स्पष्ट प्रतिपादनादित्यभिप्राय ।

उत्तराह्नस्य तात्पर्यं माह— "अथा वय मादित्य व्रत इत्या-
 दिना । खाताया पृथिव्या अचिरादेव पूर्त्तिर्दर्शनात् अखण्डन-
 रूपस्य स्वार्थस्य पृथिव्या विद्यमानत्वात् "इय वा अदिति"—
 इत्याह । "अनागस तुभ्यश्च अस्यै च स्याम इत्येतदिति ।
 'तुभ्यम्' आदित्याय, 'अस्यै च' अदितये 'अनागस' अपापा
 'स्याम' 'इत्येतत्', मन्त्रेषोक्त मिति शेष. मन्त्रार्थं स्पष्ट
 एव ॥ ८ ॥

यदुक्त सूत्रकृता— "पिण्डवत् प्राग्दक्षिणा प्रगृह्णात्यग्ने हृह-
 त्त्रिति"—इति †, तदेतद् विधाय प्रशसति— "अथैन मिति

* वा० स० १२ १२ ।

† का० श्रौ० छ० १६ ५ १७ ख ।

प्रगृह्णात्येतद्वा एन मित्यादिना । “इतीति । अग्नेरवरुद्धस्य ग्रहणप्रकारं हस्तेनाभिनीय दर्शयति, स च प्रकारं सूत्रे दर्शितं — “पिण्डवत् प्रागित्यादिना * । ‘इत’ अस्मात् स्थानात् ‘अद’ पक्षरूपेण ‘विकृत्य’ पूर्वम् ‘जर्द्धम्’ प्रगृहीतवान् । अतः कारणात् ‘त’ तथागृहीतम् अग्निम् ‘तत’ देशात् अव-
रुद्ध ‘इति’ उक्तप्रकारेण प्रगृह्णीयात् । कोऽयं नियम इत्य-
त्राह— “तद् यत् तावदेवाभविष्यदिति । ‘तावदेव’ जर्द्धप्रग्रहण
मेव स्यात्, ‘अत्र ह एव’ जर्द्धलोके एव ‘एष’ ‘व्यरस्यत’
विरमेत् । ‘अथ’ उक्तवैलक्षण्येन ‘यत’ यस्मात् ‘एनम् इति’
प्रगृह्णीयात्, ‘तस्मात्’ ‘एष’ अग्नि ‘इति’ ‘इत्त्वा’ जर्द्ध
गत्वा, ‘अथ इति’, एवम् अवरोहणेन ‘पुन’ ‘एति’
स्वस्थानम् ॥ ८ ॥

तत्र मन्त्रविधाय व्याचष्टे— “अग्ने बृहन्नित्यादिना † ।
अयम् अग्नि ‘उषमाम्’ ‘अग्ने’ ‘बृहन्’ भूत्वा ‘जर्द्ध’ सन्
निर्गतं सन् ‘अस्मात्’ तिष्ठति । ‘तमस’ नैशात् सकाशात्
‘निर्जगन्वान्’ निर्गतं सन् ‘ज्योतिषा सह’ ‘आगात्’ आग
च्छति । अग्न्यादित्ययोरुर्द्धगमनप्रत्यागमनसाम्यात् आदित्य-
रूपत्वाय इदं मभिधानम् । किञ्च ‘अग्नि’ ‘उषता’ प्रकाश-
मानेन ‘भानुना’ दीप्तिविशेषेण ‘स्वङ्ग’ शोभनाङ्गो भवति ।
हे अग्ने । ‘जात’ जातमात्रं सन् ‘विश्वानि सद्मानि’ सर्वान्
लोकान् आहवनीयादिस्थानानि वा ‘आप्रा’ सर्वतः पूरित-
वानसि ।

* ४१६ पृ० २१ प० दृश्यम्

† वा० स० १२ १३ ।

पूर्वाह्नस्य ब्राह्मण मन्त्रव्याख्यानैव व्याख्यातम् । चित्वा-
दिषु स्थानेष्वप्यग्नेरवस्थितिसम्भवात् त्रयो लोका अग्ने स्थाना-
नीत्यभिप्रेत्योक्तम्— “इमे वै लोका विद्वा सद्यानीति । अ-
तीर्णस्य प्रग्रहण मुक्तम् । तस्य प्रकार माह— “परोवाहु प्रष्ट-
ह्नातीति । बाह्वो परस्तादित्यर्थ । व्याख्यात मिदम् प्रत्यवरोहार्थ-
वाद्दे * । “जगत्येति । उपावहरतीति शेष । सरस्वपीत-
रेषु जगत्येति कोऽय नियम इत्यत आह— “जगती हीति ।
“इमान् लोकान् असुत अर्वाच' व्यश्रुते”—इति । गायत्री-
त्रिष्टुब्जगतीना चित्वादिलोकत्रयाक्रमणस्य विष्णुक्रममन्त्रेषु
उक्तत्वात् जगती द्युलोकव्यापिनी , अधिकाक्षरायां तस्या न्यूना-
क्षरयोऽह्न्दसोरप्यन्तर्भावात् ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ [७ ३] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे सप्तमेऽध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥

* तृतीयकण्ठीतो (४१२ पृ० १५ पङ्क्तिः) द्रष्टव्यम् ।

† एकादशादिकण्ठीपञ्चकस्य सायणीय भाष्य मन्त्राभिर्नादा
प्यवापि । विहितानि तु तत्र ‘इस शुचिघत (वा० सं० १२
१४ क०)’—इतिमन्त्रेण उखानेरवतारणम्, “शुषद् (वा० सं०
२२ १४ ख)”—इति तस्यैवासन्दां स्थापनम्, “सौद त्वम् (वा० सं०
१२ १५)”—इति तस्यैवोपस्थानञ्चेति । का० श्री० क० १६ ५ १८,
१९, २० कृताणि द्रष्टव्यानि ।

(अथ चतुर्थ ब्राह्मणम्)

अथ वात्सप्रेणीपतिष्ठते । एतद्दे प्रजापति-
 र्विष्णुक्रमैः प्रजाः सृष्ट्वा ताभ्यो वात्सप्रेणायुष्य
 मकरोत्तथैवैतद्यजमानो विष्णुक्रमैः प्रजाः सृष्ट्वा
 ताभ्यो वात्सप्रेणायुष्य करोति ॥ १ ॥

स ह्येष दाक्षायणहस्तः * । यद्वात्सप्रं तस्माद्यु-
 जात कामयेत सर्वं मायुरियादिति वात्सप्रेणेन
 मभिसृष्टेत्तदस्मै जातायायुष्य करोति तथो ह
 स सर्वं मायुरेत्यथ य कामयेत वीर्यवान्छादिति
 विष्णुत्थेन पुरस्तादभिमन्त्रयत तथो ह स वीर्य-
 वान् भवति ॥ २ ॥

दिवस्पतिः प्रथमं जज्ञे ऽग्निरिति । प्राणो
 वै दिवः प्राणादु वा ऽएष प्रथमं मजायतास्माद्
 द्वितीयं परि जातुर्वेदा इति यदेन मदी द्वितीय
 पुरुषविधोऽजनयत्तृतीयं मप्सिति यदेन मदसृत्तृतीय
 मद्गो ऽजनयन्मृगणा अजस्र मिति प्रजापतिर्वै

नृमणा अग्निरजस इन्धान एनं जरते स्वाधी-
रिति यो वा ऽएन मिन्दे स एन जनयते
स्वाधीः ॥ ३ ॥

व्विद्वा ते ऽअग्ने चेधा व्रयाणीति । अग्नि-
र्वायुरादित्य एतानि हास्य तानि चेधा व्रयाणि
व्विद्वा ते धाम व्विभृता पुरुचेति यदिदं बहुधा
व्विद्धियते व्विद्वा ते नाम परमं गुहा यदिति
यविष्ठ इति वा ऽअस्य तन्नाम परम गुहा व्विद्वा
त मुत्स यत आजगन्त्येत्यापो वा ऽउत्सोऽद्भ्यो वा
ऽएष प्रथम माजगाम ॥ ४ ॥

समुद्रे त्वा नृमणा अण्स्वन्नरिति प्रजापतिवै
नृमणा अप्सु त्वा प्रजापतिरित्येतन्नृचक्षा ईधे
दिवो ऽअग्ने ऽऊधन्निति प्रजापतिवै नृचक्षा आपो
दिव ऊधस्त्वतीये त्वा रजसि तस्थिवापुस मिति
द्वीवै त्वतीयं रजोऽपा मुपस्ये महिषा अवर्द्ध-
न्निति प्राणा वै महिषा दिवि त्वा प्राणा अवर्द्ध-
न्नित्येतत् * ॥ ५ ॥

ता एता एकव्याख्याना । एतु मेवाभि ता
 आग्नेय्यस्त्रिष्टुभस्ता यदाग्नेय्यस्तेनाग्निरथ यत्त्रिष्टुभो
 यदेकादश तेनेन्द्र ऐन्द्राग्नोऽग्निर्यावानग्निर्याव-
 त्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदुपतिष्ठत ऽइन्द्राग्नी
 वै सर्व्वे देवा सर्व्वदेवत्यो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य
 मात्रा तावतैवैन मेतदुपतिष्ठते ॥ ६ ॥

यद्देव व्विष्णुक्रमवात्सप्रे भवत । व्विष्णु-
 क्रमैर्वै प्रजापतिरिम लोक मसृजत वात्सप्रेणाग्निं
 व्विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिरन्तरिक्ष मसृजत वात्सप्रेण
 व्वायु व्विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्द्विव मसृजत वात्स-
 प्रेणादित्य व्विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्द्विशोऽसृजत वात्स-
 प्रेण चन्द्रमस व्विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्भूत मसृजत
 वात्सप्रेण भविष्यद् व्विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्व्वित्त
 मसृजत वात्सप्रेणाशा व्विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिरहर-
 सृजत वात्सप्रेण रात्रि व्विष्णुक्रमैर्वै प्रजापति
 पूर्व्वपक्षानसृजतः वात्सप्रेणापरपक्षान् व्विष्णुक्रमैर्वै
 प्रजापतिरर्द्धमासानसृजत वात्सप्रेण मासान् व्वि-
 ष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्ऋतूनसृजत वात्सप्रेण संव्वत्सरं

तद्यद् द्विष्णुक्रमवात्सप्रे भवत एतदेव तेन सुर्व्वं
सृजते ॥ ७ ॥

यद्देव द्विष्णुक्रमवात्सप्रे भवतः । द्विष्णु-
क्रमैर्वै प्रजापतिः स्वर्गं लोकं मभिप्रयात् स एत-
दवसानं मपश्यद् वात्सप्रे तेनावाह्यदुप्रदाहाय यद्वि-
युक्तं न विमुच्यते प्र तद्दृश्यते तथैवैतद्यजमानो
द्विष्णुक्रमैरेव स्वर्गं लोकं मभिप्रयाति वात्सप्रेणा-
वस्यति ॥ ८ ॥

स वै द्विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा* । अथ तदानी
मेव वात्सप्रेणोपतिष्ठते यथा प्रायायाथ तदानी
मेव विमुञ्चेत्तादृक्त्तद्देवानां वै विधा मनु मनुष्या-
स्तस्माद् हेद् मुत् मानुषो ग्रामः प्रयायाथ तदानी
मेवावस्यति ॥ ९ ॥

तद्वा ऽअहोरात्रे ऽएव द्विष्णुक्रमा भवन्ति ।
अहोरात्रे वात्सप्रे महीरात्रे ऽएव तद्यात्यहोरात्रे
क्षेम्यो भवति तस्माद् हेद् मुत् मानुषो ग्रामो ऽहो-
रात्रे यात्वाहोरात्रे क्षेम्यो भवति ॥ १० ॥

* 'क्रान्त्वा'— इति ग, घ ।

स वा ऽर्चुं मेव संवत्सरस्य विष्णुक्रमान्
 क्रमते । अर्चुं वात्सप्रेणोपतिष्ठते मध्ये ह सव्व-
 त्यरस्य स्वर्गं लोकः स यत् कनीयोऽर्चात् क्रमेत
 न हैतुः स्वर्गं लोकं मभिप्राप्नुयाद्य यद् भूयोऽर्चात्
 पराद् हैतुः स्वर्गं लोकं मतिप्रणश्येद्य यद् अर्चुं
 क्रमतेऽर्चुं मुपतिष्ठते तत् सम्प्रति स्वर्गं लोकं
 माप्नुा विमुञ्चते ॥ ११ ॥

ताभ्यां वै विपर्यास मेति । यथा महान्त
 मध्वान् विमोक्तुं समश्रुषीत तादृक्तस्य वै पुर-
 स्ताञ्चोपरिष्ठाञ्चोभे विष्णुक्रमवात्सप्रे समस्यत्यहर्वै
 विष्णुक्रमा रात्रिर्वात्सप्र मेतद्वा ऽद्भुदुः सर्व्वं प्रजा-
 पतिः प्रजनयिष्यश्च प्रजनयित्वा चाहोरात्राभ्या
 मुभयतः पर्यगृह्णात्तथैवैतद्यजमान इदुः सर्व्वं प्र-
 जनयिष्यश्च प्रजनयित्वा चाहोरात्राभ्या मुभयतः
 परिगृह्णाति ॥ १२ ॥

तदाहुः । यद् अर्चुं विष्णुक्रमा रात्रिर्वात्सप्र मथो-
 भे ऽएवाहन् भवती न रात्रा कथं मद्यापि रात्रा
 कृते भवत इत्येतद्वा ऽएने ऽचर्दो दीक्षमाद्यः पुर-

स्तादपराह्णुः ऽउभे समस्यति रात्रिर्हेतद्यदपराह्णुः ऽथैने
 ऽएतत् सन्निवास्यन्नुपरिष्ठात् पूर्वाह्णुः ऽउभे समस्य-
 त्यहर्हेतद्यत् पूर्वाह्णुः एवमु हास्योभे ऽएवाहन्
 कृते भवत उभे रात्र्याः ॥ १३ ॥

स यदह सन्निवास्यन्त्यात् * । तदहः प्रात-
 रुदित ऽत्रादित्ये भस्त्रैव प्रथम मुहुपति भस्मो-
 दुष्य व्वाच व्विसृजते व्वाच व्विसृज्य समिध माद-
 धाति समिध माधाय भस्मापोऽभ्यवहरति यथैव
 तस्याभ्यवहरण तथापादाय भस्मन प्रत्येत्योखाया
 मोष्योपतिष्ठतेऽथ प्रायश्चित्ती करोति ॥ १४ ॥

स यदि व्विष्णुक्रमीय महः स्यात् † । व्विष्णु-
 क्रमान् क्रान्त्वा वात्सप्रेणोपतिष्ठेताथ यदि वात्स-
 प्रीयं वात्सप्रेणोपस्थाय व्विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा वा-
 त्सप्र मन्ततः कुर्यान्न व्विष्णुक्रमानन्तत् कुर्याद्यथा
 प्रयाय न विमुञ्चेत्तादृक्तदथ यद् वात्सप्र मन्ततः
 करोति प्रतिष्ठा वै वात्सप्र यथा प्रतिष्ठापयेदव-

* 'सन्निवास्यन्त्यात्'—इति ग, घ ।

† 'स्यात्—इति ग, घ ।

साययेत् तादृक् तत् तस्माद् वात्सप्र मेवान्तत्
कुर्यात् ॥ १५ ॥ ४ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके चतुर्थ ब्राह्मणम् [७. ४] ॥

“अथ वात्सप्रेणोपतिष्ठत इत्यादि * । ‘ताभ्य’ पृथिव्यन्त-
ग्निन्नोक्तद्वयव्यापिताभ्य सृष्टाभ्य प्रजाभ्य ‘वात्सप्रेण आयुष्यम्
अकरोत्’, तस्मिन् सूक्तेऽग्नेर्नीकत्रयव्याप्तिलक्षणविभूत्याविष्क-
रणस्य विद्यमानत्वात् । आयुषोऽग्न्यायतत्वात् तन्मन्त्रपाठेन तद्व-
त्याना प्रजाना मायुःस्थापन मित्यभिप्रायः ॥ १ ॥

प्रसङ्गात् कश्चिद् यज्ञसयुक्त प्रयोग दर्शयति— “स ह्येष
दाक्षायणहस्त इति । ‘दक्ष’ प्राण , तत्सम्बन्धि आयुष्य ‘दाक्षम्’,
तस्य ‘अयनम्’ प्रापकम्, तादृग्घस्तस्वरूप मिद ‘वात्सप्रम्’ ।
तस्मात् उत्पन्न शिशुम् आयुर्वृद्ध्यर्थं ‘वात्सप्रेण अभिमृशेत’ † ।

वात्सप्रप्रसङ्गात् प्रागभिहिताया सुपर्णोऽसीत्येतस्या विकृत्या
यज्ञाद् बहिः प्रयोग दर्शयति— “अथ य कामयेत वीर्यवान्स्या-
दिति विकृत्यै न पुरस्तादभिमन्त्रयेतेति । ‘पुरस्तात्’ वात्सप्रेण
अभिमर्शनात् पूर्वम् ॥ २ ॥

उपस्थाने मन्त्र विधाय व्याचष्टे— “दिवस्सरीत्यादिना ‡ ।
दिव्शब्दस्य विवक्षित मर्थं माह— “प्राणो वै दिव इति ।
‘दिव’ दिव्प्रतिपाद्य इत्यर्थः । अथवा दिव इति पञ्चम्यन्त-

* का० श्रौ० सू० १६ ५ २१ ।

† दिवस्सरीत्याद्या एकादशर्चो वात्सप्रा

‡ वा० सू० १२ १८ ।

पदेन प्रातिपदिकमात्रं विवक्षित्वोक्तम्, दिव्प्रातिपदिकात् प्राणो विवक्षित इति । तत् कथं मिति तत् समर्थयते — “प्राणा-
दु वा एष प्रथमं मजायतेति । ‘प्राणात्’ उत्पत्ते प्राक् ।
काण्ठादौ— “प्राणा वा ऋप्रय”-इत्युपक्रम्य, “सप्तपुरुषानेक
पुरुषं करवामेति त एता सप्तपुरुषानेकं पुरुषं मकुर्वन्”-इति
प्रतिपादितम् * । अत्र ‘वै’-शब्देन प्रसिद्धिर्द्योत्यते ।

“अस्माद् द्वितीयं मिति, अमुं द्वितीयं पादं व्याचष्टे— “यन्नेन
मदो द्वितीयं पुरुषविधोऽजनयदिति । ‘यद्’ यस्मात् ‘एनम्’
अग्निम ‘अद्’ विप्रकृष्टे काले ‘पुरुषविध’ यथा पुरुषं तद-
वयवी सम्पद्यते, तथा इष्टका मध्यजनयदित्यर्थे । अयं
मर्थोऽपि तत्रैव प्राक् प्रतिपादित — “स एव पुरुषं प्रजापति-
रभवत् । स यः स पुरुषं प्रजापतिरभवत्, अयं मेव स योऽयं
मन्मिन्वीयते”-इति † । तथाविधचयनसाध्याकारोत्पादनस्य अध्वर्यु-
कर्तृकत्वात् ऋषिराह — “अस्माद् द्वितीयं मिति ।

“द्वितीयं मप्सु”-इत्येतद् व्याचष्टे— “यदेन मदस्तृतीयं
मद्गोऽजनयदिति । ‘एनम्’ आहुत्याधाररूपं मित्यर्थं । अयं
मर्थोऽपि तत्रैवोक्त — “सोऽपोऽसृजत”-इत्युक्त्वा, “सोऽकामय-
ताभ्योऽद्गोऽधिं प्रजायेतेति, सोऽनया त्रय्या विद्यया सहाप
प्राविशत् त आण्डं समवर्त्तत”-इति, “अथ यो गर्भेऽन्तरासीत्
सोऽग्निरसृज्यतेति च ‡ ।

क उत्पादितवानिति, तदाह— “नृमणा इति । नृमण-

* इहेव १ पृ० १२ पङ्क्ति २ पृ० ७ पङ्क्ति यावत् द्रष्टव्यम्

† इहेव २ पृ० १६ पङ्क्ति तृतीया द्रष्टव्यम् ।

‡ इहेव ४ पृ० ३ पं० ६ पं०, १४ पङ्क्तिनञ्च द्रष्टव्यम् ।

शब्दस्य विवक्षित मय दर्शयति— “प्रजापतिर्वै नृमणा इति । नृविषयमनोयुक्त इति तस्यार्थ । अजस्रशब्द व्याचष्टे— “अग्नि-रजस्र इति । ‘अजस्रम्’ अहिंसितम् अग्नि मित्यर्थ ।

चतुर्थपादस्य तात्पर्यं माह— “यो वा एन मित्थे स एन जरत इति । पुन पुन समिन्धन निवान्नेरुत्पादनम् । अतो य ‘स्वाधी’ स्वाधान इन्धे ‘स’ ‘जनयते’ जनयति । अर्थात् सुत्यर्थं जरत इत्यस्य जनयत इत्यर्थ इति व्याख्यात भवति ॥

मन्त्रार्थस्तु व्याख्यातप्राय ॥ ३ ॥

अथ द्वितीयमन्त्र — “विद्वा ते अन्न इति * । अत्र “त्रेधा त्रयाणि”—इत्येतद् व्याचष्टे— “अग्निर्वायुरादित्य एतानि हास्य तानि त्रेधा त्रयाणीति । एकस्यैव त्रेधाभावेन सिद्धानि त्रयाणि रूपाणि ‘विद्वा’ जानीम । द्वितीयपाद व्याचष्टे— “विद्वा ते धाम विभृता पुरुत्रेति, यदिद बहुधा विञ्जियत इति । ‘बहुधा’ बहुप्रकार माह । ‘पुरुत्रा’ पुरुषु बहुषु प्रदेशेषु ‘विभृता’ विभृ-तानि ‘धाम’ धामानि । * अमु मर्थं ‘विद्वा’ जानीम । तृतीय पाद व्याचष्टे— “विद्वा ते नाम परम गुहा य दिति । किं तत् गुह्यं नामेति तद् दर्शयति— “यविष्ठ इति वा तस्य परम नाम गुहेति । चतुर्थपादं व्याचष्टे— “विद्वा त मुक्त यत आ जगन्धे-तीति । हे अग्ने । त्व ‘यत’ ‘आजगन्ध’ आगतोऽसि, ‘तम्’ ‘उत्सम्’ उख्यन्दतेऽस्मादित्युक्तं तम्, ‘विद्वा’ । कोऽसौ उत्स-शब्देन विवक्षित इति त दर्शयति— “आपो वा उत्सोऽद्भ्यो वा एष प्रथम माजगामेति । अद्भ्य उत्पत्ति पूर्वमन्त्रे “तृतीय मद्भ्यो-

जनयदित्यत्रोक्ता * । ननु तत्राङ्गो जन्म तृतीय मित्युक्तम् , कथं
मत्र “प्रथमं माजगाम”-इति † उच्यते— नैष दोषः , तत्रान्ते
प्रजापत्यात्मकत्वं चित्वात्मकत्वं च रूपमपेक्ष्य तृतीयत्वं युक्तम् ,
इह तु मथनाद्यपेक्षया प्राथम्यस्य विवक्षितत्वात् ॥ ४ ॥

“समुद्रे त्वेति । तृतीयो मन्त्र ‡ । हे अग्ने । त्वा
‘समुद्रे’ तत्रापि ‘अप्सवन्त’ ‘नृमणा’ मनुष्येषु अनुग्रहयुक्त-
मना ‘प्रजापति’ ‘ईधे’ दीपयति । तथा ‘नृचक्षा’ सर्वसाक्षि-
त्वेन मनुष्याणां द्रष्टा प्रजापति ‘दिव’ ‘जधन्’ जधसि अस्ती-
त्यर्थः । “लोका रजास्युच्यन्ते”-इति निरुक्तम् § । ‘तृतीय रज’
द्युलोकः , तत्र ‘तस्थिवास’ स्थितवन्त त्वाम् ‘अपाम्’ ‘उपस्थे’
उत्सङ्गे , दिवि ‘महिषा’ महान्त प्राणा , वायुप्राणयोरभेदाद्
वायव ‘अवर्द्धन्’ । यदा, अप्शब्देन तज्ज पुष्करपर्णं मुच्यते, तदेव
द्योतमानत्वात् पृथिव्यसम्पर्गात् दिवीति व्याख्यात ब्राह्मणे § ॥

तत्र ‘महिषा प्राणा’ ऋत्विक्स्वन्धिन ‘अवर्द्धन्’ । उक्तो
नृमणशब्दार्थः , द्वितीयपादेन ‘नृचक्षस’-शब्देन प्रजापतिर्विव-
क्षितः , ‘दिव जध’-इत्यनेन आपो विवक्षिता इति, व्याचष्टे—
“प्रजापतिर्वै नृचक्षा आपो दिव जध इति । तृतीय रज इति
द्यौर्विवक्षिता , महिषा इति च प्राणा विवक्षिता इति दर्श-
यति— “द्यौर्वै तृतीय रजः , प्राणा वै महिषा , “दिवि
त्वा प्राणा अवर्द्धन्निति ॥ ५ ॥

* ४१६ पृ० १५ प० (३ क०) द्रष्टव्यम् ।

† वा० स० १२ २० । का० श्रौ० सू० १६ ५ २१ ।

‡ निरु० ४ ३ ३ ।

§ प्राणो वै दिव —इति ३ क० (४१६ पृ० १२ प०) द्रष्टव्यम् ।

एव प्रदर्शनार्थं सूक्तस्यादिमं ढच व्याख्याय , तद्व्याख्यानं सूक्तरास्वृत्तु * समानमित्यतिदिशति— “ता एता एकव्याख्याना इत्यादिना । एकमेवाग्निव्याचक्षत इति ‘एकव्याख्याना’ । ‘एतत् एव’ ‘अभि’ प्रवृत्ता इति शेषः । ‘ता’ सर्वा ‘आन्वेष्य’ अग्निदेवत्या , तथा ता ‘त्रिष्टुभ’ । त्रिष्टुभ इति यत् ‘तत्’ एव कथमित्यत आह— “यदेकादशेति । तत्पदे अक्षरगतैकादशसङ्ख्यास्ति , तस्मात् त्रिष्टुभ इत्यर्थः । किं तत इत्याह— “तेनेन्द्र इति । त्रिष्टुभो हि इन्द्रदेवताकत्वम् । प्रतिपादितप्रकारेण ‘अग्नि ऐन्द्राग्न’ ॥

“यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रेति । ऐन्द्राग्नात्मनोऽस्याग्नेर्याषती देवताद्वयस्वरूपा मात्रास्ति । “इन्द्राग्नी वै सवे देवा इति । इन्द्रस्य सर्वदेवताधिपतित्वात् , अग्नेश्च सर्वदेवतानुप्रवेशाच्च सर्वदेवतारूपत्वम् । “सवदेवत्योऽग्निरिति । ‘स्वात्मना’ इन्द्रात्मना चेत्यर्थः । अत्रापि यावत्यस्य मात्रेति सवदेवतारूपा मात्रेत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ पुनर्विष्णुक्रमवात्सप्रे समुच्चित्य † लोकतदधिष्ठातृदेवतादिसकलजगदुत्पादकतया स्तौति— “यद्देवविष्णुक्रमवात्सप्रे भवत , विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिरिमलोकमसृजत वात्सप्रेषाम्मित्यादिना । ‘वित्त’ धनम् । ‘आशा’ दिशम् । सर्वं निगद-

* वा० स० १२ २१-२८ । का० श्रौ० सू० १६ ५ २१ ।

† रुक्मप्रतिसुच्य विभर्त्ति (७ १ १)—इत्यारभ्य ‘सीदत्वमासुरस्या’—इत्युपस्थानान्ता (७ ३ १६) विष्णुक्रमा ज्ञेया । तथाच सूत्रम्— रुक्मप्रतिमोचनादि प्रागवात्सप्रेषाद् विष्णुक्रमा— इति १६ ५ ६ ।

सिद्धम् । उक्तं मर्थं सुपसहरति— “तद्यद् विष्णुक्रमवात्सप्रे भवत इति । उक्तार्थानुसन्धानेनोभयं मवश्यं मनुतिष्ठन् यजमानं सर्वं जगत् सृष्टवान् भवति ॥ ७ ॥

अथ पुनर्विष्णुक्रमं स्वर्गप्राप्तिसाधनात्मना, वात्सप्रे तदवसानात्मना च प्रशंसति— “यद्देव विष्णुक्रमवात्सप्रे इति । विक्रमसाधने स्वर्गलोकमभिलक्ष्य प्राप्तवान् प्रजापतिः, तस्य गमनस्य अवसानस्थानीयं वात्सप्रे मपश्यत् । अत्रावसानं विमोचनम् । “स्वतिरुपसृष्टो विमोचने”—इति * हि यास्तु । यजमानस्य तु अग्निना सह तन्मन्त्रेण आक्रमणं मेव स्वर्गप्राप्तिः । वात्सप्रेमन्त्रेणोपस्थानस्थानन्तर्भावित्वात् तेनोपस्थानं मेव स्वर्गगत्यवसानम् । यदि केवलं विष्णुक्रमानेव कृत्वा वात्सप्रे न कुर्यात्, तदान्ते उपरि त्यागात् प्रदहेत् । “यच्च युक्तं मिति, लोकमर्थादा-प्रदर्शनम् । रथे युक्तं मश्यादिकं कदाचिदपि विमोकाभावे रथ-भारश्चमेष दह्यते, तथैवैतदित्यादि पूर्ववत् ॥ ८ ॥

दीक्षाप्रथमदिवसे विष्णुक्रमवात्सप्रेयो समसनं विधत्ते— “स वै विष्णुक्रमानिति । प्रजापतिना यथा कृतम्, तथैव यजमानेनापि कर्तव्यं मिति को नियम इति, तत्राह— “देवानां वै विधा मनु मनुष्या इति । ‘तस्माद् दु ह’ तस्मादेव खलु कारणात् ‘इद्’ वक्ष्यमाणं ‘मानुषो याम’ मनुष्यसमूहोऽपि ‘प्रयाय’ गन्तव्यम् प्राप्य, तदानीं मेव ‘अवस्यति’ अश्यादि गमनसाधनं विमुञ्चति । अनेन तस्य भूतार्थवादता समर्थिता भवति ॥ ९ ॥

विहिते विष्णुक्रमवात्सप्रे , एकस्मिन् दिने विष्णुक्रमा , अपरस्मिन् वात्सप्रे मित्येव क्रमेण कर्तव्य मिति सार्धवादं द्रष्टव्यं यति — “तद्वा अहोरात्रे एव विष्णुक्रमा भवन्ति , अहोरात्रे वात्सप्रे मिति । ‘अहोरात्रे’ एकस्मिन् दिवसे इत्यर्थ । तथाच कात्यायन — “विष्णुक्रमवात्सप्रे चाहव्यत्यासम्”—इति * । ‘तत्’ तेन गमनरूप विष्णुक्रमम् एकस्मिन् दिवसे करोति , अपरस्मिन् तदवसानरूप वात्सप्रे कृतवान् भवति । ‘तस्मात्’ ‘मानुषो ग्राम’ अपि इदानी मपि एकस्मिन् दिवसे अध्वान गत्वा , अन्यस्मिन् दिवसे ‘क्षेम्य’ क्षेमाहो भवति , सुख मास्त इत्यर्थ ॥ १० ॥

उक्तप्रकारेण सवत्सरपर्यन्त मनुष्ठितवत् ऽ फलित द्रष्टव्यं यति— “स वा अर्द्धं मेव सवत्सरस्येति । एवं सति सवत्सराहं विष्णुक्रमा कृता भवन्ति , अतश्च सवत्सरमध्यदिवसात्मक स्वर्गलोक प्राप्ति भवति । उक्तवैपरीत्ये अर्द्धसवत्सरादर्वाक् एकस्मिन् अपि अहनि अहव्यत्यासनियमभङ्गेन विष्णुक्रम मत्तत्वा वात्सप्रे कुर्यात् , तदानी सवत्सरमध्यात्मक स्वर्ग न प्राप्नुयात् । अर्द्धसवत्सरादुपर्यपि अहव्यत्यासभङ्गेन यदि विष्णुक्रम मेव कुर्यात् , तदानी सवत्सरमध्यलक्षण स्वर्ग मतिक्रामेत् , अतो न्यूनाधिक मत्तत्वोपक्रमेणाहव्यत्यासेनाहंसवत्सर विष्णुक्रम कृत्वा ,

* का० श्रौ० सू० १६ ६ ५ ।

† ‘सवत्सर सोष्यत सवत्सराहिताग्ने’ , जातस्य च , घन्मास्य मन्थम्”—इत्येतानि (१६ ५ १०—१३) कातीयसूत्राण्यपीह निरीक्षितानि । अत्र चोपरिष्ठादिह विशेषो द्रष्टव्यः (६ ५ १ ६५—६८, १० २ ६ ६) ।

अर्द्धसवत्सर वात्सप्रोपस्थाने सति अप्राप्त्यतिक्रमेण लक्षणदोषद्वयाभावेनैव 'स्वर्गं लोकम् आप्ता विमुञ्चते' ॥ ११ ॥

“ताभ्या वै विपर्यास मेतीति । सवत्सर मनुष्ठेयत्वात् महाध्वगमनस्थानीय चयनकर्म , तत्राहर्विपर्यासानुष्ठानश्चमपरिहाराय एकस्मिन् दिने यात्राविच्छेदं कृत्वा महाध्वगमनप्राप्तिस्थानीय भवति । आद्यन्तयोरङ्गोरुभयोर्विष्णुक्रमवात्सप्रस्थानीयत्वम् , तयोः समुच्चित्यानुष्ठान विधाय स्तीति—“तस्य वै पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चेत्यादिना । अहश्च रात्रिश्च क्रमेण विष्णुक्रमवात्सप्रस्थानीयम् । तथा सति 'एतद्वै' । किं मेत दिति स्पष्टयति— “इदं सर्वं प्रजापतिः प्रजनयिष्येति । एतस्य सर्वस्य सृष्ट्यादौ तदन्ते वा अहोरात्राभ्यां सृष्टं सर्वं परिगृह्णीयात् , स्वाधीनं कृतवान् । “तथैवैतदिति । पूर्ववत् । यजमानस्य सर्वजगत्सृष्टिर्नाम सवत्सरपर्यन्तं महर्व्यत्यासानुष्ठानम् ॥ १२ ॥

अहर्वै विष्णुक्रमो रात्रिर्वात्सप्रमित्यत्र काञ्चिच्छङ्का समुच्चिषति , ता मनूय समाधत्ते— “तदाहुयदहरिति । 'उभे एव' 'अहन्' अहनि निर्वर्त्ये 'भवत' , 'न रात्र्याम्' , 'कथम्' 'अस्य' यजमानस्य 'रात्र्याम्' अपि 'कृते भवत' ? अस्योत्तरम् “एतद्वा इति । 'एने' उभे विष्णुक्रमवात्सप्रे 'अद' विप्रकृष्टे दीक्षावसरे 'दीक्षमाण' 'पुरस्तात्' सवत्सरस्य 'अपराह्णे' 'समस्यति' अव्यवधानेनानुतिष्ठति । अस्तु , रात्रे कथं प्राप्तिरिति , तत्राह— “रात्रिर्हैतद् यदपराह्ण इति । इत्यं मादौ समासप्रकारणं मुञ्जा अन्तेऽपि दर्शयति— “अथैने एतत् सन्निवप्सन्निति । 'उपरिष्ठात्' सवत्सरावसाने । शिष्टं पूर्ववत् । 'एवम्' आद्यन्तयोः समस्यानुष्ठानेन 'उभे' अपि सर्वस्मिन्नहनि समस्य कृते

भवतः । तथा सर्वस्या मपि 'रात्र्याम्' 'उभे' अपि समस्य
'कृते भवतः' ॥ १३ ॥

चरमदिवसकर्त्तव्यं माह— "स यदहरिति । 'यदह' यस्मि-
न्नाहनि सन्निवापो नाम चितेऽन्वौ उख्याम्नेर्निवाप , त कदि-
थन् 'स्यात्', 'तदह प्रात उदिते आदित्ये'—इत्यादिना प्रयोग-
प्रदश्यते । "भस्मैव प्रथम मिति * । नेतरत् कर्म प्रथम कुर्यात् ।
"यथैव तस्याभ्यवहरण मिति । 'तस्य' भस्मन् उदके प्रक्षेपो
'यथा', तथा 'एव' । क्षिप्तस्य 'भस्मन्' सकाशात् आदाय पुनस्त-
द्देशान् 'प्रति' निवृत्त सन् 'उखायाम्' अप्य उपतिष्ठते' ॥

भस्माभ्यवहरणादेरनुष्ठानप्रकार समन्वक उपरिष्ठात् "अथातो
भस्मन् एवेत्यादिना † प्रतिपादयिष्यते , अत्र तु अनुष्ठेयपदार्थो-
द्देशमात्रं मेव ॥

"अथ प्रायश्चित्तीकरोतीति । एतत् उखाप्रकरणे व्याख्या-
ते ‡ ॥ १४ ॥

१. गन्धदिवसस्य पक्षे विष्णुक्रमीयत्वम् , पक्षे वाक्सप्रोपस्थान
भवति , २. कथं मनुष्ठानप्रकार इति , तद् विभज्य दर्शयति—
"स यदि विष्णुक्रमीय मह स्यादिति । विष्णुक्रमानन्तर वाक्स-
प्रोपस्थान मिति यथाक्रम मेव । यदि वाक्सप्रसम्बन्धि स्यात्
चरम मह , तदा वाक्सप्रोपस्थानानन्तर 'विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा'
पुनर्वाक्सप्रोपस्थान कर्त्तव्यम् । पुनर्वाक्सप्रोपस्थान मकृत्वा , क्षि-
प्त्वेन विष्णुक्रमेणैव यदि समाप्येत , तदा गमनसाधनाच्चादि-

* 'उखाया भस्मोदपन मस्तमिते पात्रे'—इति का० १६ ६ १ ।

† उपरिष्ठात् ८ अ० २ ब्रा० १ कक्षीत इति यावत् ।

‡ ३५६ पृ० ६ प० , ३६६ पृ० ७ प० द्रष्टव्यम् ।

स्नानीयस्वाग्नेर्न विमोक्ष स्यात् । इत्यं विष्णुक्रमेणैवानुष्ठाना-
वसाने दोष मुक्ता , पुन वात्सप्रेणाहस्समाप्ती गुण दर्शयति—
“अथ यद् वात्सप्र मन्तत करोति , प्रतिष्ठा वै वात्सप्र मिति ।
वात्सप्रस्य स्वर्गगमनावसानरूपत्व मुक्तं प्राक् * , तस्मात् प्रतिष्ठा-
ककत्वम् । स्पष्ट मन्यत् † ॥ १५ ॥ ४ [७ ४] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे सप्तमेऽध्याये चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द् निवारयन् ।
पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वर ॥ ७ ॥

ब्रह्माण्ड गोसहस्रं कनकहयत्सुलापूरुषी स्वर्णगर्भम् ,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसीवर्णभूमौ ।
रत्नीस्रां रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणि सिङ्गणार्यः ,
व्यश्राणीद्विस्त्रचक्र प्रथितविधिमहाभूतयुक्त घटश्च ॥
धान्वाद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुल स्वर्णज वर्षामुख्य ,
कार्पासीर्यं क्षपावान् शुडक्त मज्जो राजत राजपूज्य ।

* ७ अ० ४ ब्रा० ११ कण्ठी (४२५ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

† का० औ० सू० १६ ६ ६ सृष्टि द्रष्टव्यम् ।

आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मन्वृष शार्करं चार्कतेजाः ,
रत्नाब्धो रत्नरूप गिरि मङ्गत मुदा पात्रसास्त्रिङ्गणार्थः * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्नाज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे सप्तमोऽध्याय समाप्त ॥ ७ ॥

(अथाष्टमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम्)

व्वनीवाङ्घ्रेताग्नि विभ्रदित्याहुः । देवाश्चा-
सुराश्चोभये प्राजापत्या अस्पृङ्न्त ते देवाश्चक्र म-
चरञ्छाल मसुरा आसस्ते देवाश्चक्रेण चरन्त
एतत् कर्मापश्यञ्चक्रेण हि वै देवाश्चरन्त एतत्
कर्मापश्यस्तस्माद्नम एव पौरोडाशेषु यजूंष्यन-
सोऽग्नी * ॥ १ ॥

स यो व्वनीवाङ्घ्रेते । देवान् कर्मणैति
देवेषु हास्य कर्म कृतं भवत्यय यो न व्वनी-
ङ्घ्रेते ऽसुरान् कर्मणैत्यसुर्येषु हास्य कर्म कृतं
भवति ॥ २ ॥

तद्वैक ऽत्राहुः । स्वयं वा ऽएषु व्वनीवाङ्घितो
व्विष्णुक्रमैर्वा ऽएषु प्रयाति व्वात्सप्रेणावस्यतीति न
तथा व्विद्याह्वैव वा ऽअस्य तत् प्रयाणं यद्
व्विष्णुक्रमा देव मवसानं यद् व्वात्सप्र मथास्येद्

* 'यजूंष्यनसोऽग्नी'—इति ग, 'यजूंष्यनसोऽग्नी'—इति घ ।

मानुषं प्रयाणं युद्धिद् प्रयाति मानुषं भवसानं
यदवस्यति ॥ ३ ॥

प्रजापतिरेषोऽग्निः । उभयमेतत् प्रजापति-
र्यञ्च देवा यञ्च मनुष्यास्तद्यद् विष्णुकमवात्सप्रे
भवतो यद्देवाश्च दैवत् रूपं तदस्य तेन संस्करो-
त्यथ यदनीवाह्यते यद्देवाश्च मानुषत् रूपं तदस्य
तेन संस्करोति स ह वा ऽएतत् सर्वं कृत्स्नं
प्रजापतिः संस्करोति य एव विद्वान् व्वनीवाह्यते
तस्माद् व्वनीवाह्यैव * ॥ ४ ॥

स यद्दह. प्रयास्यन्त्यात् † । तद्दहकृत्तरतीऽग्ने.
प्रागन उपस्थाप्यायास्मिन्त्वमिध मादधात्येतद्वा
ऽएन देवा एष्यन्त पुरस्तादग्नेनाप्रीणन्नेतया समि-
धा तथैवैन मय मेतद्देष्यन्तं पुरस्तादग्नेन प्रीणात्ये-
तया समिधा ॥ ५ ॥

समिधाग्निं दुवस्यतेति । समिधाग्निं नम-
स्यतेत्येतद् घृतैर्बोधयतातिथि मास्मिन् हव्या जुहोत-

* 'वनीवाह्यैव'—इति ग, घ

† 'स्यात्'—इति ग, घ ।

मेति घृतैरुह बोधयतातिथि मो ऽचस्मिन् इव्यान्नि
जुहुतेत्येतद् बुधवत्येत्यायै चैन मेतद् बोधयति ॥ ६ ॥

अथैन मुद्यच्छति । उदु त्वा व्विश्वे देवा
अग्ने भरन्तु चित्तिभिरिति व्विश्वे वा ऽएत मग्ने
देवाश्चित्तिभिरुद्भरन्नेतद्देवा तदा चित्त मासीत्त-
थैवैन मय मेतच्चित्तिभिरुद्भरत्येतद्वास्य तदा चित्त
भुवति स नो भव शिवस्त्वु सुप्रतीको व्विभाव-
सुरिति यथैव यजुस्तथा बभुस्तु दक्षिणत उदच्च
मादधाति तस्योक्तो बभु. स्थाल्या गार्हपत्यु
समुप्यापर मादधाति स यदि कामयेतोपाधिरोहेत्
पार्श्वतो वा व्रजेत् ॥ ७ ॥

अथानड्वाहौ युनक्ति । दक्षिण मग्ने ऽथ सव्य
मेवं देवचेतरथा मानुषे स या काञ्च दिश या-
ञ्छन्त्यात् प्राडेवाये प्रयायात् प्राची हि दिग्गनेः
स्वा मेव तद्दिश मनु प्रयाति ॥ ८ ॥

प्रेदग्ने ज्योतिष्मान्याहि । शिवेभिरर्चिभिष्ट
मिति प्रेदग्ने त्वं ज्योतिष्मान्याहि शिवेभिरर्चि-
भिर्हीप्यमानैरित्येतद् बृहद्भिर्भानुभिर्भासन्मा हि-
ः

सौस्तन्वा प्रजा इति बृहद्भिरर्चिभिर्हीप्यमानैर्मा
हिःसीरात्मना प्रजा ब्रूयेतत् * ॥ ९ ॥

स यदाच उत्सर्जेत् । अथैतद्यजुर्जपेदसुर्यां
वा ऽएषा व्याग्याक्षस्य ता मेतच्छमयति ता मेत-
द्देवत्रा करोति ॥ १० ॥

यद्देवैतद्यजुर्जपति । यस्मिन्वै कस्मिंश्चाहिते-
ऽक्ष उत्सर्जति तस्यैव सा व्याग् भवति तद्यद्गन्ना-
वाहितेऽक्ष उत्सर्जत्यग्नेरेव सा व्याग् भवत्यग्नि मेव
तद्देवा उपास्तुवन्नूपामहयस्तथैवैन मय मेतदुपस्तौ-
त्युप महयत्यक्रन्ददग्नि स्तनयन्निव द्यौरिति तस्योक्तो
बभूवुः ॥ ११ ॥

स यदि पुरा व्वसत्यै व्विसुञ्चेत् † । अनस्ये-
वाग्निः स्यादथ यदा व्वसत्यै व्विसुञ्चेत् प्रागुन
उपस्थाप्योत्तरत् उद्वत्यावोक्षति यच्चैन मुपावह-
रति तं दक्षिणत् उदञ्च मुपावहरति तस्योक्तो
बभूवुः ॥ १२ ॥

* 'इत्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'विसुञ्चेत्'—इति क, ग । विसुञ्चेत्—इति ख, ङ ।

अथास्मिन्त्वमिधु मादधाति । एतद्वा ऽएनं
 देवा ईयिवा॒सुस मुपरिष्ठादुन्नेनाप्रीणन्नेतया समिधा
 तथैवैन मय मेतदीयिवा॒सुस मुपरिष्ठादुन्नेन प्रीणा-
 त्वेतया समिधा ॥ १३ ॥

प्र प्राय मग्निर्भरतश्च शृण्व ऽइति । प्रजा-
 पतिर्व्वै भरतः सु हीदु मूर्ध्वं विभर्त्ति वि यत्
 सूर्यो न रोचते बृहद्भा इति वि यत् सूर्य-इव
 रोचते बृहद्भा इत्येतदभि यः पूरु पृतनासु
 तस्याविति पूरुर्हं नामासुररक्षस मास त मग्निः
 पृतनास्वभितष्टौ दीदाय दैव्यो ऽच्रतिथिः शिवो]
 न इति दीप्यमानो दैवोऽतिथि शिवो न इत्ये-
 तत् स्थितवत्या ब्वसत्यै ह्येनं तत् स्यापयति ॥ १४ ॥

अथातः सम्पदेव । समिध प्रथमेनादधात्यु-
 द्यच्छत्येकेन प्रयात्येकेनाह मेकेनानुमन्वयते स-
 मिध मेव पञ्चमेनादधाति तत् पञ्च पञ्चचिति-
 कोऽग्निः पञ्चऽर्त्तवः संब्वत्सुरः संब्वत्सुरो ऽग्निर्यावा-
 नग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति ॥ १५ ॥ ५ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [८. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य नि श्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्भमे , त मह वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

रुक्मशिक्यपाशासन्दीसशिक्योखाग्निधारणम् ।

विष्णुक्रमश्च वात्सप्रोपस्थान सप्तमे गतम् ॥

अथाष्टमेऽत्र ह्युख्यानेर्गाहपत्यचयनार्थकम् ।

देवयजनदेशस्य प्रापणादिकं मुच्यते ॥

तत्रोख्यानेर्गाहपत्यं प्रति अनसा प्रापणं विधास्यस्तदुपोद्घातं
माह— “वनीवाह्येतान्निम् बिभ्रदित्याहु रित्यादिना * । अग्नि-
चयनप्रदेशप्रापणीयान्नि ‘बिभ्रद्’ यजमानो ‘वनीवाह्येत’ अनसा
त मुख्याग्निं भृशं वाहयेत् ‘इत्याहु’ पूर्वमहर्षयः । वहते-
र्यङ्मन्तस्याभ्यासस्य नीगागमश्चान्दसः ।

केनाभिप्रायेणेति, त मभिप्रायं पूर्ववृत्तान्तमुल्लेखेन दर्शयति—
“देवाञ्चेति । ते ‘देवा’ ‘चक्रम् अचरन्’ चक्रेणाचरन्मित्यर्थः ।
‘असुरा’ तु ‘शालम्’ चक्रव्यतिरिक्तं साधनम् शालम्, तत्
‘आसन्’ तत्साधना अत्राभवन्नित्यर्थः । “ते देवाश्चक्रेण चरन्त
एतत् कर्मापश्यन्निति । ‘एतत्’ उख्याग्निप्रणयनलक्षणं मित्यर्थः ।
यस्माद् ‘अपश्यन्’ ‘तस्मात्’ ‘पीरोडाशेषु’ पुरोडाशसम्बन्धिषु

* “वनीवाहनं मेतद् दीक्षासु यदेच्छेत्”—इति का० श्रौ० सू०
१६ ई २२ । वनीवाहनं मिति सञ्ज्ञास्य कर्मणः, सा च स्वयव-
हारार्था । तच्च दीक्षासु कर्तव्यम्, यदेच्छोपजायते महावीरकरण-
यूपच्छेदन-वनीवाहनानि दीक्षासु क्रियन्ते, क्रमस्तु नैषाम्, पाठा-
भावात् --इति तत्र कर्कः ।

कर्मसु 'अनस एव' शकटस्यैव 'यजूषि' मन्त्रा सन्ति , तथा 'अग्नी' अग्निचयनेऽपि 'अनस' एव 'यजूषि' ॥ १ ॥

इत्य सुपोद्घात मुक्ता औपोद्घातिकं दर्शयति— “स यो वनीवाह्यत इति । भृश मनसा वाहयेत् तद् । वनीवाहनलक्षणेन 'कर्मणा' 'देवान् एति' देवाना माचरण मनुकरोतीत्यर्थ । तदेव व्याचष्टे— “दैव हास्येति । व्यतिरेक दर्शयति— “अथ यो न वनीवाह्यत इति । वनीवाहन मकृत्वा शालाया मेवाग्नि निष्पादयेत् , तदा 'असुर्यम्' तत् कर्म असुरेभ्यो हित भवतीत्यर्थ ॥ २ ॥

इत्य वनीवाहन कर्त्तव्य मिति विधाय , तस्य प्रकारान्तरेण प्राप्ति माशङ्कते— “तद्वैक आहु स्वय वा एष इति । अग्नेर्भृश वहन मेवापेक्षितम् । तत्र विष्णुक्रमणेनैव सवाक्सप्रेण कृत मित्यभिप्राय । “दैव वा अस्य तत् प्रयाण मिति । विष्णुक्रमरूप प्रयाण देवविष्णुभावेनाक्रान्तत्वात् अवसानस्य तादृक्त मपि तस्मादेव , वनीवाहनरूप तु मानुष मेव ॥ ३ ॥

अस्त्वेव विषयभेदेन प्रयाणभेद , तथापि द्विविध मपि कर्त्तव्य मित्यत्र किङ्कारण मिति तद् दर्शयति— “प्रजापतिरेषोऽग्निरुभयम्बेतदित्यादिना । स्रष्टृस्रष्टव्ययोरभेदोपचारेण 'एतत् उभयम्' अपि 'प्रजापति' एव । तथा सत्युभयेन वाक्सप्रेण विष्णुक्रमेण वनीवाहनेन चेत्युभयेन दैवमानुषभेदेनोभयविध मपि 'रूप सस्त्वरोति' । अत उभय मप्यवश्य मनुष्ठेय मित्यर्थ ।

उक्तार्थज्ञानपूर्वक मनुतिष्ठत फल माह— “स ह वा एत मिति । “तस्मादिति । निगमनम् ॥ ४ ॥

अग्नेर्गाहपत्यचयनदेश प्रति प्रणयनप्रयोग माह— “स यद्-

हरिति । यस्मिन्नहनि दीक्षा समाप्य, चितिप्रदेशं प्रति 'प्रयास्यन्
स्यात्', तदोख्याग्ने 'उत्तरत' प्राक् अन उपस्थाप्य, अस्मिन्
उख्याग्ने 'समिधम्' आदध्यात् । तथाच कात्यायनः— "प्रागन
कृत्वोख्यस्योत्तरत समिदाधान समिधाग्नि मिति"—इति * ।
एतत् प्रशंसति— "एतद्वा एन मिति । यथा लोके प्रयास्यन्त
भोजयित्वा प्रस्थापयति, तत्स्थानीय मिदं[†] समिदाधान मिति
सुति ॥ ५ ॥

तत्र "समिधाग्नि मिति मन्त्र † । हे ऋत्विग्यजमाना ।
'समिधा अग्नि' 'दुवस्यत' प्रचरत, 'घृते' अतिधिभूत मग्नि
'बोधयत' प्रबुद्ध कुरुत । अथ चितिप्रदेशे गार्हपत्यभूतेऽस्मिन्
'हव्या' हवीषि 'आजुहोतन' सर्वतो जुहुत । तत्र दुवस्यते-
त्येतद् व्याचष्टे— "समिधाग्नि नमस्यतेत्येतदिति । स्पष्ट
मन्यत् । "बोधयतेति । यद् बोधलिङ्ग मस्ति, तस्य तात्पर्यं
माह— "इत्यायै ह्येन मेतद् बोधयतीति । 'इत्यायै' गम-
नायै ॥ ६ ॥

"अथैन मुद्यच्छत्युदु त्वेतीति । अनस उपरि उख्याग्निं
स्थापयितु मूर्ध्वं धारयेत् । तच्च धारण मासन्दीसहितम्
"सासन्दीक मुद्यम्य"—इति सूत्रात् ‡ । चित्तिभिरित्येतद्
व्याचष्टे— "एतद्देशा मिति । 'एषा' देवाना 'चित्तिभि'
ज्ञानैरुद्धारण कुर्वताम् 'तदा' उद्धारणकाले 'एतत्' उद्धारण मेव
'चित्त' चेतव्यम् 'आसीत्' । 'तथैव' देववदेव यजमानोऽपि

* का० श्रौ० सू० १६ ६ १५ ।

† वा० स० १२ ३० ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ६ १६ क

‘चित्तिभि’ उद्धृतवान् भवति । अस्यापि यजमानस्य ‘एतदेव’ उद्धरण मेव चित्त भवति । उत्तरार्द्धस्य स्पष्टार्थता माह— “यथैव यजुस्तथा बभ्रुरिति ॥

मन्त्रस्थाय मर्थ *— हे अग्ने । ‘त्वा’ त्वाम् ‘विश्वेदेवा’ ‘चित्तिभि’ ज्ञाने ‘उद्धरन्तु’ । स तथाविधस्त्व ‘न’ अस्माक ‘शिवो भव’ । तथा ‘सुप्रज्ञैक’ शोभनाङ्ग ‘विभावसु’ प्रभैकधनश्च ॥

उद्धृतस्याग्नेरनसि स्थापने विशेष माह— “त दक्षिणत उदच्च मादधातीति । ‘दक्षिणत’ सकाशात् ‘उदच्चम्’ उदञ्चुखम् । “दक्षिणतोऽनसि करोति”—इति सूत्रम् † । पूर्वोक्त मर्थवाद मुक्ते ऽर्थेऽतिदिशति— “तस्योक्तो बभ्रुरिति । “दक्षिणतो वा उदग् योनी रेत सिच्यते”—इत्येव मुक्त इत्यर्थ ‡ । अन्यस्या ‘स्थाल्याम्’ ‘अपर गार्हपत्यम्’ अग्नि स्थापयित्वा ‘आदधाति’ अग्ने पश्चाद्देशे स्थापयेत् । “स्थाल्या गार्हपत्य पश्चात्”—इति § हि सूत्रम् । यजमानस्याप्यारोहण पाक्षिक मिति दर्शयति— “स यदि कामयतेति ॥ ७ ॥

अनस्यनडुहोर्योजन तत्क्रमञ्चाह— “अथानडाहाविति ।। ‘एवम्’ उक्तक्रमेण चेत् ‘देवत्रा’ देवेषु चित्त भवति , ‘इतरथा’ सव्य प्रथम युनक्ति चेत् ‘मानुषे’ मनुष्ये , तद्योग्य मित्यर्थ । यजनदेशस्य यत्र कुत्र चित् अवस्थित तत् आदौ प्राञ्जुख याया-

* वा० स० १२ ३१ ।

† का० औ० सू० १६ ६ १६ ख ।

‡ ४ अ० २ ब्रा० १० क० (२१३ पृ०) द्रष्टव्यम्

§ का० औ० सू० १६ ६ १७ ।

॥ का० औ० सू० १६ ६ १८ ।

दिति नियम सार्थवाद विधत्ते— “स या काञ्चेति । देवानां दिग्व्यवस्थाकाले अग्निना प्राग्-दिक्-परिग्रहात् “प्राची हि दिग्गमेरित्युक्तम् * । “प्राची दिग्ग्निदेवतेति तैत्तिरीयकप्रसिद्धि “प्राची हि”—इतिशब्देन द्योत्यते । तदनस प्राक् प्रवर्त्तनम् ॥ ८ ॥

मन्त्रे पूर्वाङ्गस्य तात्पर्य दर्शयन् अर्चिभिरित्येतस्यावयवार्थं माह— “प्रेदन्न इत्यादिना † । ‘शिवेभि अर्चिभि’ दीप्य-मानैरिति । “ऋच दीप्तौ”—इत्यस्मात् ‡ अर्चि-शब्द इति प्रति-पादित भवति । तथेवोत्तराङ्गस्य तात्पर्य दर्शयन् भानु-शब्द-स्यार्चिरर्थ इति व्याचष्टे— “बृहद्भिर्भानुभिरिति । ‘तन्वा’—इत्यस्य व्याख्यानं मात्मनेति, शरीरेणेत्यर्थ ।

अथ मर्थ — ‘अग्ने ।’ त्व ज्योतिष्मान्’ प्रभूतज्योतिष्क , त्व ‘शिवेभि’ मङ्गले ‘अर्चिभि’ उपलक्षित सन् ‘प्रयाहि’ प्रगच्छ, तथा ‘बृहद्भि’ ‘भानुभि’ प्रकाशे ‘भासन्’ भासमान , तव स्वकीयेन शरीरेण ‘प्रजा’ अस्मदीया ‘मा हिंसी’ हिंसा मा कुरु ॥ ९ ॥

अक्षध्वनी प्रायश्चित्त माह— “स यदेति । ‘उत्सर्जेत्’ ध्वनि कुर्यात्, तदा ‘एतद्’ वक्ष्यमाणम् “अक्रन्दत्”—इति ‘यजु’ ‘जपेत्’ § । अक्षसम्बन्धिन्या वाच असुर्यत्व कार्यजननत्वाद् द्रष्टव्यम् । ‘ता’ वाचम् ‘एतत्’ एतेन आक्रन्ददग्निरितिपाठेन असुर्यत्व मपहाय ‘देवता’ देवेषु करोति ॥ १० ॥

पुन प्रथसति— “यद्देवैतद्यजुरिति । ‘यस्मिन् कस्मिञ्चित्’

* ३ अ० ३ ब्रा० २ क० (१०६ प०) द्रष्टव्यम् ।

† वा० स० १२ ३२ ।

‡ तु० प० २२ धा० ।

§ का० श्रौ० सू० १६ ६ २० ।

शकटस्योपरि 'आहिते' 'अक्ष' उत्सर्जेत् । 'तस्यैव' आहितस्यैव सम्बन्धिनी भवति 'सा' वाक् । अथ 'अग्नी' आहिते सति 'अग्ने-रेव' 'सा' स्यात् । यस्मादेव तस्मात् 'तत्' तेन मन्त्रपाठेन अन्यदीयत्वपरिहाराय 'अग्नि मेव' 'देवा' 'उपास्तुवन्', 'उपा-महयन्' पूजित मकुर्वन्, तथैव 'एनम्' अग्निम् 'एतत्' एतेन 'उपस्तीति', 'उपमहयति' च । अत्र मन्त्र विधाय तदपेक्षित ब्राह्मण पूर्वोक्त मेवेत्यतिदिशति— "अक्रन्ददग्निरिति * । "तस्यो-क्तो बभ्रुरिति । उखाप्रग्रहणप्रस्तावे † "क्रन्दतीव हि पर्जन्य" —इत्यादिनोक्त इत्यर्थ ॥ ११ ॥

"स यदि पुरा वसत्यै विमुञ्चेतेति । 'वसत्यै' वसत्या, अग्नि-चयनस्थानात् अर्वाङ् मध्ये मार्ग 'विमुञ्चेत' शकटम्, तदा 'प्राक् अन' प्राग्देशे अन 'उपस्थाप्य', 'उत्तरत' तदुत्तरत भूमिम् 'उद्धत्यावोक्षति' । 'यत्र' 'एनम्' अग्निम् 'उपावहरति' अथ स्थापयति, 'त' दक्षिणत 'उपावहरति' । "तस्योक्तो बभ्रुरिति । दक्षिणत उदगर्थवाद उखाथे मृत्पिण्डपरिग्रहणे ‡, "दक्षिणतो वा उदग् योनौ रेत सिच्यत इत्यर्थ ॥ १२ ॥

यथा अग्निप्रणयनकाले तस्यान्त्रत्वेन समिदाधान मुक्तम् §, एव मेव अन्नस्याप्यन्त्रत्वेन समिदाधान कर्त्तव्य मित्याह— "अथा-स्मिन् समिध मादधातीति ॥ । एतत् प्रथमसति— "एतद्वा

* वा० सू० १२ ३३ ।

† ७ अ० ३ ब्रा० २ क० (४ ५ ए०) द्रष्टव्यम् ।

‡ ४ अ० ३ ब्रा० १० क० (२१३ ए०) द्रष्टव्यम् ।

§ इहेव पुरस्तात् ३४२ ए० २२ प० दृश्याम् ।

॥ का० श्रौ० सू० १६ ६ १५ ।

एन देवा ईयिवात्स मिति । 'ईयिवास' चयनस्थान गतवन्तम् ,
गमनप्राक्काल मपेक्ष्य 'उपरिष्ठात' इत्युक्तम् । 'अन्नेन'-इत्यस्य
व्याख्यानम् 'एतया समिधा' इति । "तथैवैन मित्यादिक मुक्त-
प्रायम् । अस्य सर्वस्यापि सूत्रे चात्रोदाहरति— "उद्धतावोचित
उत्तरत समिदाधान प्रप्रेति"—इति * ॥ १३ ॥

समिदाधानमन्त्र विदधन् विभज्य व्याचष्टे— "प्र प्राय मित्या-
दिना † । अय मर्थ — 'अयम्' अग्नि 'भरतस्य' प्रजापते
वचन 'प्रशृग्वे' प्रकषेण शृणोति , 'विरोचते' च 'सूर्यो न' सूर्य
इव, 'बृहत्' महद् 'भा' भासमान 'रोचते' दीप्यते । यद्वा ,
'भा' भासा 'बृहत्' महान् 'य' अग्नि 'पुर' 'पृतनासु' सद्भा
मेषु 'अभितस्थौ' 'पराबभूव', स 'दैव्य' देवसम्बन्धी, 'अतिथि'
अतिथिरूप', 'शिव' 'न' इव 'दीदाय' दीप्यते ॥

भरतशब्द व्याचष्टे— "प्रजापतिर्वै भरत इति । तदुपपा-
दयति— "स ह्रीद मिति । 'सूर्यो न' इत्यत्र 'न'-शब्द उपमार्थ
इति व्याचष्टे— "वि यत् सूर्य इव रोचते बृहद्भा इत्येतदिति ।
द्वितीयपाद व्याचष्टे— "पूरुर्ह नामासुररक्षस मासेति । सुर-
विरोधी रक्षोऽभूत् । "अनसन्तानपुसकाच्छन्दसि"—इति ‡
समासान्त । अष्ट मन्यत् । अस्मिन् मन्त्रे 'पृतनासु तस्थौ'-
इत्यत्र स्थिति श्रूयते, तन्मुखेन मन्त्र प्रशंसति— "स्थित-
वत्येति ॥ १४ ॥

अथात सम्पदेवेति । 'अथ' 'अत' उपरिष्ठात् 'सम्पदेव'

* का० श्रौ० सू० १६ ६ २१ ।

† वा० स० १२ ३४ ।

‡ पा० सू० २ ३ ४ ।

उक्ताणा मन्त्राणा सम्पत्तिरेव , न त्वनुष्ठेय किञ्चिदुच्यत इत्यर्थं ।
 तां सम्पत्तिं दर्शयति— “प्रथमेनादधातीत्यादिना । प्रथमेन
 “समिधाग्निं दुवस्यत”—इत्येतेन * । “उद्यच्छत्येकेनेति । “उदु
 त्वा विश्वे देवा ”—इत्येतेन † । “प्रयात्येकेनेति । “प्रेदन्ने
 ज्योतिष्मान्”—इत्येतेन ‡ । अथ मेकेनेति । “अक्रन्ददग्निरित्ये-
 तेन § । “समिध मेव पञ्चमेनेति । “प्र प्राय मग्नि ”—इत्येतेन ॥ ।
 “पञ्चचितिकोऽग्नि ”—इत्यादि , गतम् ॥ १५ ॥ ५ [८ १] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डेऽष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्)

अथातो भस्मन एवाभ्यवहरणस्य । देवा वा
 ऽएतदुद्ये भस्मोदवपस्तेऽब्रुवन्त्यदि वा ऽइद् मित्य मेव
 सदात्मान मभिसस्करिष्यामहे मर्त्याः । कुणुपा अन-
 पहतपाप्मानो भविष्यामी यद्दु परावप्स्यामी यद्-

* वा० ख० १२ ३० ।

† वा० सं० १२ ३१

‡ वा० ख० १२ ३२

§ वा० ख० १२ ३३

॥ वा० ख० १२ ३४

त्राग्नेयु बहिर्द्वा तदग्नेः करिष्याम उप तज्ज्ञा-
नीत यथेद् करवामेति तेऽब्रुवञ्चेतयध्व मिति चिति
मिच्छतेति व्वाव तद्ब्रुवस्तदिच्छत यथेद् कर-
वामेति ॥ १ ॥

ते चेतयमाना । एतदपश्यन्नप एवैनदभ्यवहरा-
मापो वा ऽअस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा तद्यत्रास्य सर्वस्य
प्रतिष्ठा तदेनत् प्रतिष्ठाय यद्वाग्नेय तदङ्गो-
ऽधि जनयिष्याम इति तद्पोऽभ्यवाहरस्तथैवैनदयु
मेतद्पोऽभ्यवहरति ॥ २ ॥

आपो देवी । प्रतिगृह्णीत भुञ्चैतत् सोने
कृणुध्वं सुरभाऽउ ज्जीक इति जग्ध वा ऽए-
तद्यातयाम भवति तदेतदाह स्रभिष्ठ ऽएनल्लोके
कुरुध्व मिति तस्मै नमन्ता जनय इत्यापो वै
जनयोऽद्भ्यो हीद्वं सर्वं जायते सुपत्नीरित्य-
ग्निना वा ऽआपः सुपत्नो मातेव पुत्रं विभृता-
प्स्वेनदिति यथा माता पुत्रं सुपत्ने विभृयादेव
मेनद्विभृतेत्येतत् ॥ ३ ॥

अप्स्वग्ने सधिष्टवेति । अप्स्वग्ने योनिष्टवे-

खेतत् सौषधीरनुकथ्यस ऽइत्योषधीर्ह्येषोऽनुकथ्यते
 गर्भे सञ्जायसे * पुनरिति गर्भे ह्येष सञ्जायते †
 पुनर्गर्भो ऽचक्षोषधीना गर्भो व्यनस्पतीना गर्भो
 द्विप्रवक्ष्य भूतस्याग्ने गर्भो ऽचपा मसौति तद्देन मस्य
 सर्व्वस्य गर्भं करोति ॥ ४ ॥

त्रिभिरभ्यवहरति । त्रिवृद्ग्निर्यावानग्निर्याव-
 त्यस्य मात्रा तावतैवैनदेतद्भ्यवहरत्येकेनाग्रेऽथ
 द्वाभ्या द्वाभ्या व्याग्रेऽथैकेन द्विस्तु कृत्वोऽभ्य-
 वहरति तद्यो द्विपादा पशवस्तैरेवैनदेतद्भ्य-
 वहरति ॥ ५ ॥

अथापादत्ते । तदाद्वाग्नेयं तद्देतद्दध्योऽधि
 जनयत्यनयानया वै भेषजं क्रियतेऽनयैवैन मेतत्
 सन्भरति प्रसद्य भस्मना योनि मपश्च पृथिवी
 मग्न ऽइति प्रसन्नो ह्येष भस्मना योनि मपश्च
 पृथिवीं च भवति सऽष्टज्य माहृभिष्ट्वं ज्योति-
 घ्नान् पुनरासद् इत्येतत् पुनरासद्य सद्दं पुन-

* 'सन् जायसे'—इति ग ।

† 'सन् जायते'—इति ग ।

रुर्जा सह रय्येत्येतेन मा सर्व्वेणाभिनिवर्त्तस्वेत्ये-
तत् ॥ ६ ॥

चतुर्भिरपादत्ते । तद्ये चतुष्पादाः पशवस्तै-
रेवैन मेतत् सम्भरत्यथो ऽश्मन् वे पशवोऽन्नेनै-
वैन मेतत् सम्भरति त्रिभिरभ्यवहरति तत् सप्त
सप्तचितिकोऽग्निः सप्तऽर्त्तवः संव्यत्सरः संव्यत्सरो-
ऽग्निर्यावानग्निर्याबत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति ॥ ७ ॥

अपादाय भस्मनः प्रत्येत्य । उखाया मोष्योप-
तिष्ठत ऽएतद्वा ऽएतदुयथायथं करोति यदग्निः सपो-
ऽभ्यवहरति तस्मा ऽएवैतन्निङ्गुतेऽहिःसाया ऽआ-
ग्नेयीभ्या मग्नयः ऽएवैतन्निङ्गुते बुद्धवतीभ्या यथै-
वाद्यैतदग्निर्व्वचा निबोधेत् ॥ ८ ॥

बोधा मे ऽअस्य व्वचसो यविष्ठेति । बोध मे-
ऽस्य व्वचसो यविष्ठेतन्मृष्टिष्ठस्य प्रभृतस्य स्व-
धाव इति मूयिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधाव इत्येतत्
पीयति त्वो ऽअनु त्वो गृणातीति पीयत्येको-
ऽन्वेको गृणाति व्वन्दारुष्टे तन्व व्वन्दे ऽअग्न
ऽइति व्वन्दिता तेऽहं तन्वं वन्देऽग्नः ऽइत्येतत् सु

बोधि सूरिर्मघ्वा व्वसुपते व्वसुदावन् युयोध्य-
 स्मद्देषाऽसीति यथैवास्माद् देषाऽसि युयादेव
 मेतदाह द्वाभ्या मुपतिष्ठते गायत्र्या च त्रिष्टुभा च
 तस्योक्तो बन्धु ॥ ९ ॥

तानि नव भवन्ति । नव दिशो दिशोऽग्नि-
 र्नव प्राणा प्राणा अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
 तावत्तद् भवति ॥ १० ॥

अथ प्रायश्चित्ती करोति । सर्व्वेभ्यो वा ऽएष
 एत कामेभ्य आधत्ते तद्यदेवास्यात्र कामाना
 व्यवच्छिद्यते ऽग्नावपोऽभ्यवह्नियमाणे तदेवैतत् सन्त-
 नोति सन्दधात्युभे प्रायश्चित्ती करोति ये ऽएवा-
 ग्नावनुगते तस्योक्तो बन्धु ॥ ११ ॥

तानि दश भवन्ति । दशाक्षरा द्विराङ्गिरा-
 ङ्गिर्दश दिशो दिशो ऽग्निर्दश प्राणाः प्राणा
 अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति
 ॥ १२ ॥ ६ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके षष्ठ ब्राह्मणम् [८. २.] ॥

यदुक्तं प्राक् 'स यदह सन्नवपस्यन् स्यात्, तदह प्रात-
रुदित आदित्ये भस्मैव प्रथमं सुहपतीति * , तद्विधातु माख्या-
यिका वदन् प्रतिजानीते— "अथातो भस्मन एवाभ्यवहरण
स्येति । मीमासा क्रियत इति शेषः । 'देवा' खलु 'अग्ने' पूर्वम्
'भस्म' अग्ने सकाशात् 'उदवपन्' ऊर्ध्वं मपागमयन्, अनन्तर
ते परस्परं मब्रुवन्— 'यदि वा' 'इदम्' उद्धृतं भस्म 'इत्य मेव'
अन्यत्र प्रक्षेपं मकृत्वा अनुद्धृतप्रकारेणैव स्थितम् 'आत्मानम्'
अग्ने शरीरभूतं सन्त, शरीरं कृत्वेत्यर्थं, 'अभिसस्करिष्या-
महे', तदा 'मर्त्या' मरणधर्माण, 'कुणपा' भस्मनो निर्जी-
वत्त्वात् वयं मपि 'कुणपा' शवसदृशा, 'अनपहतपाप्मान'
भस्मन पापरूपत्वात् तत्संस्कारेणापि अनपहतपाप्मानं 'भवि-
ष्याम' । 'यद्यु' यद्यपि 'परावपस्याम' दूरे प्रक्षिपाम, तदा
'अत्र' भस्मनि 'यत् आग्नेयम्', 'तत्' 'अग्ने' सकाशाद् 'बहिर्षा'
'करिष्याम' । एव पक्षद्वयेऽपि दोषसम्भवात् अन्यतरपक्ष
मनाश्रयमाणा 'यथेदं करवाम' 'तत्' प्रकारम् 'उपजानीते' इति
ते अब्रुवन् इति सम्बन्धः ।

एवमुक्त्वा ते पुनरेव मब्रुवन्, किं मिति— "चेतयद्ब्रु-
मितीति । ते केनाभिप्रायेण चेतयद्ब्रु मित्युक्तं मित्याकाङ्क्षाया
श्रुतिं तटस्थं सती ब्रूते— "चितिं मिच्छतेति वाव तदब्रुव-
न्निति । 'चिति' ज्ञानम्, तत् 'इच्छत' 'इति' एवम् 'अब्रुवन्'
देवा । पूर्वोदितं मुपतज्जानीत्येतदुत्तरेण वाक्येनाभिसृशति—
"तदिच्छत यथेदं करवामेतीति ॥ १ ॥

“ते चेतयमाना इति । कर्त्तव्यविषये बुद्धिं प्रचिपन्त
 ‘एतत्’ ‘अपश्यन्’ । एतच्छब्दार्थं माह— “अप एवैनदिति * ।
 अप्सु प्रक्षेप मेवापश्यन्नित्यर्थं ‘अस्य सर्वस्य’ जगत अपश्य उत्पन्न-
 त्वात् , अनूपजीवनीयत्वाच्च आप ‘प्रतिष्ठा’ । ‘तत्’ तस्मात्
 ‘यत्र’ अप्सु ‘अस्य सर्वस्य’ ‘प्रतिष्ठा’, ‘तत्’ तत्र ‘एतत्’ भस्म
 ‘प्रतिष्ठाप्य’, ‘यत्’ ‘अत्र’ जलस्थे भस्मानि ‘आग्नेयम्’ अस्ति ,
 पुन ‘तत्’ ‘अद्भ्य’ सकाशात् उत्पादयिष्याम ‘इति’ एवम्
 अपश्यत् । स्पष्टं मन्यत् ॥ २ ॥

इदानीं मसु भस्मप्रक्षेपमन्त्र विधाय व्याचष्टे— “आपो
 देवी प्रतिगृह्णीतेत्यादिना † । हे ‘आप’ ‘देवी’ द्योतमाना
 ‘एतत्’ क्षिप्तं ‘भस्म’ ‘प्रतिगृह्णीत’ स्वीकुरुत । स्वीकृत्य च
 ‘स्थाने’ सुखकरे , ‘सुरभी’ शोभनपरिमलयुक्ते ‘लोके’ स्थाने
 ‘कण्ठम्’ कुरुत । ‘तस्मै’ भस्मरूपायाम्नये ‘सुपत्नी’ शोभन-
 पतिका ‘जनय’ सर्वस्योत्पादयित्रा आप ‘नमन्ताम्’ प्रह्वी-
 भवन्तु । हे अष्टदेवता । ‘माता पुत्रं मिव’ ‘अप्सु’ युष्मासु
 ‘बिभृत’ धारयत ॥

उत्तरार्धे “सुरभी कण्ठम्”—इत्यभिधानस्य तात्पर्यं माह—
 “जग्ध वा एतदिति । उदके निमग्न मेतत् भस्म नाजग्ध
 भवति , ‘एतद्’ ‘यातयाम गतरस भवति’ । तस्मात् एत-
 श्चान्नवाक्यं माह— ‘स्त्रभिष्ठे’ अतिशयेन सुरभी लोके ‘कण्ठ-
 ध्वम्’ । तथा सति अयातयाम भवति । ‘जनय’—इति व्या-

* का० श्रौ० सू० १६ ६ २६ ।

† वा० स० १२ ३५ ।

चष्टे — “आपो वै जनय इति । तदेव समर्थयते— “अद्भ्यो हीद
मिति । सुपत्नीरित्येतद् व्याचष्टे— “अग्निना वा आप सुपत्नय
इति । “मातेवेति , अस्य ब्राह्मण स्पष्टम् ॥ ३ ॥

भस्माभ्यवहरणे द्वितीय मन्त्र * विधाय प्रशंसति— “अत्स्वन्न
इत्यादिना † । हे ‘अग्ने’ ‘तव’ ‘अप्सु’ ‘सधि’ सहस्थानम् ,
तव योनिरित्यर्थ , इदानीं भवति , पश्चान् ‘ओषधी’ त्वया
परिपच्यमाना ‘अनु’ त्व मपि ताभि ‘रुध्यसे’ प्रतिबध्यसे ,
तत्र निरुद्धो भवसीत्यर्थ , पुनश्च अरण्यो ‘गभे’ वर्तमानः ‘सगु’
पुन ‘जायसे’ । एव सर्वत्र व्याप्त इति स्तुतिः ।

सर्वपादे ‘सधि’-शब्देन योनिर्विवक्षित इति व्याचष्टे—
“अत्स्वन्ने योनिष्टवेत्येतदिति । उपरितनपादद्वयस्य ब्राह्मण
स्पष्टम् ॥

द्वितीयमन्त्र विधाय ‡ स्पष्टार्थत्वात् सङ्गृह्य तात्पर्यं दर्श-
यति— “गर्भो असीत्यादिना , “तदेन मस्य सर्वस्य गर्भं करो-
तीत्यन्तेन । मन्त्रार्थस्तु स्पष्ट § ॥ ४ ॥

भस्माभ्यवहरणमन्त्राणा त्रित्व प्रशंसति— “त्रिभिरभ्यव-
हरति त्रित्वदग्निरित्यादिना । अग्नेस्त्रित्वत्त्वं रुद्रशर्वपशुपत्याद्यष्ट-
मूर्त्तिं मनुक्रम्य श्रूयते—“तान्येतान्यष्टावन्निरुपाणि कुमारो नवम
सैवाग्नेस्त्रित्वत्तेति ॥ । “मृद शुष्कापमूषसिकत मित्यादिना नव

* वा० ख० १२ ३६ ।

† , ‡ का० श्रौ० सू० १६ ६ २७ ।

§ वा० ख० १२ ३७ ।

॥ पुरस्तात् १५० ३ ब्रा० १८ क० (४३ ए०) दृश्यम् ।

द्रव्याण्युपक्रम्य , “ता वा एता नव सृष्टय इय मसृज्यत तस्मा-
दाहुस्त्रिहृदग्निरिति”—इति च प्रदर्शितम् * ॥

मन्त्रत्रयेणापि सकृद् भस्मप्रक्षेपप्रसक्तावाह— “एकेनाग्रेऽथ
हाभ्या हाभ्या वाग्रेऽथैकेनेति † । उक्तप्रकारान्तरशङ्का निरा-
चष्टे— “दिसु कृत्वोऽभ्यवहरतीति । ‘तु’-शब्द पक्ष व्यावर्त्त-
यति । सर्वथा हि कृत्वोऽप्स्रभ्यवहरेत् , न त्वेकैकेन मन्त्रेण
त्रि कृत्व । “तद् ये द्विपादा इत्याद्यर्थवाद स्पष्ट ॥ ५ ॥

अङ्ग पुनरीषङ्गस्मादातव्य मिति विधाय प्रशंसति— “अथा-
पादत्ते तद्यदनेति ‡ । ‘अथ’ प्रक्षेपानन्तम् ‘अत्र’ प्रक्षिप्ते
भस्मनि । ‘अद्भ्योऽधि’-इति, अथ पञ्चमर्थानुवादी । ‘आग्ने-
यम्’ अशम् ‘अङ्ग’ उत्पादितवान् भवति । ‘अनया’ इति
अपादानसाधना अनामिका निर्द्दिश्यते । “अनयेवेति । कोऽथ
नियम इत्यत्राह— “अनया वै भेषज क्रियत इति ॥

मन्त्र माह— “प्रसद्येति § । हे भस्मरूप अग्ने । त्व
‘भस्मना’ भस्मरूपेण ‘आत्मना’ ‘योनिम्’ तव योनिस्थानीया
‘अपश्च पृथिवीश्च’ ‘प्रसद्य’ प्रसन्नो भूत्वा , तथा ‘मातृभि’
अङ्गि ‘ससृज्य’ ‘ज्योतिषान्’ प्रकृष्टज्योति सन् ‘पुनरासद्’
पुनरागच्छ । पूर्वार्द्धे ‘प्रसद्य’-पदस्य प्रसन्नतार्थतया योनि मप
इति सामानाधिकरण्य विवक्षित मिति व्याचष्टे— “प्रसन्नो ह्येष

* पुरस्तात् १ १ १८, १९ (६ पृ० २ प०) द्रष्टव्यम् ।

† “पलाशप्रपुटेनापो देवौरित्येकया , ततो हाभ्याम् , आद्याभ्यां वा
पूर्वम्”—इति का० श्रौ० सू० १६ ६ २६, २७, २८ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ६ २६ ।

§ वा० सू० १२ ३८ ।

भस्मनेत्यादिना । 'ससृज्य'-इत्यस्य सङ्गतिरर्थ इति व्याचष्टे—
 "सङ्गत्य माहभिरिति । उत्तरमन्त्रत्रयस्य व्याख्येयार्थत्वाभावात्
 प्रतीकमुपादाय सङ्गृह्य तात्पर्यं माह— "पुनरासद्येति प्रथम,
 "पुनरुर्जेति द्वितीय, "सह रथ्येति तृतीय ॥ ६ ॥

उत्तरमन्त्रद्वयस्य पृथग्निनियोगशङ्कापनोदनायाह— "चतु-
 भिरुपादत्त इति * । "तद् ये चतुष्पादा"—इत्यादि स्पष्टम् ।
 भस्मापादानमन्त्रगता सङ्ग्राम अभ्यवहरणमन्त्रगतया सङ्ख्या
 समुच्चित्य प्रशंसति— "त्रिभिरभ्यवहरति, तत्सप्त, सप्तचिति-
 कोऽग्निरित्यादिना । "षड् चितय इष्टका प्रसिद्धा, सप्तमी तु
 विकर्णीञ्च स्वयमाहस्ताञ्चोपदधाति, हिरण्यशकलै प्रोक्षति,
 अग्नि मभ्यादधाति, सा सप्तमी चितिरिति † श्रुतत्वात् सप्त
 चितय 'सप्तचितिकोऽग्नि' । "यावत्स्य मात्रेति । चितिगत-
 सप्तसङ्ख्यारूपा मात्रेत्यर्थ । अस्य प्रासनम् पुनस्तत एवादानञ्च
 सूत्रकार स्पष्ट माह— "पलाशपुटेनापो देवीरित्येकया, ततो
 हाभ्याम्, आद्याभ्या वा पूर्वम्, अनामिकया प्रास्तादादत्ते
 प्रसद्येति"—इति ‡ ॥ ७ ॥

"अपादायेति । 'भस्मन' सकाशात् 'अपादाय', पुन
 'उन्वायाम् ओप्य' 'उपतिष्ठते' § । उपस्थान मन्ने कोपशान्तये,

* वा० स० १२ ३६, ४०, ४१, ४२ ।

† उपरिष्ठाच्छ्रुत मष्टम काण्ड समग्र मेव चितिप्रकरणम्, इहापि
 पुरस्तादेतद् द्विरुपन्यस्तम् (३१६, ३३३ पृ०) ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ६ २६—२६ ।

§ का० श्रौ० सू० १६ ६ ३० । बोधा मे इति द्वाचनेनेति तत्र
 तात्पर्यं वेदितव्यम् ।

तस्य क प्रसङ्ग इति त दर्शयति— “एतद्वा एतदयथायथ करो-
तीति । तदेव स्पष्टयति— “यदग्नि मपोऽभ्यवहरतीति ।
निङ्गव क्ततस्यापराधस्याच्छादनम् । तच्च उपस्थानकर्मणि सङ्गत
मिति स्तौति— “बुद्धवतीभ्या यथैवास्यैतदग्निर्वचो निबोधेदिति ।
'अस्य' उपस्थानकर्त्तु 'वच' 'यथा अग्नि निबोधेत्' इत्येव मर्थ
'बुद्धवतीभ्याम्' उपस्थान युक्तम् ॥ ८ ॥

तत्राद्य मन्त्र विधाय व्याचष्टे— “बोधा मे अस्येत्यादिना * ।
हे 'यविष्ठ' युवतम । हे 'स्वधाव' स्वधेत्यन्ननाम † बह्वन् । 'अग्ने ।'
'अस्य वचस,' 'एतद्' उपस्थानसाधनमन्त्ररूप वच, 'बोध' बुध्यस्व ।
वचो विशिष्यते— 'महिष्ठस्य' अत्यन्तमहनीयस्य, 'प्रभृतस्य'
प्रकषेण सभृतम् । कर्मणि षष्ठौ । 'त्व' एक 'पीयति'
बधकर्मैतत् ‡, हिनस्ति । तथा 'त्व' एक 'अनुगृणाति'
स्तौति । तत्राह 'वन्दार' वन्दक, अतो हे अग्ने । 'ते तन्वम्'
'अह वन्दे' स्तौमि ।

'बोधा मे'—इति छान्दसो दीर्घ इति § व्याचष्टे— “बोध
मेऽस्येति । 'महिष्ठस्य'—इत्यस्य व्याख्यानम्— “भूयिष्ठस्येति ।
'त्व'—शब्द एकशब्दपर्याय इति व्याचष्टे— “पीयत्येकोऽन्वेको
गृणातीति । अनुगृणातीति सम्बन्ध । 'वन्दार'—शब्द ताच्छी-
लिक आरुप्रत्यये भवतीत्यमिप्रेत्य व्याचष्टे— “वन्दितेति ॥

* वा० स० १२ ४२ ।

† निघ० २ ७ १७ ।

‡ पीयतिर्हि साकर्मा—इति निर० ४ ४ ४ ।

§ द्यौश्चोऽतस्तिड,—इति पा० ६ ३ १३५ ।

“स बोधीति द्वितीयो मन्त्र * । तस्यार्थ — हे ‘वसुपते’ प्रभूतधनस्वामिन् । न केवल स्वामित्व मेव , किन्तु ‘वसुदावन्’ हे वसुनो धनस्य दात । ‘सूरि’ विद्वान् , ‘मघवा’ अन्नवान् , ‘स’ बाधि’ बुध्यस्व अस्मद्वचनम् । तत ‘अस्मत्’ अस्मत्त ‘द्वेषामि’ द्वेष्यान् पाप्मन ‘युयोधि’ पृथक् कुरु । सङ्गहेण तात्पर्यं माह— “यथैवास्माद् द्वेषामि युयाद् , एव मेतदाहेति । स्पष्टोऽर्थ । मन्त्रयोर्यद् गायत्रत्व त्रिष्टुप्त्व च , तदुभयार्थवाद पूर्वोक्त मतिदिशति— “तस्योक्तो बभ्रुगिति । उखासन्तपनप्रस्तावे “प्राणो गायत्रात्मा त्रिष्टुवित्युपक्रम्य , “अथो अग्निर्वै गायत्रीन्द्रस्त्रिष्टुवै द्वाग्नीऽग्निर्यावानग्नि ’—इत्यादिनोक्त इत्यर्थं ॥ ८ ॥

एता द्वित्वसङ्ख्या पूर्वोक्तभस्माभ्यवहरणतदपादानमन्त्रसङ्ख्या समुच्चित्य प्रथमसति— ‘तानि नव भवन्ति , नव दिशो दिशो ऽग्निर्नव प्राणा”—इत्यादिना । ऊर्ध्वाधाभावेनावस्थिता साधारणी दिक् एकेति दिशा नवकत्वम् हाववाच्चो प्राणो सप्त शीर्षस्था इति नवत्व प्राणानाम् , चित्यवस्थापन्नस्याग्ने प्राणात्मकहिरण्यगर्मरूपत्वात् प्राणोऽग्नि ॥ १० ॥

उपस्थानानन्तर द्विविध प्रायश्चित्त च दर्शयति— “अथ प्रायश्चित्तीकरोतीत्यादिना † । एतदुखासन्तपनानन्तरोक्तेन “अथ

* वा० म० १२ ४३ १ ।

† पुरस्तात् ६ अ० २ ब्रा० ७ क० (३२५ प०) द्रष्टव्यम् ।

‡ का० औ० सू० १६ ६ २१ , ७ १ । प्रायश्चित्तरिति अस्य होमस्य मन्त्रा—इत्याह कर्क ।

प्रायश्चित्तीकरोति सवेभ्यो वा एष इत्यादिना * व्याख्यात प्रायम् । “अग्नावनुगते”—इति तत्र , अत्र तु “अग्नावपोभ्यव-
ह्रियमाणे”—इति विशेष । प्रायश्चित्तमन्त्र † तत्रकारश्च “स
समिधान्यस्योपहृत्यासीन आहुति जुहोति विश्वकर्मणे स्वाहेत्यादि-
नोक्तत्वात् ‡ नात्राभिधान मिति द्रष्टव्यम् । “य एवाग्नावनुगते
तस्योक्तो बन्धुरिति । “अथ यदि गार्हपत्योऽनुगच्छेत् अरणी
वाव स गच्छतीत्यादिनोक्त इत्यर्थ § ॥ ११ ॥

पूर्वीक्तमन्त्रगतनवसङ्ख्याया सह प्रायश्चित्तमन्त्रसङ्घां तमुच्चित्य
प्रथसति— “तानि दश भवन्ति दशाक्षरा विराडित्यादिना ।
मन्त्रगतदशसङ्ख्याद्वारेणाग्निरपि विराट् चीयमानस्याग्नेर्विराजाम्
कत्वाद्वा जर्द्धाधोदिगपेक्षया दिशो दशनामभिर्दशेति श्रुते तद्
पेक्षया ‘प्राणा’ अपि ‘दश’ । गत मन्यत ॥ १२ ॥ ६ [८ २] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डेऽष्टमाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ह्यह निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेस्वर ॥ ८ ॥

* पुरस्तात् ६ अ० ४ ब्रा० ११ क० (३५६ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

† ‘विश्वकर्मणे’ स्वाहा—इत्येष एव, वा० स० १२ ४३ २

‡ पुरस्तात् ५ ६ अ० ४ ब्रा० १२ क० (३५६ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

§ पुरस्तात् ६ अ० ४ ब्रा० १२ क० (३५६ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

ब्रह्माण्ड गोसहस्र कनकहयतुलापूरुषी स्वर्णगर्भम् ,
 समाब्धीन् पञ्चसीरीस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमौ ।
 रत्नोस्त्रा रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणि सिङ्गणार्थं ,
 व्यश्राणीद्विष्वचक्र प्रथितविधिमहाभूतयुक्त घटञ्च ॥
 धान्याद्रि धन्यजन्मा तिलभव मतुन स्वर्णज वर्णमुख्य ,
 कार्पासीय कृपावान् गुडकृत मजडो राजत राजपूज्य †
 आज्योत्थ प्राज्यजन्मा लवणज मन्वृण शार्कर चार्कतेजा ,
 रत्नाब्धो रत्नरूप गिरि मन्नात मुदा पातसाक्षिङ्गणार्थं * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक—

श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्वरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डेऽष्टमाध्याय ममाप्त ॥ ८ ॥

• ———

॥ इति षष्ठकाण्डे पञ्चम प्रपाठकश्च समाप्तः † ॥

* अत्रत्याष्टीप्यन्व पञ्चमकाण्डीयद्वितीयाध्यायान्ते द्रष्टव्या ।

† इत उत्तर मिह ग-घ-पुस्तकयो 'कण्डिकासङ्गा १०२'—
 इति क-पुस्तकत्वेतद्ब्राह्मणीयसप्तमकण्डान्तम् , ख-पुस्तक मध्ये-
 तद्ब्राह्मणीयतृतीयकण्डान्तम् ख-नामपुस्तकेऽत्र कण्डीसङ्गा नोक्ति-
 खितेति । तत्र १ ब्रा० २८ क० , २ ब्रा० १६ क० , ३ ब्रा० १६ क० ,
 ४ ब्रा० १५ क० , ५ ब्रा० १५ क० , ६ ब्रा० १२ क० , तदासा खड्गलन-
 यास्मिन् प्रपाठके १०२ कण्डिका, सम्पद्यन्ते ।

॥ इति उखासम्भरणं नाम षष्ठं काण्डं . समाप्तम् ॥

— — —

* अत्र षष्ठे काण्डे ब्राह्मणसंख्या सम्प्रविशति । तत्र प्रथमे प्रपाठके ४ द्वितीये ४, तृतीये ७, चतुर्थे ६ पञ्चमे ६। एषु ब्राह्मणेषु कण्डिका ५३० । तत्र प्रथमे प्रपाठके ११०, द्वितीये १०४, तृतीये ११४, चतुर्थे १००, पञ्चमे १०२ । तदेतत्सर्वसङ्कलनयान् काण्डे २७ ब्राह्मणानि श्रुतानि, तत्र ५३० कण्डिका, सन्तीति सिद्धम् ॥

॥ अथ मूलशुद्धिपत्रम् ॥

अशुद्धम्	शुद्धम्	प्र०	ब्रा०	क०	पृष्ठे	पङ्क्तौ
पुरुषात्	पुरुषाद्	१	१	१०	४	११
गुर्भ्यर्भवत्	गुर्भ्यर्भवत	१	२	११	१८	२
त्वञ्मा२ समुस्थि	त्वञ् मा२स मस्थि	१	२	१७	१६	१४
देवा	देवा	१	२	२१	२०	१५
ऽग्नि	ऽग्नि	१	२	२४.	२१	११
देवाश्च	देवाश्च देवाश्च	१	२	२७	२२	१०
माघायरति	माघारयति	२	१	५	८७	६
नियुत्व०	नियुत्व०	२	१	१४	६०	६
०देकां नु चि२श०	देकानुचि२श०	२	१	३७	६७	२
रेता	रेतो	३	१	१६	१८२	१०
कृन्द खे०	कृन्द खे०	३	२	६	२०२	१३
मामद्वत्	मामद्वत्	४	४	४	२२१	१४
तुस्याक्तो	तुस्योक्तो	३	४	५	२२२	३
मानुषीभ्य०	मानुषीभ्य०	३	५	४	२३०	१३
एतस्यै	एतस्यै	३	७	१५	२६४	७
सम्पद्यन्ति	सम्पद्यन्ति	४	३	१४	३०६	१५
तद्देवैतत्	तद्देवैतत्	४	६	११	३५६	८
बन्ध०	बन्धु०	५	१	७	३७५	३
अख्यदिति	अख्यदिति	५	३	२	४०६	१
प्रायायाथ	प्रायायाथ	५.	४	६.	४२७	१०

(२)

अ शुद्धम्	शुद्धम्	प्र०	त्रा०	क०	पृष्ठे	पङ्क्तौ
ज्ञते	वाञ्छते	५	५	२	४२६	११
०ज्ञतेव	०ज्ञतेव	५	५	४	४३७	६
ज्ञेन	ज्ञेन	५	५	६	४३८	२
सुर्व	सुर्व	५	५	१४	४४०	६
